

МОВА
БЕЛАРУСКАЙ
ПІСЬМЕННАСЦІ
XIV—XVIII
ст ст.

АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСКАЙ ССР
ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА

МОВА
БЕЛАРУСКАЙ
ПІСЬМЕННАСЦІ
XIV—XVIII
ст ст.

МІНСК
«НАВУКА І ТЭХНІКА»
1988

ББК 81.2 Бел
М 74

В книге в обобщенном виде показывается развитие языка древней белорусской письменности на примере изменяемых частей речи — существительного, прилагательного, числительного, местоимения, глагола, наречия. В качестве источников привлекаются многочисленные рукописные и старопечатные памятники.

Рассчитана на лингвистов, преподавателей и студентов филологических факультетов.

А ўтарскі калектыў

А. М. БУЛЫКА, А. І. ЖУРАЎСКИ, І. І. КРАМКО,
У. М. СВЯЖЫНСКИ

Рэдактар

член-карэспандэнт АН БССР А. І. ЖУРАЎСКИ

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук
А. І. ЯНОВІЧ,
кандыдаты філалагічных навук
І. М. ЛАЗОЎСКИ, П. А. МІХАЙЛАЎ

Мова беларускай пісьменнасці XIV—XVIII стст. /
М 74 А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М.
Свяжынскі.— Мн.: Навука і тэхніка, 1988.— 319 с.

ISBN 5-343-00344-3

У кнізе ў абагульненым выглядзе паказваецца развіццё мовы старажытнай беларускай пісьменнасці на прыкладзе змяняльных часцін мовы — назоўніка, прыметніка, лічэбніка, займенніка, дзеяслова, прыслоўя. У якасці крыніц прыводзяцца шматлікія рукапісныя і старадрукаваныя помнікі.

Разлічана на лінгвістаў, выкладчыкаў і студэнтаў філалагічных факультэтаў.

4602010000—034
М—————153—87
М 316(03)—88

ББК 81.2 Бел

ISBN 5-343-00344-3

© Выдавецтва
«Навука і тэхніка», 1988.

УСТУП

Даследаванне мовы старабеларускіх пісьмовых помнікаў ужо мае працяглую гісторыю. У мінулым даследчыкі звярталі ўвагу галоўным чынам на адлюстраванне ў пісьменнасці з'яў жывой беларускай мовы, дзякуючы чаму стварылася магчымасць з адноснай ступенню верагоднасці ўстанавіць храналогію ўзнікнення беларускіх моўных асаблівасцей і нават тэрыторыю іх распаўсюджання. Даследчыкамі шырока выкарыстоўваўся моўны матэрыял як уласна беларускіх помнікаў, так і царкоўнаславянскіх тэкстаў, якія ствараліся на Беларусі і ў большай ці меншай меры адлюстроўвалі рысы жывой беларускай мовы. Іменна такі падыход вызначыўся ў шматлікіх працах заснавальніка беларускай філалогіі Я. Ф. Карскага, які выявіў у пісьмовых помніках вялікі фактычны матэрыял па гістарычнай фанетыцы, граматыцы і лексікалогіі беларускай мовы. Аднак пры такім вывучэнні старажытных тэкстаў па-за ўвагай застаюцца моўныя факты, якія не знаходзяць непасрэднай адпаведнасці ў народных гаворках пэўнай эпохі,— традыцыйныя моўныя сродкі пісьмовай мовы, запазычаныя з іншых моў і аўтарскія наватворы, што ўзніклі ў выніку ўнутранага, спантаннага развіцця пісьмовай мовы.

Пры вывучэнні літаратурных моў, як і народна-дыялектных, мэтазгодна выдзяляць іх знешнюю і ўнутраную гісторыю. Пры гэтым пад знешняй гісторыяй літаратурнай мовы разумеецца перш за ўсё яе грамадска-культурная роля ў жыцці данага народа, сферы выкарыстання яе ў розных галінах гаспадарчага і духоўнага жыцця рознымі сляямі насельніцтва і г. д. Унутраная гісторыя літаратурнай мовы звязана са зменамі ў галіне графікі, арфаграфіі, граматычнага ладу і слоўнікавага саставу, што знаходзіла адпаведнае адлюстраванне ў пісьмовых тэкстах, хоць усё гэта абумоўлівалася знешняй гісторыяй.

Абодва такія аспекты гісторыі беларускай літара-

турнай мовы ўжо закраналіся ў беларускім мовазнаўстве. Да прац гэтага роду адносяцца вучэбныя дапаможнікі Л. М. Шакуна па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, апублікаваныя ў 1959, 1963 і 1984 гг. У двухтомным калектыўным даследаванні супрацоўнікаў сектара гісторыі беларускай мовы Інстытута мовазнаўства АН БССР «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы» (1967, 1968) была зроблена спроба асвятліць як знешнюю, так і ўнутраную гісторыю беларускай літаратурнай мовы ад старажытнай эпохі да нашага часу. Апублікаваная ж пазней супрацоўнікамі гэтага сектара «Гістарычная марфалогія беларускай мовы» (1979) мела мэтай вывучыць узнікненне марфалагічных інавацый у беларускай народна-дыялектнай мове і характар адлюстравання іх у пісьмовай мове.

Прапануемае ўвазе чытачоў даследаванне «Мова беларускай пісьменнасці XIV—XVIII стст.» асвятляе выключна ўнутраную гісторыю мовы беларускай пісьменнасці адзначанай эпохі. Такое абмежаванне дае магчымасць больш падрабязна паказаць эвалюцыю сродкаў выражэння граматычных катэгорый у галіне марфалогіі.

Пры гэтым прымяняльна да старажытнай эпохі патрабуе тлумачэння і само паняцце «беларуская пісьменнасць». Як вядома, у эпоху беларускай народнасці на Беларусі практычна існавала пісьмовае мнагамоўе з пэўным размежаваннем у сферы функцыяніравання. У ранні перыяд у пісьмовым ужытку былі дзве пісьмовыя мовы — уласна беларуская на старажытнааруская аснове і царкоўнаславянская ўсходнеславянскай (пазней беларускай) рэдакцыі. Беларуская мова першапачаткова прымянялася ў прававодстве і юрыспрудэнцыі, у жанрах свецка-мастацкай літаратуры, а пазней часткова пранікла і ў рэлігійную сферу. Царкоўнаславянская мова на працягу ўсяго старажытнага перыяду абслугоўвала рэлігійнае жыццё. З другой палавіны XVI ст. на Беларусі пачалі распаўсюджвацца польская і лацінская мовы, якія выкарыстоўваліся ў сферы прававодства і навукі. У выніку на Беларусі склалася своеасаблівая моўная сітуацыя, аналаг якой цяжка знайсці ў іншых частках тагачаснага славянскага свету, — пісьмовае чатырохмоўе з размежаваннем у сферы функцыяніравання.

Створаныя на Беларусі помнікі на беларускай, царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай мовах якраз і ўтвараюць той складаны комплекс культурных здабыт-

каў, які зусім правамерна лічыць беларускай пісьменнасцю. Такія помнікі ствараліся ў большасці беларусамі, узнікалі на беларускай этнічнай тэрыторыі, адлюстроўвалі гістарычнае, культурнае і духоўнае жыццё беларускага народа, распаўсюджваліся сярод беларускага насельніцтва і з'яўляліся ў свет дзякуючы яго матэрыяльным выдаткам.

У вузкім сэнсе пад беларускай пісьменнасцю разумеюцца творы, напісаныя ў эпоху беларускай народнасці на беларускай мове ў адрозненне ад помнікаў на царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай мовах. Іменна ў такім сэнсе і разумеюцца паняцце «беларуская пісьменнасць» у гэтым даследаванні. Пры такім падыходзе, натуральна, у баку застаюцца помнікі на царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай мовах.

Аднак і пры такім падыходзе даводзіцца сутыкацца з пытаннямі, якія могуць атрымаць рознае вырашэнне ў залежнасці ад метадалагічных прадпасылак даследчыка. Створаная ў мінулым на Беларусі пісьменнасць на польскай і лацінскай мовах сістэмай графічных, граматычных і лексічных сродкаў настолькі прыкметна проціпастаўляецца беларускай, што размежаванне іх практычна не стварае ніякіх цяжкасцей.

Затое даследчык аказваецца ў цяжкім становішчы пры адборы крыніц, напісаных кірыліцай,— беларускіх і царкоўнаславянскіх. У ранні перыяд паміж беларускай і царкоўнаславянскай мовамі ажыццяўлялася цеснае двухбаковае ўзаемадзеянне: у творы на беларускай мове ў значнай меры пранікалі граматычныя і лексічныя царкоўнаславянскія рысы, у сваю чаргу, адлюстроўваліся ў царкоўнаславянскіх тэкстах. У асобных выпадках насычэнне беларусізмамі царкоўнаславянскіх твораў дасягае такой ступені, што часам наогул бывае цяжка вызначыць нават моўную аснову помніка і з упэўненасцю сцвярджаць, з беларускім ці царкоўнаславянскім тэкстам даводзіцца мець справу. Тыповымі ў гэтых адносінах можна лічыць перакладныя выданні беларускага першадрукара Ф. Скарыны, адносна мовы якога няма адзінства поглядаў і ў наш час. Адзіным крытэрыем, на падставе якога можна размежаваць беларускія і царкоўнаславянскія помнікі, застаецца моўны аналіз. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што для моўнага аналізу не маюць значэння і не павінны прымацца пад увагу нейтральныя моўныя рысы, якія атрымліваюць аднолькавае матэрыяльнае вырашэнне ў абедзвюх

мовах. Затое ўлік з'яў, якія выражаюцца неаднолькавымі сродкамі ў беларускай і царкоўнаславянскай мовах, мае першаступеннае значэнне для размежавання помнікаў. Прымяненне гэтай metodyкі дазволіла, напрыклад, вызначыць царкоўнаславянскую аснову скарынінскіх выданняў¹. Трэба адзначыць, аднак, што праблема размежавання беларускіх і царкоўнаславянскіх помнікаў мае значэнне галоўным чынам для ранняга перыяду гісторыі беларускай пісьменнасці, калі ўзаемадзеянне паміж беларускай і царкоўнаславянскай пісьмовымі мовамі было асабліва глыбокім, што мела месца ў XV і першай палавіне XVI ст. У пазнейшы час, калі царкоўнаславянскі струмень у беларускай пісьменнасці быў зведзены да мінімуму, царкоўнаславянская мова на Беларусі пад уплывам рускай рэдакцыі вызвалілася ад беларусізмаў і стабілізавалася, для адрознення беларускіх тэкстаў ад царкоўнаславянскіх практычна дастаткова візуальнага азнаямлення.

Вельмі складанай з'яўляецца праблема размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў. З існуючай літаратуры па гэтаму пытанню відаць, што нацыянальная прыналежнасць помнікаў звычайна вызначаецца па аднаму з трох паказчыкаў: нацыянальнасць аўтара, месца ўзнікнення помніка і моўны аналіз, хоць асобныя даследчыкі па-рознаму ацэньваюць значэнне такіх паказчыкаў. У гэтым даследаванні аўтары за аснову ўзялі тэрытарыяльны крытэрыі².

Крыніцамі даследавання паслужылі ў большасці фотакопіі і мікрафільмы арыгіналаў старабеларускіх рукапісных і друкаваных помнікаў, якія цяпер захоўваюцца ў бібліятэках і архівах Масквы, Ленінграда, Вільнюса, Рыгі, Кіева, Львова, Варшавы і Познані. Па зместу і моўных асаблівасцях гэтыя помнікі падзяляюцца на тры асноўныя жанрава-стылявыя разнавіднасці: канцылярска-юрыдычную, свецка-мастацкую і канфесіянальную.

Аўтары звярнулі ўвагу галоўным чынам на аналіз марфалагічных сродкаў змяняльных часцін мовы, зыходзячы з пераканання, што іменна на гэтым узроўні найбольш яскрава выяўляецца эвалюцыя пісьмовай мо-

¹ Жураўскі А. І. Мова друкаваных выданняў Ф. Скарыны // 450 год беларускага кнігадрукавання. Мн., 1968. С. 301—303.

² Абгрунтаванне гэтага крытэрыю дадзена ў першым выпуску «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (Мн., 1982. С. 14—15).

вы і вынікі яе ўзаемаадносін з народнай беларускай мовай і роднаснымі літаратурнымі мовамі. У даследаванні звярталася ўвага пераважна на выяўленне стану і эвалюцыі асноўных ці варыянтных норм пісьмовай мовы ў галіне марфалогіі. Таму па-за ўвагай аўтараў заставаліся разнастайныя адзінкавыя моўныя факты, важныя пры вывучэнні гістарычнай граматыкі, але не маючыя значэння для выяўлення літаратурных норм у пісьменнасці таго ці іншага перыяду.

НАЗОЎНІК

Граматычныя катэгорыі назоўнікаў

У пачатковы перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы назоўніку ў цэлым былі ўласцівы тыя ж рысы, што і ў сучаснай беларускай мове. Як і зараз, назоўнікі ў залежнасці ад значэння падзяляліся на канкрэтныя і абстрактныя, уласныя і агульныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, асабовыя і неасабовыя, зборныя і рэчыўныя. У марфалагічных адносінах яны характарызаваліся наяўнасцю катэгорый роду, ліку і склону. Аднак у межах асобных граматычных катэгорый былі значныя адрозненні, абумоўленыя тым, што сістэма назоўніка старабеларускай мовы, з'яўляючыся прадуктам рада эпох, захоўвала рэшткі архаічных асаблівасцей граматычнага ладу не толькі старажытнарускай, але нават і праславянскай мовы.

За перыяд развіцця беларускай мовы ўнутры граматычных катэгорый назоўніка адбыліся прыкметныя змены, звязаныя як з працягам працэсаў, якія пачаліся яшчэ ў старажытнарускую эпоху, так і з развіццём новых тэндэнцый на беларускай моўнай глебе. Разнастайныя зрухі ў межах граматычных катэгорый датычыліся або асобных рыс гэтых катэгорый, або ўсяго іх складу. На працягу XIV—XVIII стст. менш за ўсё змянілася катэгорыя роду, якая ўключала, як і зараз, назоўнікі трох родаў — мужчынскага, жаночага і ніякага. У выніку пэўных гістарычных прычын выявілася толькі змешванне ў родзе некаторых назоўнікаў, пераход іх з аднаго роду ў другі.

Выпадкі змешвання назоўнікаў у родзе знайшлі адлюстраванне ў помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў на працягу ўсяго перыяду развіцця старабеларускай мовы. Сярод зафіксаваных у старажытных пісьмовых крыніцах паралельных утварэнняў, якія сведчаць аб змешванні тагачаснымі кніжнікамі назоўнікаў у родзе, трэба адзначыць такія найбольш ужывальныя сінанімічныя словаўтваральныя варыянты, як

варъ // вара, завесъ // завеса, заслонъ // заслона, заставъ // застава, подпоръ // подпора, проступокъ // проступка, чудъ // чудо: вышло того вару пива гарцовъ пятьсотъ (ИЮМ, III, 20, 1685) — тотъ пудъ вары отписуемъ на панихиды на конунъ по субботамъ (АСД, II, 12, 1537); двери безъ завѣсовъ (АВК, XIV, 641, 1599) — дверь безъ завѣсъ (АВК, XIV, 437, 1592); держат... таемно скрите под заслоном (Валх., 876) — гдѣ есть заслоною твоею (Пс. XVII, 1466); сромота, леккост тот простѣпок ѿ который бывает скарга (Бяр., 178) — где жь бѣдет простѣпка под которым правомъ (Вісл., 26); того року великни се чуд стал (Бельск., 237) — ѿное чѣдо птоломеи видѣль (Кн. Мак., 476). З'яўленне гэтых розначасовых і рознамясцовых па паходжанню варыянтаў у помніках пісьменнасці пры адсутнасці кадыфікаваных даведнікаў па беларускай мове і пры неаднолькавым адукацыйным узроўні тагачасных аўтараў і перапісчыкаў было звычайнай з'явай.

Яшчэ больш шырока адлюстравалася ў старажытных беларускіх тэкстах XIV—XVIII стст. змешванне ў родзе запазычаных назоўнікаў, што можна тлумачыць рознымі шляхамі пранікнення іх у беларускую мову, а таксама рознай ступенню асваення іншамоўных слоў на беларускай глебе. У якасці прыкладаў можна прывесці зафіксаваныя ў пісьменнасці розных жанраў шматлікія паралельныя напісанні тыпу *адамашокъ // адамашка, барила // барыло, бедевей // бедевея, высопъ // выспа, евангелие // евангелия, коневъ // конва, крамъ // крама, миртъ // мирта, пальъ // паля, ратушъ // ратуша, семинариумъ // семинария, спациумъ // спацыя, сцентръ // сцентро, табакъ // табака, цехъ // цеха, чачокъ // чачка, ярмарокъ // ярмарка: изъ ее скрыни адамашокъ мои выняла (КСД, 1011, 1518) — саян дей дочьки моее адамашки гвоздиковое з аксамитом (АВК, XXXVI, 115, 1582); привезль барилѣ великѣю полнѣю ѿливы (Пралог, 6476) — в том напрагнѣвъшисѣ ѿдин валъ з морѣ и выкинет ѿное барыло (Зб. 82, 4526); одинъ есть высопъ (Царств., 79) — заплывъ до некоторои велми оздобной и веселои выспы (Тр. гіст., 67); листы был онъ с краму взяль (АВК, XXXVI, 232, 1582) — катерине отписую лавку, стоячую... водле крамы (ИЮМ, XXII, 214, 1626); шли за нами на ратушъ Пинскій (АСД, VI, 110, 1631) — я возный видел есми того Игъната въ вѣзенью мескомъ под ратушою (АВК, XXXVI, 133, 1582).*

У радзе выпадкаў у старабеларускай пісьменнасці фіксуюцца напісанні, якія сведчаць аб змешванні пісцамі роду без змен у марфалагічным афармленні слоў. Найбольш часта змешваўся мужчынскі і жаночы род. Так, назоўнікі *жаль, лучь, печь, тень, цель* у пісьмовых крыніцах розных жанраў, а часам і ў помніках, блізкіх па зместу, маглі выступаць то ў мужчынскім, то ў жаночым родзе: *затаил тѣю жал в собѣ* (Бельск., 1576) — *врачови тѣжъкни жал задает* (Зб. 259, 250б); *полѣденна лѣчь повъстанеть тобѣ* (Скар. ІК, 16б) — *розѣмныи ж бѣдѣтъ сіати како лоуч нѣсныи* (Зб. 262, 12б); *свѣтлица, въ ней печь бѣлый* (АВК, VI, 57, 1589) — у *светлицы печ полевана* вся збита (АВК, XXXVI, 67, 1582); *вывѣл их ис тмы и тѣни смѣртныи* (Каз. Кір., 22) — *обачыла тѣнь чоловѣчыи на земли* (Трыст., 86); *оусмотрѣю, мѣрѣ до цѣли, гождѣ, змѣрѣю* (Бяр., 136) — не трафишь до целю так зацного (Зб. 259, 577). Такое хістанне ва ўжыванні мужчынскага і жаночага роду адзначаных назоўнікаў было невыпадковым. Асноўнай прычынай непаслядоўнасці ў родзе была страта самастойнага тыпу назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на *і* (*гусь, тать*) і аб'яднанне іх з назоўнікамі на *о* (*конь, отецъ*). Паколькі жаночы род назоўнікаў з былой асновай на *і* (*кость*) захоўваў свае спецыфічныя асаблівасці, то ў народных гаворках непазбежна ўзнікала ваганні. Імкненне старажытных кніжнікаў пазбегнуць гэтых ваганняў пры адсутнасці стабільных падручнікаў па беларускай мове прыводзіла нават да гіпернармалізмаў, калі словы жаночага роду ўжываліся ў мужчынскім, а назоўнікі мужчынскага роду з былой асновай на *о* — у жаночым.

У працэсе гістарычнага развіцця беларускай мовы некаторыя назоўнікі наогул змянілі свой род. У прыватнасці, лексема *моль*, якая ў старабеларускі перыяд адносілася да мужчынскага роду, зараз выступае ў жаночым родзе. Слова ж *тваръ*, наадварот, змяніла жаночы род на мужчынскі. Па гэтай жа прычыне часам адны і тыя ж словы ў розных усходнеславянскіх мовах належаць да розных родаў. Прыкладам можа служыць ужыванне назоўнікаў *боль, жаль, мозоль, полынь, пыль, тень* у рускай мове ў жаночым родзе, тады як іх беларускія адпаведнікі *боль, жаль, мазоль, палын, пыл, ценъ* выступаюць у мужчынскім родзе. Увогуле ж адзначаныя

ваганні і змены ў дачыненні да ўсёй катэгорыі роду насілі прыватны характар. У цэлым катэгорыя роду на працягу шматвяковай гісторыі беларускай пісьменнасці не зазнала карэнных змен і ў асноўным засталася такой, якой была на пачатковым этапе.

Больш істотныя змены ў працэсе гістарычнага развіцця беларускай мовы закранулі катэгорыі ліку і скло-ну і наогул усю сістэму скланення назоўнікаў. У катэго-рыі ліку яны выразіліся ў страце парнага ліку, які спачатку ўжываўся нароўні з адзіночным і множным і выкарыстоўваўся пры абазначэнні парных прадметаў (*две руце, две нозе*), а таксама ў тых выпадках, калі гаварылася аб двух прадметах ці істотах, аднолькавых у якіх-небудзь адносінах (*два посла, две жене*), але паступова змяніўся формамі множнага ліку. У катэго-рыі склону асноўны зрух выклікала разбурэнне так зва-най клічнай формы, якая на працягу доўгага часу ўжы-валася побач з назоўным, родным, давальным, вінаваль-ным, творным і месным склонамі пры абазначэнні асобы, да якой звярталіся (*пане, даниле, госпожо*), і паступова была выцеснена назоўным склонам, што стаў выступаць у якасці зваротка (працэсы страты склона-вых форм парнага ліку і разбурэння клічнай формы ў беларускай мове аналізуюцца ў раздзеле «Скланенне назоўнікаў»).

СКЛАНЕННЕ НАЗОЎНІКАЎ

Сістэма скланення назоўнікаў старабеларускай літа-ратурна-пісьмовай мовы склалася на базе старажытна-рускай. У адрозненне ад апошняй, якая грунтавалася на асновах, уласцівых праславянскаму перыяду, і ў су-вязі з гэтым характарызавалася больш шырокім раз-галінаваннем тыпаў скланення, яна мела больш кам-пактны падзел, адпаведны рэальнаму стану мовы.

Працэс фарміравання сістэмы скланення назоўнікаў у старабеларускай мове быў складаным і працяглым. Асноўным напрамкам гэтага працэсу было вызваленне ад шматтыпнасці скланення і пераход да трох тыпаў скланення. Паколькі на працягу развіцця старабела-рускай літаратурна-пісьмовай мовы працэс уніфікацыі скланення адбываўся пераважна ў межах асобных ро-даў, азначэнне з сістэмай склонавых форм назоўні-каў у беларускай пісьменнасці XIV—XVIII стст. мэта-згодна праводзіць з улікам катэгорыі роду.

Формы назоўнікаў мужчынскага роду

У назоўным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду незалежна ад таго, да якога тыпу скланення яны адносіліся ў папярэдні перыяд, ужываліся на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы з нулявым канчаткам. Выпадак ужывання словаформ тыпу *братъ, волъ, гай, день, жалобникъ, зверь, игумень, конь, лесъ, мещанинъ, народъ, олень, покой, промень, рогъ, сынъ, тивунъ, хлебъ, часъ, гасень* вельмі многа ў пісьмовых помніках розных жанраў: *егож вѣдчилъ даднѣнъ брат мой* (Чэця, 31); *Ѹмолоть былъ средни* (Барк., 155); *был бовѣмъ ден недѣльны* (Мам., 43); *конь и осель и волъ нехай ѿпочинеть* (Каліст, 106б).

У такой жа форме выступалі і назоўнікі з былой асновай на зычны тыпу *камень, поломень (пламень), ремень*, якія ў старажытнарускую эпоху мелі ў назоўным склоне адзіночнага ліку канчатак *-ы* (*камы, пламы, ремы*): там *камень наменьши* не зостанеть (Валх., 81б); *поломен выходил над печем* (Біблія, 536); *ремень значит двѣхъ прироженій... взаимное злѣчене* (Каліст, 278б).

З ліку назоўнікаў мужчынскага роду вылучаліся толькі ўласныя імёны тыпу *Алексадро, Васко, Данилко, Захарко, Иванко, Марко, Микулко, ѿсташко, Пашко, Радивошко, Степанко, гндшко* і агульныя назоўнікі *батько, дядько*, назоўны склон якіх афармляўся пры дапамозе канчатка *-о*. Асабліва вялікая колькасць такіх словаформ сустракаецца ў старабеларускіх дзелах помніках пры апісанні бытавых з'яў і падзей: не прысыловал *ѡлексадро того слишка* (ПГ, I, 133, 1436); *въ тую пивницу хоживалъ дядько мой* (КЗ, 431, 1489); *захарко а марко а есипъ а ѡвъсееи на томъ присягнули* (КВЗС, 83б, 1533); *на томъ тулковиску батько того замордованого знашолъ рукавицу* (АВК, XVIII, 154, 1598). Гэта сведчыць аб наяўнасці такіх форм у жывой народнай мове таго часу, уплыў якой адчувала перш за ўсё дзельная пісьменнасць.

Характэрнай асаблівасцю старабеларускай пісьмовай мовы з'яўлялася таксама спарадычнае напісанне ў некаторых перакладных помніках рэлігійных і свецкіх жанраў XV—XVII стст. асобных іншамоўных слоў мужчынскага роду, пераважна ўласных імён, з канцавымі

лацінскімі па паходжанню фармантамі *-уць/ -юць, -асць* і трансфармаванымі на польскай глебе суфіксамі *-ушь/ -юшь, -ашь* тыпу *гебраисмуць, гомеруць, елисеюць, месіашь, пардуць, пашквилюць, пилатуць, ромулюць, тибериюць, юбилеушь*: рогатиною бок его отворил лонкгноус ритеръ (Пак. Хр., 32); епистропус в седми науках навченый (Троя, 14б); з насъна его мълъ повстати Месіашъ (Каліст, 38б); есть то гебраисмъс (Выкл., 38). Але гэта асаблівасць вялікага пашырэння ў старабеларускай мове не атрымала, бо ў працэсе марфалагічнай адаптацыі іншамоўных слоў не ўласцівыя беларускай марфалагічнай сістэме суфіксы звычайна адпадалі, уступаючы месца ўсечаным формам тыпу *гебраизмъ, гомеръ, месиа, пашквиль*, якія ў структурных адносінах нічым не адрозніваліся ад уласна беларускіх лексем мужчынскага роду; параўн.: *ѡже настал ѡбецаныи месиа* (Зб. 81, 200); *то гебраизмъ* (Выкл., 102б) і інш.

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду афармляліся пры дапамозе канчаткаў *-а/-я* і *-у/-ю*. Сфера размеркавання гэтых канчаткаў залежала ад прыналежнасці назоўнікаў да пэўных граматычных катэгорый і семантычных груп. Так, адушаўлёныя назоўнікі, акрамя зборных, нягледзячы на тое, да якіх асноў яны адносіліся ў папярэднюю эпоху, на працягу ўсяго перыяду развіцця старабеларускай мовы ўжываліся ў пісьмовых помніках розных жанрава-стылявых разнавіднасцей выключна з традыцыйным канчаткам *-а/-я*. Толькі гэты канчатак мелі ў родным склоне імёны і прозвішчы людзей (*адама, витовта, димитра, радивила, степана, федора*), назвы асоб па адміністрацыйных пасадах, роду заняткаў, сацыяльнаму становішчу, светапогляду, сваяцкіх адносінах, духоўных якасцях (*брата, ворога, гетмана, должника, енерала, збавителя, игумена, ковала, маршалка, наместника, посла, рыболова, сына, тивуна, холопа*), а таксама назвы жывёл (*вепра, вола, зубра, коня, ужа, ястреба*): *колиж ѡт нас алюбо ѡт нашег пана нам послѡшног кметъ оутечеть* (Вісл., 39); *ставиль шапкъѡ до тивѡна владычного а до пана мара а до стася* (КВЗС, 54б); *за сына мѡт бѡде* (Бельск., 27); *ястреба летѡчог прѡдкости залецает* (Зб. 259, 555б).

У катэгорыі адушаўлёных назоўнікаў сваёй спецыфікай, як мы адзначылі, вылучаліся толькі словы са зборным значэннем, якія ў старабеларускай мове вельмі рана набылі новы канчатак *-у/-ю*. Праўда, у пісьмовай

мове на раннім этапе развіцця старабеларускай пісьменнасці формы на *-y/-ю* выкарыстоўваліся яшчэ непаслядоўна. Разнабой у афармленні роднага склону гэтай групы назоўнікаў асабліва відавочны ў такіх пісьмовых крыніцах рэлігійнага прызначэння канца XV — першай палавіны XVI ст., як Пакуты Хрыста, Аповесць аб трох каралях-валхвах, Зборнік біблейскіх кніг № 262, дзе адны і тыя ж зборныя назоўнікі характарызуюцца ў родным склоне дваякім афармленнем — *гада // гаду, люда // лоду, скота // скоту*: *молвить аньсемоус ѿ шалености люда того* (Пак. Хр., 9б) — *миръ тебе пане іосеп почестливыи и ѿто всего людоу нашего* (там жа, 36б); *было скота его семь тисѧч ѿвецъ* (Зб. 262, 12) — *наоучаетъ насъ ѿт скотѧ земли* (там жа, 27) і інш. Частковае захаванне форм на *-а* ў адзначаных помніках тлумачыцца царкоўнаславянскім уплывам, а не ўздзеяннем живога вымаўлення, бо ў дзелавых і свецкіх помніках таго часу, якія не мелі царкоўнаславянскіх узораў, пры афармленні зборных адушаўлёных назоўнікаў выступае амаль выключна канчатак *-y/-ю*: *з людѧ своего зрѧдѧ двадцать и четыре шпици* (Троя, 37); *встѧпа жадъного в тыи земъли не мають мети и кѧницѧ и белокъ и никоторого зверѧ не гонити* (КВЗС, 122б). У далейшым канчатак *-y/-ю* ў родным склоне зборных адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду становіцца нормай незалежна ад таго, да якога тыпу літаратурна-пісьмовай мовы адносіцца даны помнік: *маетьность роздавати моцьни и вольни бѧдемъ людемъ народѧ шлѧхетского* (Трыб., 13б); *зготовал много людѧ* (Алекс. XVII, 16б); *великое мнозство иншого звѣрѧ ѿфѣровали* (Варл., 265); *в том колодезю велми было полно гадѧ* (Зб. 752, 3).

Сярод неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду з канчаткам *-а/-я* нязменна на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы ўжываліся толькі назвы месяцаў — *августа, апрелѧ, груднѧ, шолѧ, шонѧ, липца, марца, маѧ, ѿктебра, паздерника, сентебрѧ, стычнѧ, февралѧ*: *мѧца генварѧ* (Гр. 1465); *мѧца маѧ шостого дня* (КВС, 447); *мѧца паздерника ѧмеръ витовтъ* (Царств., 76); *народиласѧ пречистаѧ дѧва... ѿсмого дня сентѧбра* (Зб. 255, 314б). У іншых жа прадметна-тэматычных разрадах неадушаўлёных назоўнікаў паступова ўсё большае пашырэнне пад непасрэдным уплывам живога вымаўлення пачынаюць набываць формы на *-y/-ю*.

Распаўсюджанне форм на *-y/-ю* ў помніках старабе-

ларускай пісьменнасці сутыкалася, аднак, з пэўным супраціўленнем з боку пісьмовых традыцый. Так, на раннім этапе развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы новы канчатак *-у/-ю* выступаў яшчэ ў пісьмовых крыніцах параўнальна рэдка: немцѣмъ дати вѣсчѣго ѿт бѣрковѣска заоушна ѿт воску (ПГ, I, 39, 1341); не имають збытъкѣ (Вісл., 25б); не гвѣить людемъ въ ѿтчѣстѣвнн своемъ такогъ великого скарбѣ (Чэцця, 54б). Звычайна не толькі ў рэлігійных, але і ў дзелавых і свецкіх пісьмовых крыніцах XIV—XV стст. пануючае становішча займаюць формы тыпу *ада, блуда, востока, гнева, грѣха, духа, закона, мира, ѿброка, покая, початка, раѣ, розума, сорома, страха*: к тои рече никому прихода нетъ (Гр. XIV); ѿт веса оузѣт по старому закону (Гр. 1405); наши подданыи держали посполногъ ѿбычѣга (Вісл., 40); закона своегъ лишени боудете (Чэцця, 25). У некаторых помніках, нават у такім лепшым узору свецкай пісьменнасці другой палавіны XV ст., як Віленскі спіс летапісу, формы на *-у/-ю* зусім адсутнічаюць.

Аб ужыванні форм на *-у/-ю* як факультатыўнай норме старабеларускай пісьменнасці, па сутнасці, можна гаварыць толькі ў дачыненні да пісьмовых крыніц, якія ўзніклі на рубяжы XV—XVI стст. У помніках свецкіх жанраў гэтага часу, напрыклад у *Александрыі*, формы тыпу *бою, краю, ѿброку, суду* нават пераважаюць: да лен краю не ходи (1), принесли емѣ... л̄ тисѣчь иных многих речен ѿт сѣдѣ многоценнаго (2). Напісанні з канчаткам *-а/-я* тут сустракаюцца толькі ў адзінкавых выпадках: рекаи четыремъ послѣдовал есми иже... из раѣ текоут (1).

Канчатак *-у/-ю* ў родным склоне неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду пачынае займаць раўнапраўнае становішча з канчаткам *-а/-я* і ў помніках рэлігійных жанраў. Так, у вядомых перакладных апакрыфічных творах канца XV ст. Пакуты Хрыста, Аповесць аб трох каралях-валхвах і ў агіяграфічным Жыцці Аляксея, чалавека божага побач з традыцыйнымі формамі тыпу *востока, голоса, духа, жемчуга, закона, зачинка, ѿгорода, ѿкруга, початка, рима, рожѣга, света, титула, ума* не менш шырока выступаюць у родным склоне назоўнікі на *-у/-ю*. Часцей за ўсё гэты канчатак маюць назоўнікі з рэчыўным, зборным і адцягненым значэннем *накшталт балсаму, блуду, веку, ветру, гуку, запаху, ладану, маистату, мрамору, морозу, пороху, раю, смутку*, як у выпад-

ках: голосоу не дал (Пак. Хр., 10б); ми дал олю (там жа, 26б); много лноу ростеть (Валх., 70б); того же коноу и тогож оумыслоу была (Жыц. Ал., 97). У выніку такой арфаграфічнай неўнармаванасці часам ствараецца пэўны разнабой пры напісанні адных і тых жа слоў: *всхода // всходу, гнева // гневу, года // году, гроба // гробу, закона // закону, обычаѣ // обычаю, розума // разуму, часа // часу*. Такім жа разнабоем характарызуецца ў гэты час афармленне роднага склону неадушаўлёных назоўнікаў і ў дзелавой пісьменнасці, напрыклад у Кнізе маршалкоўскага суда, дзе побач з ужытымі пад уздзеяннем жывога вымаўлення словаформамі с того бою (29б), после тог грабежѣ (36), повету слонимского (41б), сего годѣ (86б), подлугъ их записѣ (91б) значнае месца займаюць і напісанні традыцыйнага характару: 8 листа купчого (29), менского повѣта (87), водлугъ обычаѣ (116б).

У беларускай літаратурна-пісьмовай мове XVI—XVII стст. пры афармленні роднага склону неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду, як і ў папярэдні перыяд, ужываліся абодва канчаткі. Аднак у гэты час вядучую ролю ва ўсіх без выключэння жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці набыў канчатак *-у/-ю*. Сфера яго ўжывання пашырылася амаль на ўсе семантычныя разрады назоўнікаў.

Тэндэнцыя да выцяснення канчатка *-а/-я* канчаткам *-у/-ю* ў родным склоне неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду, якая выразна праявілася ў беларускай пісьмовай мове канца XV — пачатку XVI ст., знайшла сваё далейшае развіццё перш за ўсё ў групах рэчыўных, зборных і абстрактных назоўнікаў. Асабліва трывала замацаваўся ў беларускай пісьменнасці XVI—XVII стст. канчатак *-у/-ю* ў родным склоне назоўнікаў з рэчыўным значэннем, а таксама ў словах са значэннем матэрыялу, з якога зроблены прадмет, у сувязі з чым звычайнымі сталі напісанні *бобу, воску, гороху, льну, маку, меду, перцу, песку, попелу, пороху, свинцу, туку, шолку, гяду, ечменю*: *онъ седить посереді попелѣ (Зб. 262, 126); взяли... два ѳвнѣты порохѣ три ѳвнѣты свинѣцѣ (КВЗС, 71б); с клетки воскѣ полькаменѣ сорочѣки простицы и инѣшыя речы выграбити казал (КВС, 518б); ечменю копа десеть грошей, ѳркишѣ копа десеть грошей (Ст. 1588, 514)*. Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што канчатак *-у/-ю* становіцца нормай у гэтай групе

назоўнікаў не толькі ў спрадвечна славянскіх, але і ў запазычаных словах, аб чым сведчаць напісанні тыпу *адаманту, аксамиту, аматысту, жемчугу, кармазину, кгранату, кристалю, мосАзу, пастернаку, смарагду, шарлату, шхонту*: *дорожен она женч8гоу* (Зб. 262, 94); *взято с8кню п8рпурыйн8 серого* (КВС, 444б); *пастернак8 бочка шесть грошей* (Ст. 1588, 515); *столец онаго маестату был з смарагд8* (Алекс. XVII, 43б). Слова гэтай семантычнай катэгорыі з канчаткам *-а/-я* сустракаюцца толькі спарадычна: *голені его столпы маръм8ра* (Зб. 262, 85); *стѣны его з топазиона по всѣх стопнях* были (Алекс. XVII, 43б).

Аналагічнае становішча назіраецца ў старабеларускай пісьменнасці XVI—XVII стст. і пры афармленні роднага склону назоўнікаў са зборным значэннем. Арфаграфічную норму сярод іх складаюць формы з канчаткам *-у/-ю* тыпу *бору, гаю, глodu, гуфу, збору, зъезду, лесу, мху, шбозу, шгороду, саду, сойму, товару, хворосту*: *вшитци венцейшии панове з г808 сошлисА* (Троя, 10б); *р8бежи поклани... по краи мх8* (КВЗС, 120); *идеть граница дорожкойю в конец бор8* (ККСС, 27, 1615); *вышоль з шчениками своими до шгород8 шливъног* (Зб. 259, 632б). Выпадкі ўжывання зборных назоўнікаў з канчаткам *-а/-я* зусім нешматлікія: *не мѣл лѣса* (Ст. 1529, 192); *пришоль до онаг шгорода* (Зб. 259, 633).

Вельмі шырока адлюстроўваюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці XVI—XVIII стст. абстрактныя назоўнікі з канчаткам *-у/-ю*. У пісьмовых крыніцах усіх жанраў, створаных у гэты перыяд, ужываюцца формы *взроку, голосу, греху, долгу, духу, закону, звычайу, периоду, проку, простору, роду, рожаяу, розуму, свету, skutку, способу, сродку, стану, тежару, фалшу*. Асабліва багаты матэрыял такога роду змяшчаюць помнікі палемічнай і канфесіянальнай літаратуры канца XVI—XVIII ст., разнастайны змест якіх даваў большыя магчымасці для выкарыстання абстрактнай лексікі ў параўнанні з дзелавымі і свецкімі пісьмовымі крыніцамі, звязанымі з апісаннем будзённых жыццёвых спраў: *не б8деть прок8 злом8* (Зб. 262, 105б); *верънѣтесА до баченА и розм8* (Бер. саб., 13б); *способ8 не вѣдала* (Зб. 259, 534); *не отримѣеть штп8щеніА грѣх8* (Зб. вып., 36). Затое ў беларускай дзелавой і свецкай пісьменнасці сустракаецца вялікая колькасць напісанняў з канчаткам *-у/-ю* ў адцягненых аддзеяслоўных утварэннях тыпу *бою, вдару, вступу, выпису, выроку, грабежю, дару, до-*

воду, запису, квалту, крику, лупу, отказу, пожытку, позву, поклону, розбою, спадку, торгу, утиску: бою не было (Ст. 1529, 207); водлѣгъ выстѣпѣ своего сказыванъ и каранъ быти маеть (Трыб., 9б); на то домыслѣ людского не стане (Бельск., 4б); не было имъ вылазѣ (Кн. Мак., 4б).

Асноўнай арфаграфічнай нормай роднага склону стаў канчатак *-у/-ю* ў пэўных семантычных групах абстрактных назоўнікаў мужчынскага роду. У прыватнасці, ва ўсіх жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці амаль выключна пры дапамозе гэтага канчатка афармляюцца назоўнікі *веку, вторку, году, понеделку, поранку, року, часу, четвергу*, якія абазначаюць дні тыдня і час: часѣ ночного то дело пререченого оуделали (Троя, 1б); кѣхъмистръ маеть тот дворъ и тоє именъе деръжати до дрѣгого божего нароженъа ѿтъ рокѣ до рокѣ (КВС, 484); то вжо до дрѣгого годѣ ѿтложытисѣ мает (Трыб., 10б); свѣт не был ѿт вѣку (Выкл., 1б). Гэты ж канчатак з'яўляецца асноўным і пры напісанні назоўнікаў, што абазначаюць з'явы прыроды — *ветру, вихру, громоту, грому, дождчу, жару, инею, мроку, оболу, потону, снегу*: которыи боѣтсѣ инею, падеть на тыхъ снегъ (Скар. КІ, 11); покрьи ми его добрым сукномъ длѣ дождчу и длѣ вѣтру (Трыст., 23); длѣ снѣгу и длѣ великого зима ѣмерло драбов пѣтсотъ (Алекс. XVII, 31); жадног громотѣ слышат не было (Зб. 259, 582б). Амаль паслядоўна канчатак *-у/-ю* ўжываецца і пры афармленні групы назоўнікаў тыпу *болу, встыду, гневу, голоду, гонору, жалю, плачу, смеху, смутку, сну, страху, стыду, фрасунку*, якія абазначаюць пачуцці, перажыванні, псіхічна-фізіялагічны стан: помлѣли з голодѣ (Зб. 262, 111б); не надеваюсѣ доити сорому (Трыст., 48); зо снѣ повстала (Алекс. XVII, 2б); затлѣми ѿныи гоиныи дождѣ слезъ и плачѣ (Зб. 259, 9).

Такім чынам, выкарыстанне для афармлення роднага склону абстрактных назоўнікаў мужчынскага роду канчатка *-а/-я* займае ў пісьмовых помніках XVI—XVIII стст. нязначнае месца. У некаторых выпадках формы на *-а/-я* сустракаюцца паралельна з формамі на *-у/-ю* ў помніках рэлігійных і свецкіх жанраў: не маю грѣха (Зб. 262, 2б); гекторъ... величиостью гнева своего многи греки побил (Троя, 4б); ѣчылъ нас кѣ досконалости жывота дѣховног тегнут (Зб. 255, 22б). Гэта тлумачыцца тым, што рэлігійныя і свецкія пісьмовыя крыніцы больш трывала ў параўнанні з дзелавай пісьменнасцю

зберагалі арфаграфічныя традыцыі і ў большай меры падвяргаліся ўздзеянню з боку царкоўнаславянскіх правапісных прыёмаў. У дзелавых жанрах некаторая непаслядоўнасць у афармленні роднага склону абстрактных назоўнікаў мужчынскага роду назіраецца ў больш ранніх кнігах і дакументах, напрыклад у Кнізе Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг., дзе побач аналагічныя або нават адны і тыя ж словы часам могуць афармляцца па-рознаму, хоць увогуле перавага аддаецца канчатку *-у/-ю*: *они мают... входы мети подлѣгъ обычаю тѣтошъ-него* (115) — *мы маемъ сказаньемъ вчинити водле бегѣ и обычаѣ права* (144б); *встѣпѣ черезъ тѣю границѣ рекѣ черницѣ ни лѣдѣ ни сеножатеи ни бортеи нетъ* (118) — *встѣпа никоторого ни лѣдѣ ни сеножатеи ни бортеи нетъ* (119). У беларускай дзелавой пісьменнасці пазнейшага перыяду абстрактныя назоўнікі з канчаткам *-а/-я* ў родным склоне сустракаюцца настолькі рэдка, што на фоне напісанняў з *-у/-ю* здаюцца амаль непрыкметнымі.

Канчаток *-у/-ю* ў родным склоне выступае асноўнай арфаграфічнай нормай старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XVI—XVIII стст. і неадусаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду іншых прадметна-тэматычных разрадаў і груп. Найбольш паказальнай у гэтых адносінах з'яўляецца група назоўнікаў, якія абазначаюць геаграфічныя назвы — *вавилону, дамаску, дону, египту, иерусалиму, коринту, лавренту, нилу, новагороду, перекону, рыму, сихему, тибру, толесу, царьгороду*. Яны ўжываюцца звычайна з прыназоўнікамі: *до толесу мѣста тѣгнуль* (Атыла, 200); *з римѣ выпѣстити не хочено* (Апакр., 12); *пошли до дамаску* (Біблія, 422); *пришли ажъ до ефронѣ* (Хран., 482). Асаблівасцю гэтай групы назоўнікаў з'яўляецца тое, што асноўнай сферай іх адлюстравання была канфесіянальная і свецкая пісьменнасць, асабліва творы, прысвечаныя апісанню падзей і здарэнняў біблейскага і гістарычнага характару. А як вядома, у помніках рэлігійнага і свецкага характару пэўная даніна аддавалася і традыцыйным напісанням з *-а/-я*: *до нерѣсолима се квапил* (Алекс. XVII, 6); *послал его звязаного до вавилона* (Кн. Мак., 66); *оучоныхъ прислать до егупта рачиль* (Хран., 442). Аднак унутры самой групы перавага належала напісанням з *-у/-ю*.

З ліку неадусаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду характарам афармлення роднага склону вылучаецца разрад слоў, што абазначаюць канкрэтныя прадметы і

рэаліі. У помніках старабеларускай пісьменнасці яны часцей, чым іншыя групы неадушаўлёных назоўнікаў, выступаюць з канчаткам *-а/-я*, як у формах *воза, квіта, келиха, караблА, корда, крижа, листа, лука, меча, мушкета, панцерА, перстенА, позса, рога, сапога, серпа, стола, столпа, струга, шатра*: *ѡкѡпит ѡт смерти и в.воинѣ ѡт рѡкы меча* (Зб. 262, 14); *люѡ на валку шол не зброинныи не потребуучи ни панцерА ни лапки ни тарчи* (Троя, 33); *взыли... з воза кожѡхъ* (КВЗС, 71б); *в чюжее жниво серпа своего не впоущаль* (Апакр., 38). Аднак даволі выразна ў якасці факультатыўнай нормы тут практыкуецца і афармленне роднага склону пры дапамозе канчатка *-у/-ю*: *мостѡ не мощиваль* (КВЗС, 108б); *ѡдрентвѣлыи сидѣлем ѡ столу* (Дыяр., 149); *приплыли до берегѡ* (Зб. вып., 34). Гэта сведчыць аб значным пашырэнні канчатка *-у/-ю* ў вуснай мове таго часу, чаго не было раней, бо ў старажытнаарускай і ранняй старабеларускай пісьменнасці пры афармленні роднага склону канкрэтных назоўнікаў трывала захоўваўся яшчэ канчатак *-а/-я*.

Такім чынам у перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы назоўнікі мужчынскага роду незалежна ад таго, да якіх асноў адносіліся ў праславянскі перыяд і якія канчаткі мелі ў старажытнаарускай пісьменнасці, выступалі ў родным склоне адзіночнага ліку з канчаткамі *-а/-я* і *-у/-ю*. Ступень пашырэння кожнага з іх залежала ад катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці, ад прыналежнасці асобных назоўнікаў да пэўных семантычных разрадаў і груп. Аднак неабходна адзначыць, што ў асобных пісьмовых помніках беларускай пісьменнасці ў назоўніках пэўных катэгорый можна сустрэць яшчэ адзінкавыя выпадкі ўжывання старых форм. Спарадычным архаічным афармленнем характарызуюцца часам назоўнікі *день (полудень), камень*, якія паходзяць з былых асноў на зычны, і слова *путь*, што некалі адносілася да асновы на *і*. Сферай іх фіксацыі з'яўляюцца пераважна раннія пісьмовыя помнікі рэлігійных і свецкіх жанраў, што ў пэўнай ступені адлюстроўваюць вынікі частковага захавання літаратурна-пісьмовай мовай старых традыцый і царкоўнаславянскага ўплыву, напрыклад Чэцця (1489): тако потече и до нынешнег дне (10); Александрыя канца XV ст.: принесли емѡ стѣмѡ поровѡ ѡт камени самфира (2); Зборнік біблейскіх кніг пачатку XVI ст. № 262: члкъ

блѣдит ѿ пѣти розѣмнога (104). Падтрымкі з боку жывога вымаўлення такія формаўтварэнні, зразумела, ужо не мелі. Ды і ў пісьмовай мове яны выглядаюць апіскамі на фоне напісанняў тыпу *днА, каменА, путА*.

У афармленні давальнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова працягвала і развівала тэндэнцыі, якія зарадзіліся ў старажытнарускай пісьменнасці. Услед за старажытнарускай мовай, дзе ў сувязі з перабудовай сістэмы скланення назоўнікаў і заменай старога падзелу назоўнікаў па асновах падзелам па родах адбылася уніфікацыя канчаткаў, старабеларуская мова выкарыстоўвала ў давальным склоне амаль выключна канчаткі *-у/-ю* і *-ови/-еви*.

Ступень пашырэння кожнага з гэтых канчаткаў (*-у/-ю* ці *-ови/-еви*) у давальным склоне назоўнікаў мужчынскага роду залежала ў старабеларускай пісьменнасці ўжо не ад былых асноў, а ад прыналежнасці назоўнікаў да пэўных граматычных катэгорый, ад часу і месца напісання помнікаў, іх жанрава-стылявой характарыстыкі і ад ступені ўздзеяння на іх мову іншамовных стыхій. Так, у ранні перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы разнастайныя помнікі дзелавых жанраў для афармлення давальнага склону неадушаўлёных назоўнікаў выкарыстоўваюць толькі канчатак *-у/-ю*, у сувязі з чым тут звычайнымі з'яўляюцца напісанні *бою, весу, выезду, концу, лугу, миру, отказу, полоцку, привилью, роду, рубежу, столпу, суду, товару: чсть путь его товару на ѿбѣ сторонѣ и его животу* (Гр. 1407); *хто бѣдет позван протівъ своемѣ привилью* (Вісл., 26); *тые люди живѣтъ по самомѣ рѣбежѣ новѣгородскомѣ* (ККК, 166, 1486); *ѿ сѧ к томѣ бою не знаю* (КВЗС, 88, 1533). Пераважна з канчаткам *-у/-ю* ўжываюцца ў беларускай дзелавой пісьменнасці XIV—XV стст. і адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду, перш за ўсё лексемы са значэннем асобы і ўласныя імёны — *брату, видиблѣнну, герасиму, епископу, игумену, наместнику, пану, петру, полочанину, рижанину, федору: слюбуемъ нашему брату кнѧзю Скиригкаилу* (ПГ, I, 50, 1387); *вѣсебное имати вѣсцю как оу полоцку на рижѧнех емлют* (Гр. 1407); *пану бурѣмнстрѣ и рѧдцѧмъ и вѣм мѣщаном ризког мѣста поклон* (Гр. 1465); *панѣ ѿкѣбѣ довоиновичѣ дал сорокъ золотых* (ККК, 16, 1482). Аднак зрэдку сустракаюцца тут і напісанні з *-ови/-еви*: *мы оу ризе руському купцеви тако же чинимъ* (Гр. 1405); *станѣце*

ви полътина з винъ в жижморехъ (ККК, 23, 1486). З усіх дзелавах помнікаў XV ст. характарам ужывання канчаткаў *-у/-ю, -ови/-еви* вылучаецца толькі перакладны Вісліцкі статут, дзе новы канчатак *-ови/-еви* ў давальным склоне адушаўлёных назоўнікаў ужо значна пераважае. Ён з'яўляецца тут граматычнай нормай ва ўласных імёнах і словах са значэннем асобы — *владареві, дыкові, кролеві, матееві, миколаеві, ондрееві, пастухові, прытелеві, писареві, речникові, служебникові, фалкові, францикові, шкодникові, юрьеві*: тага ра́на есть указана слѣжебникові (19); пріателеві конѣ позычиль (23б); мы скажемъ пастѣхові прісѣчи (27). З канчаткам *-у/-ю* адушаўлёныя назоўнікі сустракаюцца ў гэтым помніку толькі ў некалькіх выпадках: варовальсѣ своемъ сѣседѣ шкоды чинит (25); тот члвкъ имеетъ осветит бискупѣ краковскомъ (38). Бясспрэчна, канчатак *-ови/-еви* ў Вісліцкім статуце ўжываўся пад уплывам аналагічных форм польскага арыгінала, а не жывога беларускага вымаўлення. Гэта можна пацвердзіць хоць бы тым, што для арыгінальных дзелавах помнікаў нават першай чвэрці XVI ст. канчатак *-ови/-еви* не быў яшчэ характэрны. У прыватнасці, ён зусім не адзначаецца ў Кнізе маршалкоўскага суда 1510—1517 гг., дзе звычайна выступаюць формы *артему, брату, воитеху, десѣтнику, королю, листу, маршалку, небожчыку, пану, писарю, предку, сестренцу, тивуну, товаришу*. Граматычнай нормай з'яўляецца канчатак *-у/-ю* таксама ў Статуце Вялікага княства Літоўскага 1529 г., у якім адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду фіксуюцца ў давальным склоне амаль выключна ў выглядзе *врднику, гетману, жалобнику, земѣнину, младенцу, мужику, мужу, наместнику, шпекуну, паробку, потомку, пріателю, суседу, человеку*. Усяго некалькі выпадкаў афармлення давальнага склону адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду пры дапамозе канчатка *-ови/-еви* сустракаецца таксама ў Кнізе Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг.: салчсєви и его людемъ и земљи на тотъ жо рокъ мають розделити (70); васкови тотъ ермонъ онѣю сорокъ гроши маеть заплатити (95б). Звычайна ж тут, як і ў іншых дзелавах пісьмовых крыніцах, пануючае становішча займаюць формы нахталт *брату, василью, господарю, дмитрею, ивану, королю, миколаю, наместнику*.

Не заставалася ў баку ад адлюстравання агульнага працэсу пашырэння канчатка *-ови/-еви* замест *-у/-ю* ў

давальным склоне назоўнікаў мужчынскага роду і старабеларуская свецкая пісьменнасць. Прычым, як і ў дзелавай пісьменнасці, ва ўжыванні гэтых канчаткаў адчуваецца дыферэнцыяцыя ў залежнасці ад уздзеяння разнастайных фактараў унутрымоўнага і экстралінгвістычнага характару. Так, у беларускіх летапісах і перакладных свецкіх помніках XV — першай палавіны XVI ст. неадушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду маюць у давальным склоне толькі канчатак *-у/-ю*, аб чым сведчаць ужытыя ў іх формы тыпу *берегу, бою, городу, губу, остатку, приезде, року, ужитку*: поидѣ къ градѣ рши (Віл., 450); с своими корабли к берегѣ приплынули (Троя, 22) і інш. Пры напісанні ж у давальным склоне адушаўлёных назоўнікаў заўважаецца пэўны разнабой. Адны пісьмовыя крыніцы фіксуюць толькі формы на *-у/-ю*, напрыклад Александрыя канца XV ст., для якой характэрны напісанні *александру, пору, царю*: мыслили александра црѣ выдати индиискомѣ црю пороу (1б); поклонилисѣ александрѣ (2б). У другіх свецкіх помніках, напрыклад у Віленскім спісе летапісу, пануючае становішча займаюць назоўнікі з канчаткам *-у/-ю*: сыноу своемѣ (439б), витовтѣ (440б), к великомѣ кнзю (443), писа грамоту брату (448б), а формы на *-ови/-еви* ўжываюцца зусім рэдка: великомѣ кнзюви (443). Затое перакладзеная ў пачатку XVI ст. на беларускую мову з польскага або чэшскага арыгінала «Траянская гісторыя» адлюстроўвае канчатак *-ови/-еви* ў давальным склоне назоўнікаў мужчынскага роду са значэннем асобы даволі шырока, аб чым сведчаць уласцівыя гэтаму помніку формы тыпу *акгаменонови, гекторови, королеви, мериѡнови, приамови, протосмѣсови, ремови, ѿлимено-ви*: оумееш добре радить королеви своему (2б); велми гневливе напотивку гекторови рек (41); акгаменови не было доброволность ани моць (61б). Канчатак *-у/-ю* сустракаецца ў гэтай групе слоў больш абмежавана: пану присѣгнули правдѣ и послушенство держат (9б); тисѣчу рыцеров... полецил под гетманство тесеѣсѣ королю трацыискому (31). У гэтым помніку, як і ў Вісліцкім статуце, безумоўна, адбіўся польскі граматычны ўплыў.

У параўнанні з дзелавай і свецкай пісьменнасцю XIV — першай палавіны XVI ст. у старабеларускіх рэлігійных помніках гэтага часу магчымасцей для адлюстравання новай формы на *-ови/-еви* было яшчэ менш, бо

релігійныя жанры наогул характарызаваліся больш трывалым захаваннем старажытных пісьмовых традыцый. Акрамя таго, выкарыстанне кожнай з дзвюх форм знаходзілася тут у залежнасці ад ступені царкоўнаславянскага ўплыву, ад сілы польскага моўнага ўздзеяння і іншых экстралінгвістычных фактараў. Напрыклад, у Чэці 1489 г., дзе вельмі выразна адбіўся царкоўнаславянскі моўны ўплыў, афармленне давальнага склону праводзіцца па традыцыі пры дапамозе канчатка *-y/-ю* ў назоўніках як неадушаўлёных, так і адушаўлёных, аб чым сведчаць шырока распаўсюджаныя тут словаформы *адаму, архипу, грешнику, дому, дѣяволу, миру, панамарю, рабу, родителю, семиону, феологу, языку*: почаль говорити къ семионоу (3); глаша к народоу (10); пришол ѿкимъ к дому своемъ (15б). Назоўнікі давальнага склону з канчаткам *-ови/-еви* сустракаюцца ў гэтым помніку надзвычай рэдка: она вкѣсила ѿт того дерева и дала моежеви своемъ адамоу (18); прислалъ ѿрославъ ко глѣбови (244).

Некалькі іншае становішча ў перакладных пісьмовых помніках канца XV ст. Пакуты Хрыста і Аповесць аб трох каралях-валхвах, дзе царкоўнаславянскі ўплыў у параўнанні з Чэціяй менш адчувальны і дзе прыкметна праяўляюцца элементы польскага моўнага ўздзеяння. Неадушаўлёныя назоўнікі тут выступаюць, як правіла, з канчаткам *-y/-ю*: велѣлъ его к столпоу привѣзати (Пак. Хр., 7); нине та подаю ѿгну вечномуу (там жа, 29б); гелена чим болше старомъ законоу... приставала (Валх., 69); коу ѿбычаю... оу великих толпах приходѣт (там жа, 83б). Пры афармленні ж адушаўлёных назоўнікаў выкарыстоўваюцца канчаткі *-y/-ю* і *-ови/-еви*, прычым іх ужывальнасць у гэтых помніках прыкладна аднолькавая. Часта абодва канчаткі выступаюць у адных і тых жа словах, утвараючы паралельныя словаформы тыпу *волкоу // волкови, геродоу // геродови, королю // королеви, пилатоу // пилатови, послоу // послови, цесарю // цесареви*: пилать реклъ послоу своему (Пак. Хр., 17б) — потом реклъ послови своему (там жа, 17); цесарю и многимъ королем и иным людемъ велми любе (Валх., 90) — то потом цесареви сказал (там жа, 77). Аднак у помніках релігійных жанраў першай палавіны XVI ст. тэндэнцыя да выкарыстання канчатка *-ови/-еви* замест традыцыйнага *-y/-ю* некалькі затухае, тут сустракаюцца параўнальна нешматлікія выпадкі ўжывання

новых форм давальнага склону, прычым амаль выключна назоўнікаў адушаўлёных: оуподобис собѣ милостьникѣ мои оленеви (Зб. 262, 83б); боудьте рады бгѣ помочникови ншемѣ (Пс. XVI, 83б) і інш. Граматычнай нормай у рэлігійнай пісьменнасці гэтага перыяду, як і ў папярэдні перыяд, з'яўляецца ўжыванне форм на -у/-ю пры афармленні давальнага склону як неадушаўлёных, так і адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду, аб чым сведчаць напісанні *аду, голосу, городу, двору, кричѣ, огню, разуму, снегу, югу; богу, делателю, ездоку, коню, люду, мужу, оленю, приателю, сыну, царю, человеку* і інш.

У беларускай літаратурна-пісьмовай мове другой палавіны XVI ст. працягвала развіццё тэндэнцыя да пашырэння канчатка *-ови/-еви* ў давальным склоне назоўнікаў мужчынскага роду. Аднак гэта пашырэнне было ў асноўным даволі ўмераным і адбывалася паступова. Найбольш пранікальнай сферай для новага канчатка, як і ў пісьмовых помніках папярэдняга перыяду, з'яўляліся ва ўсіх жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці адушаўлёныя назоўнікі, перш за ўсё назвы асоб, у выніку чаго тут некалькі часцей, чым раней, сустракаюцца словаформы накшталт *антихристови, богови, вижови, геретыкови, гетманови, королеви, кухмистрови, малерови, олюбенцови, папешови, приателеви, ревизорови, секретарови, сынови, цесарови, шляхтичови*: тот реестръ панѣ кѣхмистрови на тотъ же часъ отъдалъ (КВС, 484); тако зчинили о одному сынови жены *ИильскиА* (Будны, 35б); писарови за зписованье до книгъ грошъ одинъ (Трыб., 15); десятину дают цесарови (Наб. тур., 24). Разам з тым усё часцей пры дапамозе канчатка *-ови/-еви* пачынаюць афармляцца і неадушаўлёныя назоўнікі, выступаючы ў словаформах *бичови, векови, вечерови, доводови, звычайеви, квалтови, концови, розумови, рублеви, статутови, часови*: тои навязце двѣмъ полътинамъ и рѣблеви грѣшеи... зложили есмо рокъ (КВС, 616); тот ку доводови маеть быти припушонъ (Ст. 1566, 13); шкодливомѣ звычайеви в панстве нашомъ великомъ князстве литовскомъ не хотели допѣстити большеи шыритисА (Ст. 1588, 408); квалтови правъ и волностей наших оспоръ давать не занехаемо (Барк., 159б). Тым не менш граматычнай нормай пры афармленні давальнага склону неадушаўлёных і адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду, як і ў папярэ-

рэдні перыяд, працягвала заставацца ўжыванне канчатка *-у/-ю*. Словаформы з гэтым канчаткам тыпу *выроку, городу, декрета, доводу, заходу, краю, листу, обычаю, повету, розуму, ручаю, свету; бискупу, брату, витезю, гостю, жалобнику, кату, лавнику, мельнику, рыбаку, служebníку, хлопцу* з'яўляюцца звычайнымі ў помніках другой палавіны XVI ст. усіх жанрава-стылявых разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці.

Сярод беларускіх пісьмовых помнікаў другой палавіны XVI ст. характарам афармлення давальнага склону назоўнікаў мужчынскага роду вылучаюцца толькі пасабныя друкаваныя выданні, у прыватнасці *Описание и оборона събору руского берестейского (1597)* і *Апокрысисъ албо отповедь на книжки о съборе берестейскомъ (1598)*. У першым з іх словаформы на *-у/-ю* (епископѣ, королю, пастырѣ, прэзвитерѣ) і *-ови/-еви* (архиепископови, коньцови, петрови, розѣмови) ужываюцца ў якасці раўнапраўных варыянтных норм. У другім формы на *-ови/-еви* ў пераважнай большасці выпадкаў прымаюць адушаўленыя назоўнікі (войтови, докторови, папѣжови, секретарови, чителникови, шпикгови) і ў якасці факультатывнай нормы — назоўнікі неадушаўленыя (артикоулови, концови, розоумови, часови). Значнае пашырэнне канчатка *-ови/-еви* ў *Апокрысисе* тлумачыцца, відавочна, як уздзеяннем адпаведных польскіх форм, так і тым, што ў самым канцы XVI ст. гэты канчатак прабіў сабе дарогу ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове. Можна меркаваць таксама, што на характары афармлення давальнага склону тут у пэўнай ступені адбіліся асаблівасці гаворак Брэстчыны, у якіх канчатак *-ови/-еви* ў некаторых разрадах назоўнікаў мужчынскага роду захоўваецца і зараз.

Далейшае развіццё форм давальнага склону назоўнікаў мужчынскага роду ішло ў напрамку пашырэння канчатка *-ови/-еви* за кошт *-у/-ю*. У многіх беларускіх пісьмовых крыніцах XVII ст., у першую чаргу ў перакладных творах, словаформы на *-ови/-еви* складаюць асноўную граматычную норму. Перавага канчатка *-ови/-еви* над *-у/-ю* ў давальным склоне адушаўленыя назоўнікаў мужчынскага роду характэрна, напрыклад, для такіх свецкіх помнікаў XVII ст., як *Хроніка М. Бельскага, Хроніка М. Стрыйкоўскага, Александрыя, Рымскі летапісец, Траянская гісторыя, Хроніка польская, Дыярыуш А. Філіповіча* і інш. У іх надзвычай распаўсюджаны словаформы *балверови, возови, гетманови, дедови,*

жолнерови, коневи, кролеви, лекареви, лотрови, людови, мужеви, народови, послови, рицереви, родичови, служебникови, тестевы, царевы, цесаровы: *звѣрила зжови* (Бельск., 5); *тыгнул* протывко домонтови стриеви своемъ (Стрыйк., 531); *приказал* абы протыв порови царевы были готовы (Алекс. XVII, 236); *дивовалиста* ѿному коневи (Тр. гіст., 716) і інш. Канчатак *-ови/-евы* займае таксама пануючае становішча ў радзе пісьмовых крыніц рэлігійных жанраў, у прыватнасці ў Бібліі пачатку XVII ст., у зборніках павучанняў сярэдзіны XVII ст. № 107, 255, 259, Зборніку жыціі святых другой палавіны XVII ст. № 752 і інш. Найбольш характэрнымі для рэлігійнай пісьменнасці словаформамі з канчаткам *-ови/-евы* з'яўляюцца *ангеловы, господавы, грешниковы, дияволы, збавітелевы, игуменовы, кесаровы, мниховы, мучениковы, папезовы, пастыровы, плебановы, пророковы, сотворітелевы, спасітелевы, тирановы, учителявы, хрыстовы, шатановы*: *роказал* ангеловы которыи вытрачал: досыт зже (Біблія, 399); *нікому* того не ѿзнаимил ѿдно самому игуменовы (Зб. 107, 1066); *дѣха* ѿдала сотворітелевы своему (Зб. 752, 36); *то теж* власне слѣжитъ месіашовы (Выкл., 28) і інш. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што афармленню давальнага склону пры дапамозе новага канчатка, акрамя адушаўлёных назоўнікаў, у значнай меры падпарадкоўваюцца назоўнікі неадушаўлёныя: грѣховы се ѿномъ и покѣсе спротивили (Бельск., 26); *будем* послушни законовы (Кн. Мак., 53); *самъ себе* ѿгневы вѣчномъ предаць (Зб. 107, 1246); *розѣмовы* и воли поданы бѣдѣть (Зб. 255, 54).

Зразумела, у якасці вырыянтнай нормы старабеларускія свецкія і рэлігійныя помнікі мелі для афармлення давальнага склону назоўнікаў мужчынскага роду і канчатак *-у/-ю*. Ён быў характэрны ў пераважнай большасці выпадкаў для назоўнікаў неадушаўлёных і часткова ахопліваў назоўнікі адушаўлёныя, часам утвараючы паралельныя напісанні да словаформ на *-ови/-евы* тыпу *братовы — брату, королевы — королю, праведниковы — праведнику, човековы — человеку*. Не знікае адзначаны паралелізм і ў пачатку XVIII ст., аб чым сведчыць Збор выпадкаў кароткі, дзе побач з пераважаючымі напісаннямі на *-ови/-евы* ўжываюцца і словаформы на *-у/-ю*: *Чи есть* потребнаА Іереевы вѣра (5), *каплановы* потреба Стихара (306), *не треба* мовѣти злодѣвы.

(38б) — доносиць епспѠ ѡ грѣхахъ (77б), писа къ ѠеѠ-филѠ никоемѠ игемонѠ (89б).

Некалькі ў баўу ад агульнага працэсу замяшчэння канчатка *-у/-ю* канчаткам *-ови/-еви* знаходзілася ў XVII і пачатку XVIII ст. старабеларуская дзелавае пісьменнасць. Так, у Кнізе канцылярыі спраў судовых (1615—1618) ужыванне канчатка *-у/-ю* з'яўляецца нормай у назоўніках са значэннем асобы і ўласных імёнах, г. зн. той катэгорыі слоў, якая найбольш выразна выяўляла тэндэнцыю да пераходу на новы канчатак *-ови/-еви*. Выпадкі ўжывання словаформ тыпу *андрею, брату, глебу, ивану, коморнику, королю, маршалку, миколаю, наместнику, пекару, писару, семену, стрельцу, тивуну, толмачу, юрѠю* займаюць тут пануючае становішча. Афармленне давальнага склону пры дапамозе канчатка *-ови/-еви* практыкуецца ў гэтым помніку рэдка, аднак адзначаным канчаткам забяспечваюцца назоўнікі як адушаўлёныя, так і неадушаўлёныя: *листь... даньи сынови ее* (3), *десетина костелови божомѠ давана быти маеть* (39), *вырокъ под печатью великого князства литовског скарбови есть выданъ* (36б). Гэта сведчыць, што мяжа паміж асобнымі граматычнымі катэгорыямі назоўнікаў мужчынскага роду ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове страчвалася.

Такім чынам, і ў давальным склоне розніца паміж асобнымі тыпамі скланення ў старабеларускай мове не існавала. Усе назоўнікі мужчынскага роду аб'ядналіся ў адзін тып скланення, выступаючы з канчаткамі *-у/-ю, -ови/-еви*, якія дыферэнцыраваліся ў залежнасці ад розных лінгвістычных і экстралінгвістычных прычын.

Як і ў старажытнарускай пісьменнасці, афармленне *в і н а в а л ь н а г а* склону назоўнікаў мужчынскага роду ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове залежала ад прыналежнасці да катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці. Так, адушаўлёныя назоўнікі, у першую чаргу словы са значэннем асобы, нягледзячы на тое, да якіх асноў яны адносіліся ў папярэдняю эпоху, мелі ў вiнавальным склоне форму, аднолькавую з формай роднага склону. Выпадак ўжывання словаформ на *-а/-я* тыпу *бискупа, брата, гетмана, гонца, друга, злостника, злѠтѠ, кнѠзѠ, мужа, нѠтѠца, ѠборонителѠ, пана, попа, прокуратора, сына, товарища, человека* надзвычай многа ў помніках розных жаправа-стылявых разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці XIV—XVIII стст.: *а нынѠ послалъ к вамъ попа* (ПГ, I, 62, 1392); *Чого длѠ зовешъ*

Ісоусомъ сына божіега (Будны, 119б); пакли бы комъ
придалосА такового выволанца забити (Трыб., 14б);
невѣсто почала есь ѿборонителѣ твоего (Алекс. XVII, 3).
Разам з тым у пісьмовых помніках пачынаючы ад ран-
няга этапа развіцця старабеларускай пісьменнасці зна-
ходзяць адлюстраванне вынікі пашырэння форм роднага
склону на вінавальны склон адушаўлёных назоўнікаў
іншых лексіка-семантычных груп: имаеть вѣпрА ѿдног
с правомъ забить (Вісл., 37б); дал был конА своего по-
ставить оу стадо (ПГ, I, 186, 1450); ѿжа подасть емъ
(Цяп., 9); видѣль смока в битвѣ (Алекс. XVII, 3). Праў-
да, гэты працэс хоць і закрануў практычна ўсе групы
адушаўлёных назоўнікаў, працякаў непаслядоўна, бо ў
некаторых помніках паралельна з формамі роднага
склону сустракаюцца яшчэ формы старога вінавальнага
склону. Найбольш ярка гэта праяўляецца пры напісанні
назоўнікаў, якія абазначаюць назвы жывёл: на конь
есмо ѿседши воискомъ стоАли (ККК, 105б, 1486); на
свои конь оуседль (Троя, 42); полевати, або звѣрь ло-
вити (Будны, 48) і інш.

Для вінавальнага склону неадушаўлёных назоўнікаў
мужчынскага роду, як і ў старажытнарускай пісьменна-
сці, былі характэрны формы, што супадалі з формамі
назоўнага склону. Яны шырока адлюстраваліся ў пісь-
мовых помніках розных жанраў: городъ витебскъ засА-
де (Віл., 448б); в промет в десять копъ грошей ѿпаль
(КВЗС, 76); съ себе добрыи взор а приклад давать ра-
чили (Будны, 5); ѿт мене мае прикладъ брат (Алекс.
XVII, 13б); плод принесла (Зб. 259, 531б) і інш. Зрэдку,
аднак, у некаторых пісьмовых крыніцах XV—XVI стст.
сустракаюцца выпадкі афармлення вінавальнага склону
неадушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе канчатка род-
нага склону: начАша твердо добывати града (Віл., 450);
мает листа просити (Ст. 1529, 41). Гэта сведчыць не
толькі аб адсутнасці ў перыяд развіцця старабеларускай
літаратурна-пісьмовай мовы строгай унармаванасці ў
галіне арфаграфічнай сістэмы, але і аб тым, што ў жы-
вой народнай мове таго часу працэс замены форм старо-
га вінавальнага формамі роднага склону ахапіў значна
большую частку лексікі, чым у старажытнарускай мове.
У паўднёва-заходніх беларускіх гаворках гэта з'ява пра-
цягваецца і зараз.

Граматычным сродкам афармлення твoрнага
склону назоўнікаў мужчынскага роду, нягледзячы на іх
паходжанне, быў у старабеларускай літаратурна-пісьмо-

вай мове ўсіх яе жанрава-стылявых разнавіднасцей канчатак *-омъ/-емъ*. Неабходна, аднак, адзначыць, што ў пачатковы перыяд фарміравання старабеларускай пісьменнасці паралельна з ім у якасці асноўнай нормы выступаў па традыцыі больш старажытны канчатак *-омь/-емь* (з *-ъмь/-ьмь*): *любовь ваша праваА съ сномь моимь с витенемь* (Гр. 1300); *понтн ему назадъ с товаромь* (ПГ, I, 41, 1338); *соль весити пуднымь ременемь* (Гр. 1405) і інш. Зразумела, ужыванне гэтага канчатка не адпавядала жывому народнаму вымаўленню, бо працэс зацвярдзення гука *л* у беларускіх гаворках закончыўся яшчэ ў XIV ст., аб чым сведчаць уласцівыя беларускай дзелавой пісьменнасці XIV — пачатку XV ст. напісанні і з канчаткам *-омъ/-емъ*: *со кн.Аземь съ Семемомь миръ оуз.Али* (ПГ, I, 64, 1396); *соль вѣсити на скалвах тым же вѣсомь* (Гр. 1407).

У далейшым канчатак *-омъ/-емъ* трывала замацоўваецца ў старабеларускіх пісьмовых крыніцах усіх жанраў спачатку ў якасці асноўнай нормы, а потым і як адзіны сродак афармлення творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду. Сярод самых ранніх помнікаў беларускай пісьменнасці, дзе напісанні тыпу *кзвалтомъ, крикомъ, обычаемъ, паномъ, поветомъ, позовомъ, служебникомъ, судомъ, урАдомъ* займаюць пануючае становішча, вылучаецца колькасцю выпадкаў напісанняў з канчаткам *-омъ/-емъ* Вісліцкі статут: *с которымъ обычаемъ имают зазывати къ сѣдѣ (6), пѣстиль вины перед сѣдомъ (15б), она крикомъ и плачомъ осветчи свое оусилованіе (36)* і інш. Праўда, тут яшчэ ў якасці варыянтнай нормы канчатак творнага склону выступае з *ь* на канцы: *не были габани тымъ позовомъ (14); во след пошли за злодеемъ (22б)*. Дарэчы, у гэтым помніку сустраўся выпадак напісання ў творным склоне канчатка *-амъ*: *пндрих сА заложиль давнымъ записамъ (23)*, што сведчыць аб развіцці ў жывой беларускай мове акання і аб вымаўленні ў ненаціскай пазіцыі канчатка *-омъ* як *-ам*.

Канчатак *-омъ /-емъ* у творным склоне назоўнікаў мужчынскага роду з пераважаючым *ъ* на канцы ўласцівы і пісьмовым крыніцам свецкіх і рэлігійных жанраў канца XV ст. Пры гэтым варыянт *-омъ* выкарыстоўваецца, як правіла, пры напісанні назоўнікаў, якія маюць цвёрдую аснову, а сферай ужывання варыянта *-емъ* з'яўляюцца назоўнікі з мяккай асновай: *боудет до жи-*

вота своего слѣжачи ерѣемъ (Чэцця, 156); живеть съ кнѣземъ великимъ Агаиломъ (Віл., 439б); наполни гоубкою ѿцомъ (Пак. Хр., 22); передъ воломъ и ѿсловомъ былъ положенъ (Валх., 70). Старыя формы на *-омъ/-емъ* выступаюць у адзначаных пісьмовых крыніцах ужо значна радзей, чым у Вісліцкім статуце: *рокъ* ѿчинили... засѣсти городъ подъ братомъ великимъ кнземъ евидтьемъ (Віл., 437б); оу раю седѣтъ исъ гдѣмъ богомъ (Пак. Хр., 32б).

Ужыванне літары *ь* замест патрабуемай *ѣ* у канчатку творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду часам назіраецца і ў пісьмовых помніках XVI ст.: грекове иншимъ ѿбычаемъ не могли мети приступѣ (Троя, 19); присегѣ ѿчинити маюць с тымъ докладомъ (Трыб., 3). Аднак тут гэтая рыса не з'яўляецца адлюстраваннем традыцыі, а носіць чыста арфаграфічны характар: яна сведчыць аб адсутнасці строгіх крытэрыяў ва ўжыванні *ѣ* і *ь* у пазнейшай беларускай пісьменнасці. Назіранні паказваюць, што ў радзе дзелавых і свецкіх пісьмовых помнікаў другой палавіны XVI і пачатку XVII ст. змешванне гэтых літар у канцы слоў, прычым не толькі ў творным склоне (параўн. характэрныя для некаторых дзелавых помнікаў гэтага часу, напрыклад для Кнігі Гродзенскага земскага суда 1556—1557 гг., формы назоўна-вінавальнага склону тыпу *денъ, квалтъ, листъ, сеножатъ, справедливостъ, хомуть, частъ* або выключнае ўжыванне *ѣ* Хроніцы М. Бельскага і Хроніцы М. Стрыйкоўскага на канцы слоў літары *ѣ*), пашырана настолькі, што прыкметна змяняе арфаграфічнае аблічча ўсяго тэксту. Тым не менш у большасці помнікаў беларускай пісьменнасці XVI—XVII стст. канчатак *-омъ/-емъ* у творным склоне назоўнікаў мужчынскага роду выступае, як правіла, адзінай граматычнай нормай. Канчатак *-омъ* маюць словаформы з цвёрдай асновай *берагомъ, братомъ, ветромъ, гетманомъ, голосомъ, домомъ, духомъ, коштомъ, лесомъ, медомъ, ѿбозомъ, ѿрломъ, перуномъ, розумомъ, скарбомъ, судомъ, сыномъ, хлебомъ, часомъ*: гдѣнетъ голосомъ гордости (Зб. 262, 276); былъ на онъ часъ игемономъ (Будны, 128б); передъ сѣдомъ головнымъ не сталъ (Трыб., 6); естъ початкомъ и зродломъ вшелѣкое згоды (Бер. саб., 6б). Варыянт *-емъ* выкарыстоўваецца для афармлення творнага склону назоўнікаў з мяккай асновай — *боемъ, витеземъ, вѣземъ, гаемъ, жалемъ, злодеемъ, зѣтемъ,*

каменемъ, киемъ, кнѣземъ, конемъ, ѿбычаемъ, ѿлеемъ, перстеномъ, приѣтелемъ, рожаемъ, спасителемъ, тенемъ, ѿсенемъ: покрыл бо лице свое лоемъ (Зб. 262, 186); всихъ побили и ѿного злодеѣ с тымъ конемъ ѿтнѣли (КВС, 447б); таковымъ ѿбычаемъ заховатисѣ будетъ повинень (Трыб., 12б); ѿмыслили помститисѣ надъ вѣемъ своимъ (Рым., 78).

У старабеларускай пісьменнасці XV—XVII стст. няўстойлівасць пры афармленні творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду заўважаецца толькі ў тых словах, якія перад канчаткам маюць шыпячыя, *ц і р*. Гэтыя словы могуць выступаць то з канчаткам *-омъ*, то з *-емъ*. Такі разнабой характэрны для ўсіх жанраў старабеларускай пісьменнасці, прычым у больш ранніх пісьмовых помніках і ў пазнейшых тэкстах рэлігійнага зместу звычайна пераважае канчаток *-емъ*, а ў дзельных і свецкіх кнігах XVI—XVII стст. — *-омъ*. Часам паралельныя напісанні тыпу *господаремъ — господаромъ, концемъ — концомъ, мечемъ — мечомъ, мужемъ — мужемомъ, отцемъ — отцомъ, пальцемъ — пальцомъ, плачемъ — плачомъ, плащемъ — плащомъ, ритеремъ — ритеромъ* сустракаюцца ў адных і тых жа помніках, напрыклад у Пакутах Хрыста: людѣ жидовскомоу пальцем оуказал есми его (27б) — его есми оуказал пальцом (26); у Траянскай гісторыі: мечем своим троѣнов не переставал бити (26б) — оударил мечом голым гелмъ его зломал (47б); у Рымскім летапісцу: названо его цесарем (80б) — цесаром длѣ того назвалсѣ (80б) і інш. Разнабой у напісанні канчаткаў *-омъ/-емъ* пасля шыпячых, *ц і р* тлумачыцца тым, што старабеларуская арфаграфічная сістэма, грунтуючыся на этымалагічным прынцеце, у ранні перыяд свайго развіцця захоўвала яшчэ рэлікты старажытных форм на *-емъ(-емь)* пасля шыпячых, *ц і р*, уступаючы ў супярэчнасць з жывым народным вымаўленнем, дзе гэтыя гукі вымаўляліся ўжо цвёрда. На больш познія пісьмовыя помнікі рэлігійных і свецкіх жанраў, акрамя таго, аказвалі ўплыў царкоўнаславянскія правапісныя прыёмы. Паслядоўнае ж выкарыстанне ў помніках канчатка *-омъ*, а не *-амъ* звязана са слабым адлюстраваннем акання ў старабеларускай пісьменнасці і ўздзеяннем традыцыйнага канчатка *-омъ*, які са старажытнасці быў характэрны для назоўнікаў мужчынскага роду з цвёрдай асновай.

Сярод асаблівасцей, якія ўласцівы асобным помнікам, трэба адзначыць ужыванне канчатка *-эмъ* пасля

ц і р у некаторых свецкіх творах другой палавіны XVI ст., напрыклад у Аповесці аб Баве: пал перед старцэм на колени (143); у Летанісе па спісу Рачынскіх: был цэсарэм гаиошь (225). У радзе помнікаў беларускай пісьменнасці, пераважна перакладных, сустракаюцца выпадкі ўжывання канчатка *-емъ* (*-эмъ*) у назоўніках з асновай на цвёрды зычны: с стымъ Еронимем тамо были (Валх., 716); стоварышэне на воину, котроем с тэодорыкемъ отцом твоим мъл (Атыла, 196); аж было с пострахэм велким ъспоминат (Еўл., 54). Выпадкі з'яўлення канчатка *-емъ* (*-эмъ*), не характэрнага для старабеларускай мовы, можна растлумачыць уплывам адпаведных польскіх форм. Гэты канчатак адзначаны ў творах, якія былі перакладзены з польскай мовы або адчулі моцнае польскае ўздзеянне. Сярод апошніх асабліва вылучаецца Дзённік Ф. Еўлашоўскага, які наогул у параўнанні з іншымі помнікамі старабеларускай пісьменнасці аказаўся найбольш паланізаваным і дзе канчатак *-емъ* (*-эмъ*) выступае як у лексічных паланізмах, так і ў спрадвечна беларускіх словах (*гробемъ*, *громемъ*, *дахемъ*, *декретемъ*, *домемъ*, *кардиналемъ*, *прикладемъ*, *раземъ*).

З іншых асаблівасцей, якія сустракаюцца ў старабеларускай пісьменнасці пры афармленні творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду, можна адзначыць ужыванне канчатка *-омъ* пасля галосных пярэдняга рада ў запазычаных словах, асабліва ў асабовых назвах. Такія напісанні сустракаюцца ўжо ў Катэхізісе С. Буднага (1562): помазовати елеомъ (120). З пісьмовых помнікаў XVII ст. наяўнасцю такіх словаформ характарызуюцца Александрыя: з птоломеем из антиохом и з пердыкою шоль (38); Кніга Макавеяў: был рокъ один архиереом (656). Ужыванне гэтага канчатка ў пазіцыі, не ўласцівай беларускай мове, тлумачыцца царкоўнаславянскім уплывам. Звяртаюць на сябе ўвагу таксама выпадкі напісання запазычанага назоўніка *сцентрумъ* у лацінскім граматычным афармленні: ъдарил муж один нептѣновым сцентрѣм (Бельск., 376); ѡным сцентрѣмъ головѣ его бьют (Зб. 255, 271). Ужыванне ў творным склоне канчатка *-омъ* пасля асноў на мяккі зычны ў Пакутах Хрыста (казалсе сномъ бжыимъ и королом жидовскимъ, 196) і Аповесці аб трох каралях-валхвах (поле... есть так велико и долго как бы на полкиненіа каменом, 61) тлумачыцца адсутнасцю ў старабеларускай

графіцы спецыяльнага сродку для абазначэння гука о пасля мяккіх зычных.

Пры афармленні меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова з самага пачатку свайго існавання выкарыстоўвала граматычныя сродкі, якія перайшлі ў яе са старажытна-рускай мовы,— канчаткі *-e* (з *-ѣ*) і *-и*. Канчатак *-e* на ўсім працягу развіцця старабеларускай пісьменнасці ўжываўся ва ўсіх яе жанрава-стылявых разнавіднасцях пры напісанні назоўнікаў з цвёрдай асновай, утвараючы словаформы тыпу (*в, на, о, пры, у*) *артыкуле, брате, воите, голоде, доме, економе, животе, зъезде, инструменте, листе, мещанине, народе, ѿгороде, персвозе, розуме, сыне, труде, усходе, хлебе, часе*: оув огороде крижован есть (Пак. Хр., 32); кролевал на том то ѿстрове (Троя, 5); роки которые земские ѿв ономъ повете припали (Трыб., 116); застал Канна в густом лѣсе (Выкл., 7). Пры дапамозе канчатка *-и* афармляліся ад старажытнасці назоўнікі з мяккай асновай, дзякуючы чаму ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці ўзніклі напісанні накшталт (*в, на, о, пры, у*) *бои, гаи, злодеи, ильи, камени, князи, колодези, краи, локти, ѿбычаи, покои, пути, раи, рожай, розбои, рубли, ручьи, ступени, юрьи*: люди в раи были (Чэцця, 18); при которомъ деи бои и шкоды съ немалые стали (КВС, 444); на кони седѣль (Трыст., 31); пишѣт гисторици ѿ великомъ короли (Зб. 259, 1986).

Канчатак *-и* доўга быў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове таксама сродкам афармлення меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на шыпячы, *ц* і *р*: давана ѿправа в судомири (ККК, 73, 1486); ѿ мужи своемъ не вѣдала гдѣ пошоль (Чэцця, 146); пришоль лечи въ конци стога (Зб. 262, 326). З другой чвэрці XVI ст. паралельна з *-и* ў многіх пісьмовых помніках, пераважна дзелавых і свецкіх, стаў ужывацца канчатак *-ы*, які служыў паказчыкам зацвярдзення адзначаных зычных у старабеларускай мове: былъ на манастыры (КВЗС, 45, 1533); то пры лѣкашы зостати маеть (КВС, 5976); ѿ есми дочка корола коронованого а ѿ венцы (Бава, 140). Неабходна, аднак, адзначыць, што канчатак *-и(-ы)* не з'яўляўся ў старабеларускай пісьменнасці адзіным сродкам афармлення меснага склону назоўнікаў з асновай на шыпячы, *ц* і *р*. Адцвярдзенне гэтых гукаў у жывой мове прывяло да таго, што словы з гэтымі гукамі ў канцы асновы сталі ўспры-

мацца пішучымі, як і назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, у выніку чаго ў пісьменнасці на месцы *-и (-ы)* даволі часта стаў паяўляцца канчатак *-е (-ѣ, -э)*: оу дворце сА стало (Вісл., 31); сталісе ве зборе (Пак. Хр., 31б); ꙗ есми много мѣль почесности ꙗ твоємъ дворѣ (Трыст., 57). Такім чынам, неадпаведнасць вымаўленчай якасці зацвярдзелых шыпячых, *ц* і *р* традыцыйным правапісным нормам, якая склалася ў XVI ст. на беларускіх землях, прывяла да таго, што ў пісьмовай практыцы патэнцыяльна магчымым стала напісанне ў месным склоне аднаго і таго ж слова ў пяці варыянтах: (у) *дворци — дворцы — дворце — дворѣ — дворцэ*.

Часткова разнабой закрануў таксама іншыя групы назоўнікаў. У выніку ўзаемадзеяння абедзвюх асноў канчатак *-и (-ы)* зрэдку стаў практыкавацца пры афармленні меснага склону назоўнікаў з цвёрдай асновай, наадварот, назоўнікі з мяккай асновай часам сталі прымаць канчатак *-е (-ѣ)*, уласцівы цвёрдым асновам. Найбольш паказальныя выпадкі разнабою ў адных і тых жа пісьмовых помніках, напрыклад, у Статуце 1529 г.: в законѣ (123) — в закони (123); у Зборніку № 107: на том свѣте (99б) — на том свѣти (100); у Зборніку № 259: в гробе (12б) — в гроби (10б). Зразумела, што такія нешматлікія напісанні істотных змен у асноўныя правілы афармлення меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду не ўнеслі. Некалькі шырэй формы з канчаткам *-и* замест заканамернага *-е* сустракаюцца ў Дыярышы А. Філіповіча: на тѣрови (148), в Кієви (156б), на сеими (160), в роздѣли (166), але тут іх ужыванне можна тлумачыць і ўкраінскім уплывам.

Выкарыстанне канчаткаў *-е (-ѣ, -э)* і *-и (-ы)* як сродкаў афармлення меснага склону было звычайным і заканамерным на ўсім працягу развіцця старабеларускай пісьменнасці для пераважнай большасці назоўнікаў мужчынскага роду. Аднак у гісторыі беларускай літаратурна-пісьмовай мовы гэтыя граматычныя сродкі не былі адзінымі. Побач з імі старабеларуская мова ўжо з самага пачатку свайго існавання мела для афармлення меснага склону і канчатак *-у/-ю*, што таксама перайшоў у яе са старажытнарускай мовы. У старажытнарускіх пісьмовых помніках гэты канчатак быў характэрны для невялікай групы назоўнікаў тыпу *верхъ, волъ, домъ, медъ, пиръ, сынъ*, якія адносіліся да асноў на *и*. У старабеларускай мове ў сувязі з разбурэннем старой сістэмы скланення былая вытрыманасць ва ўжыванні канчат-

ка *-y/-ю* ўжо страцілася, і пералічаныя назоўнікі побач з традыцыйным *-y/-ю* пад уплывам форм меснага склону іншых назоўнікаў мужчынскага роду сталі адлюстроўвацца ў помніках пісьменнасці і з канчаткам *-e: o sn8* *которыи не ѿделень ѿт оца* (Вісл., 8); *чинили пирь в домоу* (Зб. 262, 12), *але: на сыне его миколаю поискивати мы маемь* (КВС, 6396); *поганин ѿднн на доме своем написаль* (Зб. 259, 5776). У сваю чаргу канчатак *-y/-ю* назоўнікаў былых асноў на *и* распаўсюдзіўся на месныя склон іншых разрадаў назоўнікаў.

Выпадкі ўжывання канчатка *-y/-ю* замест традыцыйных *-e* і *-и* ў месным склоне назоўнікаў мужчынскага роду знайшлі адлюстраванне ў беларускай пісьменнасці ўжо ў XIV—XV стст.: *границы того села на листу купчим мяновите описаны* (ПГ, I, 63, 1392); *пошли оу покою* (Пак. Хр., 36). Той факт, што канчатак, уласцівы раней невялікай групе назоўнікаў з асновай на *и*, стаў успрымацца і назоўнікамі іншых груп, даследчыкі тлумачаць акцэнталагічнымі момантамі: у распаўсюджанні канчатка *-y/-ю* асноўнае значэнне мела рухомасць націску, які ў месным склоне з асновы мог пераходзіць у адпаведных акцэнталагічных умовах на канчатак. Пэўную падтрымку ў гэтай з’яве аказвалі і формы роднага склону, дзе таксама актыўна адбываўся аналагічны працэс замены *-a/-я* канчаткам *-y/-ю*.

У старабеларускай пісьменнасці XVI—XVII стст. канчатак *-y/-ю* на месцы традыцыйных *-e* і *-и* ў словаформах меснага склону тыпу (*в, на, о, при, у*) *берегу, бору, выпису, гаю, году, долгу, замку, коню, лесу, листу, меху, мужу, наместнику, недостатку, пастуху, рубежу, рынку, суду, торгу, человеку* знайшоў настолькі шырокае распаўсюджанне, што яго можна кваліфікаваць як раўнапраўную варыянтную норму нараўне з канчаткамі *-e* і *-и*. Асаблівым пашырэннем канчатка *-y/-ю* характарызуюцца дзелавыя і свецкія помнікі гэтага часу, дзе ён сустракаецца нават часцей, чым *-e* і *-и*: *потроключ на коню оудержатисА не мogleь* (Троя, 40); *на сл8жебник8 его станицлав8 видель ран8 тят8ю* (КВС, 444); *был 8 страх8* (Трыст., 83); *в монастыр8 р8ском мешкал* (Стрыйк., 531). Самую трывалую пазіцыю заняў гэты канчатак у месным склоне назоўнікаў, што абзначалі назвы гарадоў і мясцовасцей: *8 менску* (КМС, 866), *8 вольковыск8* (КВЗС, 19), *8 полоцьку* (КВС, 5436), *в новгородку* (Рач., 239), *в дамаск8* (Бельск., 146) і г. д.

Менш шырока, але таксама даволі прыкметна выкарыстоўваецца новы канчатак *-y/-ю* і *ў* пісьмовых крыніцах рэлігійных жанраў XVI—XVII стст.: моць его оу пѣпкѣ (Зб. 262, 296); ѿ дѣхѣ светомъ глава перша.А мовить (Бер. саб., 456); в смѣткѣ положи́лсѣ есми на землю (Зб. 752, 66); слнце всходит на еднымъ краю нба (Выкл., 1136). Вядомы гэты канчатак і *ў* беларускіх пісьмовых помніках пачатку XVIII ст., аб чым сведчыць, напрыклад, Збор выпадкаў кароткі: млднцъ въ грѣхѣ причастилсѣА (23); въ полгоданы по полдню (30); кто в доросломъ вѣкѣ крещаетсѣА (1216).

Такім чынам, канчатак *-y/-ю*, уласцівы *ў* старажытнасці толькі назоўнікам на *и*, у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове *ў* значнай меры распаўсюдзіўся на іншыя разрады назоўнікаў, дзе выступаў у якасці варыянтнай нормы да канчаткаў *-е*, *-и*. Аднак цалкам выцесніць старыя формы ён не здолеў. Таму на завяршальным этапе свайго развіцця старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова характарызавалася разнастайнасцю канчаткаў меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *-е* (*-ѣ*, *-э*), *-и/-ы*, *-y/-ю*. Найбольш непаслядоўным было афармленне меснага склону назоўнікаў з зацвярдзелай асновай, дзе да варыянтаў тыпу *(y)* *дворци* — *дворцы* — *дворце* — *дворцѣ* — *дворцэ* далучыўся яшчэ варыянт на *-y*: 8 дрѣгомъ деи дворцѣ 8 юкишькахъ наполь землю пашеть (КВС, 477, 1552). Можна меркаваць, што яшчэ больш стракатым выглядала афармленне меснага склону *ў* тагачаснай беларускай народна-дыялектнай мове, дзе, акрамя таго, напластоўваліся розныя мясцовыя асаблівасці, якія *ў* значнай меры захаваліся да нашага часу.

Формы назоўнікаў жаночага роду

У н а з о ў н ы м склоне адзіночнага ліку назоўнікі жаночага роду з былой асновай на *ā* ўжываліся *ў* старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове са старажытным канчаткам *-а/-я*. Варыянт *-а* быў характэрны для назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны, варыянт *-я* выступаў пры мяккіх асновах. У сувязі з тым што гэта катэгорыя назоўнікаў была *ў* старабеларускі перыяд, як і зараз, надзвычай ужывальнай, пісьмовыя помнікі XV—XVIII стст. адлюстроўваюць нямала выпадкаў выкарыстання як словаформ на *-а* тыпу *аренда*, *бочка*, *вдова*,

голова, дочка, жонка, застава, краина, личба, мова, шхота, правда, река, роса, служба, улица, хвала, частка, шапка, ~~ма~~, так і словаформ на -я нахталт волА, зброга, земля, кошула, кула, купла, лазна, надела, неделА, пашна, песна, пустына, скрынА, стайна, студна, торговла, хвила, хвога, ~~иша~~, ~~аскинА~~: каторой жоне богатеи народитсе дочка тогды натыхмѣсть matka починаеть такіе сорочки дѣлати (Валх., 70б); естли бы теснага дорога была (Ст. 1566, 78б); сладкага праца ест томѣ (Зб. 255, 1); земля была едного ~~языка~~ (Выкл., 10б).

Сярод назоўнікаў гэтай катэгорыі некаторы разнабой у афармленні назоўнага склону назіраўся толькі ў групе слоў тыпу бога~~рына~~, господарына, княгина, рабына, якія ў старажытнарускай мове ўжываліся з канчаткам -и. Як сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці, у гэтых словах пад уплывам іншых назоўнікаў жаночага роду даволі рана пачаў замацоўвацца канчатак -я замест старажытнага -и: тое імѣнье... ему княгиня Швидригайлова дала (АЗР, I, 72, 1456); жаловала намъ боярина (КЗ, 657, 1496); тага паньна каторую еси прывел ест наша господарына (Трыст., 76); ъмерла княгиня ълана (Стрыйк., 545б) і інш. Аднак старыя формы на -и захоўваліся пераважна ў дзелавых помніках аж да канца XVI ст. у якасці варыянтнай нормы: тое именье держала княгини его до своего живота (ККК, 85б, 1486); жаловала бога~~рины~~ гсдрскага (КВЗС, 31б, 1537); ее мѣла княгини на волю выпустити (АВК, XIV, 77, 1563). У большасці старабеларускіх пісьмовых помнікаў, асабліва такіх, як Віленскі спіс летапісу, Кніга Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг., дзе паралельна ўжываюцца абедзве формы, частковае выкарыстанне канчатка -и, безумоўна, абавязана пісьмовай традыцыі. Аднак для некаторых дзелавых крыніц нельга выключыць і ўздзеянне жывога вымаўлення, бо замена канчатка -и на -я ў старабеларускі перыяд, відавочна, адбылася не ва ўсіх беларускіх гаворках, аб чым сведчаць рэлікты старой формы ў сучаснай дыялектнай мове.

Усе астатнія назоўнікі жаночага роду (былых асноў на *ī* і на *ī̄*) выступалі ў назоўным склоне адзіночнага ліку ў старажытнай форме з нулявым канчаткам—борть, весть, глупость, далекость, жалость, злость, кость, лесть, любовь, милость, морковь, ночь, память, радость, речь, свекровь, тихость, церковь, часть, шерсть: видела свекровь ее то иже собрала (Зб. 262, 32); борть наша звечь-

на (КВЗС, 1176, 1540); любовь межн насъ росла (Будны, 2356); мене божская моць потлумила (Алекс. XVII, 196).

Назоўнікі былых асноў на зычны *мати і дъчи (дъци)* у сваёй зыходнай форме ўжываліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове вельмі рэдка: есть оу городе... дъци нѣкоег соуньклита (Чэцця, 61); приступила к нему мати (Цяп., 276). Не атрымала пашырэння ў помніках старабеларускай пісьменнасці і форма былога вінавальнага склону ў значэнні назоўнага: мьстит емѢ бгѢ и прчстаѢ его мѢтрѢ (Гр. 1377). Звычайна ж замест старажытных *мати, дъчи* ў старабеларускай мове ўжываліся новаўтварэнні *матка, дочка*.

Пры афармленні роднага склону назоўнікаў жаночага роду з былой асновай на *а* старабеларуская літаратурна-пісьмовае мова выкарыстоўвала ўнаследаваны ад старажытнаарускай эпохі канчатак *-ы/-и*. Варыянт *-ы* быў характэрны для слоў з цвёрдай асновай: *битвы, воды, высоты, години, данины, жоны, зимы, копы, краины, личбы, особы, помсты, причины, роботы, розмовы, севбы, уставы, хвалы, цены, школы*, варыянт *-и* ўжываўся пры мяккіх асновах: *баламутни, воли, господыни, дани, зброи, земли, кропли, лазни, надеи, неволи, недели, овчарни, пустыни, свѣтыни, студни, сукни, хвои, шабли*. Словаформ абедзвюх разнавіднасцей вельмі многа ў помніках усіх жанраў старабеларускай пісьменнасці: изъ своеа земли идѣт на воинѢ (Вісл., 276); напротивку его воли приказал ему зостать (Троя, 10); стрельбы жадное чынити не маеть (Трыб., 8); вси прагнѣщые идите до воды (Зб. 255, 156).

Некаторы разнабой, звязаны са змешваннем цвёрдага і мяккага варыянтаў, выяўляўся толькі ў групе назоўнікаў з асновай на шыпячы, *ц* і *р*. У сувязі з зацвярдзеннем адзначаных зычных у беларускай мове ўтварылася неадпаведнасць паміж іх вымаўленнем і правапіснай традыцыяй, якая па-ранейшаму патрабавала захоўваць у родным склоне гэтых назоўнікаў канчатак *-и*. Тым не менш характэрны для назоўнікаў з цвёрдай асновай і адпаведны жывому вымаўленню варыянт *-ы*, нягледзячы на трываласць традыцыі, паступова прабіваў сабе дарогу ў пісьменнасць. У выніку склалася сітуацыя, калі адны і тыя ж словы ў залежнасці ад жанру пісьменнасці, а часам і ў адных і тых жа тэкстах афармляліся па-рознаму: *Ѣ* безъ всѣкое праци ваше выдамѢ его в роуки ваше (Пак. Хр., 1); въ коморахѢ

ложи своей не клени бога (Зб. 262, 916) — сама в тот час шла в комору до ложки (Бава, 153); мѣлес мѣти живност без працы (Бельск., 6). Разам з тым неабходна адзначыць, што імкненне асобных пісцоў захаваць традыцыю прыводзіла часам і да адваротнай з'явы, калі канчатак *-и* пісаўся ў пазіцыі пасля этымалагічна цвёрдых зычных. Выпадкаў узнікнення гіпернармалізмаў такога роду асабліва многа пасля этымалагічна цвёрдага *р*: хрестіянннѣ и братѣ сполне рѣскои вѣри (Стрыйк., 526б); пришли ажъ до крѣнту одной горы (Алекс., 36б); параўн.: взглядом которое горы та дрга ест (Карп., 6б); озонтъ пастух был овцам, але веры стое хрестіянское (Зб. 752, 116).

Нарэшце, пэўны разнабой у раннія старабеларускія пісьмовыя помнікі і некаторыя тэксты рэлігійнага зместу XVI ст. пры афармленні роднага склону назоўнікаў жаночага роду ўносіла група слоў, аснова якіх заканчваецца на заднеязычныя гукі. Нягледзячы на змякчэнне заднеязычных *г, к, х* перад *і* яшчэ ў старажытнарускі перыяд, некаторыя аўтары па традыцыі працягвалі ўжываць пасля іх архаічны канчатак *-ы*. У выніку ўзніклі словаформы нахштальт *дорогы, жонкы, ласкы, науки, присагы, рекы, рукы*: онъ брат матки его (Віл., 444); *окѣпит тѣ от смерти и в воинѣ от рѣкы меча* (Зб., 262, 14); тепер зовутъ присагы вживати (Будны, 226). Аднак у пераважнай большасці выпадкаў, а ў пазнейшы перыяд амаль выключна ў родным склоне назоўнікаў з асновай на заднеязычны ўжываўся канчатак *-и*.

Такім чынам, ужыванне канчатка *-ы/-и* ў родным склоне назоўнікаў жаночага роду былых асноў на *а* было на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы арфаграфічнай нормай. Разам з тым у старабеларускай пісьменнасці ранняга перыяду і ў асобных рэлігійных і свецкіх помніках XVI—XVII стст. зрэдку ўжываўся і стары канчатак *-е (-ѣ)*, уласцівы яшчэ старажытнаруускай мове пры напісанні слоў з мяккай асновай і амаль цалкам выцеснены з пісьмовага ўжытку канчаткам *-и* ўжо на заключным этапе развіцця старажытнаруускай пісьменнасці: рижаном оу Полочку никакое малое торговле не торговати (Гр. 1407); вышли проч из божинце (Пак. Хр., 336); первородные речи так з добыты яко из земель бирали (Бельск., 206). Такія формы падтрымліваліся ў старабеларускай пісьмовай мове ўплывам царкоўнаславян-

скай пісьменнасці. Спарадычныя выпадкі фіксацыі ў некаторых рэлігійных помніках слова *земла* з канчаткам *-а* (*-а*) у родным склоне таксама тлумачацца ўплывам царкоўнаславянскіх арыгіналаў: *видѣша столпа огнаго от земли до нбси* (Чэцця, 12); *широта его до конець всѣа земля* (Зб. 262, 1176).

З канчаткам *-и* ў родным склоне ўжываліся назоўнікі тыпу *братья, лодья, шурья*: *кнѣз пакъ таноуи забыл добра и приѣззи цѣа своего и тещи и шѣрыи своен* (Віл., 442); *много братыи своен ищет добра* (Зб. 262, 133). Гэты ж канчатак быў уласцівы ў родным склоне назоўніку *шии*, а таксама шматлікім назвам краін, аснова якіх заканчваецца на *и*, у сувязі з чым яны ад старажытнасці ўжываліся ў выглядзе словаформ *Вавилонии, Греции, Ефиопии, Индии, Месопотамии, Персии, Сирии*: *черес то море чирвоне съ зыренъ зъ егпта до индїи плохо преѣздѣт* (Валх. 47); *оусердила ма еси... однимъ колнѣремъ шии своен* (Зб. 262, 84); *вернулсѣ теды исав до Сирии* (Бельск., 24) і інш. На працягу другой палавіны XVI і ў XVII ст. колькасць слоў гэтага тыпу прыкметна павялічылася за кошт запазычанняў пераважна лацінскага паходжання, якія таксама сталі ўжывацца ў родным склоне з канчаткам *-и* — *апелѣцыйи, бестии, дискреции, елекцыйи, инструкцыйи, канцеларыйи, копыи, легацыйи, материи, оказыйи, ординации, посесыйи, ревизыйи, сентенции, традиции, унии, фантазии, юрыздицыйи*: *чого водлѣгъ артыкѣлѣ на соиме коронации корола генѣрика ѣталеного ѣчинити не могъ* (Трыб., 14); *конѣфедерацыйа с польское конѣстытѣцыйи... на рѣскии езыкѣ преложона* (Ст. 1588, 67); *прошени есмо были ѿ выдане з книгъ канцеларийи ншое* (Дыяр., 1546) і інш.

Пэўнай асаблівасцю ў скланенні гэтай групы слоў можна лічыць толькі тое, што часам апошні галосны асновы *и* (*ы*) замяняўся галоснымі *е, ѣ, э, у* выніку чаго помнікі пісьменнасці падаюць нямала форм тыпу *александреи, брытанѣи, гвардеи, елекцеи, зофеи, индеи, колацеи, материеи, ортографееи, плебанеи, сирѣи, унеи, францэи*: *привели насъ мѣжове плебанеи витебѣское на рѣбеж свои* (КВЗС, 846); *ѣ есми из ѣранцэи* (Бава, 150); *которой оунѣи лістѣ тамъ же снатъ списаный приписалѣ* (Апакр., 4); *котораѣ волна была ѿ тоей кондыцѣи* (Хран., 75). У некаторых ранніх помніках родны склон гэтай групы назоўнікаў афармляўся пры дапамозе канчатка *-е*: *пришол до лаѣдаце* (Жыц. Ал., 98); с коро-

левства пананне пріехал крол (Троя, 13). Нарэшце, у асобных помніках, пераважна перакладных, для афармлення роднага склону такіх назоўнікаў зрэдку выкарыстоўваўся канчатак *-ей*: *тридцеть пѣнАзеи... до роук королА арабіен прішли* (Валх., 60); *кторыи же был с касидоннеи* (Троя, 526); *прішла невеста с самарнеи* (Зб. 255, 16). Можна меркаваць, што гэтыя канчаткі з'яўляліся ў перакладных тэкстах пад уплывам польскай мовы, у якой назоўнікі жаночага роду з канцавым галосным асновы часта мелі формы прыметнікаў (*paniej, studniej, sukniej*).

Для роднага склону назоўнікаў жаночага роду былых асноў на *ī, ī* і на зычны быў характэрны канчатак *-и*, у сувязі з чым у помніках пісьменнасці розных жанраў мелі адлюстраванне шматлікія словаформы тыпу *боязни, борти, великости, горкости, далекости, криви, милости, ночи, осени, повести, постели, распачи, свекрови, сеножати, трудности, хитрости, целости, церкви, чести, шерсти*: *он на тотъ рок не подал ему ничего соли* (ПГ, I, 227, 1465); *справедливости 8чинити не хотелъ* (Трыб., 96); *прішла до свекрови своей* (Біблія, 1396); *не выходила с церкви* (Зб. 259, 533). Некаторы разнабой, выкліканы з'яўленнем варыянта *-ы*, праяўляўся толькі ў выпадках, калі аснова слова заканчвалася на зацвярдзелыя шыпячыя, *ц* і *р*: такъ *сѣ* тымі разы *доведала певъное речы* (КВЗС, 126, 1533); *гордит плодом матеры своеА* (Будны, 706); *знаки моцы и мдрости божеи* (Выкл., 26). Вельмі рэдка словы гэтага тыпу, як і назоўнікі былых асноў на *ā*, маглі ўжывацца ў пісьмовых помніках з архаічным канчаткам *-е*: *от цркве римское соут отделены* (Валх., 796); *яко се мелхиседекъ без отца и без матере мѣнѣет* (Бельск., 166); *казалѣ ш8кати справедливости Бжеи, вѣдаючи ей маткою любви быти* (Мак., 314).

Прыведзены фактычны матэрыял паказвае, што афармленне роднага склону назоўнікаў жаночага роду незалежна ад іх паходжання пры дапамозе канчатка *-ы/-и* з'яўлялася ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове арфаграфічнай нормай і ўсякія адхіленні ад яе былі нязначнымі.

У старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове для афармлення давальнага склону назоўнікаў жаночага роду былых асноў на *ā* выкарыстоўваліся ўнаследаваныя ад старажытнарускай эпохі канчаткі *-е (-ѣ)* і

-и. Як сведчаць помнікі пісьменнасці, канчатак -е (-ѣ) ужываўся ў тэкстах розных жанраў у словах з асновай на цвёрды зычны — *битве, воде, войне, голове, горе, долине, жоне, згубе, зиме, королевне, личбе, особе, потребе, правде, славе, службе, стороне, траве, хвале, шкоде*: мы его не хотимъ приѣхати къ справѣ (Вісл., 38); прозбе пановъ радъ нашихъ и всихъ становъ досытъ чинечи (Трыб., 16); даль сестрѣ его клеопатре жонѣ своеи царство египетское (Рым., 81); стрела к горѣ летит (Зб. 259, 1246). Такое ж афармленне мелі ў давальным склоне і назоўнікі, у якіх канцавыя заднеязычныя асновы *г, к, х* чаргуюцца са свісцячымі *з, ц, с*: маеть именье взѣти все к своеи рѣце (ККК, 1446, 1486); отецъ нашъ отъписалъ был жоне своеи а мачосе нашої панеи ганъне шымъковне на вечность третью часть (КВС, 4416, 1552); проводникъ неѣкис к дорозе котории провадит (Зб. 259, 589).

З канчаткам -и ўжываліся ў давальным склоне назоўнікі жаночага роду з асновай на мяккі зычны *богарини, вечерни, воли, зброи, земли, кропли, лазни, лилии, надеи, недели, пашни, песни, пустыни, студни, сукни, торговли, шии, таскини*; оучинит некоторѣю шкодѣ земли нашої (Вісл., 386); князь великий кестѣтен пригнал къ городѣ к вилни (Віл., 4376); ку зброи побегли (Троя, 186); такъ стало трои (Тр. гіст., 72). У сувязі з зацвярдзеннем у старабеларускай мове некаторых зычных, у прыватнасці шыпячых, *ц* і *р*, у становішчы пасля гэтых зычных у некаторых помніках канчатак -и замяняецца канчаткам -ы: *кажномѣ по лисици* (Вісл., 306); *к орши приходилъ* (Віл., 4456) — *оттоле князь великий витовт придетъ къ оршы* (Рач., 254); *матерею належачую и прислухающую кѣ мынцы фальшовали* (Ст. 1588, 24).

Ужыванне ў давальным склоне назоўнікаў жаночага роду канчатка -е (-ѣ) пры цвёрдай і -и (-ы) пры мяккай (зацвярдзелай) аснове вытрымлівалася паслядоўна ва ўсіх жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці на ўсім працягу яе развіцця. Адхіленні ад гэтага правіла сустракаюцца ў беларускіх пісьмовых помніках вельмі рэдка. Так, на фоне правільных напісанняў зусім непрыкметнымі выглядаюць выпадкі ўжывання канчатка -и ў давальным склоне назоўнікаў з цвёрдай асновай: *невѣсти* (Ст. 1529, 228); *преблагословенней дѣви* (Зб. 259, 533). Толькі спарадычна сустракаецца -ѣ ў назоўніках з мяккай асновай: *великой княгинѣ* (АЗР, I, 303, 1503); *богинѣ вѣстѣ* (Рым., 79). Хоць

падобныя адхіленні былі выкліканы ўзаемадзеяннем абедзвюх асноў, але гэта ўзаемадзеянне не было ў старабеларускай мове такім моцным, як у старарускай, дзе канчатак *-e* (*-ѣ*) паступова замацаваўся пры мяккай аснове, і істотных змен у афармленне давальнага склону назоўнікаў жаночага роду з былой асновай на *ā* не ўнесла.

Назоўнікі жаночага роду з былымі асновамі на *ī*, *ī̄* і на зычны, страціўшы свае ранейшыя асаблівасці яшчэ ў старажытнарускую эпоху, на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы выступалі з канчаткам *-и*, які толькі ў выпадках, калі аснова слова заканчвалася на зацвярдзелыя шыпячыя, *ц* і *р*, зрэдку замяняўся варыянтам *-ы*. У пісьмовых помніках словаформы давальнага склону гэтых назоўнікаў мелі выгляд *болести, высокости, жалости, зацности, злости, користи, кости, лести, любви, матери, мудрости, ночи, осени, па-мети, радости, свекрови, смерти, трудности, церкви, чести*: к одной цркви прибѣгають (Вісл., 32б); его жалости мечь сътворил (Віл., 448б); то кѣ ведомости всимъ принти могло (Трыб., 15б); ку его мѣдрости пристатъ ѿмыслили (Алекс. XVII, 74б). Адхіленні ад такога формаўжывання сустракаюцца ў старажытных пісьмовых помніках толькі ў адзінкавых выпадках. Напрыклад, у Зборніку № 262 у словах гэтага тыпу пад уплывам форм назоўнікаў з асновамі на цвёрды зычны часам адзначаецца канчатак *-e* (*-ѣ*) на месцы заканамернага *-и*: *реклѣ естерѣ црци* (131), *реклѣ црѣ естере црци* (132б), а ў біблейскіх кнігах у перакладзе Ф. Скарыны мае месца ўжыванне канчатка *-ови*, характэрнага для назоўнікаў мужчынскага роду са значэннем асобы: *сѣ домъ Амановъ даль есми Есѣерови царици* (Скар. КЕ, 13б); *сосуды сиа ѿдали людие Ісидиѿови* (Скар. КЮ, 24б).

Пэўнай своеасаблівасцю вылучалася ў старабеларускай пісьменнасці афармленне давальнага склону назоўніка *пани*. Побач з формай *пани*, аналагічнай формам назоўнікаў *богарини, господарыни, княгини*, даволі часта гэты назоўнік выступаў у давальным склоне ў форме *паней*, утворанай, як лічаць даследчыкі, па ўзору прыметнікаў: *слѣжила паней семеновои* (КВЗС, 39б); *паней бруноровицы вѣтнн главу мечомъ* (Трыст., 76); *пришла теды агарѣ и ѿкориластѣ паней своеѣ* (Біблія, 43). У пашырэнні гэтай формы пэўную ролю адыграў уплыў аналагічнай старапольскай формы *paniej*.

Сродкам афармлення в інавальнага склону назоўнікаў жаночага роду былых асноў на *ā* ў старабеларускай мове, як і ў старажытнарускай, быў канчатак *-y/-ю*, прычым варыянт *-y* быў уласцівы назоўнікам з цвёрдай асновай, *-ю* — з мяккай. З гэтым канчаткам шырока адлюстраваны ў пісьмовых помніках розных жанраў назоўнікі абедзвюх разнавіднасцей — *беседу, братню, воду, волю, голову, дорогу, жону, зброю, землю, комнату, кроплю, личбу, лазню, мову, неделю, ногу, шобу, помсту, пустыню, руку, славу, стайню, торговлю, улицу, цноту, шапку, таскню*: правдоў дали (Віл., 443); ъли чеснок и цибоулю (Пак. Хр., 76); зброю брали (Троя, 65); отошли в сторонѣ свою (Цяп., 36).

Усе астатнія назоўнікі жаночага роду, г. зн. словы, якія адносіліся некалі да асноў на *i, ī* і зычны, мелі ў старабеларускі перыяд у вінавальным склоне форму, што супадала з формай назоўнага склону — *бронь, волюсть, жалость, злость, користь, кость, лость, любовь, милость, ночь, осень, печать, радость, речь, соль, трудность, хитрость, честь, шерсть, тасность*: месьць сътворил (Віл., 4486); приидох разлучити челоуѣка на отца своего, и дъщере на матер свою, и невѣстку на свекровь свою (Будны, 55); вспомнели на тѣю невымовнѣю обличѣ его тасность (Карп., 20); весну лѣто и осень бавил межы лесы (Пралог, 534). Ніякіх асаблівасцей у іх ужыванні старабеларуская пісьменнасць не выяўляла.

У т в о р н ы м склоне назоўнікі жаночага роду былых асноў на *ā* ўжываліся ў старабеларускай мове са старажытным канчаткам *-ою/-ею*. Варыянт *-ою*, як правіла, мелі назоўнікі з цвёрдай асновай. Гэта пацвярджаецца данымі помнікаў розных жанрава-стылявых разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці XIV—XVIII стст., дзе знайшлі шырокае адлюстраванне словаформы тыпу *битвою, виною, головою, долиною, дочкою, жалобою, заставою, крапивою, личбою, мовою, невесткою, шхотою, правдою, росою, силою, турмою, умоваю, хвалою, шатою, тегодою*: сілою права отводѣть (Вісл., 15); онѣ дрѣгими вороты ѣтекъ в лесъ зъ жоною (ККК, 1666, 1486); под кропивою збираютсѣ (Зб. 262, 246); ѣдарил его в головѣ лѣскою которѣю держалъ (Алекс. XVII, 73).

Варыянт *-ею* выкарыстоўваўся пры афармленні творнага склону назоўнікаў жаночага роду з мяккай асновай — *волею, зброею, землею, кнегинею, кошулею, куплею, куплею, лазнею, неделею, песнею, походнею, пу-*

нею, пустынею, скрынею, стайнею, студнею, хвилею, хвоею, шаблею, таскiнею: всею к8плею своею к8пи роз8мъ (Зб. 262, 94б); не зь жадною зькграею прист8-пiti и до к8маху входити маеть (Трыб., 7б); станул перед м8стом над ст8днею (Бельск., 19); з такою бы с8кнею вшоль с такою нехай выиде (Хран., 98).

Ва ўжываннi разгледжаных варыянтаў у творным склоне назоўнікаў жаночага роду, як правiла, у piсьмовых помнiках адхiленняў не назiраецца. Ваганнi заўважаюцца толькi пры ўжываннi ў творным склоне тых слоў, аснова якiх заканчваецца на шыпячы, *ц* або *р*. У сувязi з тым што ў старабеларускай жывой народнай мове гэтыя зычныя зацвярдзелi i развiлося аканне, у творным склоне канчатак назоўнікаў гэтай групы атрымаў агаласоўку *-аю*. Аднак напiсанне *-аю* супярэчыла патрабаванням традыцыйнай арфаграфii, таму piсцы, адчуваючы новую вымаўленчую якасць гэтага канчатка, але не маючы звычайу змяняць галосны *е* на *а*, пачалi выкарыстоўваць канчатак *-ою*, якi пiсаўся пры цвэрдай аснове. Словаформы на *-ою* пасля шыпячых, *ц* i *р* распаўсюдзiлiся ў помнiках усiх жанрава-стылявых разнавіднасцей старабеларускай piсьменнасцi пачынаючы з XV i канчаючы XVIII ст.: сами оу мене оу нАтствѣ ходАть за малою сторожою (Вiл., 440б); кожою и МА-сом ѿболок МА еси (Зб. 262, 16); чинить ее чужоложъ-ницею (Цяп., 6б); вѣрою а надѣею приѿздобена ч8ле молиласѣ (Зб. 259, 9) i iнш. Разам з тым у многiх piсьмовых помнiках, асаблiва ў больш раннiх i ў тэкстах рэлігiйных жанраў, словы гэтай катэгорыi па традыцii ўжывалiся ў творным склоне са старым канчаткам *-ею*: ѿна своею дѣлницею может м8жа понАть (Вiсл., 31б); ѿповедал претроухливою доушею (Пак. Хр., 3); б8рею оуразил МА и оумножил раны мои (Зб. 262, 15б); сажею лица их почернивши, ѿт себе выгналъ (Варл., 259б). Тым не менш варыянт *-ою* ў творным склоне назоўнікаў жаночага роду з шыпячымi, *ц* i *р* на канцы асновы паступова заваёўваў усѣ больш моцныя пазiцыi.

З варыянтам *-ею* ўжывалiся ў творным склоне назоўнiкi, аснова якiх заканчваецца гукам *ј* незалежна ад вымаўленчай якасцi галоснага перад *ј*, як у выпадках *амнистиею, апелѣцыею, братиею, европиею, зброёю, инстанциею, констытуцыею, лилиею, материею, надеею, оказиею, процесыею, ремисыею, сентенциею, турбацыею, униею, фуриею, шиею*: iосепъ с маріею позно 8же смер-каючисе пришол (Валх., 44); то есмо имъ на пиcме вы-

дат были росказали за варѣнкомъ и змоцненьемъ тое речы коньстытѣцыею соимовою (Трыб., 1); македоннею справовал (Алекс. XVII, 9); над шнею на нити мечъ висель сталыстый (Лям., 19). Да гэтай групы слоў, як відаць з прыкладаў, належалі назоўнікі, якія ў асноўным з'яўляліся лацінізмамі па паходжанню, іншыя абазначалі імёны людзей, назвы розных краін і гарадоў.

Выпадкі ўжывання словаформ са скарочаным канчаткам *-ой/-ей* для помнікаў старабеларускай пісьменнасці не характэрны. Хоць Я. Ф. Карскі адзначаў, што з'яўленне такога канчатка ў беларускіх крыніцах адносіцца ўжо да XV ст., аднак ілюстрацыйнага матэрыялу на гэту з'яву ён не прыводзіў.

Сродкам афармлення творнага склону назоўнікаў жаночага роду з былымі асновамі на *і*, *ї* і на зычны быў канчатак *-ью*, які ў пэўных сітуацыях мог выступаць як *-ию*. Канчатак *-ью* быў пашыраны ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці, прычым у дзелавых і свецкіх помніках складаў амаль непадзельную арфаграфічную норму. Выпадак выкарыстання канчатка *-ью* пры афармленні творнага склону ў старажытных беларускіх тэкстах надзвычай багата — *болестью, волостью, жалостью, зацностью, злостью, костью, кровью, любовью, мудростью, ночью, осенью, печалью, радостью, свекровью, трудностью, хитростью, цудностью, частью, шерстью, гаростью*: *взАль оу него солью, грошми всего на пАтнадцАть рѣблевъ* (ПГ, I, 205, 1461); *тАжен было ей тогда животь вести нижли претАжкою смертью загиноути* (Пак. Хр., 14); *повѣдано ми все што вчинила еси съ свекровью свою* (Зб. 262, 32); *золото заправды вси крѣшцы цѣдностью и дорогостю превышает* (Алекс. XVII, 226).

З канчаткам *-ию* ў творным склоне назоўнікі жаночага роду сустракаюцца ў дзелавой і свецкай пісьменнасці вельмі рэдка і то амаль выключна ў помніках ранняга перыяду, напрыклад у Вісліцкім статуце: *обличностию* (33б), *честию* (42); ва Увараўскім спісе летапісу: *ратню* (5); у Аповесці аб Троі пачатку XVI ст.: *великостню* (5). Затое ў пісьмовых крыніцах рэлігійных жанраў XV—XVII стст. яго выкарыстанне з'яўляецца звычайным, і формы тыпу *великостню, грАзию, жолтию, кровию, лестию, милостию, мудростию, немоцию, плотию, радостию, сетию, скоростию, страстию, трудностию, хитростию* выступаюць тут у якасці варыянтнай нормы: с такою горкостію и навалностию наипервое до аннаша

приведенъ есть (Пак. Хр., 7); збавилъ тотъ оныи городъ мудростию своею (Зб. 262, 91); завистию порушонъ (Будны, 223); послы з великою радостію розехалися (Зб. 752, 108). Значнае пашырэнне словаформ на *-ію* ў старабеларускіх пісьмовых помніках рэлігійных жанраў тлумачыцца царкоўнаславянскім арфаграфічным уплывам на старабеларускую літаратурна-пісьмовую мову. Падобныя словаформы захоўваліся ў старабеларускай пісьменнасці аж да XVIII ст. і з'яўляюцца арфаграфічнай нормай у Зборы выпадкаў кароткім (1722): болесцію (3), солию (8), властію (126), жалостію (23), помощію (236), сповѣдію (366), пилностію (406), трудностію (41).

Звяртае на сябе ўвагу і наяўнасць у творным склоне разгледжанай катэгорыі назоўнікаў канчатка *-ою/-ею* паралельна з *-ью (-ію)*: на тотъ рокъ мають готовы быти... не вымовляючися жадною речю (КВЗС, 148, 1537); спокоинѣишею мыслею служыти законъ его размышливати а прыказане ховати мог (Атыла, 187); потравы цнотъ своихъ якобы солею заправѣют (Зб. 259, 1686). Выкарыстанне канчатка *-ою/-ею* ў гэтых выпадках трэба, безумоўна, звязваць з уплывам форм назоўнікаў з былой асновай на *ā*.

У месным склоне адзіночнага ліку назоўнікі жаночага роду афармляліся пры дапамозе ўнаследаваных ад старажытнарускага перыяду канчаткаў *-е (-ѣ)* і *-и*. Канчатак *-е (-ѣ)* быў асноўным сродкам афармлення назоўнікаў былой цвёрдай асновы на *ā*. З гэтым канчаткам яны шырока ўжываліся на працягу ўсяго перыяду развіцця старабеларускай пісьменнасці ў помніках розных жанраў, утвараючы словаформы тыпу (*вѣ, на, о, при, у*) *беседе, битве, воде, войне, голове, дуброве, жалобе, заставе, коморе, личбе, нозе, ѿ собе, помсте, рече, руце, силе, турме, хвале, цноте, школе*: в телезе по чотыри волы (ККК, 286, 1486); при его моуце был (Пак. Хр., 76); медци венценшими перьвыи был або вторыи мощныи во цноте и в силе валечнои (Троя, 156); стои при тои дорозѣ (Зб. 752, 14). З канчаткам *-и* ўжываліся назоўнікі жаночага роду былых асноў на *ā* з мяккай асновай і асновай на *j*, выступаючы ў помніках пісьменнасці ў выглядзе словаформ тыпу (*вѣ, на, о, при, у*) *вилни, воли, зброи, земли, кошули, купли, лазни, лилии, надеи, недели, пашни, песни, пожни, свиньи, скрыни, стайни, студни, торговли, хвили, маскини*: то оу нашои волі бѣдетъ (Вісл., 39); на тои земли ѿдна только мать-

ка его осталася (ККК, 85, 1486); былъ 8 зброи (Трыст., 77); в пытокъ по третей недели в пост (Зб. 255, 15).

Такое размеркаванне граматычных сродкаў для афармлення меснага склону назоўнікаў жаночага роду былых асноў на *ā* захоўвалася на ўсім працягу развіцця старабеларускай пісьменнасці. Аднак нельга лічыць, што ў старабеларускай літаратурнай мове не адбывалася ўзаемаўплыву паміж гэтымі двума тыпамі словаформ. У радзе пісьмовых помнікаў сустракаюцца выпадкі, калі пры цвёрдых асновах ужываецца канчаток, уласцівы для мяккіх асноў, а назоўнікі з мяккай асновай афармляюцца пры дапамозе канчатка цвёрдых асноў. Іменна ўплывам мяккага тыпу скланення тлумачыцца з'яўленне канчатка *-и* ў наступных словаформах: 8 турми (Бава, 145); на дарозі (Дыяр., 165б); по долгой години (Зб. 107, 108); по ночной ради (Зб. 259, 581б). З другога боку, уплывам форм з цвёрдай асновай можна растлумачыць ужыванне канчатка *-ѣ* ў некаторых назоўніках з мяккай асновай: на земль (Бельск., 6б); на зѣмль и на водѣ (Зб. 259, 536). Аднак гэта ўзаемадзеянне аказалася неэфектыўным і істотных змен у афармленне меснага склону не ўнесла. Да іншых вынікаў прывёў гэты працэс у старарускай мове, дзе ў адпаведнасці з формаўжываннем жывых гаворак на працягу XVI ст. адбылося выраўноўванне форм меснага склону назоўнікаў з мяккай асновай па формах назоўнікаў з цвёрдай асновай.

У сістэме форм меснага склону назоўнікаў жаночага роду былых асноў на *ā* некаторую спецыфіку выяўлялі ў пісьмовых тэкстах толькі словы з асновай на шыпячы, *ц* і *р*. На раннім этапе развіцця старабеларускай пісьменнасці, калі адзначаныя зычныя былі яшчэ мяккімі, ужыванне назоўнікаў гэтага тыпу з канчаткам *-и* ў месным склоне было заканамернай з'явай: на оулицы петръ іана гонилъ и ранилъ (Вісл., 19); вчинилъ собѣ коучю и в кѣчи жилъ (Чэцця, 14); образъ пана нашого езоу криста нечеловѣчьим делом оуделаныи на простири держанъ есть. (Жыц. Ал., 97б). З пачатку ж XVI ст., калі шыпячыя, *ц* і *р* у беларускай мове ўжо зацвярдзелі, можна было б чакаць адлюстравання ў пісьмовых помніках гэтых назоўнікаў з канчаткам, уласцівым назоўнікам з цвёрдай асновай, г. зн. *-е*. Аднак старабеларуская пісьменнасць такіх форм не дае, бо ў жывой народнай мове ў сувязі з зацвярдзеннем шыпячых, *ц* і *р* на месцы *-і* развіваўся *-ы*. Гэты новы канчаток як паказчык цвёр-

дасці шыпячых, *ц* і *р* усё часцей ужываўся паралельна з *-и* пераважна ў помніках дзелавых і свецкіх жанраў, утвараючы тут асноўную правапісную норму, параўн. у Кнізе Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг.: на кнныцы мешкаль (1), 8 светлицы (103), на той клачы (1116) — на клачи (1116), в той пшци своеи (164); у Аповесці аб Трыстане: в ложницы (15), в темницы (105) — 8 0лаши (101) і інш. У тэкстах рэлігійных жанраў, якія больш трывала захоўвалі правапісныя традыцыі, наадварот, пераважалі формы на *-и*: бѣгают по сѣши (Зб. 262, 24); о вечери (Будны, 36); на пуши (Біблія, 448); в той винници (Зб. 259, 1986) і інш. Словаформы з канчаткам *-ы* сустракаюцца тут спарадычна: ѿ десницы богу сѣль (Будны, 1226); много бовѣм было в той пушы ѿкрѣтныхъ звѣрей (Зб. 752, 13).

Назоўнікі жаночага роду з былымі асновамі на *ї*, *ї̄* і зычны на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы мелі ў месным склоне канчаток *-и*. З гэтым канчаткам яны паслядоўна адлюстроўваліся ў помніках розных жанрава-стылявых разнавіднасцей— (*въ, на, о, при, у*) *болести, волости, глупости, далекости, заповеди, кости, лести, любви, матери, мысли, ночи, ѿсени, печали, радости, свекрови, терпливости, целости, церкви, чести, шерсти*: прігожаецься такымъ дѣтемъ оу молодості частокрот свою дѣлницю истратить (Вісл., 28); оу церкви голос з неба зазвнѣл (Жыц. Ал., 98); нашли ег лежачог на королевскои постели (Троя, 76); ромулос бенкартъ потомок енеѣ здраицы троиского по матери (Рым., 786). Толькі тыя назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на шыпячы, *ц* і *р*, маглі прымаць ў месным склоне канчаток *-ы* замест *-и*, што з'яўлялася сведчаннем зацвярдзення гэтых зычных у беларускай мове: ѿни дерѣжачы того члѣвка 8 своеи моцы ѿт кривдѣ боронити не хотѣтъ (КВС, 453); гѣрбѣ ѣкъ на тарчы так на хоругвѣх носил (Атыла, 179) і інш. Разгледжаныя формы меснага склону назоўнікаў жаночага роду захаваліся ў сучаснай беларускай мове.

Формы назоўнікаў ніякага роду

У назоўным склоне адзіночнага ліку назоўнікі ніякага роду, як і ў старажытнарускі перыяд, мелі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канчаткі *-о*, *-е*. З канчаткам *-о* выступалі, як правіла, назоўнікі.

аснова якіх заканчвалася на цвёрды зычны, як у словаформах тыпу *болото, вино, войско, горло, дело, железо, золото, лекарство, место, молоко, небо, озеро, слово, полотно, потомство, слово, тело, ухо, чудо, царство*. Канчатак *-е* выкарыстоўваўся пры напісанні назоўнікаў з мяккай асновай: *битье, веселье, говоренье, дрыжанье, еднанье, жданье, зелье, именье, коренье, море, народжанье, отосланье, поле, розуменье, свитанье, терпенье, устье, чиненье, щастье*. Афармленне адзначаных назоўнікаў пры дапамозе абодвух канчаткаў знайшло шырокае адлюстраванне ў старабеларускай пісьменнасці: *бысть веселье мног (Віл., 448); црство мое есть тоут (Пак. Хр., 19); деръво доброе овощи добрые чинить (Цяп., 9); око не видѣло, и оухо не слышало (Мак., 264)*.

Разнабой у афармленні назоўнага склону назіраўся толькі ў выпадках, калі ў назоўным склоне ўжываліся назоўнікі з асновай на шыпячы і *ц*. У пісьмовых помніках, дзе было моцным захаванне правапісных традыцый або выразна праяўляўся царкоўнаславянскі ўплыў, звычайна выступаў канчатак *-е* (*лице, селище, сердце*); для тэкстаў, якія больш шырока адлюстроўвалі зацвярдзенне шыпячых і *ц*, характэрны быў канчатак *-о* (*лицо, селище, сердце*); *лице ее просиѣ свѣтом (Чэцця, 6); ваше сердце нехай се не подносит (Алекс. XVII, 196) — лицо его так се было изменило (Пак. Хр., 66); старое речыщо маеть быти предсе границою (Ст. 1588, 367)*. Часам такі разнабой сустракаецца ў аднаго і таго ж аўтара ці перакладчыка.

З ліку назоўнікаў ніякага роду вылучаюцца толькі назоўнікі былых асноў на зычны *н* тыпу *имА, веремА, семА* і *т* нахталт *козлА, ослА, телА*, якія ў старабеларускай пісьменнасці, як і ў старажытнарускай, мелі ў назоўным склоне канчатак *-А*: *осердѣеть и жеребА дикое (Зб. 262, 166); карова одна до дому войтовского прышла, але теля не прыходило (АВК, ХХХІХ, 244, 1579); сталосе знамА страшливое в мѣсти (Бельск., 388); по всем свѣте залецанно есть имѣ дариево (Алекс. XVII, 9)*.

Асноўным сродкам афармлення роднага склону назоўнікаў ніякага роду ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, як і ў старажытнарускай, быў канчатак *-а/-я*. Ён выступаў, як правіла, у помніках пісьменнасці розных жанраў, у сувязі з чым яны характарызуюцца наяўнасцю словаформ тыпу *болота, ведра, войска, гумна, дерева, долота, железа, жыта, золота, лета*,

местца, молока, неба, окна, пола, ремесла, слова, солнца, царства, черева: лавринъ не был чистог ложа (Вісл., 24б); лотоки его полны молока (Зб. 262, 21); слово от слова то вписати дати мають (Трыб., 15б); был там в крѣгу оного поля лѣсъ (Алекс. XVII, 35б). Такой стабільнасцю форм роднага склону назоўнікі ніякага роду адрозніваліся ад назоўнікаў мужчынскага роду, якія афармляліся яшчэ і пры дапамозе канчатка *-у/-ю*. Некаторую непаслядоўнасць выяўлялі толькі словы з асновай на *р*, у сувязі з зацвярдзеннем якога традыцыйны канчатак *-я* ў радзе помнікаў замяняецца канчаткам *-а*: почавши от мѣста римского ажъ до моря заходнего (Алекс. XVII, 11б) — з земли вси пожитки беремы, з мора рыбы (там жа, 35).

Назоўнікі ніякага роду тыпу *здоровье, зелье, именье*, а таксама шматлікія аддзеяслоўныя назоўнікі тыпу *выволанье, ловенье, стреланье* звычайна ўжываліся на ўсім працягу развіцця старабеларускай пісьменнасці з ь перад канчаткам роднага склону, утвараючы формы *актыкованья, бичованья, везенья, гвоздьа, збавенья, ловенья, милосердьа, насенья, обильа, панованья, розуменья, слуханья, счастья, узрениа, упомненьа, цвichenья*: приплынули до месем дла добытьа спижи (Троя, 5); Звезаньа боронилъ mocno (Трыб., 14б); дла ловеня звѣрѣ заплыв до нѣкоторои велми оздобной и веселой выспы (Тр. гіст., 67); през цѣлыи рокъ теды дла збитя и мордованя оного лежал (Зб. 107, 128). Неабходна таксама адзначыць, што ў ранніх старабеларускіх пісьмовых помніках і ў некаторых тэкстах рэлігійнага зместу пазнейшага часу родны склон аддзеяслоўных назоўнікаў часам мае формы на *-ия*: такіі не входат нашег осѣженія подлѣгъ заслѣгы (Вісл., 27б); самовластна позбыли (Будны, 223); крещенія-потребоваль (Зб. 259, 527). Несумненна, захаванне гэтага канчатка падтрымлівалася тут уздзеяннем царкоўнаславянскіх правапісных прыёмаў.

У радзе беларускіх пісьмовых помнікаў XVI—XVIII стст., дзе знайшло адлюстраванне ўласцівае гаворкам сцяжэнне або падаўжэнне апошніх зычных асновы, родны склон гэтай катэгорыі слоў афармляецца без ь перад канчаткам *-я*: Каин офѣровал бгѣ дари з насѣнѣа земног (Бельск., 6б); нѣкоторые писали от початку свѣта до заложена риму (Рым., 78б).

У старабеларускіх пісьмовых помніках пэўнай спе-

цыфікай пры афармленні роднага склону вылучаліся толькі назоўнікі ніякага роду з былымі асновамі на *н*, *т*. У пераважнай большасці выпадкаў яны выступалі з традыцыйным канчаткам *-и*, унаследаваным ад старажытнарускай эпохі. Выпадакў ужывання словаформ *веремени, знамени, имени, племени, поломени, рамени, семени; быдлАти, дитАти, жеребАти, зверати, отрочати* ў старабеларускіх пісьмовых помніках розных жанраў даволі многа: *взАль с кажъдого конА из жеребАти и склАчи по денъзе* (ККК, 1676, 1486); *не наити таковаго штобы помогль при смертном веремени* (Чэцця, 52); *поднесши рѹку свою в мощности рамени своег* (Троя, 266); *зготовала была неікие хѹсточки для повитя отрочати* (Зб. 255, 3266). У асобных тэкстах рэлігійных жанраў для афармлення роднага склону назоўнікаў гэтага разраду зрэдку прыцягваецца і архаічны канчатак *-е*: *потребоуеть каког конА албо звѣрАте* (Валх., 436); *лвица бовемъ кромъ едного лvice болшей не родит* (Зб. 259, 106). Разам з тым неабходна адзначыць, што пад уздзеяннем іншых назоўнікаў ніякага роду назоўнікі з асновамі на *н*, *т* часам ужываюцца ў родным склоне і з канчаткам *-а/-я*: *носили зброю чирвонѹ а жолту краснѹ оумалевано без жадного знаменА* (Троя, 126); *от своего именА прозвал мѣсто рома* (Рым., 78); *сонъ... такъ приналежащи до звѣратА и емѹ потребныи* (Зб. 259, 106). Гэта паказвае, што і ў родным склоне назоўнікаў ніякага роду адбывалася уніфікацыя канчаткаў, якая, аднак, завершана не была (параўн. сучасн. *імя — імені; племя — племені; дзіцяці, цяляці, ягняці*).

У давальным склоне адзіночнага ліку назоўнікі ніякага роду, акрамя слоў з асновамі на *н*, *т*, мелі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канчатак *-у/-ю*. З гэтым канчаткам яны паслядоўна ўжываліся ў пісьмовых помніках розных жанраў на працягу ўсяго перыяду развіцця старабеларускай пісьменнасці, утвараючы словаформы тыпу *болоту, войску, горлу, дереву, долоту, железу, кольцу, лекарству, лету, месту, небу, ѿзеру, ѿкнѹ, панству, полю, праву, сердцу, слову, телу, чуду*: *справѣдливость по своемѹ правѹ дали* (ПГ, II, 104, 1482); *вернулсА ѿпАт к тому мѣстцу* (Бава, 155); *самовидцами и слѹгами словѹ были* (Варл., 716); *ѿвца по полю ходит не могли* (Зб. 752, 1).

Як і ў родным склоне, назоўнікі тыпу *здоровье, имение* і аддзеяслоўныя назоўнікі ўжываюцца ў большасці выпадкаў з *ь* перад канчаткам: *головнА оуголью а дры-*

ва оґню (Зб. 262, 107); ку вызволеню троилевому спешне был прибеґль (Троя, 45б); ничого шкодити тому обиранию сґдеи не маеть (Трыб., 2б); землю... дам тобѣ и насѣню твоемґ (Бельск., 25). У пісьмовых помніках, якія адчулі на сабе царкоўнаславянскае ўздзеянне, для афармлення давальнага склону выкарыстоўваецца канчатак *-ю*: вси моци и поднесеніа моґ панованію моемґ подданы соут (Пак. Хр., 18б); оу их же болше всех потрав и иных потреб коу ґживанію (Валх., 46б); приближаютсґ ко обезьѣствію (Зб. 262, 29). Пры адлюстраванні помнікамі сцяжэння зычных асновы ў давальным склоне перад канчаткам *ь* не пішацца: ничого тежѣ кґ еденю не шґкаемы (Алекс. XVII, 32); пришла година роженю (Тр. гіст., 67б); приґлѣдѣвѣшисґ зацности и щастю (Зб. 259, 557).

Сродкам афармлення давальнага склону назоўнікаў з асновамі на *н, т* быў у помніках старабеларускай пісьменнасці старажытны канчатак *-и*, прычым суфіксы *-ен-*, *-ет-* захоўваліся — *времени, имени, племени, семени; дитѣти, зверѣти, княжати, отрочати*: даю сельце... своему племени на памѣть (ПГ, I, 86, XIV ст.); говорит мирѣ всемґ сѣмени своему (Зб. 262, 133); вернимосґ ку оному Аколонову дитѣти (Трыст., 4); пришол кґ княжати своему (Алекс. XVII, 19). Аднак у некаторых тэкстах рэлігійнага зместу пачатку XVI ст. былі магчымы і формы з канчаткам *-ю*: промыслил есми к веремню тѣсномґ (Зб. 262, 28б); нехай же поеть имену твоему вышнемґ (Пс. XVI, 63б). У асобных пісьмовых крыніцах пачатку XVII ст. ёсць нават выпадкі ўжывання гэтых форм з канчаткам *-еви*, што былі ўласцівы назоўнікам мужчынскага роду: церковь которґю есми посветил именеви моему, не откинґ (Біблія, 418); почал тамѣ мѣсто своему именеви фґндоват (Алекс. XVII, 75б).

Такім чынам, і ў давальным склоне назоўнікі ніякага роду выступалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове як адзін тып скланення. Толькі словы з былымі асновамі на *н, т* захоўвалі яшчэ старажытны канчатак *-и*, але і тут прабіваў сабе дарогу канчатак *-ю*.

Для в і н а в а л ь н а г а склону большасці назоўнікаў ніякага роду былі характэрны формы на *-о, -е* — *болото, войско, горло, дело, железо, золото, лекарство, молоко, небо, озеро, полотно, слово, тело, царство, чудо; веселье, дрыжанье, еднанье, зелье, именье, каменье, море, поле, свитанье, торгованье, устье*, што супадалі з назоўным склонам: ґ мое воиско пріехал (Віл., 443);

зелье або лѣкарство дають шкодливое (Будны, 76б);
маеть по собе певное рукоемство дати (Трыб., 6);
свѣтѣт ѿко сребро и золото (Зб. 259, 526).

Некаторы разнабой ва ўжыванні гэтых канчаткаў назираецца толькі ў словах, дзе перад канчаткам сустракаецца шыпячы ці ц, бо вымаўленне гэтых зацвярдзелых зычных не супадала з правапіснай традыцыяй: тое іменіцо тацка хведковича ў красных держѣ (КВЗС, 42, 1533); миловали его пнове такъ свое сэрцо (Трыст., 41) — пришол на мѣстце (Алекс. XVII, 146); апостолове пали на лице (Зб. 259, 552).

Зрэдку ў помніках старабеларускай дзелавой пісьменнасці, відавочна, пад уздзеяннем акаючай гаворкі пісца вінавальны склон назоўнікаў ніякага роду афармляецца канчаткам -я замест традыцыйнага -е: ѿрал свое полѣ (Вісл., 32); дал за тое полѣ (КМС, 116).

Сярод назоўнікаў ніякага роду сваёй спецыфікай афармлення вінавальнага склону вылучаюцца толькі словы з былымі асновамі на н, т, якія таксама, як і ў назоўным склоне, ужываюцца з канчаткам -а/-я: ѿнѣ был княжа апостолское (Пак. Хр., 5); вложил гсдѣ на каине знамя, абы его не забивал кажды (Біблія, 532); поставил ѿтроча малое посреде их (Зб. 255, 189) і інш.

Сродкам афармлення т в о р н а г а склону назоўнікаў ніякага роду быў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канчатак -омѣ/-емѣ. З варыянтам -омѣ на ўсім працягу развіцця старабеларускай пісьменнасці ўжываліся ва ўсіх яе жанрава-стылявых разнавіднасцях назоўнікі з цвёрдай асновай: болотомѣ, войскомѣ, горломѣ, деломѣ, железомѣ, золотомѣ, игомѣ, лономѣ, мыломѣ, небомѣ, ѿкомѣ, правомѣ, словомѣ, теломѣ, ухомѣ, чудомѣ: не габаеть его жаднымѣ правомѣ (Вісл., 206); чолом оударивши покорне богу даковали (Валх., 546); винень бѣдетъ рѣчницы передъ местом выстрелити (Трыб., 8); онѣ васѣ злымѣ словомѣ, помышленемѣ образиль (Лям., 4).

Пры дапамозе варыянта -емѣ у помніках старабеларускай пісьменнасці афармляліся назоўнікі з мяккай асновай, значную частку сярод якіх складалі імёны аддзеяслоўнага паходжання, прычым у апошніх перад канчаткам у большасці выпадкаў пісаўся ѣ. У сувязі з частай ужывальнасцю гэтага разраду лексікі ў старабеларускай мове пісьмовыя помнікі даюць многа выпадкаў ужывання словаформ тыпу битьемѣ, везеньемѣ, го-

вореньемъ, дрыжаньемъ, еднаньемъ, жданьемъ, здоровьемъ, именьемъ, каменьемъ, моремъ, нароженьемъ, полемъ, свитаньемъ, терпениемъ, утрапениемъ, чинениемъ, щастьемъ: терниемъ короуноують (Пак. Хр., 10); рыхлым еханьем до своего г8ѳу приехали (Троя, 3); за тым сказаньемъ выити маеть (Трыб., 4); корон8 золот8ю з каменьем коштовным на головѣ мѣла (Алекс. XVII, 23б). У радзе пісьмовых крыніц, дзе адлюстроўваецца сцяжэнне зычных, ь перад канчаткам не пішацца: до пок8ты их привести хотѣль ѿным пытанем (Бельск., 5б); со 8силнымъ налеганемъ трывали на молитве (Зб. 255, 7); своимъ блисканемъ и свѣтлостю тежъ слонце темнотами ѿкриваетъ (Зб. 259, 4б).

У некаторых пісьмовых крыніцах старабеларускай пісьменнасці гэты разрад лексікі афармляўся паралельна і з літарай *и* перад канчаткам, што з'яўлялася, безумоўна, не адлюстраваннем жывога вымаўлення, а працягам старажытнарускай традыцыі, аб чым сведчыць наяўнасць такіх форм у пісьмовых помніках розных жанраў ранняга перыяду: границю с тымъ именіемъ имели (Вісл., 42); боіазнію и дрыжаньемъ злАклисе (Пак. Хр., 32б); како же рожа межи терніемъ такъ подр8га моА межи дочками (Зб. 262, 83) і інш. У пазнейшы перыяд развіцця старабеларускай пісьменнасці ўжыванне літары *и* перад канчаткам назоўнікаў з мяккай асновай падтрымлівалася царкоўнаславянскім уплывам, таму формы тыпу *повелениемъ, решениемъ* больш трывала зберагаліся ў тэкстах рэлігійных жанраў, хоць часам пранікалі і ў пісьмовыя помнікі свецкага зместу: ему тое иМА за повеленіем божіемъ даль (Будны, 119б); воротиласе з веселіем (Алекс. XVII, 26б); тымъ ѿр8жнемъ барзо 8мѣли добре воевати (Зб. 259, 566б). Аднак напісанні гэтага тыпу можна кваліфікаваць толькі як факультатыўную правапісную норму.

У радзе выпадкаў афармленне творнага склону назоўнікаў ніякага роду характарызавалася разнабоем, выкліканым неўсталяванасцю старабеларускага правапісу. Некаторы разнабой ва ўжыванні варыянтаў *-омъ* і *-емъ* быў уласцівы, напрыклад, словам з асновай на шыпячы і *ц*. У выніку зацвярдзення гэтых зычных пасля іх у пісьменнасці канца XV — пачатку XVI ст. набывае распаўсюджанне варыянт *-омъ*: реч злодѣиск8ю лицомъ выим8т (Вісл., 36б); над селищом которе было перед тым домом кде хлебъ продавано звѣзда стала (Валх., 53); игрищом перед нимъ быхъ (Зб. 262, 19) і інш.

Аднак у сувязі з уласцівай старабеларускай пісьменнасці арфаграфічнай непаслядоўнасцю ў адлюстраванні новых фанетычных рыс і цягай старажытных кніжнікаў да захавання ранейшых правапісных традыцый побач з варыянтам *-омъ* у гэтых жа пісьмовых крыніцах, часам у адных і тых жа словах, выступае варыянт *-емъ*, што дае магчымасць для з'яўлення паралельных напісанняў, як, напрыклад, у Пакутах Хрыста: *оувидели ѿчи мои спасеніе твое которе зготовал перед лицом всѣхъ людеи* (26) — *перетекль есми перед лицом притыа его* (27б); у Зборніку № 262: *А трѣжаюс под слцем* (87) — *мдроваль есми под слцом* (87).

У старабеларускай пісьменнасці другой палавіны XVI—XVII ст. выкарыстанне варыянта *-омъ* пры афармленні творнага склону назоўнікаў ніякага роду з асновай на шыпячы і *ц* становіцца арфаграфічнай нормай. Тым не менш у некаторых пісьмовых крыніцах гэтага часу, нават свецкіх і дзелавых, зрэдку сустракаюцца і словаформы з варыянтам *-емъ* пасля адзначаных зычных: *тое именье... з реками ставищемъ из криницами* (КВС, 442); *прнехал кѣ рець прозвищем ѿкии* (Алекс. XVII, 13б); *зѣле ...которые над водѣ обрастали слонцем* (Зб. 259, 168б). У Пазнанскім зборніку, дзе змешчаны Аповесць аб Трыстане, Аповесць аб Баве і Гісторыя аб Атыле, ужываецца зрэдку ў слове сэрца варыянт *-эмъ*: *ѿн мпловал красную ижоту всимъ сэрцэмъ* (Трыст., 29); *вѣрне и статѣчным сэрцэм буду стоѣль* (Атыла, 197). Гэту арфаграфічную рысу можна тлумачыць польскім уплывам. Польскі ўплыў у асобных пісьмовых помніках праяўляецца таксама ў напісанні канчатка *-емъ* замест *-омъ* пасля асноў на цвёрды зычны. Гэта рыса адзначаецца, як правіла, у тэкстах, перакладзеных на беларускую мову з польскіх арыгіналаў, або ў помніках, мова якіх наогул у значнай ступені паланізавана, — у Аповесці аб трох каралях-валхвах: *межи поганством роспрошены мешкали* (56б), *ѿферовал з набоженьством* (60б); у Дзённіку Ф. Еўлашоўскага: *межи кнзем соломорицким и мѣстѣм менским была бурда велка* (17) і інш.

У некаторых пісьмовых помніках рэлігійных жанраў, напрыклад у Пакутах Хрыста і Аповесці аб трох каралях-валхвах, звяртаюць на сябе ўвагу выпадкі напісання канчатка *-имъ* замест *-емъ* у назоўніках ніякага роду з мяккай асновай: *перед ѿбличьим вашим подлоуг-того*

как сА вам лепше видит оучините (35б—36); звѣзда с такою великою свѣтлостію и блисканніемъ се понорила (53). Такія напісанні ўзніклі пад царкоўнаславянскім уплывам.

Назоўнікі з былой асновай на зычны тыпу *имя, теля* маюць у творным склоне канчатак *-емъ*, прычым суфіксы *-ен-*, *-ят-* у іх звычайна захоўваюцца, як у словаформах тыпу *беременемъ, верменемъ, знаменемъ, именемъ, пламенемъ, племенемъ, раменемъ; дитятемъ, княжатемъ, отрочатемъ, телатемъ*: Зенько Еховичъ зъ своимъ племенемъ владыце дають чотыри пѣды медѣ (ККК, 165б, 1491); крол именем тентран который през длѣгши час тое королевство оу покою держал (Троя, 4); княжатем... есть ѡставлен (Алекс. XVII, 23б); дал ей в монастырю коморку мешкат з дитятем (Зб. 752, 17). Выпадкі ўжывання слоў гэтай групы без суфіксаў *-ен-*, *-ят-* сустракаюцца ў беларускіх пісьмовых помніках рэдка: оучохочеть ее црѣь и назоветь имям (Зб. 262, 128); распалася ѡгонь оу громаде и поломам попалил грешники (Пс. XVI, 107б); приехала дѣвка з детем (Трыст., 8).

Для афармлення меснага склона назоўнікаў ніякага роду ў старабеларускай пісьменнасці выкарыстоўваліся канчаткі *-е* і *-и*. Канчатак *-е* (з *-ѣ*) ужываўся пры напісанні назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны — (*в, на, о, при, у*) *болоте, горле, гумне, деле, дереве, жите, золоте, коле, лоне, месте, небе, ѡзере, пекле, писме, праве, сене, слове, стаде, теле, чуде*: мает знаменіе оучинит на дѣревѣ (Вісл., 37); бѣ на небе а ты на земли (Зб. 262, 88б); то есмо имъ на писме выдат были розказали (Трыб., 1); его по всѣм тѣле на каждомъ члонку мѣчит будѣт (Кн. Мак., 50б).

Яшчэ шырэй адлюстраваны ў старабеларускай пісьменнасці словаформы з канчаткам *-и*, уласцівым назоўнікам ніякага роду з мяккай асновай. Гэта звязана з тым, што разглядаемы граматычны разрад уключаў групу аддзеяслоўных назоўнікаў, якія ў перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы характарызаваліся значным пашырэннем. Пры гэтым неабходна адзначыць, што ў аддзеяслоўных назоўніках перад канчаткам, як і ў іншых склонах, у большасці выпадкаў ужываўся *ь*. Словаформы тыпу (*в, на, о, при, у*) *будованьи, весельи, говореньи, держаньи, еднаньи, здоровьи, именьи, коханьи, молчаньи, нароженьи, ѡраньи, поли, розмноженьи, свитаньи, терпеньи, уставленьи, хоженьи,*

чиненны знаходзяць адлюстраванне ў розных жаправа-
стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменна-
сці: оу селех не стоілі, але на полі (Вісл., 28); евиѣтъ
ѡсадилъ въ вилни на великом княженны (Віл., 4376);
жадное переказы в томъ именьи чынити не маем (КВС,
5706); на свитаньи породила доброго витеза (Трыст.,
6). У раннях пісьмовых крыніцах і зрэдку ў пазнейшых
беларускіх помніках, якія адчулі на сабе царкоўнасла-
вянскі ўплыў, перад канчаткам выступае літара *и*:
бѣдѣтъ лі сестры в томъ именіи (Вісл., 36); не оупережаи
мене оу том оутисненіи (Пак. Хр., 3); оу приденіи не-
честиваго пришла и ганьба его (Зб. 262, 102).

Канчатак *-и* ўжываўся ў старабеларускай мове ў
якасці нормы ў назоўніках, аснова якіх заканчваецца
на шыпячы, *ц* і *р*: болело на сердци (Пак. Хр., 76); пры-
вернулъ на томъ селищи братаничъ его Ѳедоръ на тры
бочьки жита (КВС, 4506); спал в портищи (Біблія, 449);
збудовал повторе на мори великни дом на ѡкрѣтех
(Алекс. XVII, 766). Паказчыкам зацвярдзення ў стара-
беларускай мове адзначаных зычных з'яўляецца канча-
так *-ы*, што пачаў ужывацца з пачатку XVI ст. пара-
лельна з *-и* ў многіх пісьмовых помніках, пераважна
дзелявых і свецкіх: на томъ жо месцы стоічы поведилъ
михаило (КВЗС, 113, 1533); Ѳедоръ на томъ селищы
заставномъ тры бочки жита посетавшы и пожалъ (КВС,
451); в том прыстанищы корол артиѣшь и его витези
отпочынули (Трыст., 114); крукъ ѡт ѡсходу слонца
прылетевшы ѡсѣлъ на правом плечы его (Атыла, 212).

У сваю чаргу, як сведчаць помнікі пісьменнасці, у
старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове былі вя-
домы выпадкі адлюстравання ўплыву на формы назоў-
нікаў з цвёрдай асновай форм назоўнікаў з
мяккай асновай. Гэта праяўлялася ў тым, што
назоўнікі з традыцыйным канчаткам меснага склону
-е (-ѣ) часам паралельна выступалі з канчаткам *-и*, у
выніку чаго ствараўся арфаграфічны разнабой, як у
Хроніцы М. Бельскага: на небе (11) — на неби (14).
Асабліва пашыраны формы з канчаткам *-и* замест за-
канамернага *-е* ў Дыярыушы А. Філіповіча: на дереві
(148), в мѣсти (1486). Тут іх, аднак, можна тлумачыць і
ўплывам гаворак Брэстчыны.

Звяртаюць на сябе ўвагу назоўнікі ніякага роду з
былой асновай на зычны тыпу *беремя, время, знамя,*
имя, племя, стремя і *дитя, жеребя, теля, ѡсля*, якія па-
слядоўна ўжываюцца з канчаткам *-и* і захаваннем су-

фіксаў *-ен-, -ят-*: при дѣти былъ (Чэцця, 17); на рамени своемъ носилъ быхъ его (Зб. 262, 266); на ослѣти по колкѣ рокъ ездилъ (Барк., 1526); чомъ се пытаешъ ѿ имени моемъ (Бельск., 236). Што датычыць лексем тыпу *слово, тело, чудо*, то напісанне іх у месным склоне з захаваннем суфікса *-ес-* амаль не практыкавалася: *благодариша гсда ѿ преславному чудеси его* (Зб. 752, 27). Звычайна, як было паказана вышэй, яны выступалі з канчаткам *-е*.

Такім чынам, выкарыстанне ў помніках старабеларускай пісьменнасці для афармлення меснага склону назоўнікаў ніякага роду старажытных канчаткаў *-е (-ѣ)* і *-и (-ы)* было нармальнай з'явай. Аднак такое афармленне адзначаных назоўнікаў не было адзіным у гісторыі старабеларускай пісьменнасці. Ужо з самага пачатку развіцця старабеларускай мовы назоўнікі ніякага роду, як і назоўнікі мужчынскага роду, пачалі выяўляць моцную тэндэнцыю да замены старых склонавых форм меснага склону новым канчаткам *-у/-ю*. Пры гэтым працэс замены адбываўся гэтак жа інтэнсіўна, як і ў катэгорыі назоўнікаў мужчынскага роду. Асабліва шырокае адлюстраванне ён знайшоў у беларускіх пісьмовых крыніцах розных жанрава-стылявых разнавіднасцей на працягу XV—XVII стст., прычым пераважна ў назоўніках з мяккай і зацвярдзелай асновай: (*в, на, о, при, у*) *бежанью, веселью, годованью, держанью, здоровью, зелью, именью, каранью, ложу, мору, нарощенью, ѿденью, полю, розогнанью, серцу, тѣгненью, узыченью, шыхованью, щастью, гаденью, хоць, зразумела, гэты канчатак мелі і некаторыя назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, напрыклад, такія, як (*в, на, о, при, у*) *войску, дереву, ложку, местечку, месту, посмеvisку, слову, телу, уху*. Прыкладаў выкарыстання канчатка *-у/-ю* пры афармленні меснага склону назоўнікаў ніякага роду ў старабеларускай пісьменнасці не менш, чым выпадкаў захавання старажытных канчаткаў *-е (-ѣ)* і *-и (-ы)*. У многіх пісьмовых крыніцах яны ўтвараюць факультатывную правапісную норму: *хто займетъ жівотинѣ чюжбю на своемъ збожю* (Вісл., 256); *не былъ витезъ пры томъ дереву* (Трыст., 90); *маеть быти ѣ везенью задеръжанъ* (Трыб., 66); *трава не росла на ѿномъ мѣстѣ* (Зб. 752, 5). Пры афармленні меснага склону аддзеяслоўных назоўнікаў, як сведчаць прыведзеныя прыклады, перад варыянтам *-ю*, як правіла, ужываецца *ь*. У тых жа пісьмовых помніках, якія адчуваюць на сабе*

царкоўнаславянскі ўплыў, замест *ь* выкарыстоўваецца *и*, як, напрыклад, у Аповесці аб трох каралях-валхвах: на взгорію (44б), оу том оутисненію (76б); у Зборніку № 255: в молчанію (3б), ѿ збавенію вечномъ (17) і інш.

Увогуле ж формы на *-е*, *-и* і *-у/-ю* пры напісанні ў месным склоне назоўнікаў ніякага роду выступаюць у помніках беларускай пісьменнасці XV—XVIII стст. як дзве раўнапраўныя варыянтныя нормы.

Клічная форма

У старабеларускай мове працягвала захоўвацца ўнаследаваная ад старажытнарускай эпохі клічная форма, якая характарызавалася своеасаблівымі канчаткамі ў параўнанні з канчаткамі іншых склонаў. У адрозненне ад старажытнарускай мовы, дзе клічная форма мела даволі значную сферу пашырэння, у беларускай мове яна выступала больш абмежавана. Фактычна яе маглі ўтвараць толькі назоўнікі мужчынскага роду былых асноў на *о*, *и* і жаночага роду былых асноў на *а̄*. Назоўнікі ніякага роду не мелі спецыяльнага канчатка для клічнай формы. У іх, як і ў множным ліку, функцыю вакатыва выконваў назоўны склон. Клічная форма, называючы асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з гаворкай, магла знаходзіцца ў розных адносінах з бліжэйшым кантэкстам — складаць параўнальна ізаляваны самастойны вакатыўны сказ або выступаць у якасці дзейніка.

Характэрнай прыкметай клічнай формы назоўнікаў мужчынскага роду былых асноў на *о* былі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канчаткі *-е*, *-ю*, што перайшлі ў спадчыну са старажытнарускай мовы. З канчаткам *-е* ўжываліся звычайна назоўнікі мужчынскага роду з цвёрдай асновай, аб чым сведчыць адлюстраванне ў пісьмовых помніках розных жанрава-стылявых разнавіднасцей словаформ тыпу *боже, брате, дружце, иване, квете, молодче, мудрче, ѿрле, ѿтче, пане, пелгрыме, рабе, семене, филіпе, іане*: велика сила твоа архистратиже михаиле (Чэцця, 7б); боже хвалѸ тобѸ вздаю (Будны, 7б); ѿ лихихи злыи человече (Трыст., 7); квѣте мой иди до домѸ (Зб. 752, 16). Пры гэтым, як паказваюць прыклады, клічную форму могуць мець уласныя або агульныя асабовыя назоўнікі мужчынскага роду і радзей назоўнікі, якія абазначаюць жывёл, птушак і

іншых істот, а таксама неадушаўлёныя назоўнікі, калі яны ўжыты ў значэнні адушаўлёных.

Канчатак *-ю* складаў асаблівасць клічнай формы назоўнікаў мужчынскага роду з мяккай асновай — *вигезю, злодею, королю, лебедю, сказителю, учителю*: *приятелю мой надо всех najmилешии в роуце твои полецаю сына моего* (Пак. Хр., 2); *злодею если ми того посельства не справишь роздеру на собъ вси шаты* (Бава, 130); *здоров бѣдь наѣчителю* (Алекс., 16); *кролю навѣки живи* (Варл., 246).

У сувязі з зацвярдзеннем у беларускай мове шыпячых, *ц* і *р* назоўнікі з гэтымі зычнымі ў канцы асновы часам адлюстроўваюцца ў помніках другой палавіны XVI і XVII ст. з канчаткам *-у*: *прошу тебе рыцэру поведаи ми откуда еси* (Трыст., 24); *не дивѣиста теды слѣхачѣ же нсаиѣ не мовит* (Зб. 259, 5806); *радѣиста мужѣ мои* (Зб. 752, 14).

Клічная форма назоўнікаў мужчынскага роду з былой асновай на *и* ужывалася ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, як і ў старажытнарускай, пераважна з канчаткам *-у*: *сыноу najmилешии мой* (Пак. Хр., 3); *сыну мой велми есми тебе жедала видети* (Трыст., 6) і інш. Зрэдку, аднак, пад уплывам больш шматлікіх форм назоўнікаў з былой асновай на *о* яна магла афармляцца і пры дапамозе канчатка *-е*: *исповедахоусА емѣ глѣще оче снѣ* (Чэцця, 9). У сваю чаргу пад уплывам клічнай формы назоўнікаў з былой асновай на *и* і пад уздзеяннем форм з мяккай асновай канчатак *-у* распаўсюдзіўся на некаторыя назоўнікі з цвёрдай асновай на *о*. Менш за ўсё ўстойлівымі ў гэтых адносінах аказаліся назоўнікі, аснова якіх мела канцавы заднеязычны: *пане наместъникѣ на насъ перевозѣ ищеш* (КВЗС, 86, 1533); *пахолку даи ми щыт* (Трыст., 44); *мой намилшии антиохѣ* (Алекс. XVII, 40); *не боисА стырникѣ* (Зб. 259, 5646). У сувязі з гэтым пры выкарыстанні ў помніках пісьменнасці клічнай формы назоўнікаў з асновай на заднеязычны ўзнікаў разнабой, бо яны па традыцы часта афармляліся і пры дапамозе канчатка *-е*. У такіх выпадках перад канчаткам *-е* адбывалася змяненне заднеязычных у шыпячыя: *достоиниче и дрѣже бжии господен крстителю молимъ ти* (Чэцця, 38); *ѡкатанииче чини тое сам* (Зб. 107, 1236); *ѣважат бѣдешъ чловеche твар злости* (Зб. 259, 5806).

З ліку лексем мужчынскага роду вылучаўся назоўнік *господь*, які адлюстроўваўся ў помніках старабеларускай пісьменнасці з канчаткам *-и* ў клічнай форме, уласцівым у старажытнарускі перыяд назоўнікам з асновай на *і*: помози ми гси бе мои (Чэця, 9); гсди если ты еси повели ми до себе прийти (Зб. 255, 2).

Сродкамі афармлення клічнай формы назоўнікаў жаночага роду з былой асновай на *ā* ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, як і ў старажытнаруускай, былі канчаткі *-о*, *-е*. З канчаткам *-о* ўжываліся назоўнікі з цвёрдай асновай, яны фіксаваліся ў помніках пісьменнасці розных жанраў, дзе надзвычай распаўсюджанымі з'яўляюцца словаформы тыпу *девко*, *дочко*, *жоно*, *матко*, *невесто*, *опекунко*, *панно*, *подруго*, *потехо*, *свечо*, *сестро*: жоно ото снъ твои (Пак. Хр., 12); сестро мо^А не^Всто коль добры милован^А тво^А (Зб. 262, 84); мо^А мила^А дочко ижото што чыниш (Трыст., 39); матко мои, не буд отц8 моему в том противна (Алекс. XVII, 736).

З канчаткам *-е* ў клічнай форме выступалі ў помніках старабеларускай пісьменнасці назоўнікі жаночага роду з мяккай асновай, утвараючы напісанні тыпу *госпоже*, *душе*, *земле*, *книгине*, *милостнице*, *полнице*, *царице*: вздоимтесе оулице вечные (Пак. Хр., 29); земле не покрываи крови моеи (Зб. 262, 19); милостива^а господарыне принесь до мене листъ ваше милости гдръскии подданыи ваше милости (КВЗС, 756, 1533); рекъ до неи анектанав: с^адъ царице (Алекс. XVII, 36). Аднак і ў гэту групу назоўнікаў у сувязі з зацвярдзеннем шыпячых пранікаў канчатак *-о*: Мерлин рекъ госпожо правдъ тобъ поведал (Трыст., 5); спишь дшо на ложъкъ мене не ш^акаешъ (Зб. 259, 635).

У наш час клічная форма захавалася ў дыялектнай мове, асабліва характэрна яна для паўднёва-заходніх беларускіх гаворак. У творах мастацкай літаратуры яна выкарыстоўваецца з мэтай надаць мове персанажаў экспрэсіўны характар.

МНОЖНЫ ЛІК

Формы назоўнікаў мужчынскага роду

У перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы назоўнікі мужчынскага роду ў сувязі з тым, што мелі рознае паходжанне і па-рознаму адчулі на сабе вынікі ўзаемадзеяння асноў і склонавых форм,

характарызаваліся ў назоўным склоне множнага ліку разнастайнасцю канчаткаў.

Вымаўленчай і правапіснай нормай назоўнікаў мужчынскага роду на *о* з цвёрдай асновай было ўжыванне канчатка *-ы*, які развіўся пад уплывам вінавальнага склону замест *-и* яшчэ ў старажытнарускую эпоху. Выпадкі ўжывання з гэтым канчаткам словаформ тыпу *апостолы, браты, волосы, гетманы, декреты, енералы, зубы, кусты, листы, мосты, народы, острова, послы, столы, тивуны, уланы, часы* вельмі многа ў старажытных беларускіх пісьмовых помніках XV—XVII стст.: *островы соут разделены водами* (Валх., 46б); *суды головные отправованы быти мають* (Трыб., 7); *псы котории велими счекают* (Алекс. XVII, 7б); *пер8ны летают* (Зб. 259, 555б).

Назоўнікі ж на *о* з мяккай асновай афармляліся ў назоўным склоне множнага ліку пры дапамозе старога канчатка *-и* — *бои, витези, гаи, делатели, звычайи, злодеи, кони, корабли, короли, медведи, обыватели, приятели, промени, родители, рожай, струмени, учителя*: в томъ то чинѧт собѧ дѧл пріетели (Вісл., 32б); *по вшисткому лицу его струмени крови текли* (Троя, 5б); *короли полские так8ю едньность вже были по соборе Флорентенскомъ в тыхъ панѧствахъ 8чинили* (Бер. саб., 7); *кони наши 8ставают без перестанку* (Алекс. XVII, 10б).

У некаторых пісьмовых помніках сустракаюцца выпадкі ўжывання старажытнага канчатка *-и* ў назоўным склоне адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду з цвёрдай асновай. Такія формы ўласцівы пераважна тэкстам рэлігійных жанраў, дзе ўжываюцца з стылістычнымі мэтамі: *воиско его затонет и пад8т тр8пи мнози* (Зб. 262, 125б); *ни бѧси ни злые люди зашкодити не могут* (Будны, 118б); *пси падѧть з одробинѧ падающих з стола пановѧ своих* (Цяп., 21б). Працяглае ўжыванне гэтай флексіі ў пэўнай групе імён забяспечыла яе захаванасць, хоць і ў невялікай колькасці слоў, да нашага часу. Да ліку гэтых лексем адносіцца, напрыклад, назоўнік *сусед*, які ў назоўным склоне множнага ліку мае форму *суседзі*, што з'яўляецца рэліктам мінулага, аб чым сведчыць выкарыстанне яго ў старабеларускай пісьменнасці то з канчаткам *-ы*, то з канчаткам *-и* пры перавазе апошняга: *назвали ем8 сѧсѧды имѧ* (Зб. 262, 33б); *то бы сѧседнѧ околичные посветчали* (Ст. 1588, 402); *сѧсѧди кривдити ей почали* (Мак., 354).

Неабходна звярнуць увагу таксама на формы назоўнага склону назоўнікаў мужчынскага роду, аснова якіх заканчваецца на шыпячы, *ц* і *р*. У ранні перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы яны ўжываліся, як і ў старажытнарускай мове, з канчаткам *-и*, бо шыпячыя, *ц* і *р* былі мяккімі: торговци восхотѣть на конехъ ехати (Гр. 1409); земьскыи писари... за запис имеют брат (Вісл., 43б); вельможни а иныи многие люди не могли дотисноутисѣ (Чэцця, 20б); сторожи тых коустовъ продавают людем (Валх., 59б).

Аднак ужо ў беларускіх пісьмовых крыніцах XVI ст. у сувязі з зацвярдзеннем шыпячых, *ц* і *р* у становішчы пасля іх знаходзіць пашырэнне новы канчатак *-ы*. Праўда, ужыванне яго не было паслядоўным, бо па традыцыі ў помніках пісьменнасці часта выкарыстоўваўся і стары канчатак *-и*. У сувязі з гэтым утвараўся арфаграфічны разнабой у афармленні назоўнага склону гэтай групы назоўнікаў. З аднаго боку, яны афармляюцца ў выглядзе словаформ тыпу *богачи, жегларѣи, жолнерѣи, золотарѣи, лекарѣи, мечѣи, мужѣи, немѣи, ѿвочѣи, пастырѣи, писарѣи, пушкарѣи, рицѣри, сторожѣи, тлумачѣи, цесарѣи*: *позынѣтсѣ сторожѣи домовыи и покривлѣютсѣ мѣжи воевнии* (Зб. 262, 92); *вожи суть сѣлепыѣ слепыхъ* (Цяп., 21); *вси которѣи маѣют старанѣ ѿ другѣих сут пастырѣи* (Зб. 255, 52б); *богачѣи сѣть приведѣны до столѣ гсднего* (Выкл., 115). З другога боку, значнае пашырэнне маюць словаформы тыпу *арендарѣи, ветрѣи, выволанѣи, женѣи, комисарѣи, купѣи, месѣи, министрѣи, ѿцѣи, печатарѣи, ротмистрѣи, сторожѣи, товаришѣи, царѣи, чернѣи*: *ѿцѣи видѣчи сѣи свои посечѣны живот свои в тѣжкостѣи ведѣли* (Троя, 28); *ѿтрошѣковичѣи поведѣли иж ѿни его не бѣли* (КВЗС, 3б, 1533); *товаришѣи ихъ... покоѣю в князѣстве литовѣском не маѣют* (Ст. 1588, 27); *зараз вси ветрѣи покус дѣволских ѣпадѣтъ* (Зб. 255, 3). Словаформы з канчаткам *-и* былі характэрны ў асноўным для пісьмовых помнікаў рэлігійных жанраў, канчатак жа *-ы* выступаў пануючым у дзелавых і свецкіх жанрах.

Звяртаюць на сябе ўвагу распаўсюджаныя ў старабеларускай пісьменнасці формы тыпу *бедники, вороги, грехѣи, долги, еретики, знатники, конники, латинники, мнихѣи, ѿкрутники, пастухѣи, работники, садовники, турки, ученики, члонки, ѣзыки*. Яны шырока адлюстраваны ў помніках розных жанрава-стылявых разнавіднасцей пачынаючы з XV ст.: *были тамо злостники* (Пак. Хр., 20);

в неі сут розмантога рожаю птахи (Троя, 13); при том былі мнiхi с полоцька (КВЗС, 32б, 1533); боги перскiи змиловалiсе над нами (Алекс. XVII, 18б). Такiя формы з'яўляюцца новаўтварэннямі, якiя ўзніклi фанетычным шляхам: спрадвечныя формы вінавальнага склону *богы, пастухы, ученикы*, выцесніўшы старыя формы назоўнага склону *бози, пастуси, ученицы*, змянілі канцавыя спалучэнні *гы, кы, хы* на *ги, ки, хи*.

Шырокае адлюстраванне ў помніках старабеларускай пісьменнасці форм на *-ги, -ки, -хи* не выключала, аднак, магчымасці ўжывання старых форм на *-гы, -кы, -хы* і нават архаічных форм назоўнага склону на *-зи, -си, -ци*. Спрадвечныя формы на *-зи, -си, -ци* сустракаюцца часцей у ранніх старабеларускіх пісьмовых крыніцах: чинАтсА разбоици (Вісл., 28); нечестивии врази придоша (Чэця, 10б); завистію против его терпѣли кнжата капланскаго и писменници и законници (Пак. Хр., 31); дрѣзи прикладають оухо къ голосѣ твоемѣ (Зб. 262, 86). У беларускай пісьменнасці другой палавіны XVI і XVII ст. формы на *-зи, -си* ўжо надзвычай рэдкія, прычым сфера іх ужывання абмяжоўваецца выключна помнікамі рэлігійных жанраў: не овца ли оубо пасут пастуси (Будны, 69б); нехай воскреснет богъ а распорошатся врази его (Зб. 82, 399). У процілегласць ім у гэты час значнае распаўсюджанне ў помніках рэлігійных і свецкіх жанраў атрымлівае форма на *-ци*, якая ў сувязі з зацвярдзеннем *ц* выступае ў большасці выпадкаў як *-цы*: юнацы слухали до конца што она прыпевала (Бава, 169); полАцы до рымѣ тако торомъ было ближеш послы свое выслали (Бер. саб., 40); схизматицы отстѣпили (Карп., 7); зошлиста преднѣишии спѣвацы и мѣзыкове (Выкл., 131б). Пашырэнне формы на *-цы* ў беларускай свецкай і рэлігійнай пісьменнасці пазнейшага часу было звязана ў пераважнай большасці выпадкаў з уплывам польскай мовы, у якой формы на *-су* ў назоўным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду былі ў сярэдневяковы перыяд звычайнай з'явай: *krucy, polacy, prorocy, r'acy, turcy, wilcy*. Формы на *-гы, -кы, -хы* сустракаюцца толькі ў ранніх дзелах і свецкіх помніках і ў тэкстах рэлігійнага зместу XVI ст., бо ў гэты час на месцы іх пашырыліся формы на *-ги, -ки, -хи*: находАтсА имъ такимъ дѣвѣкомъ опекальникы (Вісл., 41); кизА великог кестоута оудавили коморники (Віл., 444); бѣдѣт обходити по оулици нарочники (Зб. 262, 92);

моученикы которые тымъ плеткамъ... не вѣрили (Апакр., 45).

Старабеларуская пісьменнасць адлюстроўвала ўзаемадзеянне не толькі паміж назоўнікамі мужчынскага роду назоўнага і вінавальнага склонаў, але і вынікі ўзаемаўплыву паміж асобнымі групамі назоўнікаў. Асабліва прыкметна гэта на прыкладзе назоўнікаў з былымі асновамі на *о* і *и*.

Адзіным сродкам афармлення назоўнага склону назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на *и* у старажытнаарускай мове быў канчатак *-ове*. У старабеларускай пісьменнасці трывалым захаваннем старажытнай формы характарызаваўся толькі назоўнік *сынъ*: тамо теж сынове израилскіи соухою ногою перешли (Валх., 86); сынове ее городничомъ и брати его мають ѿтъказати (КВЗС, 12, 1533); сынове и потомковє новєы розбѣглиста розно (Стрыйк., 416б). У іншых назоўніках з былой асновай на *и* канчатак *-ове* ўжываўся для афармлення назоўнага склону множнага ліку радзей: домовє ваши расъхищени бѣдѣт (Зб. 262, 114б); мои соут... скоты в горах и волове (Пс. XVI, 50б). На месцы яго ў радзе пісьмовых крыніц розных жанраў знайшоў распаўсюджанне канчатак *-ы*: соут оу них дома ѿприше (Валх., 43б); волы корѣмные... были пасены (АВК, XXI, 54, 1555); волы ѿрали и ѿслицы на поли подле них были (Бельск., 39); которыи дома их кѣча простыи доромі накрыта (Стрыйк., 516). Паступовае замацаванне гэтага канчатка ў назоўніках з былой асновай на *и* звязана, відаць, не толькі з уздзеяннем форм вінавальнага склону множнага ліку, але і з уплывам канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду на *о* з цвёрдай асновай.

Са свайго боку назоўнікі з былой асновай на *и* аказалі прыкметны ўплыў на назоўны склон множнага ліку назоўнікаў на *о*, звязаны з пашырэннем у апошніх характэрнага для асноў на *и* канчатка *-ове*, які пры мяккіх асновах стаў афармляцца як *-еве*. У помніках старабеларускай пісьменнасці канчатак *-ове/-еве* ў назоўным склоне множнага ліку назоўнікаў з былой асновай на *о* з цягам часу пашырыўся настолькі, што стаў пераважаць у пэўных групах лексікі. У прыватнасці, ён стаў уласцівы назоўнікам адушаўлёным — *апостолове, братове, велблюдове, голубеве, докторове, злодееве, купцовє, лотровє, муриновє, народове, послове, рыболове, суседове, тата-*

рове, учневе, французове, шпекгове: оучневе его пришли (Пак. Хр., 35); водле обычаю права были даны шпекгове (КВС, 501); мы не можемъ опустити закону нашего што нам вставили предкове наши (Трыст., 73); потомкове его вси померли (Выкл., 76).

Атрымаўшы ў старабеларускай пісьменнасці значэнне варыянтнай нормы пры афармленні назоўнага склону назоўнікаў мужчынскага роду са значэннем асобы і іншых адушаўлёных, канчатак *-ове/-еве* зрэдку выступаў і пры напісанні ў назоўным склоне множнага ліку назоўнікаў неадушаўлёных: мѣсімъ яко члонъкове за головою... тримать (Бер. саб. 32); ваши снопове ѿколо стоАчи кланАлисА снопови моемѸ (Хран., 596). Пад уплывам назоўнікаў з асновай на *и* і на *о* канчатак *-еве* часам станаўіўся і сродкам афармлення назоўнага склону назоўнікаў з былой асновай на зычны: дневе говорАть и множество лѣтъ исповѣдѸють (Зб. 262, 256). Значнаму пашырэнню ў старабеларускай пісьменнасці канчатка *-ове/-еве* як сродку афармлення назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду садзейнічала таксама тое, што аналагічныя формы на *-ове/-еве* ўласцівы польскай мове, а польская мова, як вядома, аказвала моцнае ўздзеянне на старабеларускую літаратурную мову.

Сярод сродкаў афармлення назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду патрэбна адзначыць таксама канчатак *-е*, які спрадвечна выкарыстоўваўся пад уплывам вінавальнага склону пры напісанні назоўнікаў на *о* з мяккай асновай — *богаче, короле, муже, резце, старце, тлумаче*: купцѸ нехан ѣдутъ (ПГ, II, 16, 1466); стороже которые стерегли гробоу іссва пришли (Пак. Хр., 346); ѿ томъ тлѸмаче писма стго спираются (Зб. 259, 526). Гэта з'ява знаходзіла падтрымку ў тагачаснай жывой народнай мове, аб чым сведчыць захаванне такіх форм у цэнтральных і паўднёва-заходніх беларускіх гаворках да нашага часу.

Амаль паслядоўным ужываннем канчатка *-е* характарызаваліся ў старабеларускай пісьменнасці назоўнікі, якія ў формах адзіночнага ліку мелі суфікс *-ин* як прыкмету адзінкавасці, а ў формах множнага ліку, губляючы суфікс, змяняліся як назоўнікі з былой асновай на зычны. У сувязі з гэтым яны афармляліся ў назоўным склоне множнага ліку ў выглядзе словаформ тыпу *богаре, дворане, египтАне, землАне, мещане, ѿришане, погане*,

полочане, римляне, славяне, трояне, христиани: жаловали нам наши полочанъ (ПГ, II, 20, 1468); пры томъ были дворане (КВС, 491); римляне звыкли были звитъ-жонимъ ѿпущать (Рач., 219); розвалили ѿлтаръ, которого погане сплюгавили (Кн. Мак., 556). Рэдка сустракаюцца ў старабеларускіх пісьмовых помніках напісанні гэтай катэгорыі назоўнікаў з канчаткам *-ы/-и*: оубогых земляны оутіскають (Вісл., 146); побиты падали трояны (Троя, 21); не погани але грекове во хвалъ звитѣжства будѣт (Алекс. XVII, 746). Канчаток *-е* побач з *-и (-ы)* ужываўся і пры афармленні назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў на *-арь, -ель, -ерь*, што змяняліся ў множным ліку таксама па асновах на зычны. У выніку помнікам пісьменнасці былі ўласцівы паралельныя напісанні тыпу *жолнере // жолнеры, комисаре // комисары, ѿбывателе // ѿбыватели, родителе // родители, царе // цари*: пришли срокѣе и страшные жолнѣре (Варл., 1136) — жолнери взбурившиста на палаць его ѣдарили (Пралог, 5796); тамъ теды были гости и новые ѿбывателе (Зб. 259, 6) — варовали тое собѣ нѣкоториѿ ѿбыватели (Дыяр., 1706).

Сярод назоўнікаў мужчынскага роду вылучаюцца лексемы лацінскага паходжання, якія ў назоўным склоне множнага ліку паралельна з агульнапрынятымі формамі на *-ы* часам выступаюць у пісьмовых помніках з канчаткам *-а* — *акта, декрета, инструмента, провента, сакраменты*: были инструмента до достѣпенѣа досконалости (Зб. 261, 142); декрета ѿ томъ свѣдчат (Дыяр., 172). Узнікненне такіх напісанняў звязана, безумоўна, з уплывам польскіх і лацінскіх арыгіналаў.

У родным склоне множнага ліку назоўнікі мужчынскага роду з былой асновай на *и*, а пры апошнім цвёрдым зычным асновы і на *о* на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы ўжываліся ў помніках пісьменнасці з канчаткам *-овъ*, характэрным на раннім этапе развіцця старажытнаарускай пісьменнасці толькі назоўнікам з асновай на *и*. Ад старажытных часоў да XVIII ст. яны адлюстроўваліся ў выглядзе словаформ тыпу *артыкуловъ, братовъ, воловъ, городовъ, домовъ, жартовъ, зубровъ, квитовъ, козловъ, листовъ, медовъ, народовъ, пановъ, пастуховъ, скарбовъ, сыновъ, часовъ*: мы имъ тые корчмы ещо продали на шесть годовъ (ККК, 36, 1486); взАль зъ собою добрыхъ юнаков в товариштво (Трыст., 1); идетъ граница

боком кгрѣнтовъ (ККСС, 27, 1615); новѣю матку взѣль не до маетности домовъ або ѳолварковъ (Зб. 259, 5686).

Для назоўнікаў мужчынскага роду былых асноў на о з мяккай асновай, а таксама для назоўнікаў з асновай на і і на зычны найбольш характэрны быў у родным склоне множнага ліку канчатак *-ей*, уласцівы ў старажытнарускую эпоху толькі назоўнікам з асновай на і і распаўсюджаны пад іх уплывам на іншыя назоўнікі з мяккай асновай. Формы на *-ей* тыпу *витезей, голубей, дней, зверей, коней, кораблей, лосей, мужей, ногтей, ѱленей, променей, путей, рублей, соболей, товаришей, червей, царей* шырока прадстаўлены ў старабеларускіх пісьмовых помніках розных жанраў: *колко грошей маеть* (Вісл., 43); *многи греки побил а иншии с коней збил* (Троя, 46); *дали за него ѱкѣпа многое множество рѣблей московских и соболей* (Патр. К, 61); *много бовѣм было в той пущы ѱкрѣтныхъ звѣрей* (Зб. 752, 13). Часам канчатак гэтай катэгорыі назоўнікаў выступаў у варыянце *-ий*, больш старажытным, чым *-ей*: *оу том ѱгороде сем колодези* (Валх., 59); *ихъ выдаю... въ дванадцати рѣблехъ гроши* (КВЗС, 96); *през ѱсмъ дни чинили веселе* (Алекс. XVII, 236).

Аналіз склонавых форм назоўнікаў мужчынскага роду паказвае, аднак, што канчатак *-ей* (*-ий*) не з'яўляўся адзіным сродкам афармлення роднага склону множнага ліку назоўнікаў з мяккай асновай. У радзе старабеларускіх пісьмовых помнікаў гэтыя ж словы сустракаюцца і з канчаткам *-евъ*, які набываў пашырэнне пад уплывам назоўнікаў з цвёрдай асновай: *достанѣтъ пѣтевъ животныхъ* (Зб. 262, 94); *которыи дней своих над вси инни своею цюдностью был повышен* (Троя, 48); *на день выходило... по стѣ лосев* (Патр. К, 57) і інш. У выніку назіраецца арфаграфічны разнабой, які сведчыць, што працэс нармалізацыі форм роднага склону назоўнікаў мужчынскага роду з мяккай асновай у старабеларускай вуснай мове канчаткова не завяршыўся. Гэты разнабой быў яшчэ больш значны ў тых словах, апошні зычны асновы якіх шыпячы, *ц* і *р*. У сувязі з зацвярдзеннем адзначаных зычных у беларускай мове адны і тыя ж словы атрымалі магчымасць адлюстроўвацца ў трох варыянтах: *мужей* — *мужевъ* — *мужовъ*, *месѣцей* — *месѣцевъ* — *месѣцовъ*, *пастырей* — *пастыревъ* — *пастыровъ*.

Даволі паслядоўным выкарыстаннем канчатка *-евъ*

вылучаліся назоўнікі мужчынскага роду з асновай на *i* — боевъ, гаевъ, ереевъ, злодеевъ, лиходеевъ, обычаевъ, итолomeевъ, ратаевъ, рожаевъ, розбоевъ: ты намъ заступница от злодѣевъ наших (Чэцця, 19б); во чти держат... ото всехъ людей рожаевъ (Валх., 94); был заправ он потроklus... обычаевъ шляхотных (Троя, 37б); што ся дотычетъ гаевъ сеножатеи (КВС, 651б). Аднак і тут у асобных пісьмовых помніках рэлігійных і свецкіх жанраў XVII ст. часам узнікаў разнабой у сувязі з напісаннем пад уздзеяннем царкоўнаславянскіх правапісных прыёмаў канчатка -овъ, напрыклад у Кнізе Макавеяў: першии з архиереов (65б); у Зборніку № 255: от тарисеов (15); у Зборніку № 259: до евъреовъ (529б).

Звяртаюць на сябе ўвагу назоўнікі, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку заканчваліся на -инъ, а ў множным ліку змяняліся як назоўнікі з былой асновай на зычны. Пры афармленні іх у родным склоне множнага ліку старабеларуская пісьменнасць выкарыстоўвала дзве варыянтныя формы — без канчатка -овъ і з канчаткам -овъ: множество же хрестіанъ и елинъ тамо прихождахъ (Чэцця, 9); мечом голымъ мног с троан побив (Троя, 25); выкупил в своих египтян всъ жидовскии вязни (Кн. Мак., 47) — от вѣрных хрестіановъ оучести соуть (Валх., 70б); от троановъ великою окрутности биты погинули (Троя, 19б); потомъкове твоих мещанов не пышнелись тымъ (Атыла, 218).

Формы роднага склону множнага ліку з нулявым канчаткам, характэрныя ў старажытнаарускую эпоху для назоўнікаў з асновай на *o* і на зычны, у перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы амаль поўнасю зніклі, аб чым сведчыць зусім нязначнае адлюстраванне іх у помніках пісьменнасці: о злодеи имеет ли быти погоні за нимъ от сѣседъ (Вісл., 6б); которымъ давано... по семи локоть сѣкна (КВЗС, 18); дѣлилъ корысти неприател своихъ (Выкл., 130б). Звычайнымі на месцы гэтых форм з'яўляюцца ў старабеларускай пісьменнасці напісанні з канчаткамі -овъ, -ей.

Сродкам афармлення давальнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове быў канчатак -омъ/-емъ, які перайшоў у спадчыну ад старажытнаарускай эпохі. Варыянт -омъ быў характэрны для назоўнікаў з цвёрдай асновай незалежна ад іх паходжання ў стара-

беларускіх пісьмовых помніках розных жанраў пачынаючы з самага ранняга перыяду і заканчваючы XVIII ст. — *апостоломъ, берегомъ, войтомъ, городомъ, домомъ, катомъ, листомъ, мещаномъ, ѿгородомъ, паномъ, посломъ, суседомъ, сыномъ, тивуномъ, товаромъ, ученикомъ, чаровникомъ*: прадали былі есмо корчмы вѣцкне мещаномъ (ККК, 36, 1486); шкода сѣ добрымъ гономъ стала (КВЗС, 150); чинил ѿфери богом (Алекс. XVII, 75); кто Тѣркомъ или Еретыкомъ воюющимъ на Христіаны помагаеть (Зб. вып., 446). Пры дапамозе варыянта *-емъ* афармляліся назоўнікі з мяккай асновай, выступаючы ў помніках пісьменнасці ў выглядзе словаформ тыпу *вitezемъ, днемъ, злодеемъ, кметемъ, конемъ, кораблемъ, королемъ, ѿбывателемъ, пенѦземъ, приателемъ, путемъ, рожаемъ, ручаемъ, стрьемъ, учителемъ, учнемъ, фарисеемъ*: листы его которые королем и кнзем шлетъ соут кроугле (Валх., 67); порѦдокъ тыхъ сѣдовъ новыхъ головныхъ дали есмо всимъ ѿбователемъ (Трыб., 156); подмо противъ неприателемъ нашимъ (Кн. Мак., 58); набери свежоѣ сѣна конемъ (Зб. 752, 336).

У асобных выпадках назоўнікі з мяккай асновай сустракаюцца з канчаткам *-омъ*. Гэта асаблівасць уласціва толькі пісьмовай мове і можа кваліфікавацца як арфаграфічная рыса, выкліканая адсутнасцю спецыяльнага графічнага сродку для абазначэння гукіа *о* пасля мяккіх зычных. У выніку ствараецца арфаграфічны разнабой, напрыклад, у Пакутах Хрыста, дзе паралельна з формай *оучнемъ* у давальным склоне множнага ліку выступае форма *оучномъ*: рѣклъ оучномъ своимъ седите тоут (56); у Гісторыі аб Атыле, якая побач з формай *приателемъ* мае варыянт *приателомъ*: приателомъ котрымъ наболшенъ ѿвал... раду свою ѿзнаимиль (195).

Зрэдку канчатак *-омъ*, уласцівы цвёрдым асновам, ужываецца ў словах іншамоўнага паходжання, аснова якіх заканчваецца на *і*: иуда валчилъ противко идѣмеѿм (Кн. Мак., 556); фарисеѿмъ безъ жадной ѿколичности на ѿчи ихъ злости выметаль (Зб. 259, 6236). З'яўленне такіх форм у помніках старабеларускай пісьменнасці тлумачыцца царкоўнаславянскім уплывам.

Пэўны арфаграфічны разнабой у помніках старабеларускай пісьменнасці стварала афармленне давальнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду, аснова якіх заканчвалася на шыпячы, *ц* і *р*. У сувязі з зацвярдзеннем гэтых зычных у беларускай мове стара-

беларускія кніжнікі ўсё часцей выкарыстоўвалі пасля іх канчатак *-омъ* замест старажытнага *-емъ*. Але ў многіх выпадках згодна з правапіснай традыцыяй варыянт *-емъ* захоўваўся. Словаформы на *-емъ* тыпу *весцемъ*, *зверемъ*, *костаремъ*, *купцемъ*, *младенцемъ*, *мужемъ*, *немцемъ*, *пастыремъ*, *старцемъ*, *торговцемъ*, *цесаремъ*, *чужоземцемъ* найбольш характэрны для ранніх беларускіх пісьмовых помнікаў, а ў пазнейшы перыяд часцей сустракаюцца ў тэкстах рэлігійнага зместу: *нѣмцемъ* в то не велѣли вѣступатсѧ (ПГ, I, 145, 1440); *приказалъ есми... мужемъ* полочаномъ всимъ печаловатисѧ домоу (Гр. Сем.); *дали пѣнѧзи ритерем* моим (Пак. Хр., 31); *тѣло его звѣремъ* выкинено (Зб. 752, 486). Формы на *-омъ* тыпу *богаромъ*, *дедичомъ*, *зверомъ*, *купцомъ*, *мужомъ*, *посланцомъ*, *пушкаромъ*, *родичомъ*, *сторожомъ*, *товаришомъ*, *торговцомъ*, *трубачомъ* пераважаюць у свецкіх і дзелавах помніках XVI—XVII стст.: *не ревнѣи мѣжом* злым (Зб. 262, 1056); *почали* кликати *купцом* *говоречи* верните того *млоденца* (Бава, 147); *ѣказал смѣтным* *родичом* што то *тѣлеснаѧ* *смерть* (Бельск., 66); *давалъ* *волност* *жолнѣромъ* (Зб. 259, 582).

Такім чынам, прыведзены вышэй матэрыял яскрава паказвае, што выкарыстанне канчатка *-омъ/-емъ* як сродку афармлення давальнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду было даволі паслядоўным у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове XIV—XVIII стст. Ён выступаў тут незалежна ад таго, у націскай ці ненаціскай пазіцыі знаходзіўся. Аднак ужо з XV ст. у дзелавах і свецкіх помніках назоўнікі мужчынскага роду пачынаюць фіксавацца з канчаткам *-амъ/-ѧмъ*, які быў уласцівы звычайна толькі давальнаму склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду: *панамъ* *ратманамъ* *ризким* *чолобитѣ* (ПГ, I, 133, 1436); *рокъ* *заплате* *тымъ* *пенезамъ* *положили* (КВЗС, 38, 1533); *велит* *король* *вitezамъ* *и дѣвкам* *к себе* *прыти* (Трыст., 91). Хоць такія выпадкі ў пісьмовых тэкстах нешматлікія, яны сведчаць, што ў жывой народнай мове працэс пашырэння новых форм на *-ам/-ям* быў актыўны, а яго адлюстраванне на пісьме стрымлівалася толькі традыцыяй.

У в і н а в а л ь н ы м склоне множнага ліку назоўнікі мужчынскага роду афармляліся пераважна з дапамогай канчатка *-ы* пры цвёрдай і *-и* пры мяккай аснове. Практычна яны супадалі па форме з назоўным склонам. Словаформы на *-ы* пры цвёрдай аснове тыпу *апостолы*,

бубны, возы, волы, голоса, дома, записы, клопоты, листы, меды, натесы, орлы, плоты, сыны, тыны, хлеба, ча-сы выступалі ў якасці асноўнай нормы ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці розных жанраў: яго за волосы т. Агноули (Пак. Хр., 6б); псы держить (КВЗС, 150); дайте и вы сыны ваши на офер8 им (Біблія, 38); на всѣ острова троицкии знагла напали (Тр. гіст., 69). Гэтак жа шырока ўжываліся ў пісьмовых помніках пры мяккай аснове словаформы на -и тыпу бои, вАзни, гаи, дни, злодеи, кони, корабли, лоси, медведи, непокои, неприятели, обычаи, перстени, приатели, пути, струмени, учителя: начат збирати вои свои (Віл., 448); были на бои оучоны ходити (Алекс. XV, 1б); на зброиньи кони всседали (Троя, 18б); въ певъные дни мАса не ель (Будны, 2).

У пераважнай большасці выпадкаў парушэння заканамернасці ва ўжыванні гэтых канчаткаў у старабеларускай пісьменнасці не назіраецца. Некаторая непаслядоўнасць, як і ў назоўным склоне, заўважаецца толькі ў пэўных фанетычных умовах і ў асобных групах слоў. Так, то з канчаткам -и, то з -ы ўжываюцца, напрыклад, назоўнікі з асновай на шыпячы, ц ці р, што было звязана з зацвярдзеннем гэтых зычных у беларускай мове: писари при себе держал (Валх., 83); наследил есми собѣ мсци соуетныи (Зб. 262, 14б); тые в скалах мешкают а 8жи едят (Бельск., 12б) — р8бежы пор8бано в том д8бе (КВЗС, 84б); забивал люди м8дрни паны старцы млоденцы (Кн. Мак., 65б); христос могль бы дат ветры погодные (Зб. 255, 1б).

Некаторай непаслядоўнасцю характарызуюцца формы назоўнікаў з апошнім заднеязычным асновы. Праўда, на фоне форм на -ги, -ки, хи тыпу береги, волки, грехи, духи, злосники, кожухи, ланцухи, облудники, противники, птахи, роги, священники, ученики, чужоложники, шырока распаўсюджаных у старабеларускіх пісьмовых помніках, напісанні з архаічнымі -гы, -кы -хы сустракаюцца толькі спарадычна, ды і то ў ранніх тэкстах і рэлігійных помніках XVI ст.: то на веки вѣчныи держить (Вісл., 22); ани отнимаеть Ханомъ оружiа еже на врагы (Будны, 80б). Затое, хоць таксама вельмі рэдка, ужываюцца яшчэ больш архаічныя формы на -зи, -ци, -си: Федор8 дал три стр8зи (ПГ, II, 9, 1465); слыште ниѣ вси языци (Зб. 262, 110б).

Як сведчыць прааналізаваны матэрыял, з канчаткам

-ы/-и ў вінавальным склоне множнага ліку ўжываліся назоўнікі як неадушаўлёныя, так і адушаўлёныя. Разам з тым у сувязі з развіццём катэгорыі адушаўлёнасці назвы людзей і жывых істот у вінавальным склоне множнага ліку рана пачалі выступаць у форме, адпаведнай форме роднага склону множнага ліку, што знайшло адлюстраванне і ў пісьменнасці — *апостоловъ, братовъ, вѣзневъ, гетмановъ, докторовъ, злодеевъ, катовъ, королевъ, лотровъ, млоденцовъ, мужовъ, ѿцовъ, пословъ, рицеровъ, суседовъ, тивуновъ, шлАхтичовъ*: водит ерѣевъ глѣпостью и велемых окривляетъ (Зб. 262, 17); суседовъ есмо собрали (КВЗС, 64); александр возвал к собѣ послов дариевых (Алекс. XVII, 20); игмен выслал двох братов абы его нашли (Зб. 752, 3).

У параўнанні з канчаткам *-овъ/-евъ* у некалькі меншай ступені адбіўся ў вінавальным склоне множнага ліку канчатак *-ей (-ий)*, уласцівы назоўнікам з асновай на мяккі зычны: ѿзыкъ криведных пенавидить ѿбличителен своихъ (Зб. 262, 107); коней ѿ нихъ взялъ (КВС, 493); двѣхъ приАтелеи мети мають (Трыб., 76). Зрэдку вінавальны склон множнага ліку назоўнікаў з асновай на мяккі зычны афармляўся пры дапамозе старажытнага канчатка *-е (-ѣ)*, што было характэрна пераважна для пісьмовых помнікаў рэлігійных жанраў: выберите из вас моуже силне и дѣже (Пак. Хр., 176); даров своихъ стрѣмене выливал (Зб. 255, 18); ключе з собою носилъ (Зб. 259, 5476).

Варыянтныя граматычныя сродкі выкарыстоўваліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове пры афармленні вінавальнага склону множнага ліку назоўнікаў, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку заканчваюцца на *-инъ*. З аднаго боку, яны выступаюць у формах тыпу *египтѣны, римлѣны, троѣны, христиѣны*, што супадаюць з формамі назоўнага склону множнага ліку: тые люди исмы черес оуси египтѣны и сарацены... были велми ѿбважены (Валх., 82); оучинивши навалность на троѣны мужне их били (Троя, 23); повстало всткое гонение на христиѣны (Зб. 752, 128). З другога боку, у радзе пісьмовых помнікаў звычайным для іх з'яўляецца ўжыванне ў форме, адпаведнай назоўнікам мужчынскага роду роднага склону множнага ліку з нулявым канчаткам: жаловалъ намъ... поповичъ на мешанъ (КВЗС, Зб. 1533); чинили навалность на индѣян (Алекс. XVII, 25); поган на памѣт и на верѣ хвѣ привел (Зб. 752, 246).

Формы вінавальнага склону множнага ліку з нулявым канчаткам, характэрным у старажытнарусскую эпоху для назоўнікаў з асновай на *о і на* зычны, якія адпавядалі формам назоўнага склону адзіночнага ліку, у перыяд развіцця старабеларускай мовы сустракаліся ў пісьмовых помніках рэдка: *просим... приятелен наших и сусѣдъ* (ПГ, I, 211, 1463); *ваша б милость тых немецъ сказнили* (ПГ, II, 65, 1477); *дарни цесаръ зобравши великость неприятел... положився над рекою тигръ* (Алекс. XVII, 15).

З іншых асаблівасцей можна адзначыць ужыванне ў вінавальным склоне, як часам і ў назоўным, запазычанага канчатка *-а ў* назоўніках лацінскага паходжання: в акта записано (КМС, 159, 1516); *мають... декрета не з головы але с писма чинити* (Трыб., 3б); *инструмента военные вси мѣль* (Зб. 259, 609). Зусім рэдка ўжываецца ў вінавальным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду канчатак *-а/-я* пад уплывам назоўнікаў ніякага роду: *позверховные променѣ выпѣстилъ* (Зб. 259, 549); *гоиные стрѣмена слез своих ѿчни выливали* (там жа, 176).

Асноўным сродкам афармлення творнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, як і ў старажытнарускай, быў канчатак *-ы/-и*. Дзякуючы гэтаму формы творнага склону знешне супадалі з формамі назоўнага склону множнага ліку. Варыянт *-ы* выступаў у назоўніках з асновай на цвёрды зычны — *артыкулы, волы, голосы, дома, езы, замыслы, лесы, млыны, норовы, ѿгороды, паны, снопы, сыны, трупы, умыслы, хомуты, часы*: *николи подвод з возы не давали* (ККК, 148, 1486); *хѣрѣт зеленыи и синии свѣзанъ поворозы ильняными* (Зб. 262, 127); *били на муръ тараны а желѣзными приправами* (Алекс. XVII, 11); *пришол гсдь... з громы, з грады и з иншими стрѣлами своими* (Выкл., 112б). Варыянт *-и* з'яўляўся сродкам афармлення назоўнікаў з асновай на мяккі зычны — *вitezи, вои, гаи, ереи, кмети, князи, ковали, корабли, короли, приятели, рубли, соболи*: *почал сѣ радити... съ всеми князи* (Віл., 449); *прошли с корабли неприѣтелскими* (Зб. 262, 16); *маеть ѿнъ землю мою тѣю в побержахъ держати... з гаи з лесы* (КВС, 490б); *выиди прето з приятели твоими* (Алекс. XVII, 17б). Разгледжаны разрад словаформ з канчаткам *-и* значна папаўняўся словаформамі на *-ги, -ки, -хи*, якія мелі вялікае пашырэнне

ў старабеларускай пісьменнасці: съ изменники не мешанса (Зб. 262, 1056); колько долъжниковъ зъ розными долъги до одного именьа збеглиса (Ст. 1588, 316); княжа з калпадокъи привело одного коня... связавши зо всѣхъ сторон ланцѣхи желѣзными (Алекс. XVII, 5). На фоне іх словаформы з архаічным канчаткам *-ы* выглядаюць адзінкавымі: поча добывати градъ, шпорокы бити градъ (Віл., 445); подоприте ма кѣбкы (Зб. 262, 83). Адзінкавымі з'яўляюцца ў старабеларускіх помніках і выпадкі ўжывання канчатка *-ы* ў творным склоне назоўнікаў з асновай на мяккі зычны: видели есмо ісса говорѣчого из оучны своими (Пак. Хр., 36); шкрившы то передъ родичами або приятелы своими (Ст. 1588, 407).

Непаслядоўнасць ва ўжыванні варыянтаў *-ы* і *-и* назіраецца толькі пры напісанні назоўнікаў творнага склону з канцавымі шыпячымі, *ц* і *р* у аснове. Неадпаведнасць правапіснай традыцыі жывому вымаўленню прыводзіла да фіксацыі адных і тых жа слоў не толькі ў пісьмовых крыніцах розных жанраў, але часта нават у адным і тым жа помніку то з *-ы*, то з *-и*, у выніку чаго ўтвараліся паралельныя напісанні тыпу *мужи* // *мужы*, *немци* // *немцы*, *товариши* // *товарышы*, *шатри* // *шатры*, *шлѣхтичи* // *шлѣхтичы*, як у выпадках: за тремі ключи замъкнѣты (Вісл., 426); детина тот што стоѣль над жени (Зб. 262, 316); видечы наши щыты перед шатри рекъ трыщан (Трыст., 55) — поднѣл его над боѣры (Зб. 262, 130); человека того... дѣбѣцы билъ (КВЗС, 68, 1533); почали сѣ мечы рубати по гелмах (Трыст., 51).

Разам з тым у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове даволі актыўна выкарыстоўваўся канчатак *-ми*, што пашыраўся пад уплывам назоўнікаў з асновай на *і* ў сувязі з імкненнем адрозніваць творны склон ад назоўнага. Ужываўся ён паралельна з канчаткам *-ы/-и* ў адных і тых жа пісьмовых помніках, дзе выступаў як факультатыўная норма ў формах тыпу *апостолми*, *бстарьми*, *вепрми*, *гостьми*, *дарми*, *докторми*, *жолнерми*, *зверьми*, *кийми*, *коньми*, *мечми*, *ножми*, *путьми*, *струменьми*, *сынми*, *товаришми*, *царми*: вечерѣл исъ апостольми своими (Пак. Хр., 5); дель ровныи в ыменью штчызномъ межы сынъми бѣдетъ (Ст. 1588, 291); почал валчит з смоки и шжъми (Алекс. XVII, 276); шбѣли в железные его боты гвоздми набитые (Зб. 752, 12).

Акрамя канчатка *-ми* пры афармленні творнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду

старабеларускай пісьменнасці ўсё большае пашырэнне знаходзіў канчатак *-ами/-ями*, што пранікаў пад уплывам назоўнікаў з асновай на *ā*. Ён быў характэрны для пісьмовых крыніц розных жанраў, прычым у варыянце *-ами* выступаў як сродак афармлення назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны — *берегами, бубнами, волами, выводами, гисторыкамі, дарамі, зубамі, копчами, ланцугамі, мандатамі, шбозамі, пастухамі, рогами, снегамі, талантамі, урАднікамі, холмамі*: *перед холмами сътворена есми* (Зб. 262, 97); *воеводство менское ис повѣтами его* (Трыб., 10); *шжидали англоу ...вѣтрами, вихрами, снѣгами, грады, ледами, морозами* (Бельск., 1б); *сѣковатыми дѣбцами был бити* (Зб. 752, 7б). У варыянце *-ями* гэты канчатак быў характэрны для назоўнікаў з асновай на мяккі зычны — *гамі, днАми, злодегАми, китАми, кнафлАми, королАми, привилегАми, прителАми, променАми, рублАми, учнАми*: *сѣкнѣ зеле-наѣ с шестѣма кнафлАми* (КВС, 444б); *маю тебе за кнже и преложоного надѣ иными ѣчѣнАми* (Бер. саб., 29); *греки шточили трою школо кораблАми* (Тр. гіст., 69б); *которыи нѣколись приАтелАми моиими и братіею были* (Варл., 16б). Змяшэння варыянтаў *-ами/-ями* ў старабеларускай пісьменнасці амаль не назіраецца за выключэннем некалькіх слоў з асновай на *r*, якія ў залежнасці ад перавагі ў помніках традыцыйных або адпаведных жывому вымаўленню напісанняў маглі выступаць то з *-ами*, то з *-ями*, утвараючы паралельныя напісанні тыпу *рыцерАми // рыцорами, царАми // царамі*. Афармленне творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду пры дапамозе канчатка *-амі/-ямі* замацавалася ў якасці літаратурнай нормы ў сучаснай беларускай мове.

Для афармлення меснага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду незалежна ад іх паходжання старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова выкарыстоўвала ў асноўным канчатак *-ехъ*, які ўзнік на месцы старажытнарускіх *-ѣхъ, -ьхъ, -ихъ*. З гэтым канчаткам ужываліся аднолькава як назоўнікі з асновай на цвёрды, так і на мяккі зычны. У помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў вельмі многа выпадкаў фіксацыі словаформ тыпу (*в, на, о, при, у*) *амбарехъ, боехъ, гаехъ, домехъ, животехъ, злодеехъ, лесехъ, мостехъ, народехъ, шбычаехъ, шгнехъ, путехъ, розбоехъ, сынехъ, трупехъ, хвостехъ, червехъ*: нічога въ домехъ не шоставили (ККК, 166, 1486); на тыхъ сѣдехъ вотѣ не

маеть мѣти (Трыб., 11б); звѣрѣт которых в лѣсах хва-
таемъ а тым се живимы (Алекс. XVII, 30б); ѿ сынех
ведаю же не маю их (Зб. 752, 108б). У некаторых дзела-
вых помніках другой палавіны XVI ст. пасля літары р
як паказчык зацвярдзення гука р мог спарадычна вы-
ступаць і канчатак -эхъ: артыкѣл ѿ ѿалшованю монэты
ѿ мынцахъ и ѿ золотарэхъ (Ст. 1566, 12).

Паралельна з разгледжаным граматычным сродкам,
праўда, менш актыўна ў старабеларускай пісьменнасці
для афармлення меснага склону множнага ліку назоў-
нікаў мужчынскага роду выкарыстоўваўся канчатак
-охъ: рѣчилъ королю по тыхъ мытнікохъ пѣтивльскихъ
две камъце (ККК, 37б, 148б); мѣжове сїи были звѣзаны
в плащох своих (Зб. 262, 117); на торгохъ потомуѿ на
соимкох и рокох земскихъ тое выданье тых судовъ
ѿповѣдати... мають (Трыб., 15б); сатыри люди лесныи в
горах албо в великих лесох бывають (Бельск., 12). Па-
шырэнне гэтага канчатка звязана з уплывам форм на-
зоўнікаў з былой асновай на и, дзе -охъ узнік фанетыч-
ным шляхам са старажытнарускага -ѣхъ. Магчыма, пэў-
нае ўздзеянне аказаў і давальны склон, у якім канчатак
-омъ на месцы -ѣмъ стаў пашырацца яшчэ ў старажыт-
нарускай мове. Канчатак -охъ найбольш быў характэрны
для назоўнікаў, аснова якіх заканчваецца на заднеязыч-
ны: з'яўленне тут гэтага канчатка не выклікала перахо-
ду г, к, х у з, ц, с, што адпавядала жывому вымаўленню
старабеларускага перыяду. Ужыванне канчатка -охъ
пасля шыпячых, ц і р таксама падтрымлівалася тэндэн-
цыяй да адлюстравання зацвярдзення зычных.

Наяўнасць старажытнага канчатка -ехъ (-ѣхъ) і
больш новага -охъ у месным склоне множнага ліку на-
зоўнікаў мужчынскага роду з'яўлялася нармальнай
з'явай у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове.
Разам з тым уплыў жывога вымаўлення садзейнічаў
афармленню гэтых назоўнікаў і пры дапамозе канчатка
-ахъ/-яхъ. Словаформы з канчаткам -ахъ/-яхъ вядомы ў
пісьмовых помніках розных жанраў з XV ст.: коро-
левствъ болшаѣ долѣ албо часть есть в островах
(Валх., 46б); на потомъкахъ его того поискивати хотели
(КВС, 658); тобѣ ѿ нашихъ ѿбычяхъ змыслилимы вы-
повѣдат (Алекс. XVII, 31б). Іх пашырэнне звязана, без-
умоўна, з уздзеяннем форм назоўнікаў жаночага роду з
былой асновай на ā, што ў сваю чаргу вяло да уніфіка-
цыі канчаткаў меснага склону. Хоць форм на -ахъ/-Ахъ

у параўнанні з формамі на *-охъ* і асабліва на *-ехъ* (*-ѣхъ*) у пісьмовых помніках менш, усё ж наяўнасць іх у пісьменнасці розных жанраў і паступовае павелічэнне ў колькасных адносінах ад стагоддзя да стагоддзя даюць падставу лічыць гэтыя формы факультатыўнай нормай.

Формы назоўнікаў жаночага роду

У *назоўным* склоне множнага ліку назоўнікі жаночага роду з былой асновай на *ā* ўжываліся пераважна з канчаткам *-ы/-и*. Варыянт *-ы* выступаў у выпадках, калі апошні зычны асновы быў цвёрды — *аренды, беседы, воды, губы, долины, жоны, краіны, лавы, невесты, овцы, панны, рады, совы, умовы, цноты, шаты, шкоды*: *мѣжеве ест глава а жоны им подданы а дрѣги оудовы волны* (Вісл., 33); *гоубы шіа горло оусе было ѿтекло* (Пак. Хр., 12); *были до нас донесены прозбы* (Трыб., 1); *мисы тежъ столы и лавы были з щирого золота справлены* (Алекс. XVII, 18). З варыянтам *-и* ўжываліся назоўнікі з апошнім мяккім зычным асновы — *богини, девки, дочки, дыни, жонки, зброи, земли, книги, лазни, ласки, лоды, ѿмелии, песни, реки, розги, руки, хвои*: *котре книгі до акон и до колаты были принесены* (Валх., 40б); *жонки перехитривали их* (Арыст., 208); *ихъ зброи были позолочоны* (Алекс. XVII, 26б); *богини ѿныи прохожающисѧ по садѣ ѿном нашли ꙗблоко* (Тр. гіст., 67б). Выпадкі паралельнага выкарыстання канчатка *-ы* ў гэтым разрадзе слоў сустракаюцца толькі ў становішчы пасля заднеязычных, але яны ўласцівы амаль выключна раннім пісьмовым помнікам і носяць спарадычны характар: *тыи книги имеют быти за тремі ключи замькнѣты* (Вісл., 42б); *ѿтворилисѧ розинки чисты* (Зб. 262, 85б).

Колькасць назоўнікаў жаночага роду з былой асновай на *ā*, якія ў назоўным склоне множнага ліку мелі канчатак *-и*, у пэўнай меры папаўнялася за кошт лексем з асновай на шыпячы, *ц* і *р*, якія ўжываліся ў выглядзе словаформ тыпу *вежи, гори, овци, свечи*. Аднак у сувязі з зацвярдзеннем адзначаных зычных гэты традыцыйны канчатак усё часцей замяняўся канчаткам *-ы*: *хмоуры темные землю оусю накрыли* (Валх., 49б); *дойные овцы и козы быти могутъ* (АЗР, III, 78, 1557); *вежи и темницы наполнены были* (Зб. 752, 460б).

Афармленне назоўнага склону множнага ліку назоў-

нікаў жаночага роду з былой асновай на *ā* пры дапамо-
зе канчатка *-ы/-и* было правапіснай нормай у старабе-
ларускай літаратурна-пісьмовай мове. Аднак у пісьмо-
вых помніках рэлігійных жанраў паралельна з *-и* пры
мяккай аснове зрэдку па традыцыі захоўваўся стары
канчатак *-ѣ (-е)*: оуши земле и королевства видеши таке
днвы ѿстерегалисе (Валх., 39б); ꙗскинѣ и пропасти
моимъ зданьемъ безпечнѣйшіе (Апакр., 84б); бѣрѣ, вѣт-
ры... розрѣхов чинити не переставаютъ (Каліст, 52б).

Сродкам граматычнага афармлення назоўнага скло-
ну множнага ліку назоўнікаў з былой асновай на *і* на
ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-
пісьмовай мовы нязменна заставаўся старажытны кан-
чатак *-и* — *борти, волости, глупости, дани, злости, кости,*
масти, ночи, печати, радости, речи, сеножати, сети, тем-
ности, трудности, хитрости, части: тыи речи оу меньших
пенез. Ах проданы (Вісл., 18); дорогие масти соуть
(Валх., 92б); правыа перси мѣжскиа а левыа женскиа
(Царств., 69б); тые всѣ злости ѿ мне се наидѣютъ
(Зб. 107, 187). Толькі ў рэдкіх выпадках, калі аснова
назоўнікаў заканчваецца на шыпячы, канчатак *-и* можа
замяняцца на *-ы*: нагоршие речи ѿборочаютсе в доб-
рые (Зб. 255, 14).

Родны склон множнага ліку назоўнікаў жаночага
роду з былой асновай на *ā* афармляўся ў старабеларус-
кай літаратурна-пісьмовай мове ў выглядзе словаформ
з нулявым канчаткам — *бочекѣ, высотѣ, границѣ, де-*
вокѣ, жабѣ, земля, игрѣ, книгѣ, конопель, малѣ, ѿвецѣ,
пчолѣ, сажовокѣ, хустѣ, чарѣ, шкодѣ, ꙗгодѣ: звезда
проводила ихъ зо трех дорогъ до бетлеемъ (Валх., 79б);
дали... нашъ листъ з нашими и сестрѣ и зятѣи наших
печатми (КВС, 466б); ѿ заплатѣ тыхъ винѣ ѿпомненѣ
(Трыб., 8); игорѣ жадных не милуемъ (Алекс. XVII,
32б). Разам з тым на гэту групу назоўнікаў аказалі вы-
разны ўплыў формы назоўнікаў з былой асновай на *і*,
у выніку чаго ў некаторых пісьмовах помніках яны фік-
суюцца і з канчаткам *-ей (-ий)*: врадиль притчей много
(Зб. 262, 92б); тыхъ землеи не мель и не ѿживаль
(КВЗС, 143, 1537); ѿт которой коли много походнии
берѣт ѿгонь, не мнѣй теж ѿна свѣтит (Алекс. XVII, 31б).

Сродкам афармлення роднага склону множнага ліку
назоўнікаў жаночага роду іншамоўнага паходжання з
канчаткам *-иа (-ыа)* у назоўным склоне адзіночнага лі-
ку быў канчатак *-ий/-ый* — *апелѣций, бестый, гисторый,*
диспутаций, инклинаций, копий, лимитаций, презента-

ций, протестацый, рацый, реликвий, семинарий, фундацый, церемоний, юрыздыкцый: просилъ копни з листовъ анъдреевыхъ (КВС, 541б); ѡтсѣжыванье апеллацыйи не выдалъ (Трыб., 1б); мѣл подобенство розмантых бес- тыи (Алекс. XVII, 44); на то барзо много доводов и протестацыйи всюды наидѣтсѣ (Дыяр., 170).

Для афармлення роднага склону множнага ліку на- зоўнікаў жаночага роду з былымі асновамі на *і* і на *ї* ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове выкарыс- тоўваўся старажытны канчатак *-ий* і ўтвораны на яго аснове варыянт *-ей*. Як сведчаць даныя пісьменнасці, канчатак *-ий* больш характэрны быў для помнікаў рэ- лігійных жанраў і тэкстаў свецкага зместу, дзе па тра- дыцыі і пад уплывам царкоўнаславянскай мовы ўжыва- ліся словаформы тыпу *власностий, вонностий, даний, за- поведий, злостий, користиий, кровий, мыслиий, небеспеч- ностиий, печатий, противностиий, тварий, темностиий, труд- ностиий, церквий*: которыхъ злостин лиходен есть (Пак. Хр., 16б); вѣдаемо с повѣстий костелных (Апакр., 49); много наиде небеспечностии (Алекс. XVII, 38б); посва- щен на справованю цркви (Зб. 752, 23). Паралельна з імі менш актыўна ў ранняй пісьменнасці і ў пераважнай большасці ў пісьмовых крыніцах другой палавіны XVI— XVII ст. выступалі словаформы з канчаткам *-ей* тыпу *болестей, волостей, дверей, мастей, ночей, ѡбфитостей, пожадливостей, радостей, сетей, ступеней, умеетностей, частей*, распаўсюджаныя пад уздзеяннем жывога вымаў- лення: был дорогихъ мастей полонъ (Жыц. Ал., 99б); бою- сѣ всех болестей своих (Зб. 262, 16); так много ночей постилъ (Зб. 255, 3); переселилсѣ до вечных радостей (Зб. 752, 22б). Часам разнабой назіраецца пры напісанні адных і тых жа слоў, у выніку чаго выяўляюцца дублет- ныя словаформы, напрыклад, у Александрыі пачатку XVII ст.: до нашихъ ѡшью з многих повѣстийи пришло (31б) — перекладад з повѣстийи зъ иншихъ (45б); у Зборніку № 752: дивилсѣ люд речийи неслыханых (37) — не ели речей нечистыхъ (93б).

У дзелавах пісьмовых помніках XV—XVII стст. кан- чатак *-ей* быў адзіным граматычным сродкам афармлен- ня роднага склону з былымі асновамі на *і* і на *ї*, а гэта пацвярджае меркаванне аб яго распаўсюджанні ў жы- вой народнай мове таго часу. Некалькі іншы ў дзелавай пісьменнасці і сам набор словаформ у сувязі са спецы- фікай дзелавай лексікі ў параўнанні са слоўнікавым

складам мовы свецкай і рэлігійнай літаратуры, аб чым сведчаць такія словаформы, як *бортей, гусей, записей, клетей, маетностей, ѿповедей, печатей, речей, сеножатей, сетей, частей, честей*: пѣчатѣи своих не держали-есмо (ПГ, II, 114, 1487); тыхъ сеножатеи не держалъ (КВЗС, 143, 1533); згинѣла деи половица ребамъ ѿвещъ семеро гусей (КВС, 540); до сѣдовъ таковых речей маемъ мети (Трыб., 5б).

Неабходна адзначыць, што на афармленне роднага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду ўсіх асноў аказала пэўны ўплыў узаемадзеянне іх з іншымі родамі, у прыватнасці ўплыў форм назоўнікаў мужчынскага роду, дзякуючы чаму ў помніках пісьменнасці яны адзначаюцца і з канчаткам *-овъ*: *войдѣт...* до печов твоих (Біблія, 114); *трѣдовъ* и *працов* своих не счадати приходили до мира (Зб. 82, 231). Аднак істотных змен у афармленне роднага склону назоўнікаў жаночага роду такія спарадычныя напісанні не ўнеслі.

У давальным склоне множнага ліку назоўнікі жаночага роду з былой асновай на *ā* захоўвалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове старажытны канчатак *-амъ/-Амъ*, які аказаў таксама ўздзеянне на параўнальна нешматлікія групы слоў з асновамі на *і* і на *й*. Дзякуючы гэтаму ў помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў правапіснай нормай давальнага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду незалежна ад іх паходжання было выкарыстанне словаформ тыпу *березамъ, вдовамъ, горамъ, дочкамъ, думамъ, жонамъ, намовамъ, ногамъ, ѿльхамъ, ѿсамъ, пуцамъ, рекамъ, рукамъ, сестрамъ, сторонамъ, улицамъ, церквамъ*, калі перад канчаткам выступае цвёрды зычны, і словаформ тыпу *волостАмъ, землАмъ, перво-родностАмъ, стихитамъ, торговлАмъ, хитростАмъ, частАмъ* пры апошнім мяккім зычным асновы: *бѣдетъ ли сестрамъ его посагъ недобре данъ* (ККК, 144б, 1486); *блоуды...* иные держат и чтоут по всим церквамъ (Валх., 83); *которыи тесна ново сего леса натесаны по хвоѣмъ по ѿльхамъ по березамъ* (КВЗС, 83, 1533); *листы сѣдовые сторонам подавали* (Трыб., 10б); *всѣмъ землям дает влаготност* (Бельск., 4).

Часам, аднак, у помніках старабеларускай пісьменнасці адзначаюцца адхіленні ад такога ўжывання. Так, вядомы выпадкі выкарыстання канчатка *-омъ* пры афармленні давальнага склону множнага ліку назоўні-

каў з былой асновай на $\bar{a}$, што можна растлумачыць уздзеяннем форм мужчынскага і ніякага роду: оуставлѣмъ мѣжомъ запис рочныи а оудовамъ за шесть лѣт, а мѣжаткомъ за дѣсѣт лѣт (Вісл., 33); повель нас по межомъ по лѣдомъ по нивью (КВЗС, 82б, 1533); противъ покѣсомъ валчит (Зб. 259, 568). Пры афармленні давальнага скло́ну назоўнікаў з былой асновай на $\bar{i}$ гэты канчатак выкарыстоўваўся толькі ў пазіцыі пасля зацвярдзелых шыпячых: чи ес конецъ рѣчомъ вѣтреным (Зб. 262, 18б); помогают низкимъ речомъ (Зб. 259, 611). Затое яны, як і словы з асновай на $\bar{i}$, маглі выступаць з канчаткам *-емъ*, не ўласцівым назоўнікам з асновай на $\bar{a}$, утвараючы словаформы тыпу *бортемъ, волостемъ, дверемъ, костемъ, матеремъ, моцемъ, мыслемъ, печатемъ, речемъ, сеножатемъ, склонностемъ, твердостемъ, частемъ* і адлюстроўваючыся ў якасці дублетных напісанняў да разгледжаных вышэй словаформ з канчаткам *-Амъ*: маеть приказывати и роздавати дело волостем задвиньским (ПГ, II, 49, 1475); моцы к моцем згромажаючи на греки ѿкрутне оусиловал (Троя, 41б); две части... къ своимъ частемъ прилѣчили (КВЗС, 46б, 1533); склонностемъ нашимъ се припатрѣет (Зб. 259, 548б). Прыклады паказваюць, што такі разнабой сустракаецца звычайна ў словах, дзе націск падае на аснову, у сувязі з чым гэты разнабой можна растлумачыць гукавой невыразнасцю ненацісканога галоснага ў канчатку.

Асноўным граматычным сродкам афармлення в і н а в а л ь н а г а скло́ну множнага ліку назоўнікаў жаночага роду незалежна ад іх паходжання быў канчатак *-ы/-и*, г. зн. яны супадалі з формамі назоўнага скло́ну множнага ліку. З варыянтам *-ы*, які ўжываўся пасля цвёрдых канцавых зычных асновы, і варыянтам *-и*, уласцівым словам з мяккімі канцавымі зычнымі асновы, гэтыя формы шырока адлюстраваліся ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці розных жанрава-стылявых разнавіднасцей — *березы, войны, губы, жоны, звезды, козы, лампы, новины, ѿблуды, потребности, рыбы, слезы, травы, учты, шаты і богини, волости, голени, долони, земли, книги, кости, лазни, недели, ѿповеди, песни, печали, радости, свиньи, торговли*: оумыл роуки свое (Пак. Хр., 21б); мел спор ѿ борти и входы (Ст. 1529, 207); в таковыє вины впадывает (Трыб., 8б); выгнал козы (Бельск., 9б); рыбы ламлет и простому множеству ѿному роздает (Зб. 255, 23б).

Некаторая арфаграфічная непаслядоўнасць, якая выражаецца ў змяшэнні гэтых варыянтаў, адзначаецца толькі ў становішчы пасля шыпячых, р і ц, што тлумачыцца неадпаведнасцю вымаўлення пісьмовай традыцыі і на пісьме адлюстроўваецца ў выглядзе дублетных напісанняў тыпу *швыцц* — *швыцы*, *речи* — *речы*, *чари* — *чары*.

Пэўнай асаблівасцю некаторых пісьмовых помнікаў, пераважна рэлігійных жанраў, было ўжыванне побач з формамі на *-ы/-и* і старых форм на *-е (-ѣ)*: *оу границе наше оуходит* (Пак. Хр., 25б); *черес ихъ земле шол* (Валх., 5б); *предаст дѣхъ свой в рѣцѣ божи* (Зб. 752, 26б).

Выкарыстанне форм роднага склону ў значэнні вінавальнага пры напісанні адушаўлёных назоўнікаў жаночага роду для старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы не было характэрна, аднак у помніках пісьменнасці зрэдку сустракаюцца і такія формы. Да іх адносяцца перш за ўсё выпадкі напісання назоўнікаў жаночага роду на *ā* з цвёрдай асновай і на *-ин(я)* з нулявым канчаткам: *дѣвочокъ семъ большихъ мѣла ѿколо себе* (Атычатам: 201); *мають панове духовъные чотырохъ дѣховныхъ ѿсобъ спсродкѣ себе ѿбрати* (Трыб., 3б); *кнегинь, пань, вдовъ, княжень, панень девокъ не маемъ ни за кого квалътомъ давати* (Ст. 1588, 110). Сюды ж прымыкаюць выпадкі фіксацыі назоўнікаў з былой асновай на *і*, а пад іх уплывам і на *ā* мяккага варыянта з канчаткам *-ей* у вінавальным склоне множнага ліку: *жита на пять бочокъ пожали а инъшое конъми потравили и потоптали и жнеи побил* (КВС, 469). Гэта сведчыць, што ў жывой народнай мове таго часу працэс дыферэнцыяцыі канчаткаў вінавальнага склону назоўнікаў жаночага роду ў залежнасці ад адушаўлёнасці — неадушаўлёнасці ўжо адбыўся.

Асноўным граматычным сродкам афармлення *т в о р н а г а* склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду з былой асновай на *ā* быў у старабеларускай мове канчаток *-ами/-ями*, што шырока адлюстравалася ў пісьменнасці. З варыянтам *-ами* тут адзначаюцца словаформы з апошнім цвёрдым зычным асновы — *брамами, водами, головами, дубровами, жонами, звездами, искраами, кветкаами, моваами, ниваами, ѿсобаами, подводаами, рыбаами, слезаами, таблицаами, улицаами, шатаами*: *хто кому дѣрево зрѣбитъ со пчелаами* (Вісл., 37); *почал с нѣмъци собѣ сонъмы чинити и записыватисА грамотаами* (Віл., 439); *ѿбедве стороны з справаами своими готовы были* (Трыб., 5б);

з розмантымі прыгодамі і хоробамі да яго ішлі людзі (Зб. 752, 36). З варыянтам *-ямі* фіксуецца словаформы з апошнім мяккім зычным асновы *апелАцыАмі, бестыАмі, волочнАмі, елекцыАмі, землАмі, копыАмі, кроплАмі, надзеАмі, песнАмі, пустынАмі, рацыАмі, реліквыАмі, стацэАмі, струАмі, церемоніАмі, шаблАмі, шыАмі*: *пришол люда а с ним толпа люден веліката с походнАмі* (Пак. Хр., 6); *зъ стацэАмі ходять* (Ст. 1566, 17); *сѣднті мають вси справы за апелАцыАмі* (Трыб., 4); *въехал с пѣснАмі до мѣста* (Кн. Мак., 64).

Адзначаны канчатак творнага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду з былой асновай на *ā* складаў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове арфаграфічную норму. Гэта норма толькі зрэдку парушалася выпадкамі ўжывання канчатка *-ы/-и*, з'яўленне якога можна тлумачыць уплывам форм творнага склону назоўнікаў мужчынскага роду: *звезда межн стены... поноурила* (Валх., 54б); *ѿплакала дѣвнцтво мое з товаришки моими* (Біблія, 277); *котората ест межн всими невѣсты навдѣчнѣиша* (Тр. гіст., 71); *пришлыми своими працы и поты себе зновѣ быт нарожонымъ показовалъ* (Зб. 259, 7). Парушэннем нормы з'яўлялася таксама спарадычнае ўжыванне канчатка *-ми* пад уздзеяннем аналагічных форм назоўнікаў з былой асновай на *ī*: *богданѣ на михаиле присѣдили... пчолы пчольми навезати* (КВЗС, 14, 1533); *взялъ... сребромъ перѣлами шатми... сто копѣ грошен* (КВС, 533б).

Ужыванне назоўнікаў з былой асновай на *ī* з канчаткам *-ми* ў творным склоне множнага ліку было звычайнай з'явай, дзякуючы чаму яны ў большасці выпадкаў выступалі ў выглядзе словаформ тыпу *бортьми, болесьтьми, жалосьтьми, заросльми, костьми, моцми, немоцми, персьми, печатьми, радосьтьми, речми, сеножасьтьми, честьми*: *тоую корону не ѿными многими пречистыми рѣчми... притѣгноули* (Валх., 40б); *плеснѣли на тебе долоньми* (Зб. 262, 111); *дарѣю того мужа моего марьтина дворцомъ... з сеножасьтьми* (КВС, 439б); *живот мой великими болесьтьми ест дрѣчонѣ* (Алекс. XVII, 36). Аднак пачынаючы з XV ст. у якасці дублетнага сродку афармлення творнага склону гэтых назоўнікаў усё часцей пачынае выступаць канчатак *-ами/-ямі*, распаўсюджаны пад уздзеяннем аналагічных форм назоўнікаў з былой асновай на *ā*. Выпадкі ўжывання словаформ тыпу *волостАмі, голенАмі, горкостАмі, жалостАмі, кос-*

тАми, коштовностАми, мастАми, навалностАми, радостАми, речами, темностАми сустракаюцца ў помніках розных жанрава-стылявых разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці: прегоркімі жалостАми многіе прыводзіла коу жалованію (Пак. Хр., 15б); бѣдет владѣти... всіми коштовностАми (Зб. 262, 126); послаломъ его до жоны моее з некоторыми листы потребными из речами моими (КВС, 592); было велми много вѣзнев ...з полагаными голенами (Алекс. XVII, 20б). Аднак у параўнанні з напісаннямі на -ми іх колькасны ўклад у граматычную сістэму старабеларускай пісьменнасці быў нязначны.

Назоўнікі жаночага роду з асновай на *ā* ў старабеларускай мове, як і ў старажытнарускай, характарызаваліся ў месным склоне множнага ліку старажытным канчаткам -ахъ/-яхъ. Пры гэтым варыянт -ахъ выступаў пасля цвёрдых канцавых зычных асновы, аб чым сведчыць наяўнасць у пісьмовых помніках розных жанрава-стылявых разнавіднасцей словаформ (в, на, о, при, у) битвахъ, водахъ, горахъ, дубровахъ, жонкахъ, заслугахъ, избахъ, краінахъ, мовахъ, ногахъ, ѿсобахъ, планетахъ, рекахъ, сестрахъ, скалахъ, улицахъ, шкодахъ: много иных речіи ѿ заслугахъ и добротахъ, велебней гелены на той таблици соуть пописаны (Валх., 72б); што бы сА при забитію або ранах стало (Трыб., 6б); помножалсе в силах (Кн. Мак., 59); крылсе верные по горах по гѣмах (Зб. 752, 72). Варыянт -яхъ ужываўся пасля мяккіх канцавых зычных асновы і j — (в, на, о, при, у) апелѣцыхъ, веяхъ, греблѣхъ, елекцыяхъ, зброяхъ, землѣхъ, куплѣхъ, милѣхъ, неделѣхъ, песняхъ, походнѣхъ, ревизыяхъ, скринѣхъ, спижарнѣхъ, стайнѣхъ, церемонияхъ, таскинѣхъ: подаемъ пенѣзи на квитациѣхъ (ККК, 50, 1486); злота ѿбитость... оу скринѣх их налезли (Троя, 61б); 8 двѣхъ неделѣх станочитисѣ маеть (Трыб., 10б); крылсе по горах, лѣсах, пѣстынях (Зб. 752, 538б).

У колькасных адносінах словаформы на -ахъ/-яхъ назоўнікаў з асновай на *ā* складалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове настолькі значнае месца, што аказалі прыкметны ўплыў на афармленне меснага склону іншых груп назоўнікаў. У прыватнасці, пры дапамозе канчатка -ахъ/-яхъ стаў афармляцца месны склон множнага ліку назоўнікаў з былымі асновамі на *ī* і *ī̄*, якія ў старажытнарускай мове мелі канчатак -ехъ (з -ьхъ). Аб гэтым сведчаць выяўленыя ў помніках

старабеларускай пісьменнасці шматлікія выпадкі адлюстравання словаформ на *-ахъ* пасля цвёрдых зычных і *-яхъ* пасля мяккіх зычных — (*в, на, о, при, у*) *бортАхъ, волностАхъ, волостАхъ, годностАхъ, долегливостАхъ, жалостАхъ, кривностАхъ, моцахъ, небеспечностАхъ, повестАхъ, радостАхъ, речахъ, сладостАхъ, темностАхъ, хитростАхъ, церквахъ, частАхъ*: грекове велми сА в моцахъ потвердили (Троя, 25б); таа с8ма пнзеи на дв8хъ частяхъ тогожъ именьа записанаа (КВС, 609); сторона жалобнаА сторон8 противн8ю в такихъ речахъ до к8род8 позоветъ (Трыб., 5б); чи не в церквах соборы ѿные чинили (Зб. 752, 65). Тым не менш даволі часта назоўнікі жаночага роду з асновай на *і* адлюстроўваюцца ў помніках старабеларускай пісьменнасці па традыцыі са старым канчаткам *-ехъ* у месным склоне множнага ліку: што было въ клетех то выграбили (ККК, 164б, 148б); на своих печатехъ держить правицю (Валх., 67); грекове есть сА покрепили а оу своих моцех (Троя, 22б); штос молвилъ в ѿбоихъ частехъ (Зб. 259, 526б). Іх уплыў адчуваецца нават на формах назоўнікаў з былой асновай на *а̄*: оузАль ем8 меч и тоболы а оу тоболех три скотца гроши (Вісл., 26б); идоуть оусегды оу толпах а оу хоустех (Валх., 80); колце золотое в ноздрехъ свиньи (Зб. 262, 98б).

У месным склоне множнага ліку назоўнікі з асновай на *і* маглі мець і канчатак *-охъ*. Праўда, словаформы з гэтым канчаткам сустракаюцца ў старабеларускай пісьменнасці значна радзей, чым з *-ехъ*: півностъ ѿ тых рѣчох вѣдали (Гр. 1470); оу шести печалох збавит тА (Зб. 262, 14). З'яўленне такіх форм тлумачыцца невыразнасцю вымаўлення пэўных гукаў у ненаціскай пазіцыі. Такія формы яшчэ больш павялічвалі арфаграфічны разнабой у пісьменнасці. Напрыклад, як відаць з прыведзеных вышэй прыкладаў, назоўнік *речь* выступаў у месным склоне множнага ліку аж у трох варыянтах: (*в*) *речахъ — речехъ — речохъ*.

← *Формы назоўнікаў ніякага роду*

У н а з о ў н ы м склоне множнага ліку назоўнікі ніякага роду незалежна ад іх паходжання ўжываліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове пераважна з канчаткам *-а/-я*, выкарыстоўваючы варыянт *-а* пасля цвёрдых зычных, а варыянт *-я* пасля мяккіх — *богатст-*

ва, войска, гумна, дерева, жерела, забойства, зелья, кола, крила, лета, моря, озера, поля, права, села, слова, стада, тела, царства, чуда: вси права маюг быти (Вісл., 10); тела и реліквіе тых трех королев безъ оусАкое чти и безъ всеи печали там лежали (Валх., 76б); такне писма... презвитера зъ его достоинности зложили (Бер. саб., 37б); лежат тые поля и тепер под тым же назвиском в перскои ѿднои краинѣ (Бельск., 11б).

Своеасаблівасць у скланенні назоўнікаў з былой асновай на зычны тыпу *знамя, имя, племя і зверя, княжа, теля* заключалася толькі ў тым, што ў іх перад канчаткам захоўваліся старажытныя суфіксы *-ен-* і *-ат-/ят-*: племена и языци схилилисА образѸ златомѸ (Зб. 262, 116); дети и внѸчата тѸю слѸжбѸ слѸжили (КВЗС, 91б, 1533); над каждым образом были написаны имена княжат (Алекс. XVII, 43б); звѣрата бовѣмъ и быдлАта не безплодными сѸт (Каліст, 209б). Зрэдку пад царкоўнаславянскім уплывам захоўваўся і суфікс *-ес-* у назоўніках тыпу *слово, тело, чудо*, хоць звычайна, як аб гэтым гаварылася вышэй, яны ўжываліся ў назоўным склоне множнага ліку без гэтага суфікса: чюдеса ег... ѿАроуют емоу ѿАрѸ хвалы (Пс. XVI, 109б); ѿтворилисе небеса (Зб. 259, 527б); словеса зась БжіА члчской ѿтмѣнѣ подлегати не могѸт (Зб. вып., 3б).

Ужыванне канчатка *-а/-я* пры афармленні назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду толькі зрэдку парушаецца выкарыстаннем канчатка *-ы/-и*, уласцівага назоўнікам мужчынскага роду: *слова мои цѣлы и розѸмъ с тобою* (Зб. 262, 27); *имены и прозвискы на листе ее вызнаномѣ ѿписаные* (КВС, 546б); *слонце которое на тот час всходѣчое покривали ѿблаки* (Зб. 259, 5). Выключэнне складаюць лексемы *ѿко* і *ухо*, якія афармляліся ў пераважнай большасці выпадкаў пры дапамозе канчатка *-и (-ы)*: *несправенье мое видели очи твои* (Пс. XVI, 134); *ѿчы выскакали* (Бава, 134); *оуши жебы ѿбмовискъ не слѸхали* (Мак., 28). Канчаток *-а* выступаў тут толькі спарадычна: *нехай бѸдоут оуха твои на розбачене млтвы мои* (Пс. XVI, 129); *оуха твои нехай бѸдѸтъ готовы* (Варл., 331б).

У родным склоне множнага ліку назоўнікі ніякага роду з асновай на цвёрды зычны, як і ў старажытнарускі перыяд, ужываліся з нулявым канчаткам. Аб гэтым яскрава сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці розных жанраў, дзе шырока адлюстраваны словаформы

тыпу богатствъ, войскъ, гуменъ, деревъ, житъ, за- бойствъ, королевствъ, крилъ, местъ, озеръ, панствъ, правъ, ремеслъ, селъ, стадъ, царствъ: помогали емоу из добръ своихъ (Пак. Хр., 22б); приходит сонъ зъ мно- гихъ дѣль (Зб. 262, 88б); от озеръ ничего брати не мають (Трыб., 15); пришли до деревъ (Алекс. XVII, 38).

Для назоўнікаў з новай асновай на мяккі зычны ха- рактэрным сродкам афармлення роднага склону множ- нага ліку быў канчатак *-ей/-ий*, у сувязі з чым у помні- ках пісьменнасці мелі пашырэнне словаформы *зелий, именных, мешканий, плечей, полей, поколений, утрапе- ний*: оу пеленки аж до плечей оу таслех на сѣне лежал оувитый (Пак. Хр., 53б); нихъто не смель 8 тое станис- лавовое именеи ее к8повати (КВС, 557); почаль над нимъ чароват и мазат его сокомъ зъ оных зелни (Алекс. XVII, 3); есть линѣя поколѣнии пресвѣтои бого- родицы (Рым., 82). Выключэнне складаў назоўнік *поле*, які звычайна ў родным склоне множнага ліку меў нуля- вы канчатак: *вернѣласѣ от поль моавскихъ* (Зб. 262, 31б); *засели пры границах тых поль* (Атыла, 199).

Выкарыстанне форм з нулявым канчаткам у родным склоне множнага ліку пашыралася ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове і на іншыя граматычныя разрады назоўнікаў ніякага роду. Так, з нулявым кан- чатакам ужываўся звычайна назоўнік *слово*, які ў стара- жытнарускі перыяд адносіўся да групы назоўнікаў з асновай на зычны: *никомуо поведанте слов тых кото- рые казали есте нам* (Пак. Хр., 36); *не могѣчи стерпети оных неоучтивых слов так рек* (Троя, 1б). Праўда, у радзе выпадкаў гэта лексема, відаць, пад уплывам царкоўнаславянскай мовы захоўвала старажытны су- фікс *-ес-*: *при изреченіи сихъ словесъ* (Зб. вып., 70б). Нулявы ж канчатак таксама з захаваннем суфікса *-ес-* з'яўляўся сродкам афармлення і роднага склону множ- нага ліку слоў *небо, тело, чудо*: *воплъ от женъ и от дѣтей слышат было аж до небес* (Алекс. 1697, 14б); *дша по исходѣ от телесъ мешкают в отхлани* (Зб. вып., 7б).

Назоўнікі ніякага роду з былой асновай на зычны тыпу *знамя, имя, племя* мелі ў родным склоне множнага ліку нулявы канчатак з захаваннем суфікса *-ен/-ян*: *богъ вашъ избереть собѣ от всех племень вашихъ* (Скар. ДЗ, 27); *на васъ обороны и такъ тяжкихъ бере- мянь... не зволяли* (КПД, 106, 1544); *знамень часомъ нь можете досветити* (Цяп., 22).

Назоўнікі тыпу *жеребя, ося, теля* таксама выступалі ў родным склоне множнага ліку з нулявым канчаткам і з захаваннем суфікса *-ят(-ат)*: *одни з княжат дарневыхъ именемъ нестодь писал лист дарневи* (Алекс. XVII, 16б); *волчица... дѣти обое относила до своего логовиска до волченАт* (Рым., 77б); *жолнере розныхъ звират скѣръ до строю заживали* (Зб. 259, 579б):

З ліку назоўнікаў ніякага роду з былой асновай на зычны вылучаўся назоўнік *око*, які ўжываўся ў родным склоне множнага ліку з канчаткам *-ей/-ий*: *мѣл сто очей* (Бельск., 78б); *кривыи не может поднести очии в нѣбо* (Зб. 261, 88б).

Пры разглядзе канчаткаў роднага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду звяртаюць на сябе ўвагу засведчаныя ў помніках старажытнай беларускай пісьменнасці выпадкі парушэння прынятых арфаграфічных норм. У прыватнасці, парушэннямі з'яўляюцца зафіксаваныя ў некаторых тэкстах словаформы *накштатл местовъ, слововъ, чудовъ* замест правамерных *местъ, словъ, чудесъ*: *с словов и сведчства пастоухов велми се срадовали* (Валх., 52); *до которыхъ мѣстовъ сѣдовыхъ судьи... рѣки свое • подписовати мають* (Трыб., 10б—11); *чого праве с чѣдов дознаешъ* (Рым., 83б). З'яўленне падобных словаформ, безумоўна, было звязана з уплывам аналагічных форм назоўнікаў мужчынскага роду. Як сродак афармлення роднага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду яны ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове не замацаваліся.

У давальным склоне множнага ліку назоўнікі ніякага роду незалежна ад іх паходжання афармляліся пераважна пры дапамозе канчатка *-омъ*, унаследаванага ад старажытнарускай эпохі. Словаформы на *-омъ* тыпу *быдлАтомъ, деломъ, звератомъ, кацерствомъ, коленомъ, лгарствомъ, летомъ, местомъ, ѿзеромъ, ѿкномъ, панствомъ, поселищомъ, селомъ, словомъ, стадомъ, унучатомъ, чадомъ* мелі шырокае распаўсюджанне ў пісьмовых помніках розных жанраў на ўсім працягу развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы: *по своей земли поселищом шкодАт* (Вісл., 27б); *коли трыщанъ прышол к лѣтомъ, прышоль изъ своею дружиною и вбилъ кнзА изпорота* (Трыст., 13); *быдлАтом подобныи* (Выкл., 51); *чадомъ своимъ ничего не зоставить* (Зб. вып., 125).

Разам з тым у якасці варыянтнага сродку афармлен-

ня давальнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду ў старабеларускай пісьменнасці ўсё большае распаўсюджанне знаходзіў канчатак *-амъ/-ямъ*, што пашыраўся пад уздзеяннем форм давальнага склону множнага ліку назоўнікаў жаночага роду: казалъ кликати по всем мѣстам (Трыст., 3); не чини болшей прикрости тым деревам (Алекс. XVII, 38б); не верил словам моим (Зб. 752, 9). Гэта сведчыць аб адпаведных працэсах у жывой народнай мове, што прыводзілі да выцяснення старажытнага канчатка *-омъ* новым канчаткам *-амъ/-ямъ*. Уплывам царкоўнаславянскай мовы тлумачацца выпадкі афармлення назоўніка *слово* ў давальным склоне множнага ліку ў выглядзе *словесемъ*: по словесем хвымъ (Зб. вып., 66). Зразумела, такія словаформы пашырэння ў старабеларускай пісьмовай мове не атрымалі.

Асноўным сродкам афармлення вінавальнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду незалежна ад іх паходжання быў у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове канчатак *-а/-я*, г. зн. іх формы супадалі з формамі назоўнага склону множнага ліку. Выкарыстоўваючы варыянт *-а* ў становішчы пасля цвёрдых зычных і варыянт *-я* пасля мяккіх, назоўнікі ніякага роду выступалі ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці, як і ў назоўным склоне, у выглядзе словаформ тыпу *богатства, болота, вздыханья, войска, гумна, дела, жита, имения, колена, лекарства, места, морѧ, начинья, окна, полѧ, седла, царства, чола, шаленства, ꙗблока*: приидѣтъ в розѣмъ и в лета (Вісл., 26б); с своими корабли на морѧ сѧ пустил (Троя, 10б); в озера потомъ жъ вси наполю ѣстѣпъ мети мають (КВС, 614б); приехали на поля спѣстошалыи (Алекс. XVII, 30б); ѣпадалъ на колѣна (Зб. 259, 613).

Асаблівасцю ў афармленні вінавальнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду з былой асновай на зычны тыпу *знамя, имя, племя і жеребѧ*, *княжа, ягня* было тое, што ў іх перад канчаткам з'яўляліся суфіксы *-ен-* і *-ат-/-ят-*: в петръкове даваны жеребѧта (ККК, 94б, 148б), възвѣстити вам знамена его (Зб. 262, 117); хто ѡсгаеть добра повиненъ носити и бремена (Ст. 1588, 324); нашол тые близнѧта (Рым., 78). Некаторым разнабоем характарызаваліся толькі словаформы, утвораныя ад назоўнікаў *коло, небо, слово, тело, чудо*. З іх толькі назоўнік *слово* ўжываўся ў вінаваль-

ным склоне множнага ліку ў форме слова і толькі назоўнік *небо* меў царкоўнаславянскую форму *небеса*. Астатнія назоўнікі адлюстраваны ў помніках старабеларускай пісьменнасці ў двух варыянтах — *кола—колеса, тела—телеса, чуда—чудеса*: тот многіе дивы и чоуда чинил (Пак. Хр., 20) — многия чудеса сотвори тогда гсдь (Зб. 752, 27); тела наше и дше наше... тобе полецаемъ (Пак. Хр., 16) — възливающе водѣ на телеса ваша (Чэцця, 76). Пры гэтым можна адзначыць, што варыянт з суфіксам *-ес-* больш характэрны быў для пісьмовых помнікаў рэлігійных жанраў, якія прыкметна адчулі на сабе ўплыў царкоўнаславянскіх арыгіналаў.

Уплыў форм вінавальнага склону назоўнікаў мужчынскага роду на вінавальны склон назоўнікаў ніякага роду адлюстроўваецца ў старабеларускай пісьменнасці ў адзінкавых выпадках: тыи словы ведаешь вед ты (КВЗС, 446, 1533); все звѣрѣты держите (Алекс. XVII, 346); розпѣд ѿблоки ѿные такъ гѣстые и чорные (Зб. 259, 9). Толькі назоўнікі *око* і *ухо* выступаюць у вінавальным склоне множнага ліку, як правіла, з канчаткам *-и (-ы)*: вѣсть пришла въ оуши наши (Алекс. XV, 26); ѿчи заправдѣ мел палаючи (Троя, 146); тые великие ѣши мают (Бельск., 126); напрод ѿтвори ѿчы (Зб. 255, 126).

Ужыванне форм роднага склону множнага ліку пры афармленні вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў ніякага роду таксама не мела ў старабеларускай пісьменнасці вялікага пашырэння. Толькі назоўнікі з былой асновай на зычны, што абазначалі назвы маладых істот, часам ужываліся тут, як і ў родным склоне, з нулявым канчаткам: возвавши княжат своих, первой сам перешол потом вси за ним (Алекс. XVII, 146); мѣль нс хс ѿрлят (Зб. 259, 5626). Аднак усё ж у якасці нормы тут выступаў канчатак *-а*.

У т в о р н ы м склоне множнага ліку назоўнікі ніякага роду ўжываліся пераважна з канчаткам *-ы/-и*, выкарыстоўваючы варыянт *-ы* пасля цвёрдых, а *-и* пасля мяккіх зычных. Аб гэтым сведчаць помнікі пісьменнасці розных жанраў, дзе распаўсюджаны формы тыпу *болоты, войски, деревья, железы, зельи, именьи, крылы, купецтвы, лекарства, леты, местцы, ѿболоки, ѿзеры, ѿкны, панствы, правы, речыцы, седлы, стады, усты*: нача лечити многы лѣкарствы (Віл., 446); закрыл мене под крылы своими (Пак. Хр., 37); збиралъ есми мскѣсь мои

съ зельи моиими (Зб. 262, 84б); два кони зъ седлы (КВС, 526); дрѹгихъ и лѣты и дѣлностю своею... перевышаль (Зб. 259, 535б).

Як і ў іншых склонах, пэўныя асаблівасці заўважаюцца толькі пры афармленні творнага склону множнага ліку назоўнікаў з былой асновай на зычны, але яны не датычаць канчаткаў, а заключаюцца ў наяўнасці або адсутнасці старажытных суфіксаў. Так, назоўнік *небо* ўжываецца ў творным склоне множнага ліку з суфіксам *-ес-*: *под всеми небсы дасть емѹ опочинѹти* (Зб. 262, 27б). Назоўнік *слово* мае ў пераважнай большасці старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў бессуфіксальную форму: *пышными словы а шкаредными смел есть ѿсвещеность вашѹ розгневать* (Троя, 2); 8 того листу при печаті *подпис рѹки* тымі словы (Дыяр., 157). Аднак зрэдку ў пісьмовых крыніцах пад царкоўнаславянскім уплывам сустракаецца і форма *словесы*: там *молодых людей соблазнила словесы спросными* (Зб. 752, 142). Назоўнік жа *коло* адлюстроўваецца ў двух раўнапраўных варыянтах: *возъ зе чтерма колы* (Зб. 259, 581) — *двое коней с колесы из хомѹты* (КВС, 635б). Затое назоўнікі тыпу *знамя, имя, племя і зверя, княжа, порося* ў творным склоне множнага ліку, як правіла, без суфіксаў *-ен-* і *-ат/-ят-* не ўжываюцца: *тымиѹ знамены знаменали* (Валх., 39б); *три коровы доиных с теляты* (КВЗС, 108, 1540); *кормилсѹ ѿт волчицы посполу з волченѹты* (Рым., 77б).

Творнаму склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду быў уласцівы і канчатак *-ми*, але яго распаўсюджанне ў помніках старабеларускай пісьменнасці ў параўнанні з канчаткам *-ы/-и* было менш значным: *не взѹла бы тѹ брывъми своиими* (Зб. 262, 96); *гекторъ на противку коленми был припужон ѹпасти* (Троя, 41); *дворъ меречь мають... с польми з гаи* (КВС, 483).

Нарэшце, некаторую ролю ў афармленні творнага склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове выконваў канчатак *-ами/-ями*. Праўда, яго выкарыстанне старабеларускімі кніжнікамі было таксама абмежаваным: *крилами повѣтре биючи, так промены звездоу оукроуз роушали* (Валх., 45б); *ѿсыпльте мѹ тѹблоками* (Зб. 262, 83); *рицери его колами волочими и стрельба ихъ побивала* (Алекс. XVII, 30б). У жывой народнай мове таго часу канчатак *-ами/-ями*, безумоўна, меў большае пашырэнне.

Аб гэтым сведчыць тое, што ён замацаваўся ў якасці літаратурнай нормы.

У месным склоне множнага ліку назоўнікі ніякага роду ўжываліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, як і назоўнікі мужчынскага роду, у асноўным з канчаткам *-ехъ*, які паходзіць са старажытнарускіх *-ѣхъ*, *-ѣхъ*, *-ихъ*. Словаформы на *-ехъ* (*в, на, о, при, у*) *делехъ, деревехъ, жилищехъ, зельехъ, коленехъ, летехъ, местехъ, ѿзерехъ, ѿкнехъ, писмехъ, полехъ, правехъ, седлехъ, селехъ, селищехъ, серцехъ, словехъ* мелі шырокае адлюстраванне ў беларускіх помніках пісьменнасці розных жанраў: хто комѸ шкоды чинѸ. Ат оу гаи а любо в селехъ (Вісл., 28б); ѿ тых делех Ѹсказаль есми (ККК, 116б, 148б); скор въ словехъ (Зб. 262, 108б); мужъ в лѣтехъ подошлыи (Кн. Мак., 49б). Пэўную асаблівасць у афармленні меснага склону множнага ліку выяўлялі толькі назоўнікі з былой асновай на зычны, якія ўжываліся або выключна з суфіксамі *-ен-*, *-ат-/ят-*, *-ес-*, або ў двух варыянтах — з суфіксамі і без іх: во трех именехъ (Чэцця, 19); ѿ кнѸжатехъ и ѿ землѸхъ (Валх., 94); в телесѣхъ ихъ (Будны, 29); параўн.: ѿ телехъ и ѿ реліквіяхъ (Валх., 74б).

Як і назоўнікі мужчынскага роду, зрэдку назоўнікі ніякага роду афармляліся ў месным склоне множнага ліку пры дапамозе канчатка *-охъ*, прычым словаформы гэтыя фіксаваліся пераважна ў помніках дзелавага характару: ѿнъ не пристѸгнетъ на тых перлохъ (КМС, 90, 1514); дель хочать мети ѿ пѸщѸ на сорицы и в озерохъ (КВЗС, 45б, 1533).

Уласцівым меснаму склону множнага ліку назоўнікаў ніякага роду, як і мужчынскага, было ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове і выкарыстанне канчатка *-ахъ/-яхъ*, запазычанага ад назоўнікаў жаночага роду. Пры гэтым трэба адзначыць, што словаформы на *-ахъ/-яхъ* у назоўніках ніякага роду знаходзілі ў помніках беларускай пісьменнасці большае распаўсюджанне, чым у назоўніках мужчынскага роду: матъка моѸ застѸ на тыхъ своихъ именьяхъ ѿсела (КВЗС, 118, 1537); тые сѸдьи головные заседати мають по воеводствахъ (Трыб., 3б); на кторыхъ гольѸхъ седѸли птахи (Алекс. XVII, 25б); натесы новые по деревьяхъ чынено (ККСС, 18б, 1615). Гэты канчатак замацаваўся ў якасці адзінай нормы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

У сістэме скланення назоўніка старабеларускай мовы сваёй спецыфікай вылучаліся формы парнага ліку. Яны перайшлі ў спадчыну ад старажытнарускай эпохі і ўжываліся ў выпадках, калі гаворка ішла аб двух або парных прадметах.

У адрозненне ад старажытнарускай мовы, дзе склонавыя формы парнага ліку мелі вялікае пашырэнне і выступалі ў большай разнастайнасці, старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова фактычна захавала толькі рэлікты назоўна-вінавальнага, родна-меснага і давальна-творнага склонаў. Гэта тлумачыцца тым, што страта парнага ліку, абумоўленая развіццём чалавечага мыслення ад уяўлення аб канкрэтнай множнасці да ўяўлення аб абстрактнай множнасці, пачалася яшчэ ў старажытнарускай мове і ў асноўным была завершана на пачатковым этапе фарміравання старабеларускай мовы. Паколькі страта парнага ліку працякала неадначасова ў розных склонах і ў розных тыпах скланення назоўніка, вынікі яе адбіліся неаднолькава ў асобных граматычных катэгорыях назоўнікаў і ў пісьмовых помніках рознага часу і жанраў.

Супастаўленне фактычнага матэрыялу старабеларускіх пісьмовых крыніц з пункту погляду адлюстравання парнага ліку ў асобных склонах паказвае, што ў найбольшым аб'ёме ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове адбіліся формы назоўна-вінавальнага склона. Праўда, і тут адбіццё парнага ліку не было аднолькавым для назоўнікаў усіх родаў, што сведчыць аб розначасовай страце форм парнага ліку асобнымі родамі. У прыватнасці, для старабеларускай пісьменнасці, нават пісьмовых крыніц XIV—XV стст., зусім рэдкай з'явай было ўжыванне старажытнай формы парнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду з былой асновай на *о* пры лічэбніках *два, оба, обадва*: *возметь лі... два конА* (Вісл., 37); *ему отдал тот Фома два р8блѣ* (ПГ, II, 67, 1477); *там мА два птаха... стретили* (Алекс. XV, 1); *приехали два кролА* (Троя, 14). Верагодна, што жывої народнай мове такія спалучэнні былі ўжо не ўласцівы, бо звычайна ў гэтых умовах граматычнай нормай было выкарыстанне форм множнага ліку: *ем8 жъ два р8бли з винъ в красносели* (ККК, 226, 1486); *осадивъ тыи два города* (Віл., 442); *приехали два кроли* (Троя, 12); *два кони ем8 верън8лѣ* (КВЗС, 556, 1533); *по два грошы*

платити маеть (Трыб., 13); поймавши два быки дѣжих и вѣзалъ ихъ (Тр. гіст., 67б).

У большасці выпадкаў з канчаткам *-ы/-и* ўжываліся ў старабеларускай пісьменнасці пры лічэбніках *два, оба, обадва* і назоўнікі мужчынскага роду з былымі асновамі на *и, і* і на зычны: *имееть два волю оу закладѣ* (Вісл., 16б); *затворишася въ градѣ и боронишася два дни* (Віл., 450); *дан... два пѣнѣзи* (Валх., 71б); *осталася она и два сны ея* (Зб. 262, 31); *два камени на сторожѣ людскую оставлены* (Алекс. XVII, 2). Хоць у старажытнабеларускай мове назоўна-вінавальны склон парнага ліку гэтых груп назоўнікаў супадаў з прыведзенымі формамі, аднак сцвярджаць катэгарычна, што апошнія з'яўляюцца захаваннем парнага ліку, няма падстаў. Іх аднолькава можна лічыць і сродкамі множнага ліку, што ўжываліся ў старабеларускі перыяд пад уплывам больш шматлікай групы назоўнікаў мужчынскага роду з былой асновай на *о*.

У адрозненне ад назоўнікаў мужчынскага роду форму назоўна-вінавальнага склону парнага ліку больш трывала захоўвалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове назоўнікі жаночага роду. Фактычны матэрыял з помнікаў старабеларускай пісьменнасці сведчыць, што формы парнага ліку назоўнікаў жаночага роду пры лічэбніках *две, обе, обедве* адлюстраваліся ў старажытных тэкстах даволі шырока, прычым яны былі характэрны для розных жанраў: тыя двѣ стороне королеве а пастоухове соут двѣ стене (Валх., 52); *уба невольника две корове пограбилъ* (КВС, 461б); *ровно на обе стороне было* (Трыб., 3б); *нашли двѣ дорогѣ* (Алекс. XVII, 37); *непадалеку шли две рецѣ* (Зб. 752, 10б). Зразумела, працэс страты парнага ліку праяўляўся і ў назоўніках жаночага роду. Не выпадкова ў старабеларускіх пісьмовых крыніцах у якасці варыянтнай нормы пры лічэбніках *две, обе, обедве* выступалі назоўнікі жаночага роду множнага ліку: *знати истцю истца на обѣ стороны* (ПГ, I, 205, 1461); *сѣимѣтьс на вельи вышей ковна двѣ мили* (Віл., 442); *отець его две земљи под собою держалъ* (КВЗС, 32б, 1533); *нарадили битву за две недѣли* (Трыст., 20); *обирати мають... з воеводства по две особы* (Трыб., 2б); *обедве дочки ея стѣти казалъ* (Зб. 752, 77). Аднак на фоне напісанняў з захаваннем парнага ліку выпадкі ўжывання форм жаночага роду множнага ліку пры адзначаных лічэбніках у стара-

беларускай пісьменнасці сустракаліся ў меншай колькасці.

Формы парнага ліку на *-и* (*-ы*) назоўнікаў жаночага роду з былымі асновамі на *ī* і на *ī̄* пры лічэбніках *две*, *обе*, *обедве* не з'яўляюцца паказальнымі, бо яны, як і ў назоўніках мужчынскага роду, супалі з формамі множнага ліку: жона ег анна двѣ жалости жаловала (Чэцця, 14б); две красне цркви оубоудовала (Валх., 69б); его голову на две части розт.Ал (Троя, 40); тамъ были полтора дня а две нocy (КВЗС, 76б); сотворил Богъ двѣ речи (Выкл., 1б).

Некалькі радзей у форме назоўна-вінавальнага склону парнага ліку выступалі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове назоўнікі ніякага роду: за две лете николі емѡ не оупоминалс.А (Вісл., 21); Паламидежъ сА заметаль мечом и щытом на обе колени падаѡ (Трыст., 117); двѣ мѣсте грѣшновныи збѡрил (Алекс. XVII, 76б—77); пребыл там двѣ лѣте (Зб. 742, 25); сераѡемове... две криле мают (Зб. 261, 72). Паралельна з імі на працягу XVI—XVII стст. у старабеларускіх пісьмовых помніках ужываліся формы множнага ліку, хоць лічэбнікі пры іх маглі выступаць і ў старой і ў новай форме ніякага роду; видель раны кривавые на чоле и обедеве ѡка подбитые (КВС, 524б); тым способомъ обедеве воиска были справлены (Атыла, 193); хс двѣ светила намъ выставиль (Зб. 259, 610б) — обадва ѡха ѡтѡль (Ст. 1588, 422); тые обадва крещеніа спасают челоѡка (Навука, 13).

У меншай ступені, чым формы назоўна-вінавальнага склону, для помнікаў старабеларускай пісьменнасці былі характэрны формы родна-меснага склону парнага ліку. Як сведчаць прыклады са старажытных пісьмовых крыніц розных жанраў, яны таксама ў асноўным выступалі ў назоўніках жаночага і ніякага роду. Сярод апошніх асабліва вылучаліся захаваннем парнага ліку словы *око* і *ухо*. Адлюстраванне формы *очью* ў родным і месным склонах адбывалася рэгулярна ва ўсіх жанравастылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьменнасці на ўсім працягу яе развіцця: светлость ѡчью моих оу темность болести сА ѡберноула (Пак. Хр., 5); не оутанл троудѡ ѡт ѡчью моихъ (Зб. 262, 13); не могла з него ѡчью знести (Бава, 136); не выходѡт жоны их аж твар закривши ѡкрол ѡчью троха (Наб. тур., 23б); пречъ зъ очу своихъ уступити... казалъ (АСД, IX, 117, 1627);

щасте ѿчѣ не мае (Зб. 259, 580б). Такімі ж асаблівасцямі характарызаваўся і назоўнік *ухо*, які выступаў у родна-месным склоне парнага ліку ў форме *ушыю*: позвонить гласъ твои во ѹшию моихъ (Скар. ПП, 5); на-поминанья незвычайныя до ушыю его королевское милости не прыходили (КПД, 168, 1551); карали ѿбърезаньемъ носа ѹшѣ и гѣбы (Ср. 1588, 550); толко дырки ѹместо ѹшѣ маю (Царств., 70); до наших ѹшыю з многих повѣстии пришло (Алекс. XVII, 31б); без оушыю слышати не можна (Мак., 183). Безумоўна, адзначаныя формы мелі падтрымку ў тагачаснай жывой народнай мове. Выключна ў назоўніках *вока* і *вуха* адзначаецца родна-месны склон парнага ліку ў сучаснай беларускай мове: *пацямнела ў ваччу, зазвінела ў вушыю*.

У параўнанні з назоўнікамі *око* і *ухо* іншыя лексемы ўжываліся ў старабеларускіх пісьмовых помніках у форме родна-меснага склону парнага ліку ў адзінкавых выпадках: такожѣ ѿт обою сторонѣ бывають (Вісл., 28); не вспомѣнуль на подножие ногу своих в день гнева своего (Скар. ПЕ, 5б); высвобод мѣ з рѣкою неприѣтели моих (Пс. XVI, 31); ходиши на крылоу ветръних (там жа, 103); ѿ двѣ коню ехаль (Хр. польск., 8). Ужыванне адзначаных форм пераважна ў пісьмовых крыніцах канфесіянальнага зместу сведчыць, што для народнай мовы таго часу яны ўжо былі малахарактэрны.

Гэтак жа абмежавана ўжываліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове формы давальна-творнага склону парнага ліку назоўнікаў. Як і пры адлюстраванні родна-меснага склону, асноўная колькасць выпадкаў фіксацыі давальна-творнага склону ў старабеларускіх помніках пісьменнасці прыпадае на назоўнікі *око* і *ухо*. Словаформа *очима* выступае ў пісьмовых крыніцах розных жанраў на ўсім працягу развіцця старабеларускай мовы: ѿни мигноули ѿчима никodemѣ (Пак. Хр., 37); дам снѣ очима моима (Пс. XVI, 130); буду судити... сумнене свое прѣд ѿчима маючы (Ст. 1566, 41б); смерть твою ѹставичне перед ѿчима мѣй (Алекс. XVII, 21б); надъ очима лысина бѣлая (АВК, XVIII, 342, 1645). Гэтак жа шырока адлюстравана ў старабеларускай пісьменнасці і словаформа *ушима*: вшима слышю (Чэцця, 12); оушима нашими слышали есмо (Зб. 262, 23б); ѹшима ѹслышели, и сердъцем зрозѣмели (Цяп., 17б); ѿдна невѣстка дѣта з затчею шнею и ѹшима породила (Стрыйк., 619б); оуши з оушима, головѣ з головою злѣчивши, сталсѣ весь чистым (Мак., 19).

Выпадкі ўжывання ў форме давальна-творнага скло-ну парнага ліку іншых назоўнікаў у помніках старабе-ларускай пісьменнасці сустракаюцца значна радзей. Праўда, у параўнанні з родна-месным склонам, які ха-рактарызаваўся спарадычным характарам адлюстра-вання, давальна-творны склон прасочваецца ў пісьмовай мове больш выразна: то было ўціщеніе двенадцетма светкома добрыма (Вісл., 32); двѣма конома и трима слоугама может се ўбонти (Валх., 62); естъли же будет прѠ межи човекома двема (Скар. ДЗ, 47); он же не чинилъ естъ рукама своима безаконнѠ (Скар. ПБ, 6); ўбернѣлѣсѠ к нему плечыма (Трыст., 96); марѣмка ча-ровные поганскіе слова говорила, проклинала, ўбема рѣкама назадъ кидала (Барк., 151б); не хотели его свои-ма рѣкама забить (Зб. 752, 259). Аднак у якасці грама-тычнай нормы замест былога парнага ліку ў старабела-рускай літаратурна-пісьмовай мове выступаў множны лік. Тым не менш рэлікты форм давальна-творнага склону парнага ліку захаваліся ў некаторых беларускіх гаворках да нашага часу. Зрэдку яны сустракаюцца ў мастацкіх творах, дзе выступаюць паралельна з літара-турнымі формамі.

ПРЫМЕТНІК

Іменныя формы адносна-якасных прыметнікаў

Прыметнікі — словы, якім уласцівы значэнне якасцей або прыкмет, кароткія і поўныя формы роду, ліку і склону і сінтаксічная функцыя азначэння. Старабеларускай пісьмовай мовай пад уплывам жывой гутарковай была страчана большасць кароткіх форм ускосных склонаў, на змену якім прыйшлі поўныя.

Адной з найбольш жывучых, мяркуючы па матэрыялах помнікаў, аказалася форма *назоўнага* і прынеадушаўлёных *назоўніках* *вінавальнага* склону адзіночнага ліку *мужчынскага* роду. Яна фіксуецца рознымі па часе напісання і прыналежнасці да пэўнай жанрава-стылявой разнавіднасці тэкстамі амаль выключна ў прэдыкатыўнай функцыі. Назоўны склон: *немоцонъ был* (Вісл., 37б); *ѡж нищъ есми и оубогъ* (Пс. XVI, 42б); *в хоженю был ленив ѡко жолвъ* (Алекс., 29б); *кто ж бѣдет подобень тобѣ* (Выкл., 136б); *вінавальны* склон: *сътвори брак чстнъ* (Віл., 448); *в завѣтъ вечень* (Скар. КБ, 31); *съсѣд бо скоуделень скрѣшаем* (Зб. 262, 9б). Даная форма ў атрыбутыўнай функцыі не з'яўляецца нормай ні ў адным старабеларускім помніку. Прыклады такога ўжывання адлюстраваны ў большасці сваёй у рэлігійных тэкстах з царкоўнаславянскімі элементамі: *великъ голодъ терпѣтъ* (Будны, 64); *быв бовѣм велик днь* (Каз. Кір., 94).

На працягу старажытнага перыяду беларускай мовай устойліва захоўваліся іменныя формы *назоўнага* і *вінавальнага* склонаў адзіночнага ліку *ніякага* роду з канчаткам *-о/-е*. Аднак сустракаюцца яны даволі рэдка. Назоўны склон: *чемоу черлено есть оухо твое* (Пак. Хр., 3б); *было ему море тихо* (Трыст., 83); *тѣсто без квасѣ и соли ест мертво* (Каз. Кір., 88); *жытіе мнишеское тѣжко ест* (Зб. 752, 13б). Прыклады ўжывання гэтай формы ў атрыбутыўнай функцыі знаходзім у ранніх рэлігійных і летапісных помніках, а таксама ў перакладах, што тлумачыцца ўплывам сцягнутых форм польскай мовы:

приступилъ к немоу отроча мало (Чэцця, 30); на давню мѣсце хлебъ зносѣт (Валх., 44); там то сталосѣ велико побите (Троя, 28); вінавальны склон: змѣроваль собѣ камѣнем мало мѣстыце (Чэцця, 5); на мѣсце велми шкодливо (Троя, 44); носит знамѣ бѣло (Трыст., 35).

Іменныя формы *жаночага* роду назоўнага склону адзіночнага ліку з канчаткам *-а/-я* па пашыранасці мала ўступаюць формам мужчынскага роду. Звычайна ў функцыі прэдыката яны ўжываліся на ўсім працягу старажытнага перыяду беларускай мовы: бѣдет ли синеваѣ рана а кровава (Вісл., 306); бѣдше велми моудра (Сівіла, 1716); была солодка і смачна манна (Лям., 11); вода солонна і горка была (Зб. 107, 996); Роспѣстна рѣчь вно (Выкл., 97).

Формы вінавальнага склону *жаночага* роду маюць звычайна канчаток *-у/-ю*. Яны пашыраны амаль у такой жа ступені, як і адпаведныя формы мужчынскага ці ніякага роду: на просѣ подобнѣ (Вісл., 20); ѿболоклѣсѣ в ризѣ власѣноу (Чэцця, 26); хрстіанѣскѣ вѣрѣ дрѣжати (Сівіла, 173); ѿни видели кролевуѣ мертву (Трыст., 6); в пропаст велику (Біблія, 390); вѣ глыбоку вежѣ всадилѣ (Зб. 81, 26).

Як відаць з прыкладаў, у адрозненне ад форм назоўнага склону формы ўсіх трох родаў вінавальнага склону прадстаўлены галоўным чынам у рэлігійных і свецка-мастацкіх помніках XV—XVI стст. З дзелаваых тэкстаў яны зафіксаваны толькі ў самых ранніх, напрыклад у Вісліцкім статуце. Відаць, яны рана перасталі быць нормай жывой гутарковай мовы.

Вельмі абмежавана ўжываюцца ў старабеларускай пісьменнасці кароткія формы прыметнікаў іншых ускосных склонаў адзіночнага ліку. Большасць з нешматлікіх форм роднага склону фіксуецца помнікамі XV—XVI стст., прычым у дзелаваых тэкстах яны ўжываюцца часта ў складзе фразеалагічных зваротаў. *Мужчынскі і ніякі* род: за вінѣ которога оубога (Вісл., 11); ѿт вѣтра высока (Чэцця, 53); изъ ѣзыка греческа (Арыст., 4); ѿт велика до малых (Бельск., 63); *жаночы* род: ово лѣности ради поуденскы (Зб. 262, 26). У XVII ст. такія формы адзначаюцца толькі ў рэлігійных помніках: ѿт мала и до велика (Зб. 752, 146); за панованѣ Мархела црѣ сенарска (Хран., 226); до потока кедрѣска (Зб. 82, 16). Прыведзеныя прыклады могуць разглядацца як вынік уплыву царкоўнаславянскіх ці старажытнарускіх пратографаў.

Надзвычай рэдкія формы кароткіх прыметнікаў давальнага і меснага склонаў. Адзінкавыя прыклады іх ужывання адзначаны выключна ў рэлігійных тэкстах. Давальны склон, *мужчынскі і ніякі* род: не годно ёмоу живоу быти (Пак. Хр., 24б); црю бывшую скоупѣ до себе (Арыст., 2); *жаночы* род: къ сладости грѣховнѣ (Зб. 262, 5); месны склон, *мужчынскі і ніякі* род: по мнозе врѣмені (Чэцця, 6); *жаночы* род: в роубѣ шолкове (Жыц. Ал., 97).

Кароткія формы творнага склона адзіночнага ліку прыкметнага адлюстравання ў старабеларускай пісьменнасці не знайшлі.

Формы кароткіх прыметнікаў назоўнага і вінавальнага склонаў пераважна ў ролі прэдыката найбольш пашыраны і ў множным ліку. У ранніх рэлігійных і свецка-мастацкіх помніках яшчэ ў пэўнай ступені захоўваецца характэрная для старажытнаарускай мовы сістэма ўжывання разглядаемых форм у залежнасці ад роду азначаемага назоўніка. Так, прыметнікі *мужчынскага* роду часам выступаюць з ранейшым канчаткам *-и* пры цвёрдай аснове, звычайна ж — з *-ы* пры цвёрдай аснове, з *-и* пры мяккай. Назоўны склон: бѣдѣть ли правн (Вісл., 17); мнози же народи прихожахоу к немоу (Чэцця, 5); здрови на землю выступили (Троя, 22); како бы могли живи быти на небесех (Сівіла, 172б); с прироженѣ вси соут грешни (Пс. XVI, 15); вінавальны склон: обрѣтох люди велми мудры (Арыст., 3); имоущѣ различны съсоуды пѣснены (Зб. 262, 8б).

Прыметнікі *ніякага* роду ў назоўным і вінавальным склонах пры падтрымцы царкоўнаславянскай мовы часам выступаюць з канчаткам *-а/-ѣ*: прорчества достойна сотворилѣ (Чэцця, 38); тела ... краснейша ніжли коли живы были (Валх., 68б); чинит ... чѣдеса безчислена (Зб. 262, 15б); боудет ѿнѣ оучити оуставенѣ нова и приказанѣя многа (Сівіла, 172б).

Для кароткіх прыметнікаў *жаночага* роду ў абодвух склонах характэрны канчатак *-ы/-и*: многи пакости принимаше (Чэцця, 9б); жонки сараценскіе велми рады (Валх., 59); облече и в ризы нечисты во ѿчыю его (Зб. 262, 22б).

У XVI—XVII стст. кароткія формы прыметнікаў назоўнага і вінавальнага склонаў множнага ліку ўжываюцца амаль выключна ў рэлігійных і свецка-мастацкіх творах, у асобных з іх пад уплывам польскай мовы: которіи того слова послушни (Будны, 95); терьпети

есмо повиньни (Унія, 3б); были вшитцы их млтн нам зычливи (Еўл., 38); тыи спокоиини сут (Бельск., 24б); недведове шкрѣтни, а велми велики почали до шного шзера приходит (Алекс., 27б); зостали свободни (Кн. Мак., 48); шбадва были годни (Рым., 78); мы станемо передъ нимъ трепетни (Каліст, I, 22); винни себе Гвалтом примѣсити (Мак., 21б); мнози сѣть Бгове (Зб. вып., 10б). У дзелавых тэкстах указанага перыяду такія прыклады адзначаюцца толькі зрэдку: живи бѣдѣть (КВС, 475б); моцъни и вольни бѣдемъ (Трыб., 13б). Побач з ранейшымі формамі з канчаткамі *-ы* або *-и* ў залежнасці ад роду шырока ўжываюцца і новыя — з канчаткам *-ы* пры цвёрдай аснове і *-и* пры мяккай, якія з'яўляюцца вынікам пашырэння гэтай флексіі з жаночага роду на мужчынскі і ніякі. Назоўны склон: щепы садовы во шгородъ бѣдѣть щиплены (Вісл., 29б); многы шт члкѣ нерадивы соуца (Зб. 262, 5); изыдѣт до пекла жывы (Пс. XVI, 55); выроки вси тыхъ сѣдеи мають быти такъ важны (Трыб., 4); ходѣт босы без ботов (Наб. тур., 21); палцы ногъ частью желѣзны (Біблія, 533); полны кѣты жалости (Лям., 8); собралиста на мене силныи ... збѣглиси і сут готовы (Пс. XVII, 44); винавальны склон: видѣвши оуста его полны крови (Чэцця, 32).

Акрамя разгледжаных, адзначаны яшчэ формы роднага і творнага склонаў множнага ліку кароткіх прыметнікаў, якія не складаюць колькі-небудзь прыкметнай з'явы ў старабеларускай пісьменнасці. Адзінкавыя выпадкі іх ужывання зарэгістраваны толькі ў рэлігійных помніках XV—XVI стст.: шт гласа водѣ многъ (Чэцця, 11); нача лечити многы лѣкарствы (Віл., 44б); сѣ гѣсльми и органы различны (Зб. 262, 8б).

Не з'яўляюцца характэрнай асаблівасцю мовы старабеларускіх помнікаў формы парнага ліку кароткіх прыметнікаў. Яны толькі зрэдку адзначаюцца ў некаторых, галоўным чынам рэлігійных, тэкстах XV — пачатку XVI ст. Гэта пераважна формы назоўна-винавальнага склона: стоѣть два честна моужа (Чэцця, 49); там ма два птаха члкообразна стретили (Алекс. XV, 1); оба бѣста стара и сошлого веку (Скар. КБ, 32); без шца же шбоА и безименна (Зб. 262, 2б); радзей — роднаместнага: аще бы ты былѣ шт добрѣ родителю (Чэцця, 3б).

Разгледжаны матэрыял паказвае, што ў найбольшай ступені ранейшая сістэма форм кароткіх прыметнікаў захавалася ў помніках кніжнай мовы XV — пачатку

XVI ст., многія з якіх адчулі ўплыў царкоўнаславянскай мовы. Але і ў гэтых помніках яны захаваліся не ў аднолькавай ступені: часцей сустракаюцца формы назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага і множнага ліку, радзей — роднага склонаў адзіночнага ліку, яшчэ радзей — формы давальнага і меснага склонаў адзіночнага ліку, творнага склонаў абодвух лікаў. У помніках другой палавіны XVI—XVII ст. зрэдку сустракаюцца толькі формы назоўнага і вінавальнага склонаў абодвух лікаў. Такім чынам, у цэлым кароткія формы прыметнікаў, асабліва ўскосных склонаў, былі прыкметай пераважна кніжнага стылю, у жывой жа мове яны ўяўлялі сабой ужо з'яву мінучую.

Формы поўных адносна-якасных прыметнікаў

Да традыцыйных з пункту погляду жывой мовы трэба аднесці ўнаследаваныя старабеларускай мовай ад старажытнарускай формы назоўнага і пры неадусаўлёных назоўніках вінавальнага склонаў адзіночнага ліку *мужчынскага* роду з канчаткам *-ый/-ий*. Пасля заднеязычных, шыпячых асноўнае месца займае канчатак *-ий*, канчатак *-ый* пасля заднеязычных і шыпячых — з'ява рэдкая. Назоўны склон: мештерь задвиньский (Гр. 1407); староста краковский и сѣдомірський (Вісл., 9); князь великий евноутіи выскочил (Віл., 438); был на нас грѣхъ великий (Біблія, 59); шляхетный Мартинъ Свежынский ... сторонѣ свою позванѣю ... до права прыволювати давалъ (ККСС, 32, 1615); он не тихий ани ласкавы але страшливыи на суд ѿстатнии прити мает (Зб. 255, 62); вінавальны склон: в город иконинский (Чэця, 61); воскъ мажкій вытѣгают (Валх., 48). Пасля астатніх зычных ужываецца канчатак *-ый* або *-ий* у залежнасці ад іх якасці: над старыи звычаи (Ст. 1588, 37); тотъ Марко старый и новый testamentъ мавѣл на памѣть (Мак., 19); голову в кош сажы полныи вложывшы (Зб. 752, 196). Уласцівы жывой мове сцягнуты канчатак *-и/-ы* прадстаўлены нязначна: владиславъ польски (Гр. 1384); ѿсподрь полоцки (Гр. 1407); языкъ мажки зломить кость (Зб. 262, 106); воить довѣгалиски (КВС, 489, 1552); наемникъ часомъ бываетъ добры (Унія, 46); маючи толваркъ лаховицки (Еўл., 32); ѿныи ѿкрѣтны (Зб. 752, 131).

Поўныя прыметнікі *ніякага* роду ў большасці пісь-

мовых тэкстаў ужываюцца толькі з традыцыйным канчаткам *-oe/-ee*. Назоўны склон: ліхое повѣтрне чвилосА на люди (Гр. 1470); посполное записаніе не залежит (Вісл., 33); его красное и роскошное виденіе было се пременило (Пак. Хр., 1); Стое тѣло, з которого вдичное миро плыне (Зб. 752, 135б); вінавальны склон: перестoupивъ хрстіаньское цѣлованіе (Віл., 445); местце подобное выбрал (Троя, 28б).

Поўнай формай *жаночага роду* з'яўляецца, як пра-віла, традыцыйная з канчаткам *-ая/-яя*: зостанет таа вина головнаА (Вісл., 33); престависА стаА славнаа (Чэцця, 66б); моць небеснаа есть такъ ганебне посмева-на (Пак. Хр., 1б); поможетъ моура каменнаА и зброА железнаА (Арыст., 4б); ГвалтовнаА наглаА, по мѣсѣ оутрата (Лям., 3); та Сусанна была велми пенкнаа (Жыц. св., 3).

Традыцыйны канчатак *-ого/-его* складае норму ў родным і пры адушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах *мужчынскага і ніякага роду*. Пасля шыпячых у залежнасці ад жанру тэкста пераважае варыянт *-ого* або *-его*. Родны склон: до нинейшего днА (Валх., 40б); вси отцеве сыновъ Еверовыхъ брата ифетова старшего (Скар. КБ, 22); до вышъшого права (КВЗС, 99, 1539); 8вѣжчого от копы два грошы (Ст. 1588, 254); набери свежог сѣна (Зб. 752, 336); вінавальны склон: великого князА свАтослава оубиша (Віл., 446); конА серого взяль (КВС, 442, 1552); окрестиль Апслъ сила сторожа темъничъного (Будны, прадм.); сына своего меншого заспала (Тр. гіст., 71б); за понтского Пилата (Зб. 752, 427).

Прыкметай царкоўнаславянскага ўплыву на стара-беларускую пісьменнасць з'яўляецца канчатак мужчынскага і ніякага роду *-аго/-яго*. Прыклады яго ўжывання адзначаны ў помніках розных жанраў XIV—XV стст. У XVI — першай палавіне XVII ст. формы на *-аго/-яго* ужываюцца ўжо толькі ў рэлігійных і свецка-мастацкіх помніках. Родны склон: от збора людскаа (Вісл., 12); снъ бга живаго (Чэцця, 60б); тѣло ищетъ всенеправеднаго обрѣсти блѣда (там жа, 8б); урадовалься великаго князя Витовтову приезде (Увар., 2б); з божественнаго писма (Каз. Кір., 140б); насенА ярнаго каждыи мало мель (Барк., 167); сошествіА престаго...Дха (Паўуст., 1); з оутрѣженА телеснаго (Варл., 43); постановенА Цркѣвнаго (Сакр., 3б); вінавальны склон: на каждог рыцерскаго члвка (Вісл., 34б); великаго князА витовта

остави оу вилни (Вил., 441б); помани и мене хоудаго мниха савоу (Зб. 262, 8); сил одолеетъ несиленный силнаго (Арыст., 9); земля пожретъ живаго (Мам., 49б); вѣрѣтнаго окрѣтника велбилъ (Паўуст., 2б); наги нагаго ... хса наследоват прагнет (Зб. 255, 47); оучинил его якобы нѣякого бга земнаго (Хран., 4б).

Пад уплывам адпаведных форм неасабовых займеннікаў поўныя прыметнікі *жаночага* роду ў родным склоне адзіночнага ліку часта выступаюць з двухскладовым канчаткам *-oe/-ee*. Гэты канчатак з'яўляецца нормай большасці помнікаў XV—XVI стст. розных жанраў: до граніци земьское (Вісл., 38б); всекатель ѿтсѣкль главоу стое оульяни (Чэцця, 87б); не терай земли литовское (Віл., 448); для сильное а нестерпливое горючести слнчное (Валх., 46б); съ початка жатвы ячменное (Зб. 262, 31б); днепровое рыбы не гадали (Барк., 139б); им нарки не треба великое (Наб. тур., 20б); земли литовское (Патр. К., 48); з земли хананеиское (Біблія, 58). З помнікаў другой палавіны XVII—XVIII ст. двухскладовы канчатак *-oe/-ee* роднага склону пераважае над аднаскладовым толькі ў асобных рэлігійных друкаваных, а таксама ў рукапісных зборніках рэлігійных павучэнняў і навел: Оужалса плачливое молодости (Кін., 54); з ѣтробы материнское (Навука, 16); зъѣполное скрѣхи... не мель (Зб. 255, 13); до хрестиянское философии (Зб. 752, 172б).

Новыя формы на *-ой/-ей*, якія ўтварыліся ў жывой мове шляхам рэдукцыі ненацісканога *e* ў двухскладовым канчатку, адзначаюцца спарадычна ўжо ў асобных тэкстах XV ст., а нормай становяцца ў большасці помнікаў XVII ст., напісаных мовай, блізкай да гутарковай: из воли бжіей (Вісл., 10); з великой ѿпатриности (Валх., 47); иконы пречистой бгородицы (Будны, 13б); ку доброму рэчы посполитои (Ст. 1566, 31); на границах Францѣи нарбоненской (Атыла, 205); еще есте не сыты крови троанской (Бельск., 89б); з жебранины нендзной (Лям., 13); для горячей огна моцы (Мак., 36—37); вкинте его до темности ѿстатней (Жыц. св., 167б); з восточной стороны (Зб. 82, 6).

Традыцыйным быў для беларускай мовы канчатак *да в а л ь н а г а* склону адзіночнага ліку *мужчынскага* і *ніякага* роду *-ому/-ему*, які і з'яўляецца асноўнай нормай помнікаў усіх жанраў. У большасці рукапісных тэкстаў, асабліва дзелавых, пасля шыпячых, як правіла, ужываецца канчатак цвёрдай разнавіднасці асноў *-ому*:

мают тую шпеку... шбъчому ... злетити (Ст. 1566, 11);
горачомъ прагненю твоємъ досыт стало (Карп., 406).
У рэлігійных, летапісных і ранніх дзелавах творах, асаб-
ліва друкаваных, пасля зацвярдзелых зычных асноў
можна сустрэць канчатак *-ему*: протывъ пріказанью
бжъему (Вісл., 15); къ брату пріеждивалъ къ старшемъ
(Віл., 439); старшемъ а шстатнемъ кнАжати (Каз. Кір.,
70).

Нормаі у давальным склоне адзіночнага ліку *жаночага*
роду з'яўляюцца формы на *-ой/-ей*, якія захавалі-
ся са старажытнарускай эпохі. Пасля шыпячых у больш-
шасці выпадкаў ва ўсіх помніках выступае канчатак
-ой: къ вышшой оучтвості взвъл (Каз. Кір., 194); ку
слѣжбѣ бжой (Навука, 52). Радзей сустракаецца ва-
рыянт *-ей*: къ хвалѣ бжеи (Бельск., 1536); къ чти а хвалѣ
бжеи (там жа, 47). У рэлігійных помніках з найбольш
адчувальнай кніжна-славянскай стыхіяй зрэдку пасля
мяккіх пярэднеязычных сустракаецца канчатак *-ей*,
які ў царкоўнаславянскай мове далучаецца да асноў як
на мяккі, так і на цвёрды зычны: не прістѣпит
бо злоба бжественей блгодати (Чэцця, 756); нав-
ченъ былъ вѣре хрстыаньстей (там жа, 296); вон же
хошет соудити вселеннѣй правдою (Зб. 262, 10); сію ти
млтваѣ яко влдцѣ грѣшнен приносимъ (там жа, 116);
жидовьстѣи странѣ прѣвосщенникоу свѣщаніе же авлаѣи
(там жа, 26).

Поўныя прыметнікі *жаночага* роду ў в і н а в а л ь-
н ы м склоне адзіночнага ліку ў старабеларускай пісь-
меннасці ў цэлым маюць пераважна традыцыйны для
беларускай мовы канчатак *-ую/-юю*: далъ есмъ правду
крепкую (Гр. 1387); сильноую великоюу моусишь оувидѣ-
ти моюу моюу терновую (Пак. Хр., 36); выдѣли на
шном мѣстцѣ свѣчѣ горючѣю (Стрыйк., 454); мает мѣти
дужѣю силѣ (Зб. 752, 118).

Поўныя прыметнікі *мужчынскага* і *ніякага* роду ў
т в о р н ы м склоне ўжываюцца толькі з традыцыйным
канчаткам *-ымъ/-имъ*: оувидѣли его старци повившас
южемъ власнымъ (Чэцця, 36); передъ тым сѣдом го-
ловнымъ (Трыб., 9); казал их железным начинем кости
вси переломити (Зб. 752, 126). У помніках XIV—XV стст.
і ў пазнейшых рэлігійных і свецка-мастацкіх пасля шы-
пячых пераважае канчатак *-имъ*, пасля заднеязычных
сустракаецца канчатак *-ымъ*: полскымъ правомъ (Вісл.,
256); великим кнАзем витовтом (Віл., 442); дѣлом
члчымъ (Валх., 57); которыи ся шбливают кислым а

горачим квасом (Стрыйк., 436); бѣдѣ дѣжим (Хран., 1596).

Прыметнікі жаночага роду ў творным склоне адзіночнага ліку ў пераважнай большасці помнікаў выступаюць з традыцыйным двухскладовым канчаткам *-ою/-ею*: пожегъци имають злою смертію гинѣть (Вісл., 256); покрый нас своею чстною ризою (Чэцця, 81); поговорю горкою дшею моею (Зб. 262, 15); казал пилою деревяною наполю перетерти (Бельск., 133); водою самѣтною жалю напавааетъ (Лям., 10). Адпаведны аднаскладовы канчатак прадстаўлены нязначна. Прыклады яго ўжывання з'яўляюцца хутчэй апіскамі: кривдои божои (Зб. 81, 246); лествицею небесной (Зб. 82, 66).

У большасці старабеларускіх тэкстаў XIV—XVII стст. асноўным у месным склоне *мужчынскага і ніякага* роду з'яўляецца традыцыйны канчатак *-омѣ/-емѣ*, на ўзроўні другараднай нормы пашыраны прыклады ўжывання канчатка *-емѣ* пасля шыпячых: ѿ пастѣхѣ ѿвечемѣ (Вісл., 27); на великом кнѣзеньи (Віл., 4376); на глоубшемѣ местци (Валх., 47); в млсрдію бжьем (Пак. Хр., 78); на ... дужем драбори ехал (Троя, 516); на месте навышшем (Бельск., 496); в зацнѣйшом пекнѣйшом, звѣзнѣйшом сѣптелнѣйшом достаточнѣйшом языку (Каліст I, 8); во ѿвчомѣ ѿдению (Зб. 255, 886); в гѣстомѣ лѣсе (Хран., 136).

У нямногіх помніках розных жанраў XV—XVII стст. адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены новы канчатак меснага склону, аднолькавы з творным, які ў жывой гутарковай мове набыў у гэты час значэнне нормы: оу высокимѣ городе (Увар., 37); ѿ старимѣ законѣ (Будны, 86); по садѣ ѿном роскошным (Біблія, 542); в малым ѿкрѣте езджѣ (Бельск., 1766).

Самым пашыраным у поўных прыметнікаў жаночага роду ў месным склоне з'яўляецца традыцыйны канчатак *-ой/-ей*. Пасля шыпячых, асабліва ў ранніх помніках, сустракаецца канчатак *-ей*: в чюжей земли (Вісл., 16); оу печали великой (Чэцця, 146); в литовской земли (Віл., 4466); в... тѣжкой смртелной шкоде (Троя, 626); в церкви божои (Унія, 26); гѣ... в трѣбѣ божои зыде з неба (Каз. Кір., 148); при смерти челоѣчои (Зб. 261, 86); на чорной и бѣлой рѣси (Стрыйк., 524); в покусѣ телесной (Пролаг, 481).

Працягам старажытнарускіх літаратурна-пісьмовых традыцый у старабеларускай пісьменнасці з'яўляецца былы канчатак поўных прыметнікаў множнага ліку

мужчынскага роду назоўнага і пры неадушаўлёных назоўніках вінавальнага склонаў *-ыи/-ии*, які часткова пашырыўся і на прыметнікі *ніякага і жаночага* роду. Адпаведныя формы з'яўляюцца адзінымі ў помніках розных жанраў XIV—XV стст. Назоўны склон: многы несправне бралі (Вісл., 22); почали пси дворнии притоужати (Чэцця, 98б); люди ратнии отступили от Скиргайла (Увар., 3б); вінавальны склон: принесли дары многоценнии (Алекс. XV, 2б); слова неоучтивии мовитъ (Троя, 2). Яны з'яўляюцца пануючымі ў асобных рэлігійных і свецка-мастацкіх помніках XVI—XVII стст., у дзелавых жа тэкстах гэтага перыяду яны займаюць ужо другараднае месца. Назоўны склон: оумножатсА лживии пророци (Каз. Кір., 76); мѣль пазнокти росоховатии быдличии (Рым., 80б); дши стии ... з тѣль своих вышли были (Зб. 259, 5б); промени солнечнии, мѣсАчнии и звѣзднии на высоту всходили (Хран., 9); вінавальны склон: присылали емѢ жонки краснии (Арыст., 14б); радости невымовнии ... слышалъ (Каз. Кір., 30).

З канчаткам *-ие/-ые* ў назоўным склоне множнага ліку ў старажытнарускай мове ўжываліся прыметнікі толькі жаночага роду. У старабеларускай мове гэты канчатак пашырыўся і на прыметнікі мужчынскага і ніякага роду. Ён паступова выцясняў разгледжаны вышэй традыцыйны канчатак *-ии/-ыи*, бо больш адпавядаў норме жывой гутарковай мовы. Канчатак *-ие/-ые* ўжо шырока прадстаўлены ў помніках XIV—XV стст., у большасці ж помнікаў XVI—XVII стст. ён утварае асноўную або адзіную норму. Пасля заднеязычных тут сустракаецца канчатак *-ые*, пасля шыпячых часта выступае *-ие*. Назоўны склон: оувѣдали многие люди (Чэцця, 94); многие теж повставают (Пс. XVI, 8); зъродкове змевые Ако можетъ добре мовити, лихими бѣдѣчи (Цяп., 16—16б); potravы свѣтские бываютъ заправные горячие (Зб. 261, 147б); нагие на тѣле (Зб. 81, 1); вінавальны склон: писма заразливые выдавать (Унія, 2б); на сѣды головъные (Трыб., 12); на пѣстые мѣстца (Зб. 752, 122).

У родным, пры адушаўлёных назоўніках у вінавальным, і месным склонах множнага ліку поўныя прыметнікі ўсіх трох родаў выступаюць звычайна з традыцыйным для старабеларускай мовы канчаткам *-ыхъ/-ихъ*, прычым *-ыхъ* яшчэ сустракаецца пасля заднеязычных, *-ихъ* — пасля шыпячых. Родны склон: ѿ ѿткладанію роков великихъ земських (Вісл., 39б); исполни очи мои слезъ дховных (Чэцця, 8б); привели к немѢ

тисАчю тисАчь коней кормных (Алекс. XV, 2); з оустъ медвѣжих (Валх., 44б); вінавальны склон: не отпус-
кай ... друговъ своих лепших (Арыст., 3); Головніи-
ших еретиковъ тѣ Кирилъ стии потлѣмлет (Каз. Кір.,
165б); предніиших бѣсовъ заперъ в пропасть (там же,
24); над оубожшихъ в дары не выносить (Каліст I,
84б); месны склон: о земныхъ квалцахъ (Вісл., 1); в
бѣлыхъ ризахъ (Чэцця, 4б); в речахъ таковыхъ кривавыхъ
(Трыб., 5); оу православныхъ (Каз. Кір., 84).

Поўныя прыметнікі ўсіх трох родаў у даваль-
ным склоне множнага ліку выступаюць з традыцыйным
канчаткам *-ымъ/-имъ* адпаведна пасля цвёрдых і мяккіх
зычных: а лѣнвым і непотребным по покое телеснѣмъ
моука вѣчнаА (Зб. 262, 8); Местцю сѣдомъ головнымъ
(Трыб., 7); Добримъ страшонъ, злосливымъ ласкаве сА
ставить (Лям., 24); Противко злымъ людемъ (Пс. XVII,
5б). У помніках розных жанраў XIV—XV стст. звычай-
ным з'яўляецца канчатак *-ымъ* пасля заднеязычных:
полочаном всемъ немечькымъ (Гр. 1405); оубогымъ людемъ
чинАт (Вісл., 28).

У творным склоне множнага ліку звычайным
з'яўляецца канчатак *-ими/-ими*, які нязменна захоўваўся
са старажытнарускай эпохі: ѿболоки небѣсными (Чэцця,
58); сноурами золотыми препоАсовалисА (Жыц. Ал., 97);
твар его железными кокти драти казал (Зб. 752, 103б).
У тэкстах XV—XVII стст. пасля шыпячых ужываўся, як
правіла, канчатак *-ими*: медци венцейшими стали (Буд-
ны, 70); низшими, плохими, брыдшими, спроснѣйшими
(Каліст, 153); заразил Іова стго немочию и вродами
што найгоршими (Жыц. св., 14).

Да традыцыйных рыс старабеларускай літаратурна-
пісьмовай мовы належаць формы парнага ліку поўных
прыметнікаў. Атрыманая старабеларускай мовай у спад-
чыну ад старажытнарускай, гэтыя формы сталі выхо-
дзіць з ужытку, будучы з'явай рэліктавай у большасці
беларускіх народных гаворак старажытнага перыяду.
Большасць прыкладаў іх ужывання сканцэнтравана ў
помніках XIV—XV стст., калі яны былі, відавочна, яшчэ
характэрнымі для жывой мовы. Найбольш часта адзна-
чаюцца формы *назоўна-вінавальнага* склону:
ѿтвориль стаА своА оуста (Чэцця, 43б); ѿ беднаго оуста
мога (Пак. Хр., 13б); поднесетесА ворота вѣчнаА
(Пс. XVI, 25б). Адзначана таксама рэдкая форма пар-
нага ліку *назоўна-вінавальнага* склону з характэрным
для царкоўнаславянскай мовы канчаткам *-аа* без інтэр-

вакальнага *j* у спалучэнні з назоўнікам у форме парнага ліку: *поднеситесА ворота вечнаа* (Пс. XVI, 25).

Практычна адсутнічае ў старабеларускай пісьменнасці форма *родна-меснага* склону. Рэдка сустракаецца форма *давальна-творнага* склону: *сима великіма архистратігома* (Чэцця, 76); *с пресмоутнымя очіма* (Пак. Хр., 13); *дешевнымя очіма* (Каз. Кір., 54); *телеснымя очіма и не видимо* (Жыц. св., 122); *очіма телеснымя* (Зб. 259, 30); *рѣкама людскіма* (Хран., 20).

Такім чынам, разгляд скланення поўных адносна-якасных прыметнікаў у помніках старабеларускай пісьменнасці паказвае, што ў ім намеціліся змены, асноўныя з якіх замацаваліся пазней у якасці нормы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Працэс паступовага набліжэння склонавых форм гэтых прыметнікаў да жывой мовы працякаў з неаднолькавай інтэнсіўнасцю ў розных жанрах старабеларускай пісьменнасці. Так, у рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстах ён запавольваўся традыцыйнай выкарыстання ў іх архаічных царкоўнаславянскіх і старажытнарускіх форм — назоўнага склону адзіночнага ліку жаночага роду на *-аа*, роднага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду на *-аго/-яго*, назоўнага склону множнага ліку на *-ыи/-ии*, ўскосных склонаў парнага ліку і інш. Найбольш інтэнсіўна адзначаны працэс працякаў у дзелавых і рукапісных тэкстах іншых разнавіднасцей пісьменнасці канца XVI—XVII ст. Тут прыкметна адлюстраваліся такія рысы жывой мовы, як цвёрдасць канцавых шыпячых *i* *p* асноў, аднаскладовы канчатак *-ой/-ей* у родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду, у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду канчатак *-ымъ/-имъ*, аднолькавы з творным склонам.

Формы прыналежных прыметнікаў

Найбольш прадуктыўнымі з суфіксаў прыналежных прыметнікаў у старабеларускай мове былі атрыманыя ў спадчыну ад старажытнаруускай мовы суфіксы *-ов-*, *-ев-*, *-ин-*, *-іѣ-*, *-іѣ-*, *-н-*. У агульнаславянскі перыяд прыналежныя прыметнікі скланяліся па іменнаму тыпу, як назоўнікі асноў на **o* і на **a*. Іменнае скланенне прыналежных прыметнікаў мела месца і ў пачатковы перыяд развіцця старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы. Аднак тут вельмі рапа пад уплывам адносна-якасных

прыметнікаў яны пачалі набываць поўныя формы скланення.

У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі *мужчынскага* роду, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ов-*, *-ев-*, *-ин-*, выступаюць, як правіла, з чыстай асновай, як і ў старажытнарускай мове. Назоўны склон: мѣньшій брат Ѡалковъ (Вісл., 23); постелникъ фараоновъ (Скар. КБ, 716); на него оузгѣчит тѣл блискъ сѣличинъ (Зб. 262, 29); отпочивает дхъ илнин на елисею (Бельск., 1246); вінавальны склон: возьме нечистиши жидове крсть чстный хсвъ (Чэцця, 26); на разѣм послателевъ (Арыст., 14); листь вызнаныи сорочынъ перед нами покладалъ (КВС, 486, 1522); под дах полкгрошков (Еўл., 24); лѣментъ Адамовъ видѣлъ (Хран., 12). Поўныя формы гэтых прыметнікаў у старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца надзвычай рэдка: домъ паоуковый надежа его (Зб. 262, 156).

Прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ьб-*, *-ь-*, *-н-*, пераважна ў ранніх і зрэдку ў пазнейшых, у асноўным рэлігійных, помніках выступаюць у архаічных кароткіх формах. Фіксацыя гэтых форм толькі кніжнымі тэкстамі сведчыць аб адсутнасці іх у тагачасных народных гаворках. Назоўны склон: азъ есмъ англъ господень приидох к тобѣ с небеси (Чэцця, 38); заложи Владимиръ, сынъ Ярославль, Святую Софью (Увар., 956); вінавальны склон: оузнѣти крсть гснь изъ земли (Чэцця, 206); двор княж изложиша (Увар., 1016); оповѣдают приход гсднь (Каз. Кір., 1506).

Асноўную норму ўтвараюць поўныя формы такіх прыметнікаў з канчаткам *-ый/-ий*. Назоўны склон: снъ чловѣчин черви (Зб. 262, 226); вінавальны склон: имеетъ положить лѣпежь барани (Вісл., 34); оурѣд епскпи зложит (Жыц. св., 666). Пасля шыпячых часцей выступае канчатак *-ий*, радзей *-ый*. Назоўны склон: обычай злостивій был слѣжебничій (Вісл., 25); симъ нарицаюся слоуга божій (Арыст., 126); приповѣдане несть моленіе але кгвалтъ пророчій (Каз. Кір., 1716); вінавальны склон: голос члвчій слышал есми (Пак. Хр., 206); вчинил ... девичьи монастыр (Рач., 230); принявши образ неволничии (Зб. 261, 74); выслѣхалъ бгъ голосъ дѣтѣчій (Хран., 34).

У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах адзіночнага ліку іменная форма характэрна і для прыналежных прыметнікаў *ніякага* роду.

Традыцыйнасць яе дапаўняецца тым, што ў разглядаемы перыяд флектыўнае -о ўжо не адлюстроўвала ўласцівага жывой гутарковай мове вымаўлення галоснага няверхняга пад'ёму ў пазанаціскным складзе. Назоўны склон: стму ивану... село лебедево (Гр. 1384); ани осмотрѣло око соколово (Зб. 262, 23б); антихристово зачнетсѣ владарство (Каз. Кір., 134); запалило сердце ооминно (Зб. 259, 32); винавальны склон: блгсвенъ градый во имѣ гснѣ (Чэцця, 32); приналь бѣ лице певово (Зб. 262, 30б); побилн татарове Витовтово воиско (Рач., 263); стадо Хрстово зрываючы (Унія, 1б); на воиско наливаикино (Барк., 154); в сердце продово (Зб. 752, 160б). Адпаведная займенная форма ў старабеларускай пісьменнасці сустракаецца вельмі рэдка: крыло павиное похвално есть (Зб. 262, 29).

Прыналежаыя прыметнікі ніякага роду, утвораныя пры дапамозе суфіксаў -*ь*-, -*ь*-, -*н*-, у рэлігійных помніках часам адзначаюцца ў архаічных кароткіх формах. Назоўны склон: слово гсднѣ бысть к нему (Скар. КБ, 28); то ест преште гднѣ (Бельск., 44б). Звычайнымі ж у помніках розных жанраў з'яўляюцца поўныя формы з канчаткам -*ое*/-*ее*: дѣло бо члчѣе боудет заплачено емоу (Зб. 262, 26); Человѣкъ есмь сътворенъе божие (Будны, 1); вспоможене господнее завитает (Зб. 255, 9); винавальны склон: оузрѣла на дрѣве гнездо птичѣе (Чэцця, 15); члвчѣе мѣсо ели от голодѣ (Бельск., 246б); на жребѣ осличѣе (Каліст I, 93б); звѣрѣчѣе, пташѣе и рыбѣе мѣсо ели (Хран., 16б).

Поўная форма прыналежаых прыметнікаў ніякага роду з суфіксамі -*ов*-, -*ев*- мае адноснае значэнне: изали будѣ ести мѣсо быковое (Пс. XVII, 30б).

Нязменна са старажытнарускай эпохі ў старабеларускай пісьменнасці захоўваюцца іменныя формы *жаночага* роду назоўнага склону адзіночнага ліку з канчаткам -*а*, утвораныя пры дапамозе суфіксаў -*ов*-, -*ев*-, -*ин*-. Гэты канчатак хоць і не супярэчыў жывой мове, але і не ўтвараў спецыфікі беларускай мовы сярод іншых усходнеславянскіх моў. У помніках розных жанраў пануюць прыклады накшталт дань рылова долѣ (Гр. 1387); голова материна (Вісл., 24б); несторьева ересь згорѣла (Чэцця, 50); обломнѣя на леду дружина святополкова (Увар., 92б); плесала дочка продыадина (Цяп., 19); шляхтынка нежка жолнѣрова (Еўл., 5); то ест церковь артемидина (Пролаг, 585б).

Адпаведныя поўныя формы сустракаюцца вельмі

рэдка. Але прыметнікі, якія абазначаюць жонку або дачку пэўнай асобы, часцей выступаюць у поўнай форме: княгиня великая Витовтова (Рач., 252); кролева Сава до солмона была прнехала (Стрыйк., 417).

Прыналежаць прыметнікі жаночага роду, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-bjb-*, *-jb-*, *-n-*, у асобных рэлігійных помніках зрэдку выступаюць у архаічных кароткіх формах з канчаткам *-a/-я*: *средъ венца роука гснА* (Чэцця, 31б); *рада дружнА* (Арыст., 8); *гдѣ значна ласка божя была* (Рач., 280); *личба члча и личба его ес шестьсот шестдесАт и шес* (Каз. Кір., 219).

Асноўную ж норму тут утвараюць адпаведныя поўныя формы з канчаткам *-ая/-яя/-ья*: *сила божиА начала их метати оу воды рѣчьныА* (Чэцця, 13); *вельможность бжыА такъ легко важена* (Пак. Хр., 1б); *страшит мА ненависть братнАА* (Каз. Кір., 148); *Абы сѣ ѿказала правда божиА* (Выкл., 7б).

У родным і пры адушаўлёных назоўніках у в і н а в а л ь н ы м склонах прыналежаць прыметнікі ўсіх трох родаў рознага ўтварэння першапачаткова мелі традыцыйныя кароткія формы. Кароткія формы *мужчынскага* і *ніякага* роду ў родным склоне адзіночнага ліку мелі канчатак *-a/-я*. Адпаведныя прыклады звычайныя ў помніках XIV—XV стст. Яны ўтвараюць асноўную норму і ў радзе рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстаў XVI ст. Родны склон: *ѿтъ ржства гнА* (Гр. 1283); *не терпиши рабиА подобиА* (Чэцця, 12); *которыи гробоу хсва стерегли* (Валх., 61б); *роки... ѿтъ насъ положоуи нестаныА воротынъцова* (КВЗС, 144б, 1539); *начало пристьА антихристова* (Барк., 141б); *длѣ великого страха мѣчителева* (Зб. 752, 81б); *Ведлуг пророцтва Ісаина* (Выкл., 21б); *вінавальны склон: моучаше раба бжиА архипа* (Чэцця, 9б); *велели на колесе разбити ... дядю маткына кнзѣ великаго Витовта ѿтнА брата* (Увар., 89); *закладають вола вдовина* (Зб. 262, 22); *посланца антиѿхова забиль* (Кн. Мак., 53); *выгнал раба божиА* (Зб. 752, 3).

Поўныя формы разглядаемых прыметнікаў з канчаткам *-ого/-его* пачынаюць ужывацца з XV ст., і на працягу XVI ст. яны становяцца ўсё больш прыкметнымі, аднак па-ранейшаму ўступаюць іменным. Традыцыйнасць поўных форм заключалася ў тым, што канец слова іх не адлюстроўваў характэрнага для жывой мовы вымаўлення галосных *o*, *e* ў пазанаціскных складах. Родны склон: *с препоущенѣ бжъего* (Валх., 51б); *ани слышали голоса приставового* (Зб. 262, 13); *до сознаныА вижового*

(КВС, 447, 1522); приход сна члчого (Каз. Кір., 124). Асноўнай нормай яны становяцца толькі ў XVII ст. Родны склон: за ѡбешене ѡтца его наливаиковаго (Еўл., 42); викинен потом з живота велерибег (Бельск., 136); до капища аполоноваго (Алекс., 46); вінавальны склон: брал 8 насъ вижомъ слѣжебника моего наместьничого (КВС, 456б, 1522); воеводу князя Федороваго поймал (Рач., 261); пустили... слугѣ авраамоваго (Біблія, 56); взбѣдил гсдѣ бгѣ дха даніловаго (Жыц. св., 4); знашли есмо Исуса сына Иѡсифоваго (Зб. 255, 127).

Прыналежаць прыметнікі *жаночага* роду рознага ўтварэння ў родным склоне адзіночнага ліку на працягу ўсяго старажытнага перыяду беларускай мовы рэдка выступалі ў кароткіх формах з канчаткам *-ы*: не имаеъ печати ѡцвы поживат (Вісл., 116); аж до смрти геродовы (Валх., 59); до великаго князя Витовтовы смрти (Увар., 49); до артемовы жоны (КВЗС, 11, 1533); наѣки христовы наполнен естъ (Каз. Кір., 78б); до недели ѳомины (Барк., 167б); з челюсти ѡсловы (Самсон, 25); злакшнста великои моцы мендекговы (Стрыйк., 524); з повѣсти пастуховы (Рым., 78); презъ положеніе рѣки Іереевы (Зб. вып., 136).

У цэлым у старабеларускай пісьменнасці ва ўжыванні прыметнікаў данай групы пераважаюць займенныя формы. Сярод іх найбольш пашыранымі з'яўляюцца формы з аднаскладовым канчаткам *-ой/-ей*, вядомым ў старажытнабеларускай мове. Адпаведная форма фіксуецца помнікамі ўсіх разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці. Родны склон: из воли бжіей (Вісл., 10); с тое Содомы антихристовой (Будны, 4); ѡт одежѣ теды ѡвечен познан бѣдешъ (Каз. Кір., 160б); взявши крови телцовои и козлеи (Бельск., 57б); перстен с кости чловечей (Бельск., 225б); простоты голубинои а ростропности змиинои наследовали (Зб. 255, 212б). Такого ж тыпу формы характэрны і для давальнага і меснага склонаў. Давальны склон: цркви бжней (Чэця, 8); к матеры его княгини светославовой (Рач., 255); вере невестен приписал (Зб. 255, 118б); месны склон: о клатве божней (Скар. КБ, 12); на княжои земљи (КВЗС, 34б, 1538); в церкви божои (Унія, 8); по погибели мамаевои (Мам., 67б); не естъ то на чловечей но на воли божой (Зб. 752, 76).

У меншай ступені ў беларускай пісьменнасці пашырана займенная форма роднага склона адзіночнага ліку з двухскладовым канчаткам *-ое/-ее*, якая захавалася са

старажытнарускай эпохі. Яна адзначаецца ў помніках розных жанраў: зь квалтоўнасці 8ліксовое (Троя, 236); безь млсти божее (Сівіла, 1746); з шерьсти верблюжое (Цяп., 4); до на8ки христовое (Бер. саб., 13); аж до смерти продовое (Зб. 255, 1426). Звычайна двухскладовы канчатак маюць у родным склоне адзіночнага ліку прыналежаыя прыметнікі жаночага роду са значэннем жонкі або дачкі пэўнай асобы. Шырокае адлюстраванне гэтай з'явы дзелавымі тэкстамі сведчыць аб наяўнасці яе ў тагачаснай жывой мове: королевое ее млсти (КВЗС, 146, 1537); ѿт панее як8бовое (КВС, 4646, 1552); до дом8 тое мохначовое (там жа, 455); братовое цорки (Еўл., 15).

Слабай пашыранасцю характарызуюцца ў старабеларускай пісьменнасці іменныя формы жаночага роду меснага склону. Яны фіксуюцца помнікамі ўсіх жанраў XIV—XV стст., у тым ліку і дзелавымі, што дазваляе гаварыць аб іх наяўнасці ў тагачаснай жывой мове. Пасля этымалагічна цвёрдых зычных у гэтых формах выступае канчатак *-e*, пасля мяккіх — *-и*: оу жалобе дѣдичне (Вісл., 226); во ютробе мтръни (Чэцця, 38); в темници адове (там жа, 38). У XVI—XII стст. указаная форма адзначаецца ўжо толькі ў рэлігійных, летапісных і гістарычных тэкстах, г. зн. у помніках кніжнай мовы: по смерти Авраамове (Скар. КБ, 47); ѿ мудрости саломоновѣ (Сівіла, 1716); 8 пАтой книзе Моисеове (Будны, 85); По смерти ахавове (Бельск., 124).

У давальным склоне адзіночнага ліку прыналежаыя прыметнікі *мужчынскага* і *ніякага* роду рознага ўтварэння ў помніках усіх жанраў XIV—XV стст. выступаюць звычайна ў іменных формах з канчаткам *-у/-ю*: кто наречеть ѿс8женію старостін8 (Вісл., 8); сн8 бжню взаемъ даешъ (Чэцця, 19); не бе посла ко Блуду, воеводе Ярополчю (Віл., 816). З пазнейшых помнікаў такая форма захоўваецца толькі ў некаторых рэлігійных і свецка-мастацкіх, па чым можна меркаваць, што яна стала прыналежаыцю кніжнай мовы: возвесслАтсА голос8 ѿрганов8 (Зб. 262, 21); к послѣшнствѣ александрову (Арыст., 36); сынови Адамову (Хран., 12); выкройте бг8 Іаковлю (Выкл., 136).

Займенная форма давальнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду з канчаткам *-ому/-ему* адзначаецца ўжо ў самых ранніх старабеларускіх помніках: противъ приказанью божьему (Вісл., 15). Але найбольшае пашырэнне яна атрымала ў XVI—XVII стст.,

аб чым сведчаць наступныя прыклады з тэкстаў розных жанраў: по образѣ божиему сотворилъ его (Скар. КБ, 14); сынови соломоновому (Біблія, 431); конецъ сталсе двдовомѣ царствѣ (Бельск., 197); Петръ сталъ ѣхъ слѣзе архiereевому (Зб. 255, 247). Займенная форма давальнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду з'яўляецца нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Пераважна ў традыцыйнай іменнай форме з канчаткам *-у/-ю* ўжываюцца ў вінавальным склоне адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі жаночага роду, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ов-, -ев-, -ин-*: за вінѣ пановѣ (Вісл., 6); въ вѣроу хсвоу многие почали приходити (Чэця, 35б); поведаша ему всю речь Рогнедину (Увар., 81); през кров баранковѣ (Каз. Кір., 90б); змовилисмы за него сестру пна ложчину (Еўл., 16); отповѣд радивиловѣ ... отдали (Стрыйк., 518б); маючи головѣ воловѣ (Рым., 80б); вспомневши на злыя поступки и злую смръ ариевѣ (Жыц. св., 106); кровъ козлову пити (Пс. XVII, 30б). Адзначана поўная форма жаночага роду вінавальнага склону са значэннем дачкі або жонкі пэўнай асобы: по панию Кгашътольтовую (Рач., 291); так засмѣчоную оставил цесаровѣю (Жыц. св., 72).

Прыметнікі жаночага роду з суфіксамі з элементам *-і-* у вінавальным склоне ў іменнай форме з канчаткам *-у/-ю* адзначаюцца надзвычай рэдка, што тлумачыцца, відаць, іх слабым пашырэннем у жывой гутарковай мове. Прыведзены пералік прыкладаў бадай што вычарпальны: под волю божу (Еўл., 37); кров гсдню (Біблія, 41); на горѣ гню (Зб. 261, 85б); разлил кров члчѣ (Бельск., 9б). Затое адпаведная поўная форма з канчаткам *-ую/-юю* ў помніках розных жанраў з'яўляецца звычайнай, відаць, яна больш адпавядала норме жывой гутарковай мовы: надежоу члчѣю загѣбил еси (Зб. 262, 18); ѿ ѿалѣ божию (Унія, 3б); цесар цаловал рѣкѣ бискѣпью (Бельск., 225б); псюю собѣ головѣ люд старашачи чинил (там жа, 213); ѣваж ласкавост господною (Зб. 255, 104); херѣвимъ ... лвѣю твар мѣль (Зб. 259, 202б—203); ѿсобѣ стрѣсюю мають (Хран., 5).

У творным склоне прыметнікі мужчынскага і ніякага роду рознага ўтварэння выступаюць амаль выключна ў традыцыйнай форме з канчаткам *-ымъ/-имъ*. У тэкстах усіх разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці амаль адзінымі з'яўляюцца прыклады тыпу *пред пароженьемъ бжымъ* (Валх., 43); *со князя великого Оль-*

гирдовымъ позволениемъ (Увар., 43); дхненемъ шадас-
вымъ ѡживѣ (Зб. 262, 20); за ѡпытанемъ моимъ вижо-
вымъ (КВС, 443б, 1522); сыномъ сыновнимъ не есть
(Унія, 11б); игрыскомъ дѣтиннымъ себе оучинилъ (Варл.,
9); з ... потомствомъ Канновымъ (Хран., 13).

Прыналежащыя прыметнікі *жаночага* роду незалеж-
на ад утварэння ў творным склоне адзіночнага ліку вы-
ступаюць у асноўным з двухскладовым канчаткам *-оіо/
-ею*, які для беларускай мовы з'яўляецца традыцыйным.
У помніках розных жанраў пануючымі з'яўляюцца пры-
клады тыпу *ѡтцевою печатю* (Вісл., 11б); за намовою
Аэцыусовою (Атыла, 186); тѣю ересь называецца змне-
вою (Каз. Кір., 165б); аболі іа есмъ псею головою (Біб-
лія, 360); была его ѡсоба прикритаіа скореею лвею (Зб.
259, 11); подъ мощью бѣдешъ мѣжнею (Хран., 10). Пасля
шыпячых у цэлым да сярэдзіны XVI ст. пераважае
канчатак *-оіо*, пазней — *-ею*: *печорою розъбоиничою*
(Цяп., 59б); *сажавка овчею называецца* (Каліст, I,
122б).

Абмежаванасцю ўжывання характарызуюцца ў ста-
рабеларускіх пісьмовых помніках іменныя формы пры-
належащих прыметнікаў *м е с н а г а* склону адзіночнага
ліку *мужчынскага і ніякага* роду. У XIV—XV стст. яны
выкарыстоўваюцца ў помніках розных жанраў, нават у
дзелавых, бо адпавядалі, відаць, у нейкай меры норме
жывой гутарковай мовы таго часу. Пасля цвёрдых зыч-
ных у гэтых формах выступае канчатак *-е*, пасля мяк-
кіх — *-и*: *по рожстве бжии* (Гр. 1405); *о крстѣ хсве* (Чэц-
ця, 21); *на ратоушоу пилатове* (Пак. Хр., 16). У XVI—
XVII стст. даныя формы фіксуюцца толькі нямногімі
помнікамі кніжнай мовы — асобнымі рэлігійнымі і лета-
піснымі тэкстамі як прыкмета адпаведнага стылю. Вы-
яўленыя прыклады не дасягаюць узроўню нормы: *о*
смерти и о погребении Исаакове (Скар. КБ, 64); *в законе*
гсдни (Пс. XVI, 7); *в голосѣ архангеловѣ* (Каз. Кір.,
150б); *на куликовѣ полѣ* (Мам., 70); *на гробѣ*
ахиллѣвѣ (Тр. гіст., 72); *в ... тѣлѣ хвѣ* (Каліст, 112б); *по*
рожествѣ иѡанновѣ (Зб. 752, 9).

Узроўню асноўнай нормы ў старабеларускай пісьмен-
насці дасягаюць адпаведныя займенныя формы з канчат-
кам *-омѣ/-емѣ*, традыцыйным для беларускай мовы.
Прыклады ўжывання гэтай формы шырока прадстаў-
лены ў помніках розных жанраў, у тым ліку і ў дзелавых,
што можа быць ускосным доказам адпаведнасці яе нор-
ме жывой гутарковай мовы старабеларускага перыяду:

по бжемь роженъи (Гр. 1407); ѿ ловж оленьемъ и лосі-
номъ (Вісл., 9б); во ѿбразе голоубичином (Пак. Хр.,
27б); ѿ девичем пороженни (Валх., 41б); на митрополь-
емъ дворъ (Увар., 29б); в домѣ ѿкѣбовомъ (КВЗС, 18б);
ѿ наставаню антѣхристовом (Каз. Кір., 66б); ѿ шюдином
спросном ѣчинкѣ (Біблія, 86); в пѣню пташем се кохаем
(Бельск., 181); на жребѣти ослѣмъ (Каліст, I, 90б);
в животе матчином (Жыц. св. 12б).

Прыналежаыя прыметнікі ўсіх трох родаў у назоў-
ным і пры неадушаўлёных назоўніках у вiнаваль-
ным склонах множнага ліку мелі розныя суадносiны
кароткіх і поўных форм у залежнасці ад словаўтвараль-
ных сродкаў.

Так, прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў
-ов-, -ев-, -ин-, выступаюць амаль выключна ў іменнай
форме з канчаткам -ы/-и. У помніках розных жанраў
нормай з'яўляюцца прыклады тыпу почоль боги цревы
ни во что же (Чэцця, 31); ѿвцы христовы с правдивое
ѿвчарни выводечы (Унія, 1б); Наливаикины козакі ...
пна Григоріа Анюховского забилі (Барк., 154); роздѣ-
лил сыны Лиины и рахилины (Бельск., 24); ѿчы збави-
телевы к немѣ ѿборочоны (Зб. 255, 1).

Прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў з эле-
ментам -j-, у іменнай форме ў XIV—XV стст. адзначаюц-
ца ў помніках розных жанраў, г. зн. былі характэрны як
для кніжнай, так і для жывой мовы. Гэта відаць на
прыкладах тыпу ѿбычани и учинки члвчи измены (Вісл.,
9б); бѣше же сынове Святослави (Увар., 79). У XVI—
XVII стст. кароткая форма адзначаецца толькі зрэдку
ў рэлігійных тэкстах як вынік захавання царкоўнасла-
вянскіх ці старажытнарускіх традыцый: неприѣтели
гсдни скоро ѣщени (Пс. XVII, 7б). Але ўжо ў ранніх
помніках шырокай ужывальнасцю вылучаецца і адпа-
ведная поўная форма, унаследаваная старабеларускай
мовай ад старажытнаруускай.

На працягу ўсяго старажытнага перыяду беларускай
мовы ў пісьменнасці ўстойліва захоўвалася форма, уні-
фікаваная па *мужчынскаму* роду, з канчаткам -ыи/-ии.
У тэкстах розных жанраў, асабліва ў рэлігійных, прык-
метна выступаюць прыклады тыпу: стретоша его Ангели
божии (Скар. КБ, 59); в скорки козлячии (Біблія, 61);
приятели божии власне не ѣмирають (Зб. 255, 29б);
Перси рѣзати невестии казал (Зб. 752, 182); ѿбои скоры
ѿвчии были (Выкл., 43).

Побач з гэтым, набываючы ўсё большае пашырэнне,

ужываецца поўная форма, уніфікаваная па жаночаму роду, з канчаткам *-ые/-іе/-ье*. Пасля канцавых шыпячых асноў часцей выступае канчатак *-іе/-ье*, радзей *-ые*. Як у ранніх, так і ў пазнейшых помніках розных жанраў прыкметна прадстаўлены прыклады тыпу Тыя соут бжье таемности (Пак. Хр., 30); ноги чловечыя псы по улицам волочывали (Рач., 271); з8бы вамъ волчыя 8каж8тъ (Бер. саб., 146); кости члвчне будет на тобъ палил (Біблія, 426); в быдлччне тѣла входит (Бельск., 1686); вси 8чынки законнычыя лепшы се стають (Зб. 255, 4206).

У родным, пры адушаўлёных назоўніках у в і н а в а л ь н ы м, і м е с н ы м склонах множнага ліку прыналежныя прыметнікі выступаюць у старабеларускай пісьменнасці ў поўных формах з канчаткам *-ыхъ/-ихъ*. Для беларускай мовы гэты канчатак з'яўляецца традыцыйным, паколькі ён быў унаследаваны ад старажытнарускай мовы. Прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-ов-*, *-ев-*, *-ин-*, маюць канчатак *-ыхъ*, пры дапамозе суфіксаў з элементам *-j-* — канчатак *-ихъ*. Родны склон: з оустъ медвѣжих албо львовых (Валх., 446); от рук ахилевых (Троя, 7); речей Ижотиных (Трыст., 99); до мачешиныхъ детей (Унія, 46); вінавальны склон: 8били двоухъ братовъ князеи тронатиныхъ (Патр. П., 85); хвалцовъ божиих забиваете (Зб. 752, 286); месны склон: о десети назвахъ фараоновыхъ (Скар. КБ, 4); в границохъ завулоновых (Цяп., 5); По горах ефремих (Бельск., 94); в наметахъ сімовых (Хран., 176).

У д а в а л ь н ы м склоне прыналежныя прыметнікі маюць традыцыйную поўную форму з канчаткам *-ымиъ/-имиъ*. Адпаведныя прыклады аднолькава пашыраны ў помніках усіх разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці: к посломъ Владимировым (Увар., 82); наоучишис заповѣдем гнимъ (Зб. 262, 86); Атылевым жольнеромъ (Атыла, 206); чаровничим на8кам служил (Біблія, 511); землю теж даде сном члвчим (Хран., 1).

Захаваннем ранейшых моўных традыцый характарызуецца і т в о р н ы склон множнага ліку прыналежных прыметнікаў. Нязменна са старажытнарускай эпохі тут выступае канчатак *-ыми/-ими*: змишными оусты почаль говорити евзе (Чэцця, 23); бываша свары межн пастухи Авраамовыми и Лотовыми (Скар. КБ, 256); зов8чы... царей и господарей... неволниками антихристовыми (Унія, 4); з войсками мамаевыми (Мам., 616); зъ 8честниками господними (Зб. 255, 1). У адзінкавых выпад-

ках тут назіраецца захаванне ранейшай цвёрдасці флектыўнага губнога зычнага: з псімы головами (Бельск., 402б). Поўная форма творнага склону множнага ліку прыналежных прыметнікаў на *-ымі/-ими* з'яўляецца адзінай у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

У рэлігійных тэкстах, якія ўзыходзяць да царкоўна-славянскіх ці старажытнарускіх арыгіналаў, зрэдку адзначаюцца формы парнага ліку прыналежных прыметнікаў на *зоўна-вінавальнага* склону з канчаткам *-ая/-яя*: *врата нѣбесная брама раіская* (Зб'. 255, 184б); *родна-меснага* склону з канчаткам *-у/-ю* *о... оугодникоу хсвоу* (Чэцця, 66б); *отведе их Іосифъ от коленъ отцевъ* (Скар. КБ, 89). Прыналежнасць тэкстаў, фіксуемых прыведзеныя прыклады, да кніжных пераканаўча сведчыць аб тым, што разгледжаныя формы ўжо не адпавядалі норме жывой гутарковай мовы таго часу.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове пры рэліктавых формах давальна-творнага склону парнага ліку назоўнікаў *вочы, плечы* прыналежныя прыметнікі-азначэнні ўжываюцца ў форме множнага ліку: *бацькавымі плячыма, матчынымі вачыма*.

Формы ступеней параўнання якасных прыметнікаў

У праславянскай мове былі толькі кароткія формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, якія ўтвараліся пры дапамозе суфіксаў *-jъs-*, *-ejъs-* (*-jeş-, -ejes-*). Яны змяняліся па родах, ліках і склонах: у мужчынскім і ніякім родзе па асновах на *o, у жаночым — па асновах на *a. Паколькі гэтыя формы перасталі ўжывацца ў атрыбутыўнай функцыі, яны рана пачалі страчваць формы словазмянення, у старажытнаруускай мове к XIV ст. засталіся толькі кароткія формы вышэйшай ступені назоўнага склону ніякага роду тыпу *выше, сильнее, крепче*, якія сталі ўжывацца ў ролі выказніка. Разам з тым у старажытнаруускай мове ўзніклі поўныя формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і апісальныя формы — найвышэйшай.

Кароткія простыя формы вышэйшай ступені ў старабеларускай пісьменнасці адлюстравання не знайшлі. Пашырэнне падобных форм, выяўленае ў радзе рэлігійных і свецка-мастацкіх помнікаў XIV—XVII стст.,

больш правільна разглядаць як вынік польскага або чэшскага ўплыву: одна сторона есть долъжша и ширша и болша (Валх., 63); валка тым твержъша есть сА отновила (Троя, 52); справедливша есть паче мене (Скар. КБ, 71); иконописание... вышша рѣчь (Будны, 14); коморкѣ собѣ збѣдовал ... чотыри стопы вшыр и въвыш пат то ест нижша ніжли его был взрость (Зб. 752, 448б). Такая кваліфікацыя прыведзеных форм будзе больш верагоднай, калі ўлічыць, што помнікі, якія іх фіксуюць, або з'яўляюцца перакладамі з польскіх ці чэшскіх арыгіналаў, або напісаны двухмоўнымі ці шматмоўнымі асобамі. Старажытныя ж формы вышэйшай ступені кароткіх прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду тыпу *больше, должеши, ширши, лепши* ў старабеларускіх помніках выступаюць ужо фактычна ў ролі вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў.

Сярод *поўных простых* форм вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў у старабеларускай пісьменнасці ў адрозненне ад сучаснай беларускай літаратурнай мовы пераважаюць утвораныя пры дапамозе суфікса *-ш-*. Прыметнікаў, ад якіх утваралася такая форма, было надзвычай многа і практычна неабмежавана. Суфікс *-ш-* мог далучацца не толькі да невытворных, але і да некаторых вытворных асноў: на вышье право (Вісл., 33б); старшего сына Вышеслава посади в Новгородѣ (Увар., 90б); чим богатшій а тымъ скѣпеншій (Сівіла, 174б); тѣжъшую муку оубійцом самъ богъ после потопа придалъ (Будны, 81); лишное примете осѣженье (Цяп., 32); зъ ѡбфитшою ласкою (Навука, 33); грѣбшій и сѣптелнѣшій и простшій тѣла жебы истность свою мѣли (Мак., 34); до працовитшой дороги (Жыц. св., 162б); гладшие сут слова ихъ над ѡливу (Пс. XVII, 39).

Суфікс *-ш-* маюць, як правіла, і формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, утвораныя пры дапамозе суплетывізму асноў: людие ... почали творити повелѣнья ѡт больших и до меньших (Чэцця, 81б—82); лепшаа страна валки была сА пригодила (Троя, 54б); не отпускай милостных друговъ своих лепших (Арыст., 3); што горшого ... терьпети есмо повинѣни (Унія, 3б); ко брату своему меньшему (Мак., 50б); хѣждшій цо подлѣшій (Бяр., 77).

Амаль у такой жа ступені пашырана ў старабеларускай пісьменнасці простая форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, утвораная пры дапамозе суфікса *-ейш-*, традыцыйнага для беларускай мовы ў цэлым.

У адзінкавых выпадках зарэгістравана кароткая форма з указаным суфіксам, напрыклад: *катораѡ* была *краснейша над слоунца* (Пак. Хр., 3б); *против слнца оусходоу тым менши и мгленши и крепчейши родѡтсе люди* (Валх., 54); *речь перьша и потребнейша* (Троя, 3б); *Правда над все моцнѡиша* (Бельск., 162б); *абы тым безпечнѡиши были ѡт ѡжов* (Бельск., 41б). Свабоднае выступленне разглядаемай формы ў атрыбутыўнай функцыі дазваляе меркаваць, што перад намі сцягнутая форма польскага ці чэшскага паходжання.

У асноўнай масе выпадкаў утварэнні з *-ейш-* выступаюць у поўнай форме: *в рожай шлехетнейший* (Пак. Хр., 22б); *на последнейшихъ стѡронах* (Валх., 94); *кто довод слѡшьнейшыи и лепъшыи водъле ѡбычаѡ права вчинить* (КВЗС, 50); *тыи ся звѣзды яснѡишими ся здают* (Бельск., 7); *пожитечнѡиша* *А реч есть* (Каліст, I, 8); *быль силнѡишимъ* (Зб. вып., 14). Суфікс *-ейш-* з'яўляецца асноўным сродкам утварэння простых форм вышэйшай ступені прыметнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Ярка выражаны кніжны характар мае форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, утвораная пры дапамозе суфікса *-айш-*, які ў старажытнаруускай мове выступаў звычайна пасля шыпячых. Адзінкавыя прыклады яе ўжывання фіксуюцца выключна рэлігійнымі помнікамі, што і дае падставу меркаваць аб адсутнасці яе ў тагачаснай жывой гутарковай мове: *сладчанши над медъ* (Пс. XVI, 21б); *о вещи далечайшой* (Навука, 49); *абы былъ крѣпчайшим* (там жа, 3б); *Вещъ ближаиша* *А есть* (Зб. вып., 15). Зразумела, што ўжыванне ўказанай формы ў гэтых помніках абумоўлена ўплывам царкоўна-славянскіх ці старажытнаруускіх крыніц.

Нешматлікімі прыкладамі прадстаўлена ў старабеларуускіх помніках *апісальная* форма, утвораная пры дапамозе займенніка *самый*. Відавочна, яна не набыла яшчэ дастатковага пашырэння ў пісьменнасці і ў жывой гутарковай мове таго часу: *Пятнадцати локот была ѡная вода над самых гор высших* (Бельск., 9); *емѡ на самомъ среднемъ повѣтрю безпечне забегѡтъ* (Каліст, I, 157).

Традыцыйным для старабеларуускай пісьмовай мовы і прадуктыўным было ўтварэнне *найвышэйшай* ступені параўнання прыметнікаў пры дапамозе прыстаўкі агульнаславянскага паходжання *най-*. У тэкстах розных жапраў гэта прыстаўка ўжываецца часцей за ўсё ў

ранейшай несцягнутай форме, характэрнай для старажытнарускай мовы.

Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены сцягнутыя формы з прыстаўкай *на-/най-*: *ω* *наимилостивша* панно *маріа* (Пак. Хр., 2); *ω* *наймилейша* матухно (там жа, 3б); *тебе* прошѣ *матко* *наимилша* (Бельск., 154б). У асноўнай жа масе выпадкаў найвышэйшая ступень з прыстаўкай *най-/наи-* выражаецца поўнай формай: *ω* *маріа* *наимилостившая* *матухно* (Пак. Хр., 2); *листъ* его *млстти* *кнзѣ* *костенътина* *ивановича* *ω* *строског* *воеводы* *троцького* *гетъмана* *наивышого* ... *покладалъ* (КВС, 481, 1552); *хотѣт* *сѦ* *собрати* *наибольшы* *тры* *рыцѣры* (Трыст., 7); *з* *наимоцнейшого* *кгрѣнътѣ* (Унія, 10); *наипервша* *дата* (Еўл., 7); *болест* *телесная* *нехаи* *бѣдет* *наибольшая* (Зб. 261, 80б); *двѣ* *речи* *соут* *наипотребнѣйшы* (Навука, 73); *якѣю* *бы* *им* *найгоршѣю* *и* *должеишѣю* *смерть* *задат* *мел* (Жыц. св., 24б).

Побач з гэтым прыкметна выступае форма найвышэйшай ступені, утвораная пры дапамозе сцягнутай прыстаўкі польскага паходжання *на-*, з якой сустракаецца часам і сцягнутая форма. Адпаведныя прыклады адзначаюцца, як правіла, у помніках, мова якіх адчула польскі ўплыў. Упершыню яны ўжыты ў Вісліцкім ста-туце, а ў Дзённіку Ф. Еўлашоўскага яны ўжо з'яўляюцца нават адзінымі: *наблишье* *племѦ* (Вісл., 36); *мста* *матка* *намилейша* (Пак. Хр., 12б); *никалаите* *соут* *хрестіаны* *настарши* *на* *свѣте* (Валх., 82); *яко* *накрепченшым* *муром* *ω* *точоны* *сут* (Атыла, 198); *зо* *всѣх* *царей* *нагоршии* (Бельск., 119б); *над* *навдѣчнѣйшіе* *того* *живота* *потѣхи* *оулюбилъ* (Варл., 9б); *которое* *чѣдо* *межи* *всѣми* *и* *иными* *немал* *наболшее* *и* *назнаменитшее* (Жыц. св., 137б); *в* ... *зо* *всих* *наглыбшии* *ров* *впасти* *хотѣлъ* (Пролаг, 493).

Для выражэння разглядаемага граматычнага значэння ў старабеларускай пісьменнасці выкарыстоўваецца часам і прыстаўка *пре-*. Аналіз жанравага характару фіксуемых даную форму помнікаў паказвае, што такі спосаб утварэння найвышэйшай ступені не быў уласцівы жывой гутарковай мове старажытнага перыяду. Крыніцай указанай прыстаўкі з'яўляецца царкоўнаславянская або польская мова. Хутчэй за ўсё тут мела месца запазычанне не прыстаўкі, а словаформы: *госпожи* *пречстое* (Чэцця, 17б); *оу* *превышних* (Зб. 262, 19); *люди* *боудут* *носити* *ω* *дежѣ* *предивнѣ* *господоу* *бгѣ* *невгоднѣ* (Сівіла, 174б); *яко* *же* *рек* *премдрый* (Арыст., 9); *пре-*

велке богатства (Еўл., 22); в церковь соборную пресега
тои бгци (Мам., 45); презацнаѣ з молодости (Зб. 752,
846).

У асобных помніках рэлігійных жанраў, стыль якіх
характарызуецца экспрэсіўнасцю, сустракаецца форма
найвышэйшай ступені, утвораная пры дапамозе дзвюх
прыставак *пре-* і *най-*: пренасвѣтшого сакраментѣ посве-
ценье (Бер. саб., 446); кровню пренаидорожшою
(Дыяр., 170); на тварь его Пренасвѣтѣишую (Зб. 81,
196); цвѣтъ з себе Пресличнейшии хса живота нашего
Пустила (Зб. 752, 413).

Аналіз сістэмы форм прыметнікаў у старабеларускіх
помніках паказвае, што яна была неаднолькавай у роз-
ныя перыяды старажытнага развіцця беларускай мовы,
а таксама ў розных жанрава-стылявых разнавіднасцях
пісьменнасці. У большасці тэкстаў XIV — пачатку
XVI ст. на ўзроўні асноўнай нормы ўжываюцца трады-
цыйныя формы. Формы, крыніцай якіх была жывая гу-
тарковая мова, пачынаюць дасягаць узроўню нормы з
другой палавіны XVI ст. У цэлым у параўнанні з нека-
торымі іншымі часцінамі мовы, напрыклад з назоўнікам
і дзеясловам, прыметнік у старабеларускай пісьмовай
мове ў большай ступені захваў ранейшую сістэму сваіх
форм.

ЛІЧЭБНІК

У гэтым раздзеле разглядаецца адлюстраванне ў помніках старабеларускай пісьменнасці формаўтварэння той групы слоў, на базе якой утварылася лічэбнікавае скланенне як самастойны тып. Гэта лічэбнікі ад *двух* да *дзесяці* і вытворныя ад іх. Тыя ж лічэбнікі, якія на працягу ўсёй сваёй гісторыі скланяліся па займеннікава-прыметнікавым скланенні (*адзін*, *парадкавыя*, *зборныя*) або па тыпу назоўнікаў (*сто*, *тысяча*, *мільён*), тут не разглядаюцца.

Помнікі беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. адлюстроўваюць той перыяд у развіцці лічэбнікавага скланення, калі на базе трох старажытных тыпаў (*два*, *оба*; *три*, *четыри* і *пять* — *десять*) фарміраваліся два сучасныя тыпы. Варыянтная разнастайнасць форм размяркоўваецца ў асноўным паміж традыцыйнымі і новымі, жывымі народнымі элементамі.

Першы тып утвараўся шляхам аб'яднання скланення лічэбнікаў *два*, *оба* і *три*, *четыри* на базе парадэгмы апошніх двух.

Вядома, што гэтым лічэбнікам у старажытнарускі перыяд было характэрна адрозненне па родах у назоўным склоне (*дѣва* — муж., *дѣвѣ* — ніякі і жан., *тры(иє)*, *четыре* — муж., *три*, *четыри* — ніякі і жан.), а ва ўскосных склонах існавала адна для ўсіх родаў парадэгма — для *два*, *оба* па парнаму ліку і для *тры*, *чатыры* па множнаму. Вырашальныя змены ў гэтай групе лічэбнікаў адбыліся к канцу старажытнарускага перыяду.

Помнікі старабеларускай пісьменнасці пачынаючы з XV ст. для лічэбнікаў *тры* і *чатыры* ўжо фіксуюць поўную страту адрозненняў па родах і выпрацоўку адной склонавай формы ў назоўным (і вінавальным) — пры неадушаўлёных назоўніках) па ніякаму і жаночаму роду ў двух графіка-фанетычных варыянтах: мяккім і цвёрдым. Для першага лічэбніка гэта варыянты *три* і *тры*. Абодва яны ўжываліся ў помніках усіх жан-

раў, прычым нярэдка ў адным і тым жа помніку, але пры відавочнай колькаснай перавазе мяккага варыянта: а бѣдетъ лі деръжалъ три годы и три мѣци (Вісл., 16); держал три лета (там жа, 22); дали мыто ... на три годы... держати ему тын мыта три годы (АЛРГ, 83, 1489); а то си три брата татарскыа (Супр., 81); ему же родишесѣ три сыны (Скар. КБ, 146); мешъкаль особьно три годы и даль емѣ... три волы (КВЗС, 159, 1540); мает дати вины нам... три рубли гршѣи а стороне трыж рубли (Ст. 1566, 36); дни три при мнѣ тривають (Цяп., 216); три дни выйдут, и почалсѣ радити и взѣль три жерди (Бава, 77); тые три рѣчи заховаи (Дыяр., 158); сакрамент тры рѣчи значит (Зб. вып., 1).

Для *чатыры* былі тыя ж суадносіны мяккага і цвёрдага варыянтаў, але пры большай колькасці зыходных асноў — *чотыри, четыри, чтыри і чотыры, четыры, чтыры*: сѣма томѣ чотыри тисѣчи копъ (ККК, 61, 1482); в него были четыри сны (Супр., 82); потокъ... розлучашесѣ во четыри реки (Скар. КБ, 11); Мишко з Мартиномъ... дымы четыры (ДМАМЮ, I, 69, 1525); Прышли чотыри рыцѣры (Трыст., 10); а с тыми шлѣхты чотыры рожан (Рач; 1126); на чотырох рогахъ будѣт чотыри колца (Біблія, 143); жывности... возовъ чтыры (АСД, I, 251, 1616); цноты головныи чтыри тын сѣт (Дыяр., 1726); вси чотыры мешкали (Зб. 82, 17); четыры были сакрамента (Зб. вып., 16).

Рэшткі старажытнай формы назоўнага склону мужчынскага роду *трые, четыре*, якія ў асобных помніках старабеларускай пісьменнасці прэтэндуюць на варыянтную норму, сустракаюцца побач з *три, чотыри* толькі ў тых помніках, якія наогул вызначаюцца большай сувязю са старой пісьмовай традыцыяй: трые цри ...дары прынесли (Чэцця, 114); тры кѣсы хлѣбы вкѣшаше (там жа, 8); пишутъ ... како четыре евангелисты (Скар. ПЦ, 2); избито есть мужовъ ... четыри тысеци (там жа, 11); четыре теже круги златыхъ зготуеши (Скар. КІ, 47).

Старажытныя формы роднага склону *трыи і четырѣ* таксама рана выйшлі з ужытку, і ў помніках старабеларускай пісьменнасці ўжываліся ўжо новыя формы, якія пад уплывам меснага склону займеннікава-прыметнікавага скланення набылі канчатак *-х*. У родным і месным склонах ужываліся таксама два варыянты форм, мяккі і цвёрды, пры перавазе мяккага (ад пералічаных раней асноў) — *трех, чотырех, четырех, чтырех і трох*,

трэх, чотырох, четырох, чтырох: а рокѸ ѿ трехъ недел дален не имают ѿткладат (Вісл., 12б); по светои малкгорете в трох неделах (КВЗС, 19, 1537); ѿт чотырехъ царей ѿтнАль (Будны, 25); с тыхъ всихъ дванадцати ѿсоб выберэм трэхъ (Ст. 1566, 41); ѿт чотырехъ ветровъ (Цяп., 34б); в чотырохъ милАхъ ѿт реки немна (Рач., 114); почали ѿтпирати с трехъ сторон (Барк., 139б); ѿбрано... на тотъ 8рѣд чтырех (Еўл., 40); пѣть ихъ цареи против чотырех (Біблія, 35); четверо звирѣт... ѿ чотырохъ крылахъ каждое и ѿ чотырохъ рѣкахъ (Бельск., 140б); до чотырохъ недел (ККСС, 177б, 1616); трохъ ѿсобъ... виделем (Дыяр., 158б); зо всѣхъ частеи чотырехъ свѣта (Зб. 82, 25); треба еше трехъ речей (Зб. вып., 4б). Пераважнае ўжыванне мяккага варыянта — гэта даніна правапіснай традыцы, якая не паслядоўна вытрымлівалася нават у адным і тым жа помніку: с тыхъ трехъ третей королю дань идетъ сто рѣблевъ и тры (ККК, 165, 1487); на тры годы, тын тры годы, в тыхъ его трехъ годехъ (АЛРГ, 81—82, 1498); тые теды дни чотыры, съ тыхъ теды чотырехъ дній (Пыт., 45).

Д а в а л ь н ы склон у старабеларускай мове захоўваў старажытны канчатак -мъ, які далучаўся і ў гэтым склоне да мяккіх і цвёрдых асноў: тремъ братаникомъ ві копъ (ККК, 22, 1482); коу чти тремъ королемъ (Валх., 77б); мы казалі імъ всімъ чотыремъ (КСД, 284, 1510); зведомо то тромъ чловекомъ (КВЗС, 110б, 1539); по всім чотыромъ сторонам (Трыст., 4б); по всімъ сторонам чотыремъ (там жа, 50); назначил тром сыномъ 8рѣды (Стрыйк., 415б); сполечное бовѣмъ всѣмъ тремъ ест бозство (Варл., 163); всѣмъ чотыромъ дозорцомъ... поданыи скарбець... бываець (Ст. бр., 13б); по тремъ дню... такъ се молила (Зб. 82, 38). У рэдкіх выпадках пад уплывам адпаведнай старажытнай формы лічэбніка два ў некаторых помніках ужывалася форма давальнага склону ад тры і чатыры з канчаткам -ма: еше ль не розѣмеете... колько кошовъ взАлисьте, а ни семи хлебовъ чотырма тисечамъ (Цяп., 22); маець се ѿповедати хорѣжомъ... а при немъ трема шляхтичомъ (Ст. 1588, 55).

Т в о р н ы склон у старабеларускай пісьмовай мове часткова захоўваў спрадвечны для тры і чатыры канчатак -ми: тын кнігы имают быти за тремі ключи (Вісл., 42б); вела... до храму... со тремі тельци и съ тремі мерами муки (Скар. ПЦ, 6б); оу лѣтехъ... тисАцю столі шестіюдесАт і чотырми (Валх., 76б); тотъ юлиѣсь... двад-

цатьма и тремя ранами был забит (Атыла, 1106). Але асноўнай нормай была форма з новым канчаткам *-ма*, які гэтыя лічэбнікі набылі пад уплывам давальна-творнага склону лічэбніка *два*: обмежэнны зь поддаными чотырема (АВК, II, 1, 1431); хочет намь с того сельца трема паньцыри слѣжити (ККК, 141, 1485); пАть цареи воевалисА суть съ чотырма (Скар, КБ, 266); переедналь былъ мене трима копами грошей (КВЗС, 106, 1533); хто бы з двема або з трэма жонами дети мель (Ст. 1566, 72).

Лічэбнікі *два* і *оба* ў глыбокай старажытнасці скланяліся па парнаму ліку, меўшы родавыя адрозненні ў назоўна-вінавальным склоне: мужчынскі род меў форму *два* і *оба*, а ніякі і жаночы — *двѣ* і *обѣ*. У родна-месным для ўсіх родаў існавала адна форма *дѣвою*, *обою*, а ў давальна-творным — *дѣвѣма*, *обѣма*. У працэсе развіцця адбывалася пераасэнсаванне і пераход гэтых лічэбнікаў у скланенне па множнаму ліку (па тыпу *тры*, *чатыры*). Лічэбнікі *два*, *оба* і пазнейшы *обадва* ў помніках старабеларускай пісьменнасці прадстаўлены такімі формамі, з якіх відаць, што гэты працэс пераходу хоць і вызначыўся канчаткова, але завяршыўся яшчэ няпоўнасцю. Тут суіснавалі элементы абодвух скланенняў.

У назоўным і вінавальным склонах захоўвалася адрозненне па родах, але адбыўся істотны зрух у пераасэнсаванні значэння ліку. Характэрныя для старажытнарускага перыяду спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі парнага ліку *мужчынскага* роду яшчэ ўжываліся ў XIV—XV стст.: тотъ маеть старосте нашому заплатити два фунта перцу (АЗР, I, 24, 1388); а тые два братеника седита на ѿзере на МАделе (ДМАМЮ, I, 18, XV); пол ѿсмы копы грошей и два гроша [дани] (АЛРГ, 79, 1479); вышли два стараА мужа (Пак. Хр., 27); послалъ два варАжина (Чэцця, 243); оба волъхва ... дали стмѣ никите испити в чаши (там жа, 346). Зрэдку яны сустракаюцца і ў помніках больш позняга часу: през два месАца (Троя, 65); два младыхъ козьлца (Скар. ПП, 6); ѿба конца негодна соуть (Арыст., 140); воткнул есми у ворота ... два реестра ... обадва под печатью моею (АВК, XXXVI, 8, 1582); подложили емѣ под ѿба локтѣ рѣки камен (Бельск., 47); покладано два декрета (ККСС, 246, 1615); два мужа ... несли мене (Зб. 82, 216); два были сакраментѣ (Зб. вып., 16). Ужыванне такіх спалучэнняў тлумачыцца пэўнай устойлівасцю старых пісьмовых традыцый.

Новыя спалучэнні, дзе назоўнік ужываецца ў множ-

ным ліку, набываюць статус нормы ўжо ў XV ст.: ставити имъ ... два ошытки пшеницы (АСД, I, 1, 1406); а ліхвы не дають два годы (Вісл., 28б); вы бо еста оба слоуги сотошны (Чэцця, 143); пошлет два члкъы к полоцкѣ (Віл., 441); два светки приступивши рекли (Пак. Хр., 7б); тыи два паны ... везваны (Валх., 67); а нине два цари есмо (ККК, 112, 1482); Володѣку ... два чловеки у Красном селе (ДМАМЮ, I, 57, XV); боронишасѣ два дни (Увар., 94); держати ему тое мыто два годы (АЗР, II, 1, 1506). У XVI і XVII стст. словазлучэнні *два, оба, обадва* + назоўнік мужчынскага роду ў множным ліку становяцца асноўнай нармай у помніках усіх жанраў: [наушницы] важили два сикли (Скар. КБ, 42); были в тотъ часъ мѣжики два (КВЗС, 32, 1537); оба роздѣлы добри суть (Будны, 114б); тые обадва кони при почте князя (ПВЛ, 1236, 1567); прыехали два витези (Трыст., 3б); 8мерли ему обадва браты (Рач., 119); под декретомъ два албо и три судьи подписатисѣ мають (Трыб., 31б); жебы два вѣрѣдники ехали (Ст. 1588, 459); два члвкъы ... сноповъ м нажнут (Барк., 164); тые два патрархове ... розделили (Стрыйк., 413б); обадва царе ... се поткали (Алекс., 28б); пришли до него два мужеве (Хр. польск., 4б); и южъ бы были два отцы (Пыт., 14); над ѿднымъ мѣстомъ два бискупы быти не мают (Дыяр., 171б); пришли два жолнере (Зб. 82, 6). Канчатак *-и* і ў назоўнікаў былога скланення на *-и* ў спалучэнні з гэтымі лічэбнікамі ў XVI—XVII стст. успрымаецца (па ўзору асноў на *-о*) як канчатак множнага, а не парнага ліку: оставилъ жонѣ и два сыны (ККК, 152б, 1487); приведе к немѣ оба сыны своѣ (Скар. КБ, 88б); сѣдели тые дѣва сыны мои (Цяп., 28); два властные сынове невластные сыны сѣрцѣмъ... вели спор (Атыла, 111); дома обадва поспол з собою лежат (ССГВ, 80, 1633).

У спалучэннях форм жаночага роду гэтых лічэбнікаў (*двѣ, обѣ, обедавѣ*) з адпаведнымі формамі назоўнікаў таксама адбывалася пераасэнсаванне і пераход на множны лік, але павольней. Прыкладна з аднолькавай частотой у старабеларускіх помніках гэтыя лічэбнікі спалучаліся і з назоўнікамі ў форме парнага ліку і з назоўнікамі множнага ліку. Найлепш гэта відаць на назоўніках скланення на *-а*, дзе канчаткі множнага і парнага ліку адрозніваліся (чаго не было ў назоўніках жаночага роду асноў на *-і*): две земли... держалъ и две слѣжбе служивалъ, две косы два топоры бывали (КВЗС, 32б, 1537);

обирати маюць ... з воеводства по две особы (Трыб., 26); в томъ воеводстве будетъ по две особе (Ст. 1588, 73); за коня або за сверепъ две копы грошей ... за третячкъ сверепкъ две копе грошей (Ст. 1588, 512); обеде стороны рокъ себе у трыбуналу о тую ж присегу ... утворили и обеде стороне вряд обвинили (АВК, ХХІІ, 58, 1596); зродил теды адам двѣ дочки (Біблія, 21); мешкаль в печере сам и двѣ дочцѣ его (там жа, 48); ѿ невыдане ... по две копе грошей ... [праз 1 радок] по две копы грошей (ККСС, 616, 1615); двѣ корчмѣ въ мѣстѣ кобрыньскомъ (АЗР, V, 4, 1633); двѣ корчмы вольныхъ у Кобрыни жъ (там жа, 3). Суіснаванне форм парнага і множнага ліку ў пісьменнасці тлумачыцца тым, што парны лік у той час быў жывой з'явай у пэўнай частцы беларускіх гаворак.

Сказанае адносіцца і да лічэбнікаў *ніякага* роду. У большасці выпадкаў ніякі род лічэбніка захоўваў у назоўным і вінавальным склонах старую форму парнага ліку (*двѣ, обѣ, обѣдвѣ*) пры непаслядоўным ужыванні новых форм назоўніка ў адпаведных спалучэннях, што сведчыла аб пераасэнсаванні значэння ліку і ў гэтых словазлучэннях: за две лете (Вісл., 21); Володимеру... две сели (ДМАМЮ, I, 24, XV); пашьку а федку по две дякле ржи (ККК, 69, 1487); несетъ обе плече ... оузнАвши (Валх., 71); далъ ему двѣ дворыща (АВК, ХХІV, 13, 1507); възбрѣмАт обѣ уши его (Скар. ПЦ, 10); двѣ ли лѣте миноуло (Супр., 73); взѣал ... седла две (КВЗС, 1466, 1540); еретик двѣ началъ всѣм речамъ быти наоучал (Будны, 1126); две очи маючи (Цяп., 246); на обе колени падаѣ (Трыст., 59); двѣ толко мѣстца споминаетъ намъ (Пыт., 58); на обѣдвѣ ѿци ѿслѣпил (Стрыйк., 466); коли обѣдвѣ воиска *і*ко на двѣ стрѣлбища ... стѣгнулисѣ (Стрыйк., 5336); оучинилъ бгъ двѣ свѣтила (Хран., 3); мешкала двѣ лѣте (Зб. 82, 21). З канца XV ст. у беларускіх помніках пачынае пашырацца форма *два, обадва* і ў спалучэннях з назоўнікамі *ніякага* роду: писаремъ по два дякла ржи (АЛРГ, 39, 1482); *і*кож два младых лапАта (Зб. 262, 84); два сукна ... маеть емѣ заплатити (КСД, 134, 1514); взѣли два *ѣ*зголовъѣ (КВЗС, 10, 1533); естли бы обадва *ѣ*ха *ѣ*талъ обеде ѿка (Ст. 1588, 426); была там седмъдесѣт и два княжаты (Біблія, 29); два колца нехай будѣт на ѿдном боку (Біблія, 139); то были два поколѣнѣ (Стрыйк., 426); присеглисѣ обадва тронѣта (там жа, 526); скасовавшы тые два селища (ККСС, 1906, 1617); тые обадва крещеніА спасают

человѣка (Навука, 13). У XVI—XVII стст. гэта форма стала другой нормай, што сведчыла аб актыўнасці працэсу аб'яднання форм мужчынскага і ніякага роду.

Першапачатковая форма родна-меснага склону парнага ліку, якую меў лічэбнік *два і оба* для ўсіх родаў (*двою, обою*), у помніках старабеларускай пісьменнасці ўжывалася зрэдку ў пэўнай формуле актавай пісьменнасці: *мели... давати... по гусяти и по двою куровъ* (АЛРГ, 126, 1507); *платить винни... по двою куровъ* (АСД, III, 282, 1560). Гэта назіраецца і ў некаторых творах рэлігійнай літаратуры з адзнакай традыцыйнасці пісьма, у тым ліку ў цытатах з царкоўнаславянскіх крыніц: *овець... вси имеюще по двою агнетокъ* (Скар. ПП, 5); *пойми съ собою ... два да при ѿстѣх двою или трех свѣдетелен станеть всАкъ гль* (Будны, 2496). У асобных помніках засведчана адрозненне па родах і ў гэтым склоне, што ішло не ад старой традыцыі, а з жывой мовы, хоць выкарыстана форма лічэбніка старая: *гроуда в обею оушен* (Пак. Хр., 12); *умысль свой къ которому доброму концу обью панствъ обернулъ* (АЗР, I, 373, 1506).

Пісьмовая традыцыя трывала захоўвала другую старажытную форму родна-меснага склону гэтых лічэбнікаў — *дву, obu, обудву*. У помніках XV і XVI стст. яна ўжывалася шырока, на правах факультатыўнай нормы, асабліва форма *дву*: *абы венъци не слали одно двѣ слѣгъ* (Вісл., 17); *ѿвезатисА ѿ двѣ неделАх а по семои сѣботе* (ККК, 396, 1482); *то ѿсмѣдесАт грошей безъ дву грошей* (АЛРГ, 67, 1496); *ихъ двоу радителю вечне оуставили* (Валх., 67); *взялъ ... животины пятьдесять безъ двѣ* (КСД, 68, 1510); *написалъ на дву доскахъ каменныхъ* (Скар. ДЗ, 13); *о выгнани ихъ обудву з раю* (Скар. КБ, 12); *моихъ двѣ частей выделить не хочеть* (КВЗС, 516, 1538); *даи ми розѣмъ тых двѣ* (Сівіла, 6); *жеребцовъ чотыри по дву летехъ* (АВК, XXII, 156, 1565); *кого хочете зъ дву* (Цяп., 406); *мѣлъ дву сыновъ* (Атыла, 116); *и двѣ копъ грошей не стоАло* (Ст. 1588, 529).

У дзелавай пісьменнасці форма *obu* і *обудву* асабліва пашырана ў словазлучэнні з *obu* (*обудву*) *сторон*: *и ихъ речей з обѣ сторонъ выслуhavъшы* (КВЗС, 726, 1538); *и доводы выслѣхавъшы з обѣдвѣ сторонъ* (там жа, 114); *оказали намъ знаки зъ обудву сторонъ* (АСД, I, 67, 1546); *з обѣ сторонъ наганили* (Ст. 1588, 372); *з обѣ сторонъ прыехали* (ККСС, 44, 1615); *конътроверсыи з обѣдвѣ сторонъ вносили* (там жа, 656). Формула з *obu* (*обудву*) *сторон* сустракаецца і ў помніках іншых жан-

раў: 8дарыли 8 б8бны... с obu сторон (Трыст., 30); зы-
илисѣ полки с obu сторонъ (Рач., 119); з obu сторон не-
мало пало (Барк., 158): тѣсно ми зъ обудву сторонъ
(Пыт., 64). Частковая кантэкстуальная абумоўленасць
гэтай формы гаворыць аб пэўнай традыцыйнасці яе ўжы-
вання.

Новай, нетрадыцыйнай, выступае ў беларускіх помні-
ках форма *двух, абудвух* (радзей *обух*), якая ўтвары-
лася ў выніку збліжэння скланення гэтых лічэбнікаў са
скланеннем *тры і чатыры* і пад уплывам прыметнікаў-
азначэнняў у спалучэннях тыпу *двух добрых сынов*. Яна
выступае ў якасці асноўнай нормы ў помніках розных
жанраў з XV ст.: а хто двухъ лѣтъ жеребя забьетъ (Вісл.,
18); шпроча тых двѣх чоловековъ (ККК, 1426, 1485); вы-
правивши шных двоухъ оучьновъ (Пак. Хр., 26); послалъ
преж себе двоух члвкъ (Увар., 99); двухъ копъ не штдалъ
(КСД, 5, 1510); 8 двухъ копъ не штдалъ (КСД, 5, 1510);
8 двух неделѣ хъ (КВЗС, 26, 1537); съ двухъ речей чело-
вѣкъ ест зложонъ (Будны, 192); мает поставити двух
шсобъ (Ст. 1566, 326); котори зъ обудъвухъ (Цяп., 296).

З XV ст. у дзелавой пісьменнасці з'яўляецца і форма
двох, якая ўтваралася шляхам далучэння канчатка *-х*
да асновы ранейшага парнага ліку: давати будуть... зъ
волокъ двадцати и осминъ двоухъ ... по копъ жита (АВК,
II, 2, 1431). У XVI ст. яна сустракаецца ў большым коле
помнікаў і не толькі дзелавых: подъ виною двоухъ тысечы
копъ грошей (АЮЗР, I, 33, 1507); войтовъ ... двоухъ або
трехъ обравши (КПД, 185, 1564); ш недаванью двоухъ
достоенъствъ... шднои шсобе (Ст. 1588, 44); двоух апосто-
ловъ... сѣкцесью... в нивошто шборочаемъ (Унія, 19).
У XVII ст. адзначаная форма побач з формай *двух* на-
бывае правы варыянтнай нормы ў вялікай групе помні-
каў розных жанраў: сына шбудив и двѣх младенцовъ
(Біблія, 51); сынов... двоухъ породила жона моя (там
жа, 98); з обох сторон (там жа, 136); выправил двух еп-
пов (Бельск., 319); тых двоух пѣстит казал (там жа, 3196);
рогволда и двѣх сынов... забил (Стрыйк., 445); сплодил
двоух сынов... а еще за живота шбох подѣлил (там жа,
515); слова... ш двѣхъ церквѣхъ (Карп., 76); носили шб-
раз ... двоух шрквен (там жа, 66).

Пашырэнне гэтай формы ў XVII ст. можна растлума-
чыць больш актыўным удзелам у культурным жыцці
Беларусі выхадцаў з яе паўднёва-заходняй часткі (а ча-
сам і з Украіны), для гаворак якіх адзначаная форма

была жывой з'явай. Таму ў асобных помніках форма *двох, обох, ободвох* выступае ў якасці асноўнай нормы: *обох сыновъ... пріймѣет* (Каліст, 18); *обачилъ дрѣгихъ двоухъ братовъ* (Каліст, 6б); *з двоухъ приказанАхъ* (Варл., 93б); *до обоухъ насъ ... любовь* (Сматр., 6); *ѡ забране кони двоух з возом* (Дыяр., 171); *з обоух сторон* (там жа, 178б); *нас ободвоухъ ѡхоронял* (там жа, 152б); *над обоухъ горшее* (Бяр., 209); *нѣкій, або еденъ з двоухъ* (там жа, 282). Пранікала гэта форма нават у творы, напісаныя на паўночным усходзе Беларусі: пасылалі до митрополита двоухъ ѡсобъ ѡт дховных а двоух с кола рыцерского (Барк., 146б); за насожоване двоухъ рыдловъ (ИЮМ, X, 102, 1695).

Частата ўжывання лічэбнікаў *два, оба, абадва* ў давальным склоне была намнога меншая, чым у родным, таму з меншай дакладнасцю прадстаўляецца магчымым апісаць ужыванне ў беларускай пісьменнасці варыянтаў форм давальнага склону. У агульных рысах і тут наглядаецца тая ж заканамернасць, што і ва ўжыванні форм роднага склону. Старая форма давальна-творнага склону парнага ліку *дѣвѣма (обема)* у сваім першапачатковым выглядзе, калі і лічэбнік і назоўнік ужыты ў аднолькавай форме, у старабеларускай пісьменнасці сустракаецца толькі ў асобных творах, напрыклад у кнігах Ф. Скарыны: *суть всА, елика ѡчинилъ есть господь богъ сима двема царема* (Скар. ДЗ, 11б); *поведилъ обема братома своима* (Скар. КБ, 21). Спалучэнні ж, дзе лічэбнік стаіць у старой форме, а назоўнік — у новай, у форме давальнага склону множнага ліку, даволі трывала ўжываліся ў дзелавых, летапісных, рэлігійных і мастацкіх творах не толькі ў XV і XVI стст., але і ў XVII: *сыномъ довоиновича двема... е копь* (ККК, 56б, 1482); *и рекла наами двѣма невѣсткамъ своимъ* (Зб. 262, 31); *рокъ есми тымъ обема пристѣгамъ положили* (КВЗС, 114б, 1539); *ѡбема панАм ... исполнилосА серцэ* (Трыст., 52); *жонкам двѣма призволено было до комнатъ* (Карп., 161); *приказал тежъ и двѣма тисечом ездныхъ* (Алекс., 11); *ѡбогимъ ... и мѣченикомъ ... обема царство небесное присѣдилъ* (Зб. 255, 221б). Але вырашальны зрух у пераходзе на новую форму, форму множнага ліку, адбыўся і ў давальным склоне. Па тыпу *тремъ, четыромъ* і пад уплывам адпаведных назоўнікаў і займеннікаў, з якімі спалучаліся гэтыя лічэбнікі, формы *два, оба, абадва* набылі канчатак *-мъ*. Утвараліся новыя формы да-

вальнага склону таксама ад двух відаў асноў — *дву-* і *дво-*. Першая адзначаецца з XIV ст., а ў XVI і XVII стст. становіцца асноўнай нормай у большасці помнікаў: *двумъ хрестьяномъ...* свѣдетство допущено маеть быти (АЗР, I, 23, 1388); *е копь з мыта в ковне левъковичомъ двѣмъ* (ККК, 55, 1482); *имѣ двѣмъ сномъ его магълон и хильен* (Зб. 262, 31); *двѣмъ паномъ служити* (Цяп., 8); а шло бы имъ *обѣдвумъ сторонамъ ѿ однѣ речъ* (Ст. 1588, 190); *сзнавшы передъ собою формъ тымъ обѣдвумъ справамъ* (ККСС, 2546, 1618). Форма *двомъ* фіксуецца з канца XV ст., але найбольшае пашырэнне набывае ў XVII ст., калі ў шэрагу помнікаў (тых, што і форма роднага склону *двохъ*) набывае правы асноўнай нормы: *пушкаремъ двомъ путивльскимъ 12 коп грошей* (АЛРГ, 86, 1499); *двомъ паномъ ... жаденъ служити не может* (Пыт., 30); *постъ обѣмъ есть потребенъ* (Каліст, 75б); *цѣлостъ двомъ тылко релѣмъ... ѿтнѣли* (Дыяр., 170б); *пожитки не ѿдномъ мѣсту, або двомъ або десѣтомъ... ѿтнесли* (Зб. 82, 9); *двомъ человекомъ дали золот. два* (ИЮМ, VII, 190, 1690).

Творны склон захаваў старажытны канчатак *-ма*, але і тут адбылося пераасэнсаванне формы па множнаму ліку. Першапачатковая форма парнага ліку была ўласціва толькі асобным помнікам. Як норма яна ўжывалася ў Аповесці аб трох каралях-валхвах: *двѣма конома и трима слоугама может се ѿбыти* (с. 62); *есть поставленъ межи двѣма криницема* (с. 86). Паралельна з новай яна выкарыстоўвалася ў кнігах Ф. Скарыны і Бібліі пачатку XVII ст.: *естьли же будет прѣ межи човекома двема* (Скар. ДЗ, 47); *пришол.. со обема сыны* (Скар. КЛ, 26); *вышла... съ обѣма нѣвѣсткома* (Біблія, 137б); *держи обѣма рѣками* (там жа, 139б). Асноўнай жа нормай праз усю старабеларускую пісьменнасць праходзіць пераасэнсаваная форма, г. зн. у спалучэнні з імёнамі творнага склону множнага ліку: *слѣжебникъ съ двема слѣгами* (Вісл., 16б); *слово божіе тако мовѣть рѣками принѣли* (Будны, прадм., 3б); *мѣль з вами двема товаришество* (Трыст., 43); *начнетъ княжыти... обема тыми княжаныи* (Рач., 114); *межы тыми двема сторонами* (Ст. 1588, 345); *видѣчи его межи двѣма розбойниками* (Карп., 20); *жегнаемсѣ... трема, двѣма палцами* (Зб. вып., 144б). У тых жа помніках, у якіх наогул пераважаюць асновы *дво-*, і ў творным склоне канчатак *-ма* далучаўся да гэтай асновы: *гетмановъ двоухъ на чоло а третегъ з двома полками*

ў загоны выправил (Стрыйк., 517); ѿбовАзавши оуслѣгами двома (Сматр., 35); казали мѣшкет набити двома кѣлами (Дыяр., 1786). Форма творнага з асновай *дву-* зафіксавана ў XVI ст., але вялікага распаўсюджання яна не мела: съ тыми двумя санчаками (АЗР, II, 341, 1537).

Другі тып лічэбнікавага скланення сфарміраваўся на базе лічэбнікаў *пяць — дзевяць* і *дзесяць*, якія ў глыбокай старажытнасці скланяліся па адзіночнаму ліку назоўнікаў з асновай на *-і* (*пяць — дзевяць*) і па тыпу назоўнікаў на зычны ва ўсіх трох ліках (*дзесяць*). Помнікі старабеларускага перыяду адлюстроўваюць той этап у развіцці гэтага тыпу скланення, калі на базе двух адзначаных склаўся адзін агульны для *пяць — дзевяць* і *дзесяць* тып (з вытворнымі ад яго лічэбнікамі), а таксама адбываўся ўплыў скланення папярэдніх лічэбнікаў (*два, три, чотыри*), у прыватнасці на выпрацоўку форм творнага склону.

У назоўным склоне лічэбнік *пяць* ужываўся ў адной форме, а астатнія лічэбнікі мелі фанетыка-арфаграфічныя варыянты. Гэта былі *шесть* (асноўная) і *шэсть* (Ст. 1566), першапачатковая форма *седмь* (ѣ) і новая *семь* (ѣ), для *васьмі* асноўным варыянтам быў *осмь* і зрэдку ўжывалася ў другой палавіне XVII ст., відаць, пад польскім уплывам форма *осемь*, а таксама *восемь* і *восмь* (ѣ). *Деветь* і *десять* мелі яшчэ раўнапраўны варыянт *деветь* і *десеть*.

Лічэбнікі гэтай групы ў назоўным (і в ін а в а л ь н ы м) склоне праз увесь старабеларускі перыяд захоўвалі спрадвечны (нулявы) канчатак: емѣ вынАл... ѿсмь копь гроши (Вісл., 316); сольтанѣ... десАт копь з мыта (ККК, 17, 1482); миколаю десеть копь (там жа, 24); сполнАтсе пАть тисечен лѣт (Пак. Хр., 28); коли сполнАтсе... дѣвАт лѣть (там жа); вси грады двадесет и деветь (Скар. ІН, 316); мает седети... шэст недель (Ст. 1566, 17); идуть шест чоловеков (Трыст., 356); взял волов оремыш восемь (АВК, XXXVI, 28, 1582); вина пененжна двайцать ѿсмь гывень (ККСС, 366, 1615); през ѿсьм лѣть (Зб. 752, 136); сѣдѣли... семь дней и семь ночей (Хран., 57); есть тылко седмь сакраментовъ (Зб. вып., 2). Адзначаная фанетычная варыянтнасць праяўлялася і ва ўскосных склонах, дзе таксама і *пять* мела варыянт (*пѣти, пѣтьма* і г. д.).

У родным, давальным і месным склонах першапачатковы канчатак *-и* захоўвалі лічэбнікі *пять — дзевяць*, а пад іх уплывам і лічэбнік *десять* ранейшы кан-

чатак роднага і меснага склонаў адзіночнага ліку -е замяніў на -и: подкоморьимъ по шести гривен (Вісл., 306); продали... корчмы... семи човекомъ (ККК, 36, 1482); т8 на8ченне седми на8къ вызволенныхъ (Скар. КБ, 3); при-ставилъ шапк8 з десяти р8блев (КВЗС, 11, 1533); по шести днАхъ (Цяп., 55); за каждое дерево... по осми грошей (Ст. 1588, 309); в десети днях (Еўл., 16); девети члвковъ... ставити хочеть (ККСС, 1615); маючы пры себе... пети шляхтичовъ (КЛС, 26); по девАти мсцах воротил (Зб. 82, 166). Гэты канчатак у пералічаных склонах быў адзінай нормай пісьменнасці, а асобныя выпадкі ўжывання іншых канчаткаў адлюстроўвалі індывідуальныя рысы аўтараў. Да такіх належыць спарадычнае ўжыванне ранейшага канчатка множнага ліку давальнага склону -мъ і канчатка -ма парнага ліку: Ивашку десеть човековъ... имА тымъ десятемъ човекомъ (ДМАМЮ, I, 4, XV ст.); пАти хлѣбовъ пАтьма тисАчамъ... взАлисьте (Цяп., 12); приподобитьсе... десАтьма девъкамъ (там жа, 35); тымъ шестма головы постиналъ (Бава, 736); пожытки не одному мѣсту, або двом або десАтомъ або едином8 народови... отнесли (Зб. 82, 9). Часам сустракаецца ранейшы канчатак множнага ліку роднага склону -хъ: зъмежи седмихъ дней одинъ былъ (Пыт., 71). За межамі нормы знаходзіцца і запазычаны з польскай мовы канчатак -ю: ѿ зб8рене домовъ шестю (ККСС, 15, 1615).

У творным склоне лічэбнікаў *пять* — *десять* існавала аж тры варыянты форм. Самай пашыранай ва ўсіх жанрах пісьменнасці, уключаючы і дзелавую, была форма з канчаткам -ма, які быў раней уласцівы скланенню *десять* (і вытворным ад яго) у парным ліку, а пазней падтрымліваўся адпаведнай формай лічэбнікаў *два* і *три*, *четыры*: имеет... досветчит шестьма светки (Вісл., 34); а восхочеш болши [правіцеляў] но до десАти занже десАтма наполниАютсА (Арыст., 168); десетма копам гршѣи две недели (Ст. 1566, 63); з двадцатьма пАтьма тисечен згров (Атыла, 116); был первен на кнзство литовское взАть ниж на королевство польское семма годы (Рач., 137); тотъ бы межи тыми деветма светки не обралъ трех (Ст. 1588, 362); пятма хлѣбы пять тисечей народовъ насытилъ, также и седма — чотыри тисечи (Пыт., 48); для того жегнаемсА пАтма, чотырма, трѣма, двѣма палцями (Зб. вып., 1446). Апошні прыклад можа сведчыць, што ў пашырэнні гэтага канчатка ў творным склоне *пять* — *десять* адыгрывала сваю ролю і аналогія творнага скло-

ну *два* — *чатыры*. Маглі падраўнівацца нават асновы: за саднбамн двома н моргамн шестома на городзи забудо- ванье (АВК, II, 1, 1431).

На другім месцы на частаце ўжывання ў старабеларускіх помніках была форма творнага склону з канчаткам *-ью*, які рапей быў уласцівы гэтым лічэбнікам у адзіночным ліку. Қола помнікаў, дзе ўжывалася гэта форма, ахоплівае асноўныя жанры пісьменнасці, але ў дзелавых яна сустракаецца рэдка: его детемъ... двор нашъ у Смоленску съ семью чоловіки (ДМАМЮ, I, 271); п^атью хлѣбы е^сть тысячъ мужей накормилъ (Чэцця, 255б); тягнул кнзь... с п^атью тысячми валечных (Троя, 63); если бы п^атлю мнѣй нашлось (Біблія, 99); и пановал над десяти поколѣнии (Бельск., 129); приехал... з осмью тысячей рицества (Стрыйк., 466б). Тое, што гэта форма дажыла ў беларускай мове да нашага часу і стала нормай літаратурнай мовы, сведчыць, што яна была жывой для часткі гаворак старой беларускай мовы. Але ў якасці асноўнай нормы старабеларускай пісьменнасці выкарыстоўвалася форма парнага ліку, уласцівая паўднёва-заходняй зоне беларускіх гаворак.

Жывыя гаворкі захоўвалі і форму множнага ліку з канчаткам *-ми*, якая пранікала і ў пісьменнасць: двор ... из шестыми слугами (ДМАМЮ, I, 25, XV); королевал над стем двадцат и п^атми зм^лами (Валх., 46б); передъ шестми сенаторами (АЗР, IV, 163, 1597); мене семми поврозовъ звязано (Біблія, 132б); порядок... седми сенодами поставлены (Дыяр., 162). Апошняя форма хсць і была жывой, але ў старабеларускай пісьменнасці выступала факультатыўнай у параўнанні з дзвюма папярэднімі.

Такая ж сістэма канчаткаў уласціва і вытворным ад папярэдніх складаным лічэбнікам з другой часткай *дзесяць* (*-дцать, -тцать, -десять*). Але ў гэтых групах існавала пэўная варыянтнасць за кошт ужывання розных словаўтваральных тыпаў з неаднолькавымі марфалагічнымі ўласцівасцямі. Так, у групе лічэбнікаў ад *адзінаццаці* да *дзевятнаццаці* ўжо к XV ст. склаўся тып з другой скарачанай часткай *-дцать* (*-дцеть*): сума того одинадцать копъ (АЮЗР, I, 16, 1444); Миклашу тринадцать копъ (ККК, 16б, 1482); ув Оболцох чотырнадцать чоловіков (ДМАМЮ, I, 10, XV); а вины п^атнадцет гроши а сѣдови дрѣга п^атнадцеть (Вісл., 30); Сопезе... семнадцать чоловіковъ (ДМАМЮ, I, 45, XV). Гэты тып, дзе цалкам

страцілася самастоїнасць першапачатковых састаўных частак, дзе адбыліся фанетычныя спрашчэнні і ўтварылася слова з канцавой флексіяй ва ўскосных склонах, быў асноўнай нормай беларускай пісьменнасці ў XVI і XVII стст. і меў тыя ж канчаткі ва ўскосных склонах, што і разгледжаныя вышэй лічэбнікі (*пять — десять*): *шчэна* двенадцетма светкома (Вісл., 32); с одинадцатью 8чни (Пак. Хр., 35б); *искаль...* шестнадцать грошей (КВЗС, 22б, 1537); по ... зглаженю ... всих дванадцати поколенн (Будны, 3); мають быти роки... дванадцатма копам и тридцатма (Ст. 1566, 63); бово 8текъ деветнадцати ставшы (Бава, 73б); заставиль.. все у восемнадцати коп гршей (АВК, ХХХІХ, 327, 1579); над дванадцатми возными ѿдинъ (Барк., 144); по чотырнадцати копъ ... чынит (ККСС, 241, 1618); поклонисѧ дванадцатемъ богамъ (Пролаг, 505б); наняли петнадцати челоуковъ (ИЮМ, XI, 83, 1697). Разам з тым у пісьменнасці працягвалі па традыцыі ўжывацца архаічныя тыпы і пераходныя, для якіх была характэрна поўная або частковая здольнасць кампанентаў змяняцца самастоїна. Самы архаічны тып, дзе змянялася першая частка, а другая нязменна захоўвалася ў месным склоне, у беларускай пісьменнасці сустракаецца рэдка ў помніках з прыкметамі царкоўнаславянскага ўплыву: надъ двенадесѧте коленома (Скар. ПЦ, 2б); апсли единонадесѧте собрани (Зб. вып., 87б). Той жа тып, дзе другая частка з'яўляецца не месным склонам, а назоўным або родным (пры зменлівасці першай часткі), ужываўся факультатыўна ў шэрагу помнікаў, пераважна рэлігійных (Чэцця, Сівіла, Зб. 255, Зб. вып.), часткова ў палемічных (Апакр., Дыяр.) і ў некаторых дзелавых помніках XV ст.: давати... зъ каждого городу сноповъ пятнадцать (АВК, II, 2, 1431); церковъ у Володимери свтых апостоль двунадесѧть (ДМАМЮ, I, 53, XV); исповедали все то ѿдномунадесѧть апсль (Чэцця, 282); по летех ... тысяща пѧтистехъ и девѧтинадесѧть (Скар. КЕ, 26); апсловъ было дванадесѧть (Апакр., 102б); имѣть клятвѸ триста и ѿс്മнадесѧт (Дыяр., 153); жила лѣтъ петнадесѧт (Зб. 255, 347); первшнн сѣть дванадесѧть избранныи ѿт гсда (Зб. вып., 87б). Гэты тып у якасці стабільнай нормы выступае толькі ў кнігах Ф. Скарыны. Правіла скланяць першую частку ў гэтых лічэбніках не вытрымлівалася, відаць, пад уплывам жывога тыпу, таму ў аўтараў, якія выкарыстоўвалі старыя лічэбнікі, яны ўжываюцца таксама і з канчаткамі ў абедзвюх частках і з канчат-

кам толькі ў апошняй частцы: с.Адете и вы на двунадесети престолѣх суд.Аще обемонадесетема коленом израи-левым (Скар. ДЗ, 46); по летехъ... тысяща п.Атнстехъ и деветьнадес.Ати (Скар. ДП, 40); егда боудет по четырь-надес.Ати стех летех (Сівіла, 5); стережи себѣ... ѿнѣх двоюнадес.Атех домох (Неба, 636); ѿднннадес.Атем ѿче-ником своимъ вымовл.Ал (Зб. 255, 60); Іосифъ был лѣтъ семннадес.Ати (Хран., 59).

Відаць, як даніна старой традыцыі, як імкненне ад-штурхнуцца ад прастамоўя ўжываўся і такі тып склада-ных колькасных лічэбнікаў, дзе другая частка цалкам трансфармавалася ў *-дцат* (*-дцеть, -тцать*), але канчаткі набывала і першая частка. Ён сустракаецца галоўным чынам у дзелавой пісьменнасці XV—XVI стст., радзей у помніках іншых жанраў: *коликъ деті молодыи ниж двѣ-надцеті лет* (Вісл., 266); *сума того одиннадцать копъ безъ петинадцати* (АЮЗР, I, 16, 1444); *ѿтослати... в трех-надъцати недел.Ахъ* (ККК, 1596, 1487); *тебе выбрал апстлом ѿдным зе двоухнадцети* (Пак. Хр., 16); *оу летех векоу своего в шестинадцать и ве стоу* (Валх., 676); *да-ломъ... прутовъ седминадцать и поль* (АВК, XXIV, 447, 1586). Пашыраны гэты тып у парадкавых лічэбніках ад-значанай групы, дзе ён у абазначэнні дат і нумарацый *-быў* нормай летапіснай і дзелавой пісьменнасці, а такса-ма ўжываўся і ў помніках іншых жанраў: *сталосе есть... в осмомнатьцеть лете кн.Ажень.А его* (Пак. Хр., 16); *лѣта Божьего тысяча пятьсотъ шостогонадцать* (АСД, III, 5, 1516); *лѣта божьего тысяча пятьсотъ первоногонадцать... индикта пятогонадцать* (АЛРГ, 151, 1511); *припадалъ четвертыинадцать день лѣны* (Унія, 236); *ѿмеръ... третее-надцать години* (Рач., 1446); *мѣца ѿктобра первоногонад-цать дня* (Дыяр., 154); *мѣсеца іюля шостогонадцать дня, индикта четвертогонадцать* (АЗР, V, 3, 1633). Штуч-насць, традыцыйнасць такіх напісанняў асабліва віда-вочна там, дзе пісар, каб пазбегнуць аднастайнасці, ужы-вае штучную і жывую народную форму адначасова. Апошняя падкрэслівае штучнасць першай. Так, у Стату-це 1588 г. сістэмна праведзена напісанне на версе ста-ронкі народных форм, а далей нумары раздзелаў абазна-чаны кніжнай формай: *Раздельъ тринадъцатыи... роздельъ третинадцать ѿ грабежохъ* (с. 508); *Раздельъ чотырнадъ-цатыи... роздельъ четвертыинадънать ѿ злодеистве вс.Ако-го станѣ* (с. 519). Падобным чынам паступалі пісары і ў іншых выпадках, дзе здаралася ўжываць побач два лі-

чэбнікі: семнадцатого днѣ индыкта второгонадцать (ККСС, 17, 1615); мѣца маѣ осмогонадцат днѣ а дрѣ гни... семнадцатог днѣ (там жа, 75).

Падобнае становішча ў старабеларускай пісьменнасці займалі і лічэбнікі *двадцать* і *трыдцать*. Ад астатніх лічэбнікаў гэтай групы (беспрыназоўнікавага ўтварэння) яны адрозніваліся тым, што другая частка ў іх з самага пачатку мела аднолькавую склонавую форму з лічэбнікамі папярэдняй групы (*адзінаццаць* — *дзевятнаццаць*), прайшла тую ж эвалюцыю ў *-дцать* (*-тцать, -дцеть, -тцеть*) і зрашчэнне ў адно непадзельнае слова з адным канчаткам пры апошняй частцы. Такая форма была нормай амаль усіх помнікаў старабеларускага перыяду пачынаючы з XV ст.: оу тридцати годовъ может ѡкѡпити тоє дѣдичство (Вісл., 206); кѡповань... по двадцати грошеи (ККК, 16, 1482); золотый по двадцати грошей (АЛРГ, 92, 1499); корол королевал над стем двадцат и пѣтми змлѣми (Валх., 466). Тая ж нешматлікія выпадкі ўжывання старой формы, якія сустракаюцца ў асобных дзельных і рэлігійных помніках, выкарыстаны толькі як стылявы сродак: лѣта Божого тысеча чырыста тридесять первого (АВК, II, 1, 1431); приходит дани двадесять пудовъ меду (АСД, II, 6, 1506); тот... за тридесѣт сребреников продал (Зб. 107, 106); и иных ста и двадесѣт молитвы (Зб. 255, 64); архимандрита повѣненъ мѣти лѣтъ тридесѣтъ (Зб. вып., 706). Выключэннем з'яўляюцца кнігі Ф. Скарыны, дзе старыя формы *двадесѣтъ*, *тридесѣтъ*, як і іншыя традыцыйныя сродкі, выкарыстоўваюцца не са стылявымі мэтамі, а як сістэма, як норма: людемъ младымъ предъ тридесетма леты (КБ, 8); знайдутсѣ ль их тамъ двадесеть рече не погублю дла двудесѣти (там жа, 33). Для мовы Ф. Скарыны вядомы і жывыя формы гэтых лічэбнікаў: не дочолсѣ мужовъ... без одного двадцети (ДЦ, 70); продали сѣтъ и за тридцѣтъ сребреникъ (КБ, 69). Але апошнія ў Скарыны з'яўляюцца неасноўнымі, другараднымі.

Наступныя лічэбнікі гэтага скланення (*чотырдесятъ*—*девятдесятъ*) адрозніваліся ад *дваццаці* і *трыццаці* ў пачатку сваёй гісторыі тым, што ў зыходнай форме (назоўным склоне) другая частка ў іх уяўляла сабой родны склон множнага ліку (*-десятъ*). У далейшым яна захавалася, не адбылося трансфармацыі у *-дцать* (*-ццаць*), а гэта адбілася і на формамяненні. Праз увесь старабеларускі перыяд даволі трывала захоўвалася таксама

асноўная якасць гэтай групы — набываць склонавыя формы толькі ў першай частцы: в томъ послалисѦ на левъка ... с петидесѦть копь грошей (ККК, 152, 1487); з... семьюдесеть кораблев рыцерьства... приплынул (Троя, 156); в деветидесѦт и в девети летех (Скар. КБ, 30); за-продалъ мне поле свое 8 восмидесѦть грошах (КВЗС, 20, 1533); зъ шестмадесѦт братов (Атыла, 1116); бѣдетъ виненъ ... по петидесѦть копь грошей платити (Ст. 1588, 426); зоставѣтъ ... село... в стѣ восмидесѦть и пети ко-пах грошей (ККСС, 73, 1615). Але з XV ст. пранікае ў пісьмовыя помнікі і сучасная форма з двума канчаткамі: возвавши... матку и съ семидесѦтью оучениковъ (Пак. Хр., 26); не хотели мнѣ тыхъ осмидесѦти грошей дати (КСД, 60, 1510); былъ пакъ ест монсеи 8 восмидесѦти лѣтех и аарон 8 восмидесѦт и во трех лѣтех (Скар. КВ, 146); одинъ зъ оныхъ пѣтидесѦти (Бельск., 264).

У разрадзе складаных лічэбнікаў у старабеларускай пісьменнасці норма была парушана яшчэ і ўжываннем пэўнай колькасці паланізмаў — лічэбнікаў, у якіх другая частка трансфармавалася ў *-сте (-сти)*. Асноўнай сферай, дзе яны ўжываліся, была актавая пісьменнасць другой палавіны XVI—XVII стст.: теды двонастѣ грошей ма заплатитъ (АЗР, I, 224, 1501); земли... моркговъ тринасте (АВК, XXIV, 132, 1552); овса засѣяно солянокъ чтердзесце (АВК, XIV, 78, 1563); давал есми одинасте копь грошей (АВК, XXII, 193, 1565); в свирне рукавиць... паръ чотырнасте (АВК, XXII, 156, 1565); талерей цыновыхъ дванасте новыхъ, а старыхъ осмнасте (АВК, XIV, 437, 1592); грошей... было кгданскихъ чтырдести два (ИЮМ, XXI, 499, 1623); на той сторонце золотыхъ сто двадзесте чтыри (ИЮМ, I, 165, 1681). Сустракаюцца яны і ў асобных помніках іншых жанраў, напрыклад у Аповесці аб трох каралях-валхвах, Троі, Дзённіку Ф. Еўлашоўскага, Ляманце, Лісце да Абуховіча: кгалилѣѣ ѿдъ ероузалеѣ как бы тридести албо меншей (Валх., 50); двадестѦ чварту [шпицю] ведлъ кроль (Троя, 39); тридестѦ с нихъ забилъ (там жа, 506); шацуючи тэж маетност на пѣтнасте и тисѣчен золотых (Еўл., 23); *iniewszy czternaście set piechoty* (Абух., 441). Калі ў цэлым гэты тып лічэбнікаў нешматлікі, то ўскосныя склоны ад яго зусім рэдкія: поєднал... пна волоского осмѣнасту сот кол грши (Еўл., 38); Сесь чтырдестѣ ѿт роду не дошоль зѣполна (Лям., 10); Поденщикомъ тремъ по гроши осемнасту (ИЮМ, I, 266, 1682). Гэты тып не зрабіў уплыву на скланенне асноўнага беларускага марфалагічнага тыпу

лічэбнікаў, і можна яго разглядаць як звычайнае лексічнае запазычанне або як словаўтваральны тып, падобны да неазначальных лічэбнікаў *кільканасте, кольконасте, килканадцать, кольконадцать, килкадесять, колькодесять, килкасотъ, колькосотъ*, якія мелі прыкладна тую ж частату ўжывання.

Як паказвае прыведзены матэрыял, ужыванне ў старабеларускай пісьменнасці побач з асноўным беларускім тыпам скланення колькасных лічэбнікаў некаторых элементаў больш ранняга (дабеларускага) тыпу або асобных элементаў польскага тыпу не звязана непасрэдна з жанравай прыналежнасцю таго або іншага помніка, у якім сустракаюцца адхіленні. Ужыванне архаічных (старабеларускіх або царкоўнаславянскіх) ці польскіх форм залежала ад узроўню адукацыі і арыентацыі аўтара або перакладчыка твора ці пісара афіцыйных дакументаў.

ЗАЙМЕННІК

Формы асабовых і зваротнага займеннікаў

Характэрны для царкоўнаславянскай мовы займеннік 1-й асобы адзіночнага ліку *назоўнага* склону *азъ* сустракаецца ў асноўным у рэлігійных і летапісных тэкстах, а таксама па традыцыі і ў зачынах ранніх старабеларускіх грамат: *се азъ смиренни семионъ* (Гр. Сем.); *азъ есми архистратигъ михаиль* (Чэцця, 12); *азъ помиловах т.А* (Віл., 437); *Азъ же реку тебъ* (Арыст., 10); *можете ли пити чашѣ юже азъ пію* (Дзід., 7—8). Надзвычай рэдка нават у ранніх граматах ужываецца старажытнарускі варыянт гэтага займенніка *язъ*: *Азъ кланюся* (Гр. 1300); *язъ и своимъ братомъ оумыслили есмы* (Гр. 1387). Ужо ў старажытнарускіх помніках пашырана форма *я*, якая і стала нормай старабеларускай мовы і народных гаворак: *я есми никола* (Чэцця, 90); *А выедоу* (Віл., 443); *к томѣ сѣ ја знаю* (КВЗС, 3, 1533); *дакую ја тебе боже мои ѿче* (Еўл., 55); *ја поставлю примиренье* (Хран., 166).

Адзінай у старабеларускай пісьменнасці, як і ў старажытнаруускай, з'яўляецца форма *назоўнага* склону займенніка 2-й асобы адзіночнага ліку *ты*: *ты дръжишь ес мнѣ ближшее* (Вісл., 35); *ты не вчинилъ плода своего* (Чэцця, 14); *ѿ ты преневѣрный* (Пак. Хр., 2); *ты мене где колвек бѣдеш хотѣл похочаешь* (Стрыйк., 443).

Старажытнаруская мова з'явілася для старабеларускай непасрэднай крыніцай двухскладовай формы *роднага* і *вінавальнага* склонаў асабовых і зваротнага займеннікаў. Родны склон: *ѿт тебе* (Пак. Хр., 106); *въсьледъ мѣне* (Цяп., 266); *мел малжонку ѣ себе* (Еўл., 19); *давнии до мене безъчинцы* (Лям., 14); *противко мене* (Зб. 107, 1016); *вінавальны* склон: *не впрашай мене влдоко* (Чэцця, 2); *рѣка бо божа вранила мене* (Зб. 262, 20); *кто се тебе ходоре билъ* (КВЗС, 74, 1539); *самъ себе мажетъ* (Бер. саб., 27).

У *давальным* і *месным* склонах са старажытнаруускай эпохі захаваліся аднаскладовая форма

займенніка 1-й асобы *мене* і двухскладовыя са ступенню о чаргавання галоснага *ў* аснове — займенніка 2-й асобы і зваротнага. Давальны склон: *плоты себе городить* (Вісл., 6б); *не годитсѧ тобѣ так тоужити* (Чэцця, 14б); *ты мнѣ не вѣрилъ* (Віл., 11б); *чи не стыдитесѧ докѣчати мнѣ* (Зб. 262, 20); *Бже, милостивъ бѣдъ мнѣ грѣшномѣ* (Каліст, I, 6); *месны склон: да возвеличить гсѣ бѣ милосердие свое на тобѣ* (Чэцця, 17); *то все ѿ мнѣ есть* (Пак. Хр., 4б); *тата законъка на тобѣ маеть быти* (КВЗС, 51, 1538); *до бга оудайте на молитвы о собѣ* (Лям., 20).

У старажытнарускай мове *ў* давальным і вінавальным склонах побач з поўнымі (праклітычнымі) формамі разглядаемых займеннікаў ужываліся і кароткія (энклітычныя) — *ми, ти, си* і *мѧ, тѧ, сѧ*. Згодна з праславянскай традыцыяй, поўныя формы павінны былі ўжывацца *ў* прэпазіцыі да кіруючага дзеяслова, кароткія — у постпазіцыі. У старабеларускай пісьмовай мове пад уплывам гутарковай адбывалася разбурэнне гэтых традыцыйных узаемаадносін поўных і кароткіх форм займеннікаў. Давальны склон: *тому ми веры не нѧти* (Гр. 1387); *а лице мое не ꙗвит ти сѧ* (Чэцця, 75); *велика бы ти соромота была* (Алекс. XV, 2б); *хочет ми се пити* (Пак. Хр., 13); *рѣки ми подраль* (КВЗС, 21, 1537); *запэвне ми брат ѣмер* (Еўл., 30); *на мѣкѣ нти ми час оуже* (Каліст, I, 160б); вінавальны склон: *поустѣте мѧ смердѧщаг оумрѣти* (Чэцця, 3б); *не может тѧ ништо познати* (Трыст., 17); *нашто мѧ нагого примѣшаеш* (Кін., 55). Фіксацыя энклітычных форм тэкстамі розных жанраў сведчыць аб іх падтрымцы з боку жывой мовы.

У т в о р н ы м склоне асноўную норму старабеларускай літаратурнай мовы складае форма асабовых і зваротнага займеннікаў з двухскладовым канчаткам *-ою*: *мною, тобою, собою*, што з'яўляецца працягам развіцця на ўсходнеславянскай глебе адпаведных агульнаславянскіх форм: *тоу были на соуде со мною* (Гр. 1284); *мною сѧ клени* (Чэцця, 5б); *ѧ оумерла с тобою* (Пак. Хр., 11); *абы тым безпечнѣиши были ѿт ѣжов набрал з собою ботѧков* (Бельск., 41); *ничого з собою ѿдно грехи свои мають* (Зб. 752, 168).

Парадыгма асабовых займеннікаў множнага ліку *ў* старабеларускай пісьменнасці *ў* параўнанні са старажытнарускай істотных змен не адчула, за выключэннем амаль поўнай страты іменнымі формамі і формамі парнага ліку сваёй граматычнай ролі.

Так, у н а з о ў н ы м склоне адзінымі з'яўляюцца

ранейшыя формы *мы, вы*: мы ему даемъ и дали есмы тотъ городъ полтескъ (Гр. 1387); вы и потомкове ваши смертию зараженн бѣдете (Бельск., 46); мы то сами для себе терпимо (Кн. Мак., 51). Для дзелавой пісьменнасці характэрна ўжыванне займенніка *мы* ў значэнні адзіночнага ліку: мы господар ѿбецуем (Ст. 1566, 17). У родным, вінавальным і месным склонах маюць месца толькі ранейшыя формы *насъ, васъ*: межн нас (Гр. 1407); нехай нас не соромотит (Цяп., 2706); которій оповѣдѣет ѿ нас (Каз. Кір., 173); у давальным — *намъ, вамъ*: оуже вам ѿмерзль есми (Алекс. XV, 16); намъ злоречити бѣдешъ (Мак., 16); у творным — *нами, вами*: благословлена ты еси межн нами (Пак. Хр., 4); вчиниль бысь мир межн вами (Трыст., 20).

Кароткіх форм давальнага і вінавальнага склонаў множнага ліку асабовых займеннікаў у старабеларускай пісьменнасці не выяўлена. Вельмі нязначна пашыраны формы парнага ліку. Адзінкавыя выпадкі іх ужывання характэрны для асобных рэлігійных і летапісных тэкстаў, дзе яны з'яўляюцца вынікам царкоўнаславянскага ці старажытнарускага ўплыву. Родна-месны склон: на помочь наю пришол (Чэцця, 996); но молитвою ваю помозита ми (Увар., 996); Во ваю благославитсѣ Израиль (Скар. КБ, 90); давальна-творны склон: во вѣри вашей бѣди вама (Дыяр., 177).

Формы займенніка 3-й асобы

У праславянскай мове ролю займенніка 3-й асобы спачатку выконваў указальны займеннік *и* (м. р.), *ѣ* (ж. р.), *ю* (н. р.). Але ён рана страціў формы назоўнага склону, і на змену яму прыйшлі формы іншага ўказальнага займенніка — *онъ, она, оно*. На вінавальны склон у парадыгме разглядаемага займенніка пашырыліся формы роднага *его (него), ее (нее)*. Губны *м* у формах творнага і меснага склонаў страціў першапачатковую мяккасць.

У старабеларускай пісьменнасці, як і ў старажытнарускай, у назоўным склоне адзіночнага ліку займеннік 3-й асобы мае фармальныя адрозненні ў залежнасці ад роду — *онъ* (м. р.), *она* (ж. р.), *оно* (н. р.): онъ протівенъ того права (Вісл., 7); оно же подпора тѣлоу члчскомъ привѣзати дшю (Арыст., 139); Волю умерети после меча трышанова (Трыст., 18); она в пѣщи зблѣдила (Зб. 107, 1716).

Ва ўскосных склонах адрозніваліся формы мужчынскага і ніякага роду, з аднаго боку, і жаночага — з другога. Усе яны пры наяўнасці прыназоўніка атрымлівалі пачатковае *н*. Апошняе характэрна і для дзельных тэкстаў, што можа служыць ускосным доказам наяўнасці гэтай рысы ў жывой гутарковай мове старажытнага перыяду.

У родным і вінавальным склонах займеннікі *мужчынскага і ніякага* роду выступаюць у ранейшай агульнай форме *его (него)*. Родны склон: в которой волости члвкъ извинитъс ту ему правда дат или вина его (Гр. 1264); от тѣла его смрадъ исходитъ (Чэцця, 3); ноги его в дошки стиснено (Зб. 752, 196); вінавальны склон: его свои и казнѣть (Гр. 1405); собака его укѣсила (Вісл., 27); ахимандритъ же и старци почали дивитисѣ зрѣше на него (Чэцця, 4); на него того спротивенья ... доведет (Трыб., 14); взывал Алексѣй на него (Зб. 752, 1336). У спалучэнні з прыназоўнікамі *за, на* часта ўжываецца сцягнутая форма *нѣ*. Яна мае месца ў помніках розных жанраў, што можна разглядаць як вынік падтрымкі з боку жывой мовы: розгнѣвалис на нѣ (Пак. Хр., 25); горло зан дат мает (Бельск., 666); возложили нанѣ плащ шарлатный (Зб. 255, 270).

У давальным склоне адзіночнага ліку ў якасці нормы нязменна выступае ранейшая форма *ему (нему)*: естли же сѣ емѣ не поздоровитъ (Вісл., 40); мнози же народи прихожахоу к нему (Чэцця, 5); емѣсь того оглѣдати не хотѣль дати (Лям., 9).

Ранейшая форма *имѣ (нимѣ)* выступае ў творным склоне: ты с нимѣ гораздо живеш (Вісл., 439); боем битисѣ с ним мыслим (Алекс. XV, 1); за ним всѣм члкъ влечетсѣ (Зб. 262, 216); котории нимѣ възгардитъ смѣли (Біблія, 562); ѡбвилъ нимѣ все тѣло свое (Зб. 82, 2). Як відаць з прыкладаў, пачатковае *н* магло з'яўляцца і пры адсутнасці прыназоўнікаў.

У месным склоне адзіночнага ліку займеннікі мужчынскага і ніякага роду часцей за ўсё выступаюць у форме *немѣ*, якая была ўласціва старажытнарускай мове. Паколькі тут яна выступае заўсёды з прыназоўнікамі, то мае, як правіла, пачатковае *н*: в нем же бгъ раи насадил (Алекс. XV, 1); не было оу нем мѣстце здорове (Пак. Хр., 36); тѣло его на нем бѣдет болѣти (Зб. 262, 18). Новая форма, аднолькавая з творным склонам, па частаце ўжыванняў значна ўступае традыцыйнай, відаць, у жывой мове яна яшчэ толькі ўваходзіла ва ўжытак: на

нимъ гневливе помстити (Троя, 41); в нимъ трвали (Берсаб., 43); 8зрѣвши Исус мѣсто пер8салим плакал на ним (Бельск., 223б).

Не адбылося істотных пераўтварэнняў у старабеларускай пісьмовай мове ў параўнанні са старажытнарускатай і ў парадыгме займенніка 3-й асобы *жаночага* роду. Так, у родным і вінавальным склонах ужываецца ранейшая форма *ее* (*нее*). Родны склон: оць *ее* отсѣкль главоу *ее* мечемъ (Чэцця, 87б); *взяль* 8 *нее* святост (КВС, 478, 1522); *кому* *ее* надобѣ (Будны, 84б); *вінавальны* склон: Фрацикѣ ... *выдал* *ее* замѣжъ (Вісл., 21б); *каторіе* *ее* *межи* себе *идоучи* как бы *мертвоую* *держали* (Пак. Хр., 10б); *родичы* *ее* *за* *нее* *мовѣт* (Навука, 149). Для *вінавальнага* склону характэрна і энклітычная форма *ю* (*ню*). Яна ўстойліва захоўваецца на працягу ўсяго старажытнага перыяду беларускай мовы: *ку* *трои* *могли* *быхом* *пойти* *а* *ю* *обозреть* (Троя, 16б); *принеси* *ми* *ю* (Трыст., 53); *он* *ю* *подняти* *казал* (Біблія, 56б); *казал* *ю* *выпхнут* *з* *домѣ* (Бельск., 106б); *наполы* *ю* *мертвѣ* *зоставил* (Зб. 82, 20б).

У *давальным* і *месным* склонах, як і ў старажытнарускатай мове, бачым ранейшую форму *ей* (*ней*). *Давальны* склон: *мног* *к* *ней* *пріслѣхаеть* (Вісл., 43б); *рекла* *ей* *слѣжебъница* *ее* (Чэцця, 14б); *Дружненна* *послала* *по* *него* *абы* *шоль* *к* *ней* *у* *ложницу* (Бава, 137); *месны* склон: *оупѣстіль* *мошьнѣ* *а* *в* *ней* *три* *скотци* (Вісл., 32); *землѣ* *по* *ней* *же* *ходим* (Чэцця, 15б); *по* *ней* *же* *Агнецъ* *брести* *можетъ* (Скар. КБ, 2б); *каторый* *нашоль* *въ* *Сіродонской* *горѣ* *онѣю* *вежѣ* ... *а* *на* *ней* *звѣздочеснѣ* *мѣдрость* (Хран., 18).

У *творным* склоне ў старажытнарускатай мове мела месца *двухскладовая* форма *ею* (*нею*). Яна стала нормай і старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы: *иди* *с* *нею* (Скар. КБ, 24); *змилѣтсѣ* *над* *нею* (Зб. 262, 20б); *чинили* *з* *нею* *што* *хотѣли* (Бельск., 75б); *ты* *сѣ* *ею* *8криваешь* (Мак., 8); *мног* *женѣ* *предненшыхъ* *плакало* *над* *нею* (Зб. 752, 179б).

У *назоўным* склоне *множнага* ліку адбылася страта ранейшых родавых адрозненняў. У якасці *універсальнай* стала выступаць былая форма *мужчынскага* роду *они*: *они* *боѣтсѣ* (Вісл., 15); *они* *его* *не* *приняли* (Вісл., 439б); *они* *стреляючи* *на* *него* *велми* *мног* *стрѣль* *выстрѣляли* (Алекс., 75); *они* *великую* *шкодѣ* *чинили* (Кн. Мак., 64б). Відавочна, яна мела месца і ў *жывой* гутарковай мове.

У родным, вінавальным і месным склонах ужываецца ранейшая форма *ихъ* (*нихъ*). Родны склон: было их тысяча тысячъ (Алекс. XV, 16); іако мы до нихъ такъ они до насъ (Унія, 36); з них некоторые забъете (Зб. 255, 136); вінавальны склон: ведѣтъ ихъ на сѣд (Вісл., 8); не имаючи на нихъ жалобы (там жа, 156); заклял ихъ всих (Зб. 752, 25); месны склон: віна на них предречена (Вісл., 15). Пад уплывам жывой мовы пачатковае *и* тут часам апускаецца: о ихъ деехъ (Валх., 386); ѿ ихъ же оу наших сторонах не есть печал (там жа, 456).

Давальны склон множнага ліку разглядаемага займенніка характарызуецца захаваннем ранейшай формы *имъ* (*нимъ*): какъ им заповедати (Вісл., 76); поиде противъ имъ (Віл., 446); то имъ за знамя даваю (Пак. Хр., 1); рече к нимъ ростите жь и множтеся (Скар. КБ, 20).

Творны склон множнага ліку займенніка 3-й асобы ў параўнанні са старажытнарускай эпохай амаль не зведаў істотных змен. Тут адзінай, як і раней, з'яўляецца форма *ими* (*ними*): на склепе соуть дири што ими тела оумерлыхъ на глоубокость оуноутрь кидають (Валх., 61); не росседаетсѧ ѿболокъ под ними (Зб. 262, 23); но льпѣи сего царствуй надъ ними (Арыст., 3); веспол з ними (Каз. Кір., 1486). З пачатковым *и* даная форма выступае часам і пры адсутнасці прыназоўнікаў: робити ними бѣдѣт (Біблія, 42); казал сѣти чинит ... и рыбы ними ловити (Бельск., 213—214). З другога боку, відаць, пад уплывам жывой мовы пры наяўнасці прыназоўніка пачатковае *и* можа адсутнічаць: межі имі были (Вісл., 396); тож з ими (Патр. К., 606).

Формы ўказальных займеннікаў

Для старажытнарускай мовы былі характэрны ўказальныя займеннікі *сь, сѧ, се* (для ўказання на блізкі прадмет), *онъ, она, оно* (для ўказання на далёкі прадмет), *тѣ, та, то* (для адноснага ўказання). З-за сваёй кароткасці яны былі невыразнымі і таму вельмі рана ў старажытнарускай мове пачалі выступаць у спалучэнні з формамі такога ж (*тотъ, сесь*) ці іншага займенніка (*тый, той, тое, таѣ, сей, сич, сиче, оныи, онаѣ, оноѣ*).

У старабеларускай пісьмовай мове даная сістэма форм атрымала далейшае развіццё. Пад уплывам жывой гутарковай мовы найбольш нашырыўся займеннік

той(тотъ), тага(та), тое(то), які стаў універсальным пры ўказанні як на блізкі, так і на далёкі прадмет. У значна меншай ступені распаўсюджаным аказаўся займеннік сей(сый), што тлумачыцца адсутнасцю падтрымкі ў яго ўжыванні з боку жывой мовы. Тое ж можна сказаць і адносна займенніка *оный*. Усе яны пры скланенні паўтараюць формы прыметнікаў.

Так, у назоўным і пры неадусаўлёных назоўніках у вінавальным склоне адзіночнага ліку з самага пачатку ўжываліся займеннікі *мужчынскага* роду *той, сей, оный*. Формы *той, сей* ва ўскосных склоне утваралі факультатыўную норму. Назоўны склон: да отколе есть смрадъ сии (Чэцця, 36); был тои вондило 8 великои мощи (Віл., 439); вінавальны склон: обезьяна скоштовавъши часто ореха, которыи ест зверх8 горкии заразъ оныи покидает (Зб. 259, 463). Пераважаюць тут формы *тотъ, сесь*, прычым форма *тотъ* фіксуецца і дзелавымі тэкстамі, што можа тлумачыцца падтрымкай з боку жывой мовы. Назоўны склон: тот юреи четири лета держал (Вісл., 21); Сесь том8 дорога (Лям., 21); Тот келих новым тестаментом ест (Выкл., 426); вінавальны склон: ни в сесь векъ, ни в б8д8чій (Цяп., 16); вышла у сесь огородецъ (Трыст., 85—86).

Членныя формы ўтвараюць асноўную норму і ў *ніякім* родзе. У пэўнай меры яны былі ўласцівы старажытнаарускай мове, у старабеларускай жа яны атрымалі перавагу дзякуючы падтрымцы з боку жывой мовы. Назоўны склон: тое кнзю скиркганлу (Гр. 1387); сее слово згодитсА з онымъ (Будны, 149); вінавальны склон: а тое все емоу даю (Віл., 440б); роука гнА оучинила сее (Зб. 262, 17); ДптА ... можетъ каждый окрестити Водою поливаючи оное (Сакр., 46).

Аналагічны малюнак назіраецца і ў *жаночым* родзе. Пануючымі тут з'яўляюцца членныя формы, якія адпавядалі норме жывой гутарковай мовы; проволочет ли сА тага немоць (Вісл., 39б); Моудрость сАА но8жнаА црю (Арыст., 1).

Ранейшыя нячленныя формы гэтых займеннікаў у старажытны перыяд беларускай мовы ўяўлялі сабой ужо рэліктавую з'яву. Аб гэтым сведчыць значна меншая ў параўнанні з членнымі ступень іх пашырэння і фіксацыя іх амаль выключна рэлігійнымі помнікамі: та быс нѣма от рожѣннѣ своег (Чэцця, 76); ведетсА пословица сА (Арыст., 205); зміи онъ пекелный ... твоей нехай пилн8-

еть головы (Каліст I, 17); а то все бель в ночи зъедает (Жыц. св., 8).

Ва ўскосных склонах парадыгмы ўказальных займеннікаў адзіночнага ліку адрозніваюцца: з аднаго боку, мужчынскага і ніякага роду, з другога — жаночага. Так, агульнай для *мужчынскага і ніякага* роду формай роднага і пры адушаўлёных назоўніках *вінавальнага* склонаў з'яўляюцца формы *того, сего, оного*. Родны склон: не ведал оу него того прівілья (Вісл., 26); мы не можемъ сего терпѣти (Чэцця, 3); вінавальны склон: сего не оубьемъ (Чэцця, 9б); не знаю члвка того (Пак. Хр., 8); оного несмертелнoстью почтил (Варл., 14б); 8врач8и немоцнаго сего члка назавтрее рано (Дыяр., 152); гсдь Бгъ послал помсту на окрѣтника оного (Зб. 752, 561).

Пануючымі формамі *жаночага* роду адзіночнага ліку роднага склону з'яўляюцца традыцыйныя двухскладовыя *тое, сее, оное*. Першая з іх, відавочна, адпавядала норме жывой гутарковай мовы, аб чым сведчыць фіксацыя яе помнікамі ўсіх без выключэння разнавіднасцей старабеларускай пісьменнасці: *от тое земли местерю и брата его отступит с всею правдою* (Гр. 1264); *што сее хѣлы горшее* (Чэцця, 41б); *тое полътины гроши не заплатилъ* (КВЗС, 3, 1533); *тое плакги пан бог не перепѣстил* (Бельск., 93). У параўнанні з двухскладовымі аднаскладовая форма, хоць і адзначаецца пачынаючы з XV ст., пашырана вельмі нязначна, відаць, у жывой мове яна яшчэ не дасягнула ўзроўню асноўнай нормы: *тоиѣ осени* (Увар., 71); *з тои чари пиваль* (Стрыйк., 446б); *сеи приповѣсти двох речій кождый члкъ наѣчитисА* мает (Каліст I, 6б).

У вінавальным склоне жаночага роду нормай старабеларускай пісьменнасці ў цэлым з'яўляюцца членныя формы *тую, сию (сюю), оную*, якія былі ўласцівы ўжо і старажытнарускай мове: *тѣю швцю прігонил до села* (Вісл., 27); *моучнкъ же хсвѣ никита сию страсть при терпѣвъ от незаконных* (Чэцця, 31); *остави пѣснь сию* (Зб. 262, 9); *за тѣю винѣ* (Трыб., 13б); *на тѣю и на сюю сторонѣ* (Наб. тур., 22); *тѣю таемницѣ видели* (Выкл., 11). У адзінкавых выпадках адзначаюцца адпаведныя нячленныя формы *ту, сю, ону*. Прыклады адзначаны гадоўным чынам у помніках XIV — пачатку XVI ст., калі яны яшчэ ў пэўнай ступені былі ўласцівы жывой гутарковай мове: *дали есмы сю грамоту* (Гр. 1387); *в тѣѣ винѣ* впадаеть (Вісл., 29).

Пануючымі ў давальным склоне адзіночнага

ліку з'яўляюцца ранейшыя формы ўсіх трох родаў разглядаемых займеннікаў. У *мужчынскім і ніякім* родзе выступаюць толькі формы *тому, сему, оному*, ужыванне якіх вызначалася не граматычнай, а лексічнай нормай літаратурна-пісьмовай мовы: к томѸ панѸ чіе сѸло есть (Вісл., 14); семоу же Салтаноу дошедшоу ѿрды (Увар., 104); хочеш ли вѣдати причинѸ ономѸ их шаленствѸ (Каз. Кір., 213б); не ѿбрѸшаисѸ противко тому которому сѸчастит в его справах (Пс. XVII, 6б).

У давальным і месным склонах *жаночага* роду выступаюць амаль выключна ранейшыя формы *той, сей, оной*. Давальны склон: к сей грамоте (Гр. 1407); кѸ той очине (Вісл., 22б); той присѸзе (КВЗС, 4, 1533); и той и ѿвои сторонѸ (Бельск., 172б); месны склон: вже не имаеш ходити по земли сей (Чэцця, 16б); оу той одрине пред хоронкою гасли каменне (Валх., 44б); гвоздѸ ... на ѿнои дорожѸ... понабивал (Хр. польск., 3).

У творным склоне займеннікі *мужчынскага і ніякага* роду на ўзроўні асноўнай нормы выступаюць з *ы(и)* у аснове, што ў формах *тымѸ, симѸ* з'яўляецца вынікам уплыву жывой гутарковай мовы, у форме *онымѸ* — звычайным для займеннага скланення: тымѸ урѸдомѸ хто кого позывааеть (Вісл., 14); симѸ проганѸй невѸрных (Чэцця, 20); под ѿным часом (Ст. 1566, 2); тым по воздѸхѸ ношеніем люд зводит (Каз. Кір., 62б); ВѸполвѸкѸ смрть з дшею з симѸ свѸтомѸ розстане (Лям., 6). У асобных помніках, не свабодных ад архаічных царкоўнаславянскіх ці старажытнарускіх традыцый, часам можна сустрэць формы *темѸ, семѸ*, якія не адпавядалі норме жывой гутарковай мовы: тем же соудѸ и согрѸшающаго (Віл., 497); молю васѸ надѸ тѸмѸ (Арыст., 12); тѸмѸ же образомѸ (Будны, 79).

У *жаночым* родзе маюць месца пераважна традыцыйныя формы *тою, сею, оною*, што можна разглядаць як сведчанне падтрымкі з боку жывой мовы: со стклѸницею сею (Чэцця, 29); пред тою ѿдриною (Валх., 44); за смѸтною сею оказіею (Сматр., 11).

Норму старабеларускай пісьменнасці ў месным склоне *мужчынскага і ніякага* роду ўтвараюць традыцыйныя формы *томѸ, семѸ, ономѸ*. У ступені іх пашырэння не вылучаецца ніводзін помнік: на томѸ имееть досыть (Вісл., 31б); змин есть велик и лють гнѸздѸисѸ вѸ ѿзере семѸ (Чэцця, 82б); во ѿном Ѹтеканю тулаючихсѸ туды и сюда бегаючих забили (Біблія, 136б);

У параўнанні са старажытнаруускай мовай ніякіх

змен не адбылося ў парадыгме множнага ліку ўказальных займеннікаў. У назоўным і пры ўказанні на неадушаўленыя прадметы ў вінавальным склонах ужываюцца дзве варыянтныя формы кожнага з іх. Уніфікаваныя па мужчынскаму і ніякаму роду формы *тыи, сии, оныи* найбольш пашыраны ў тэкстах розных жапраў XIV—XV стст., а з пазнейшых — галоўным чынам у кніжных, што сведчыць аб выхадзе гэтых форм з ужытку ў жывой мове. Назоўны склон: тыи, кто по нем будет (Гр. 1264); рѣки бо сии ѿт великих высотъ исходятъ (Чэцця, 10б); ѿныи которыи носили хоуроугви (Пак. Хр., 17б); пойдѣт сии в мѣкѣ вѣчнѣю (Каз. Кір., 21б); вінавальны склон: мы ѿткладаемъ тыи прісѣды (Вісл., 24); осадивъ сии города (Увар., 6б); знашоль тыи сети (КВЗС, 9, 1533); мовил ангел тыи слова (Біблія, 119б); Видечи теде филипъ царъ тыи знамена дрижачии а богазливыи вшол до алимпиады (Алекс., 4); тыи книги нашли (Зб. 81, 30). Формы *тые, сие, оные* таксама адзначаюцца ўжо ў ранніх старабеларускіх помніках. Пазней, пачынаючы з XVI ст., выцесніўшы форму *тыи, сии, оныи*, яны набываюць значэнне асноўнай нормы, што тлумачыцца падтрымкай з боку жывой мовы. Назоўны склон: тые змле... соут розделены водами (Валх., 46б); Сие сѣть сыновѣ Исавли (Скар. КБ, 6б); тые мѣжники его зрадне забили (Патр. П., 88б); вінавальны склон: тые слова говорила (Пак. Хр., 4б); тые близнѣта ... Ѹтопити до реки тибри послалъ (Рым., 77б); кровь хстова... ѿные ѿмывает (Зб. 259, 529б); Примми тые члонки мое (Зб. 752, 28б).

Традыцыйныя формы *тыхъ, сихъ, оныхъ* нязменна выступаюць са старажытнарускай эпохі ў родным, вінавальным (пры адушаўленых назоўніках) і месным склонах, форма *оныхъ* тут адзіная. Родны склон: до сих мѣсть (Гр. 1465); до ѿных земель (Валх., 47); а наибольшей ѿт тых которіе ѿт жидовства (Каз. Кір., 124); вінавальны склон: веліть тых прізват (Вісл., 25); ѿных мѣдницов до кроля впроважоно (Жыц. св., 5б); месны склон: нѣтъ в сихъ словѣхъ никакое трудности (Будны, 43б).

У давальным склоне норму складаюць формы *ы* на месцы старажытнага *ѣ*, якія былі ўласцівы жывой гутарковай мове, форма *онымъ* была адзінай, што выключала варыятыўнасць: пріказѣемъ мы тымъ то слѣжебнікомъ (Вісл., 15); тымъ которые в тѣжкихъ выступ-

кахъ померли сѣть (Унія, 16); ѿнымъ за тое подАковане на знакъ вДачности оучинилъ (Варл., 186).

Формы з *ы* (*и*) на месцы ранейшага *ѣ* характерны і для творага склона: тыми городами і селы і всѣми людми володети князю скирикгаилу (Гр., 1387); котории ѿт меча полегли зъ ѿными котории были попалены (Кн. Мак., 66).

Формы азначальныхъ займеннікаў

Са старажытнарускай мовы ў старабеларускую перайшлі азначальныя займеннікі *весь*, *всакый*, *самъ*, *самый*, *иный*, *каждый*. Пазней узніклі формы *инший*, *кажрый*, *вшелякий*, *вшеисткий*. Парадыгма найбольш пашыранага займенніка *весь* (*увесь*) у старабеларускай пісьменнасці амаль не змянілася. У назоўным і прынадаўленых назоўніках у вінавальным склоне адзіночнага ліку выступаюць тры формы ў залежнасці ад роду — *весь* (*увесь*), *вста* (*уста*), *все* (*усе*): речіца свА ... што воишвилтъ держалъ (Гр. 1387); все свАтое тело предъ ѿбличьимъ твоимъ (Пак. Хр., 2); Видель еси ми ... хрыбетъ увес синій, збитый кийми (АВК, XXXVI, 325, 1582).

Ва ўскосныхъ склонахъ выступаюць звычайна традыцыйныя формы. У родным і прынадаўленых назоўніках у вінавальным склоне бачым форму *мужчынскага* і *ніякага* роду *всего* (*усего*). Родны склон: межн *всег* племени *своег* (Чэця, 15); Хаосъ ... матерія *всег* свѣта (Бяр., 321); вінавальны склон: себе *всего* до надѣй вѣчныхъ прыложил (Варл., 11).

Давальны склон захоўвае ранейшую форму *всему* (*усему*): по *всемоу* радилъ свѣтоу (Валх., 426); указался народу *всему* (Арыст., 12); *всемъ* томъ быти (Каз. Кір., 486).

У творным склоне адзіночнага ліку традыцыйная старажытная форма займае другараднае месца: со *всемъ* доходомъ (Гр. 1387); *обладающему* *всемъ* именемъ его (Скар. КБ, 4); *предъ* *всѣм* народомъ (Каз. Кір., 626). Асноўнае месца займае форма *всимъ*, якая ўзнікла ў старажытнарускай мове па аналогіі з множным лікам, дзе ў той час адбывалася выраўноўванне асновы на *и* ў формахъ ускосныхъ склонаў. У старабеларускай пісьменнасці гэтая форма набыла вялікае пашырэнне дзякуючы падтрымцы з боку жывой мовы: съ *всимъ* *скарбомъ* (Віл., 441); *кто* *исполненъ* *всимъ* *тымъ* *чимъ* *печатникъ* *твой*

(Арыст., 126); перед всім рыцерством своимъ (Алекс., 19); надъ всімъ створенемъ (Мак., 3).

У месным склоне пераважае традыцыйная старажытнааруская форма *всемъ*: во всем родоу жидовском (Чэцця, 246); во всем ем8 противни (Каз. Кір., 6); во всем том не згрѣшил (Жыц. св., 136). Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлена форма, аднолькавая з творным склонам, яе ўжыванне тлумачыцца ўплывам жывой гутарковай мовы: въ всімъ ... пособляли (Будны, 47); по всім кралестве (Жыц. св., 28); в всім люд8 (Зб. 255, 266).

Надзвычай высокай ступенню захавання старажытнаарускіх форм характарызуецца парадыгма ўскосных склонаў займенніка *всѣ* жаночага роду. У родным склоне пераважае ранейшая двухскладовая форма *всее*: оде всее толпы жидовское (Пак. Хр., 176); тые ... мають vybrати со всее шляхты того повету брати своее кождыи врагд (Ст. 1566, 41); подскарбием был земли всее (Жыц. св., 67).

У давальным і месным склонах непадзельна пануе традыцыйная старажытная форма *всей*. Давальны склон: тотъ бо есть нчало всѣй правде (Чэцця, 28); нароженье и справованье всеи церкви (Бер. саб., 45); ко всеи братін (Зб. 107, 1646); месны склон: дивного запаха росход по всей цркви (Валх., 926); вышол слух о нем по всей Сирии (Цяп., 56); шол у гостилницу у блахахъ и во всеи зброи (Трыст., 20).

Вінавальны склон характарызуецца перавагай старажытнай формы *всю*: стратит всю свою речъ (Вісл., 136); всю ндлю не падаше (Чэцця, 26); вын8дь на всю землю египетскую жабы (Біблія, 114); мнѣ всю правд8 ознаимил (Алекс., 2).

У творным склоне выступае толькі традыцыйная двухскладовая форма *всею*: от тое земли местерю и брати его отступит с всею правдою (Гр., 1264); владѣти всею землею (Віл., 4486); надъ всею Братіею пилнѣишими были (Ст. бр., 13).

У парадыгме множнага ліку ў старабеларускай пісьменнасці назіраецца страга былых родавых адрозненняў. У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах асноўнай або адзінай у большасці помнікаў, асабліва ў тых, якія адносяцца да XIV—XVI стст., з'яўляецца уніфікаваная па мужчынскаму роду форма *вси* (*уси*): имаеть шкоды вси платіть (Вісл., 376); преложю ... вси пѣсни ваша во слезы (Чэцця,

25); вси годѹючи великим страхом порѹшил (Алекс., 36); вси которыи колвек ѿгнѹи и темности годныи (Жыц. св., 1686). Другая варыянтная форма *все*, уніфікаваная па жаночаму роду, у многіх помніках XIV—XVI стст. не адзначана зусім, у астатніх яна прадстаўлена вельмі нязначна: сѹтвори богъ все итице по роду ихъ (Скар. КБ, 10); всѹ слѹхают (Каз. Кір., 1006); кгреки все на костель светыи подѹбѹрилъ (Бер. саб., 39). З канца XVI ст. яна пачынае паступова выцясняць папярэдняю, дасягаючы ў асобных тэкстах узроўню асноўнай нормы: все прешкоды ѿдалит ѿ мене рачыл (Зб. 261, 71); А их ѹбири все звѹрины шкѹри (Стрыйк., 516); ѿзнаимл еи всѹ таемницы (Рым., 83); всѹ пожадлиности звытажили (Каліст, I, 3); всѹ присѹги выпорожнили (Кін., 57).

У родным, в інавальным (пры абазначэнні асобы) і месным склонах дзякуючы падтрымцы з боку жывой мовы пераважае форма *всихъ* (*усихъ*): королевство ѿто всих неприятели вызволил (Троя, 86); хто жъ зо всих не бачить (Унія, 106); во всихъ речахъ (Зб., 259, 47). Форма *всѹхъ*, менш уласцівая жывой мове, сустракаецца радзей: ѿ всех жалобах (Вісл., 13); сѹмма всѹх знаковъ антхристовых (Каз. Кір., 219); не повѹданіе всѹхъ грѹховъ (Дзід., 26).

Форма з *и* ў аснове *всимъ* (*усимъ*) займае асноўнае месца ў давальным склоне: оусим оузывающим (Валх., 456); всимъ геретическим и дяволскимъ сектамъ (Унія, 36); Христос ѹказалсе всимъ ѹченикомъ (Зб. 255, 436); пропаст всимъ злостямъ (Зб. 752, 52). Форма з *е* ў аснове, менш характэрная для жывой мовы, сустракаецца радзей, прычым, як правіла, у помніках кніжнай мовы: чюдо веліе всѹмъ показаль (Чэцця, 25); едностайный естъ ѹзыкъ всемъ (Скар. КБ, 23); Покои вам всѹм (Каз. Кір., 1146); всѹмъ которие его чим колвек образили (Навука, 117).

Асноўную норму старабеларускай пісьменнасці ў цэлым, пачынаючы з самых ранніх помнікаў, складае традыцыйная форма творнага склону з *и* ў аснове: со всеми силами (Рач., 231); над всеми епископы (Унія, 176); над всеми ѹзыки (Зб. 82, 106). Другая традыцыйная форма творнага склону множнага ліку з *е* ў аснове, якая не адпавядала норме жывой гутарковай мовы, па пашыранасці значна ўступае папярэдняй: всѹми людми володети (Гр. 1387); зо всѹми розлѹка (Лям., 3); всѹми чтырма плѹгами (Мак., 76).

Амаль не адбылося істотных змяненняў у старабеларускай пісьменнасці ў параўнанні са старажытнаруускай у парадыгме іншых азначальных займеннікаў *всѣкий, самъ, самый, иный, каждый*. У помніках старабеларускай пісьменнасці яны скланяюцца як поўныя прыметнікі. У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вiнавальным склоне адзіночнага ліку нешматлікімі прыкладамі прадстаўлены старажытныя іменныя формы *инъ, всѣкъ*. Фіксуюцца яны на працягу ўсяго старажытнага перыяду беларускай мовы, але толькі рэлігійнымі помнікамі, што сведчыць аб іх неадпаведнасці норме жывой гутарковай мовы: да ѿтоидет всѣко чародѣство (Чэцця, 34б); инъ вѣстникъ прииде гла ко Іовѣ (Скар. КІ, 5б); оу каждо время (Арыст., 149); на всѣкъ часъ (Будны, 97). Аднак пануюць у *мужчынскім* родзе поўныя формы на *-ый/-ий*: в самы полднь (Чэцця, 15); самъ оушол на нег (там жа, 20б); мыслили побечи въ свою землю каждыи (Алекс. XV, 1б). У ранніх помніках, як і сярод прыметнікаў, сустракаюцца формы з канчаткам *-ый* пасля заднеязычных і *-ий* пасля шыпячых, што ў пэўнай меры было характэрна і для жывой беларускай мовы ранняга перыяду: всѣкий члвкъ (Вісл., 12б); инший весь кгрунтъ лѣсомъ заросль (РПП, 127, 1555). Асноўную норму ў ніякім родзе складаюць поўныя формы з канчаткам *-ое/-ее*: иное тѣло грѣшило (Каз. Кір., 18); 8чимсѣа выполнити тое и иншое (Зб. 261, 223); хоромѣ даеца... самое здоровѣе (Дзід., 26).

У родным (пры адушаўлёных назоўніках і ў вiнавальным) склоне норму складае блізкі жывой мове канчатак *-ого/-его*: без всѣкого извѣта (Гр. 1264); каждого витеза...ласкаве будетъ прыймовати (Трыст., 113—116); ѿфѣра, которѣю оучинилъ спситель нашъ... ѿфѣрѣючи самого себѣ (Дзід., 22). Намнога менш пашыраны канчатак царкоўнаславянскага паходжання *-аго/-яго*: каждого напоминала (Зб. 752, 95б); ѿт всѣкаг дѣла (Хран., 8); безъ всѣкаго прекословіа (Ст. бр., 22). У давальным склоне бачым толькі традыцыйны канчатак *-ому*, уласцівы і жывой мове: всѣкому ми делу исправа... чинити (Гр. 1387); иному никому не вѣступитсѣа (Гр. 1399); кожномѣ члвкѣ надобе ест (Вісл., 12—12б); семіонъ ... недѣжынымъ исцельнице подавалъ вча и запрещаа кождомѣ (Чэцця, 5б); всим посполите и кождомѣ зособна (Трыб., 1); у творным — звычайны для яго ранейшы канчатак *-ымъ/-имъ*: золотыми жемчуги и иным дорогимъ каменьем (Валх., 40); з самым дiаво-

ломъ побіюцца (Каз. Кір., 146); самымъ Богомъ присла-
гати (Кін., 57); з самым толко господомъ (Зб. 259, 17);
традыцыйны канчатак *-омъ* пераважае ў месным
склоне: в каждом городе (Арыст., 4); в каждомъ годѣ
(Трыб., 26); не на всакомъ мѣсци (Каз. Кір., 211); на са-
момъ берегѣ реки (Бельск., 286); в каждомъ сакраментѣ
(Сакр., 16); радзей сустракаецца ўласцівы жывой мове
канчатак *-ымъ/-имъ*: на самым до влоское земли вытѣга-
ню (Атыла, 220); на иншымъ мѣстцѣ (Зб. 261, 69); на
кождымъ члонку (Зб. 752, 95).

Амаль ніякай спецыфікі не мае ў старабеларускай
пісьменнасці ў параўнанні са старажытнарускай пара-
дыгма азначальных займеннікаў *жаночага* роду адзіноч-
нага ліку, як і прыметнікаў. У назоўнымъ склоне
пануючай з'яўляецца поўная форма на *-ая/-яя*: каждая
земля имеетъ (Вісл., 126); да сотрета всакая непри-
язнь (Чэцця, 13); каждая кость свою кровь выпуститъ
(Пак, Хр., 36). Зрэдку сустракаецца іменная форма: в
роуцѣ его дша всака жива (Зб. 262, 17); належитъ всака
честь (Зб. 752, 366). У роднымъ склоне пераважае
традыцыйны канчатак *-ое*: безъ всакое пращи (Пак.
Хр., 1); безъ каждое проволоки (Трыб., 14); с каждое
речи (Зб. 255, 496); способъ не рознитъ рѣчи самое
(Дзід., 22). Ранейшы канчатак *-ой* мае месца ў да-
вальнымъ склоне: каждой дѣвце дѣльница (Вісл.,
356); котории королеви людѣ к тисачи ку каждой по-
требѣ ставитъ приобѣцал (Хр. польск., 16). У віна-
вальнымъ склоне ў рэдкіхъ выпадкахъ выступае імен-
ная форма з канчаткам *-у*: на всакоу ношь (Чэцця, 86);
сѣ дахъ вамъ всаку былину (Скар. КБ, 106), у астатніх
помнікахъ адзінай з'яўляецца поўная форма з канчаткам
-ую: на каждѣю валкѣ (Вісл., 12); фломъ всакою про-
тивность ... оусмирѣетъ (Зб. 262, 16); каждую рѣчь по сѣму
познати (Будны, 536); Оумью на кождѣю ношь ложка
мое (Мак., 227). У творнымъ склоне паслядоўна
выступае традыцыйны двухскладовы канчатак *-ою/-ею*,
які быў нормай старажытнарускай мовы: со всакою пош-
линою (Гр. 1387); иною смртью мене оумоучте (Пак. Хр.,
116); з речю самою (Унія, 246); межы иншою розмовою
(Зб. 752, 43); з кождою дѣшею (Хран., 166). Традыцый-
ны канчатак *-ой* звычайны ў меснымъ склоне: во вса-
кой торговли (Гр. 1405); на иншен игрѣ (Вісл., 8); в
каждою влады (Каз. Кір., 66); в каждой дше (Сматр.,
8); ѿ самой речи (Варл., 236).

Для парадигмы множнага ліку разглядаемыхъ азна-

чальных займеннікаў, як і прыметнікаў, характэрны уніфікаваныя формы для ўсіх трох родаў. У назоўным і пры неадушаўлёных назоўніках у вінавальным склонах нормай з'яўляецца поўная форма, уніфікаваная па мужчынскаму роду, з канчаткам *-ыи/-ии*: *инны* на дорозе помёрли (Гр. 1405); *инны* видѣхоу пламень огны (Чэцця, 96); *инны* жоны и дѣти на колье тыкахоу (Віл., 445); тако жебы водилисѣ всѣкіи сѣдѣши во беседе (Арыст., 147); Бгъ самыи толко гвныи овоцы wymagaеть (Мак., 22); *радзей* — форма, уніфікаваная па ніякаму роду, з канчаткам *-ие/-ис*: *оуси* иные горы ... превышает (Валх., 42); всѣкіе хулы на Бга суть противу того приказанья (Будны, 186); *инные* тѣ на земли пакостѣт людем (Каз. Кір., 226); *по* самые окна (Стрыйк., 4956); *над* всѣ иншые речи (Варл., 386); зредку ўжываецца іменная форма: *инны* гадины шкодлившѣ соут (Валх., 54); *над* инны кроли (Бельск., 37); што есть дорожше *над* всѣки шаты (Алекс., 356).

У адрозненне ад іншых займеннік *самъ* у назоўным склоне множнага ліку выступае ў традыцыйнай іменнай форме *сами* (*самы*). Такая спецыфіка тлумачыцца неабходнасцю дыферэнцыраваць фармальна два займеннікі *самъ* і *самый*, неаднолькавыя па семантыцы: *самі* старосты (Вісл., 96); *сами* разсѣяни по землѣмъ плачютсѣ (Чэцця, 26); *сами* оумираем (Каз. Кір., 366); *самы* слова свѣдчат (Каліст, I, 36).

Толькі формы з канчаткам *-ыхъ/-ихъ*, характэрныя і для старажытнарускай мовы, ужываюцца ў родным, вінавальным (пры адушаўлёных назоўніках) і месным склонах: *инных* земель гсдрь (Гр. 1387); *инныхъ* боАръ мног постинали (Віл., 444); для всѣких причин (КВЗС, 12, 1533); *от* инъшыхъ кгрѣнътовъ (Трыб., 13); *абы* их то самых поткало (Еўл., 46); для их самых (Зб. 752, 436); з канчаткам *-ымъ/-имъ* у давальным склоне: *против* инным домом (Валх., 44); *Повинность* ѣчителскѣю ѣкъ ... отправовалъ... самымъ іновѣрцемъ несть невѣдомо (Сматр., 38); *противко* всѣкимъ искѣшеніамъ (Зб. вып., 14); з канчаткам *-ыми/-ими* ў творным склоне: *межи* инными рѣчами (Валх., 416); з жадными инными бронѣми (Трыб., 8); з людми самими (Каз. Кір., 1426); *оного* мешканѣ достѣпиль которое всѣкими добрами есть наполнено (Варл., 125).

Формы прыналежных займеннікаў

Старабеларуская літаратурная мова ўнаследавала ад старажытнарускай перш за ўсё сам склад прыналежных займеннікаў. У яго ўваходзілі словы *мой, твой, свой* — для адзіночнага ліку, *нашъ, вашъ* — для множнага. У старабеларускай пісьменнасці ў асноўным захавалася і сістэма склонавых форм адзначаных займеннікаў, якой яны характарызаваліся ў старажытнарускай мове. Асаблівай устойлівасцю форм у старабеларускіх пісьмовых помніках вылучаюцца займеннікі *мой, твой, свой*, якія скланяюцца па мяккай разнавіднасці займеннага скланення. У старабеларускай пісьменнасці даная парадыгма зведала толькі асобныя фанетычныя змены. У назоўным, а пры неадусаўлёных назоўніках і ў вiнавальным склонах адзіночнага ліку ў мужчынскім родзе выступаюць зыходныя формы *мой, твой, свой*, у ніякім — *мое, твое, свое*: *свои мед несъ да домъ* (Вісл., 19); *мое ноужное тело срдце и дша моѦ дрыжит* (Пак. Хр., 3); *гласъ твой гдѣ слышахъ в раи* (Скар. КБ, 126); *пожадает сердце твое* (Пс. XVII, 6).

Традыцыйныя старажытныя формы займеннікаў *мой, твой, свой* характэрны і для большасці ўскосных склонаў. Адзінай у родным і пры адусаўлёных назоўніках у вiнавальным склонах з'яўляецца ранейшая несцягнутая форма з канчаткам *-его моего, своего*: *за своего брата* (Гр. 1387); *кто забьет пріроженаг своего* (Вісл., 76); *чстное пррока твоего тръжество* (Зб. 262, 116); *отстѣпілі розѣмъ своего* (Жыц. св., 3); у давальным склоне — з канчаткам *-ему*: *городъ ... поставили есмы кнзю скирикганлу брату своему* (Гр. 1387); *к ... моемъ листу* (КВС, 4906, 1552); *ѦлжѦ дѦхѦ твоємъ* (Бельск., 59); у творным — з канчаткам *-имъ*: *изъ своимъ мѡжемъ* (Вісл., 216); *предъ обличым твоим* (Пак. Хр., 2); *с моим оучителем аристотелем* (Алекс. XV, 1); *своим древом его наполю пробол аж с конѡ спал оумерши* (Троя, 256); *зъ своимъ патриАрхою* (Бер. саб., 38); у месным — з канчаткам *-емъ*: *ѡ моемъ сыноу миломъ чоувал* (Пак. Хр., 2); *поставить тебе во врдѣ твоємъ* (Скар. КБ, 73); *при гробѣ своемъ* (Лям., 18). Новая форма, якая ўзнікла ў выніку уніфікацыі форм па творнаму склону ў жывой мове, займае другараднае месца: *ѡ словѣ своимъ* (Будны, 33); *у моим дому* (Трыст., 3); *ѡ жывоте своимъ* (Бер. саб., 316); *на своим мѡстѣ* (Бельск., 906); *во винограде своим* (Зб. 255, 314).

Традыцыйныя ранейшыя формы пераважаюць і ў парадыгме разглядаемых займеннікаў *жаночага* роду адзіночнага ліку. У *назоўным* склоне тут, як і ў старажытнарускай мове, выступаюць толькі формы *моя, твоя, своя*: згінула *надега моя* (Жыц. Ал., 99); *взложила рука моя и уста мои* (Зб. 262, 25); *то была жена твоя* (Зб. 752, 146).

У *родным* склоне адзіночнага ліку ў большасці помнікаў розных жанраў XIV—XVI стст. і ў асобных рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстах XVII ст. пераважаюць традыцыйныя формы з двухскладовым канчаткам *-ее*: *молитвы моее* (Пак. Хр., 116); *к8 скаженью главы твоее будут оусловать* (Троя, 406); *вѣдал м8ки своее* (Зб. 752, 1686); формы з аднаскладовым канчаткам, крыніцай якіх была жывая гутарковая мова, сустракаюцца ўжо ў самых ранніх старабеларускіх тэкстах розных жанраў, аднак узроўню нормы яны дасягаюць толькі ў асобных помніках XVI ст. і ў большасці — XVII—XVIII стст.: *хор8гві своей боронить* (Вісл., 10); *длѧ твоеи дворности* (Трыст., 65); *Кто не пьет крове моеи* (Каз. Кір., 92); *якобы мышь выскакуючи з своеи гѧмы* (Алекс., 7); *час м8ки и смерти моеи пришоль* (Зб. 255, 2446). У *давальным* і *месным* ужываюцца формы *моей, твоей, своей*—давальны склон: *к женѣ своей* (Чэцця, 17); *любо боуди свѧтости твоеи* (Пак. Хр., 26); *дхѣ мои... чоуж был женѣ моеи молилсѧ* (Зб. 255, 265); *месны склон: по своеи правде* (Гр. 1405); *по смерти моеи* (Пак. Хр., 3); *почки мои оу паз8сѣ моей* (Зб. 262, 20); *в твоеи владзы* (Варл., 156); у *вінавальным* — *мою, твою, свою*: *простри р8к8 твою* (Чэцця, 6); *кажнагѧ кость свою кровь выпустит* (Пак. Хр., 36); *в кож8 мою и в мѧсо мое прилепилсѧ дша моя* (Зб. 262, 20). Норму ў *творным* склоне складае канчатак *-ею*: *головой своею заплатит* (Вісл., 24); *зѣ жоною моею* (КВС, 4416, 1552); *перед обличностью твоею* (Алекс., 146); *своею пѧдю мѣритсѧ* (Паўст., 5); *мы естесмо зранены оуродою твоею* (Жыц. св., 3).

Панаваннем старажытных форм характарызуецца і парадыгма множнага ліку разглядаемых прыналежных займеннікаў. У *назоўным* і прынеадушаўлёных *назоўніках* у *вінавальным* склонах часцей за ўсё, асабліва ў ранніх старабеларускіх помніках, адзначаюцца традыцыйныя, уніфікаваныя па мужчынскаму роду формы *мои, твои, свои*: *кладеть оу колод8 ноги мои* (Зб. 262, 26); *раны свои ... вказываль* (КВС, 36, 1533); Тру-

пы свои поховали (Атыла, 176); вытАгаючи такъ паѣкъ на сѣти внѣтрности свои (Паўуст., 26); рѣки свои ѡмывает в крови несправедливого (Пс. XVII, 43); формы *мое, твое, свое*, уніфікаваныя па жаночаму роду, па пашыранасці ўступаюць папярэднім, а прыкладна з сярэдзіны XVI ст. яны пачынаюць актыўна іх выцясняць: вси кости мое перечтут (Пак. Хр., 36); во всѣ однако впѣщает все подающее свое зѣбы (Кін., 64); ѡплакѣи злости твое (Зб. 255, 36); у родным і вінавальным (пры адушаўлёных назоўніках) і месным склонах—*моихъ, твоихъ, своихъ*: светлость ѡчью моих (Пак. Хр., 5); родных своих братьовъ позабывалъ (Мам., 169); потреба наѣкъ твоихъ дѣховныхъ (Лям., 7); дѣа Правого ѡбнови во внѣтрностяхъ моих (Пс. XVII, 40); у давальным—*моимъ, твоимъ, своимъ*: исоус молвил оучникомъ своим (Пак. Хр., 56); кѣ своимъ рѣкамъ (КВС, 460, 1552); нѣтъ ѡпочинку костемъ моим (Пс. XVII, 9); у творным—*моими, твоими, своими*: со единомысленики своими (Чэця, 76); посылалѣм листы моими (Еўл., 49); ѡчима твоими (Біблія, 321); скрежечет на него зѣбами своими (Пс. XVII, 7).

Па-іншаму склаўся ў старабеларускай пісьмовай мове лёс парадыгмы прыналежных займеннікаў *нашъ, вашъ*. З аднаго боку, па старажытнарускай традыцыі яны працягвалі скланяцца па мяккаму варыянту займеннага скланення і, такім чынам, нічым не адрозніваліся ад займеннікаў *мой, твой, свой*. З другога боку, з жывой гутарковай мовы ў пісьмовую ўсё больш пранікалі ўтварэння ў выніку зацвярдзення *ш* і пераходу *е* ў *о* формы скланення гэтых займеннікаў па цвёрдай разнавіднасці. Суадносінамі форм мяккай і цвёрдай разнавіднасці і вызначалася ў даным выпадку моўна-стылістычнае аблічча таго або іншага помніка.

Так, у назоўным і вінавальным (пры неадушаўлёных назоўніках) склонах адзіночнага ліку *мужчынскага* роду найбольш часта, хоць і непаслядоўна, форма мяккай разнавіднасці адзначаецца ў помніках XIV—XV стст., прычым нават у дзелах, якія адлюстроўваюць факт жывой мовы: держить братъ нашъ (Гр. 1387); весь вашъ товаръ ѡпустимъ (Гр. 1409); нашъ рочный имеет емѣ платить (Вісл., 39); дали есте ми того то члвка ... ѡтвращавшаго людъ нашъ (Пак. Хр., 9). Аднак пануючай у пісьменнасці ў цэлым з'яўляецца форма цвёрдай разнавіднасці: землѣнинъ наш не играл (Вісл., 276); коли бы хто ... маестатъ нашъ гедрѣскии ѡбразил

(Ст. 1588, 4); нехай свѣтитсѧ свѣтъ вашъ пред члки (Мак., 5). У ніякім родзе ў большасці помнікаў пераважае традыцыйная форма мяккай разнавіднасці з канчаткам -е: право наше такъ оуставлѧемъ (Вісл., 12); мног зацных людей згинѣло през шаленство ваше (Бельск., 86б); што жь то ваше за щастье (Хран., 86).

У родным і пры адушаўлёных назоўніках у в і н а в а л ь н ы м склонах часцей ужываецца форма *нашего, вашего*, радзей — *нашого, вашого*. Родны склон: есте того з вашого мужества доказали (Атыла, 192); Вы пожадли-вості отца вашего хочете чинити (Мак., 50); вінавальны склон: засоромотили есте бга вашего (Пак. Хр., 21); дякую *ѧ* ... пна нашего Езуса Христа (Еўл., 35); 8поймы прето отца нашего виномъ (Біблія, 48); Аболи не зна-лес мене быт александра ... слугѣ вашего (Алекс., 15). У д а в а л ь н ы м склоне — часцей *нашему, вашему*, радзей — *нашому, вашему*: поведѣте мѧ къ старешине вашему (Чэцця, 44б); кѣ столѣ нашомѣ (Ст. 1588, 4); ѡфери чинили гсдѣ богу нашему (Біблія, 110); Писалисмы иншихъ часов маестатови вашему (Алекс., 15б); пре-осщенствѣ вашему покорне себе полецаю (Дыяр., 176б). Т в о р н а м у склону ўласцівы формы *нашимъ, вашимъ*, радзей — *нашимъ, вашимъ*: есть ходотаемъ нашимъ къ богу (Будны, 122б); передъ отцомъ вашимъ небеснымъ (Цяп., 25); тыс есть гетманом нашим (Кн. Мак., 63); нашимъ языкомъ рѣским ѡбъяснил (Бяр., прадм.). М е с н а м у склону — часцей *нашемъ, вашимъ*, радзей — *нашомъ, вашомъ*: не вонтплю ничего ѡ вашем жолнеры (Атыла, 192); бѣде змова моя на тѣле вашем (Біблія, 43); пытал ѡныи муж ... ѡ родѣ нашем (Бельск., 30б); нѣшто выпишемы ѡ нашем животѣ (Алекс., 31б). Другая форма, аднолькавая з творным, прадстаўлена нязначна: в набоженстве нашимъ преслѣдовани бываемъ (Апакр., 2б); в панствѣ вашимъ (Дыяр., 168).

Суіснаваннем форм цвёрдага і мяккага варыянтаў скланення характарызуецца і парадыгма адзіночнага ліку *жаночага* роду разглядаемых прыналежных займеннікаў. Нязменная са старажытнарускай эпохі захоўваецца ў старабеларускай пісьменнасці форма *назоўнага* склону з канчаткам *-а наша, ваша*: волѧ ваша будетъ (Рач., 309); та ѧ схажка ваша ... собором се звать не можетъ (Бер., саб., 9б); рачѣ вѣдат велможност ваша (Алекс., 8б); у родным склоне — *наше, ваше* (*нашое, ваше*), радзей — *нашой, вашей*: послал до жоны ваше (Пак. Хр., 18); длѧ. вашей милости то вчыню

(Трыст., 14); ждѣ вырокѣ апостолское ваше столицы (Бер. саб., 32б); до оное... отчизны наше (Карп., 4б); вѣрныи подданыи ваше крол млт (Дыяр., 158б); млсти вашей моглѣ добре выгодити (там жа, 158); у д а в а л ь н ы м і м е с н ы м склонах — *нашей, вашей, радзей* — *нашой, вашей*: ку отчизне вашей помочи (Цяп., 269б); в моцы нашей (Біблія, 53); Все рыбы морскіи рѣцѣ вашей подданы сѣть (Хран., 16б); у в і н а в а л ь н ы м — *нашу, вашу, зредку* — *нашою, вашою*: справедливыи судА реч ншою пофалит (Цяп., 270б); вашѣ землю зѣсѣдѣт кобылки (Бельск., 74); на дшѣ нашѣ, ласкѣ свою всемогѣчый бгѣ вливает (Дзід., 1); у т в о р н ы м — *часцей* *нашею, вашею, радзей* — *нашою, вашою*: шодше избратьею вашею (Пак. Хр., 30); не печалѣйтесьА дшею вашею (Цяп., 8б); перед *нашою* обличностью бѣдѣт (Алекс., 8б); Не фрасѣйтесьА дшею вашею (Варл., 92б).

Большай перавагай традыцыйных форм мяккай разнавіднасці скланення характарызуецца парадыгма множнага ліку разглядаемых займеннікаў, бо старажытныя спалучэнні шынячых з *и* аказаліся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове ўстойлівымі. Нормай у н а з о ў н ы м і пры неадусаўлёных назоўніках у в і н а в а л ь н ы м склонах з'яўляюцца уніфікаваныя па мужчынскаму роду формы *наши, ваши, радзей* — *нашы, ваши*: вѣдаю мысли ваши (Зб. 262, 21); тогда ваши люди жидовскіи боудут гинѣти (Сівіла, 4); ѿ горла наши игра идет (Атыла, 192); вы и потомкове ваши смертью заражени бѣдете (Бельск., 4б); у р о д н ы м, в і н а в а л ь н ы м (пры адусаўлёных назоўніках) і м е с н ы м склонах часцей бачым формы *нашихъ, вашихъ, радзей* — *нашихъ, вашихъ*: вы напольньте меру ѿцовъ вашихъ (Цяп., 33); побито ѿ наших москвы (Еўл., 140); в ваших сторонах прибытки (Алекс., 34б); дайте дѣши ваши за примере ѿцовъ ваших (Кн. Мак., 53б); ѿпѣстите каждыи братѣ своемѣ в серцѣ ваших (Зб. 255, 114); у д а в а л ь н ы м — *нашимъ, вашимъ, радзей* — *нашимъ, вашимъ*: битва была нашим щаслива (Еўл., 2); бгомъ нашим великим оферовати (Хран., 24б); у т в о р н ы м — *нашими, вашими, радзей* — *нашими, вашими*: тые которіе под нашими дыхали моуками (Пак. Хр., 25б); кроицикар матеи стриковскии згодливе з нашими стародавными лѣтописцы рѣскимн се згожае (Стрыйк., 42б); богами нашими гардѣт (Зб. 752, 82).

У асобных рэлігійных помніках, галоўным чынам ранніх, можна адзначыць старажытныя формы назоўна-ві-

навальнага склону множнага ліку, уніфікаваныя па жаночаму і ніякаму роду,— *наша, ваша; наше, ваше*: предложю ден празнікі ваша въ соуетоу (Чэцця, 25); выст8пки вашъ перед ним ѣкъ нащирей ѡткрывайте (Каліст I, 8б).

Рэліктавую з'яву ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы ўяўлялі сабой формы парнага ліку прыналежных займеннікаў, як і прыметнікаў. Яны адзначаюцца ў асобных, пераважна ранніх, помніках рэлігійных жанраў. Прыкметна пашырана форма *назоўна-вальнага* склону: ѡтворилъ ста.А сво.А оуста (Чэцця, 43б); возмите кнжата ворота ваша (Пак. Хр., 26—27); ѡтворите кнзи врата ваша (Жыц. св., 64). Некалькі радзей сустракаецца форма *родна-меснага* склону: снемъ ѡковы с ногоу своею (Чэцця, 33б); што ѡт р8к8 твоею ѡзметъ (Зб. 255, 27). У найбольшай жа ступені пашырана форма *давальна-творнага* склону: ногама своима (Чэцця, 33б); ѡчима нашима оувидети (Пак. Хр., 32б); паг8ба и смрть рекли оушима нашима (Зб. 262, 23б); перед ѡчима твоима (Біблія, 229); перед моима ѡчима (Алекс., 4б); своима ѡчима (Жыц. св., 58б). Відаць, у разглядаемы перыяд формы парнага ліку ў пэўнай ступені былі характэрны для жывой гутарковай мовы.

Формы пытальна-адносных займеннікаў

Старабеларускай мовай былі ўнаследаваны ад старажытнаруускай пытальна-адносныя займеннікі *кто* (*кѣто*), *что* (*чѣто*), *каковый* (*каковѣ*), *кои*, *чий* (*чый*, *чей*). Займеннікі *кто*, *что* не змяняліся па родах і не мелі форм множнага ліку. Першы з іх скланяўся па цвёрдаму тыпу, другі—па мяккаму. Яшчэ ў старажытнаруускі перыяд пад уплывам жывой мовы займеннік *кто* прыняў выгляд *хто*, а *что* — *што* ў *назоўным* склоне (другі з іх — і ў *вальным*). Формы *кто*, *что*, уласцівыя старажытнаруускай мове, адзначаюцца зрэдку толькі ў асобных рэлігійных і свецка-мастацкіх творах: *кто* бѣдет ранень оу сваде (Вісл., 6б); *кто* еси ты (Чэцця, 2); *что* мовит писмо (Каз. Кір., 171б); *кто* ест в плюгавствѣ нехаи еще плюгавѣет (Выкл., 13б). Нормай старабеларускай пісьменнасці сталі ўласцівыя жывой гутарковай мове формы *хто*, *што*. Яны вядомы самым раннім старабеларускім тэкстам: о томъ, *хто* брата забьетъ (Вісл., 7б); *Хто* што имѣлъ ѡт овощей (Чэцця, 14); *хто* всимъ што в

домъ есть владнеть (Бер. саб., 28); што отповѣм што рекъ (Кін., 54б); абы окреститисѧ хто прагнѣл (Стрыйк., 4).

Ва ўскосных склонах названья займеннікі выступаюць у формах, блізкіх да жывой гутарковай мовы (калі не лічыць іх традыцыйнага арфаграфічнага аблічча). У родным і вінавальным склонах пераважаюць формы *кого, чого*, форма *чэго* даволі рэдкая: ни с чого личбы не довать емъ (Вісл., 35б); кого бы врьдъ на горло сказалъ (Трыб., 6); длѧ чого ромулюс королем зосталъ (Рым., 78); *сважаи* длѧ чэго (Зб. 255, 20); у давальным ужываюцца толькі формы *кому, чому*: которыи комъ шкоды чинѧт у ган (Вісл., 7б); чомъ поличоны есмо како скотина (Зб. 262б); комъ иномъ в рѣки пѣстилъ (Трыб., 14); кому се алимпийдо поддала (Алекс., 3); у творным склоне — часцей за ўсё *кимъ* (па ўзору *чимъ*), *чимъ* (радзей *чымъ*), у адзінкавых выпадках — старажытнарускія *кемъ, чемъ*: а не бѣдет ли чимъ заплатитъ (Вісл., 24); с ким сѧ могъ ровнати (Чэцця, 15); чѣм даровати кождого (Арыст., 16б); чымъ ты того довелъ (КВС, 442б, 1552); чим сѧ свѣт бавить (Зб. 81, 29); у месным склоне ў адрозненне ад папярэдніх пераважаюць ранейшыя традыцыйныя формы *комъ, чомъ*, радзей *чемъ*: жадного недостатку не мѣли ни в чем (Валх., 5б); по комъ тое горе (Лям., 16); при комъ правдѣ быт ъзнаю (Зб. 752, 72б); другараднае месца займаюць новыя, уласцівыя жывой мове формы, агульныя з творным склонам: в чым великѣю ъчтивост... показал (Зб. 255, 290); в чим кого ъшкодил (Выкл., 49б). Астатнія пытална-адносныя займеннікі (*каковый (каковъ), кои, чий (чий, чей)*) мелі формы, аналагічныя формам непрадметных займеннікаў ці прыметнікаў.

Адмоўныя і няпэўныя займеннікі

Традыцыйнымі для беларускай мовы з'яўляюцца атрыманыя ёй у спадчыну ад старажытнаруускай мовы адмоўныя займеннікі *никто, ничто, никакой, некоторый, ничий*. Гэтыя займеннікі, як і пытална-адносныя, ад якіх яны ўтварыліся пры дапамозе часціцы *ни*, у беларускай народна-гутарковай мове падвергліся фанетычным зменам, у выніку якіх набылі выгляд *никто, ништо, нитакій, ничый*. Разам з тым па прычыне ўласцівай пісьмовай мове традыцыйнасці норм працягвалі ўжывацца і іх старажытнарускія прататыпы. Суадносіны традыцый-

ных і новых варыянтаў у парадыгме гэтых займеннікаў такія ж, як і ў парадыгме пытальна-адносных, ад якіх яны ўтварыліся. Так, намнога радзей, чым адпаведныя формы жывой мовы, адзначаюцца ў старабеларускай пісьменнасці характэрныя для старажытнарускай мовы формы *назоўнага* склону *никто, ничто*. Яны сустракаюцца зрэдку толькі ў рэлігійных помніках XIV—XVI стст., што падкрэслівае іх кніжны характар: *она же не отвещала емоу ничто же* (Чэцця, 63); *никтож без грех токмо бгъ един* (Віл., 437); *никто войти не смѣль* (Валх., 39); *абы сѧ никто своей кривды не мстиль* (Будны, 77б). Асноўнае месца займаюць уласцівыя жывой мове формы *никто, ништо*: *никто не ставит* (Вісл., 34); *без него же не было ништо* (Чэцця, 22); *никто его не позналь* (Трыст., 28).

У значэнні 'ніводзін, ніхто' самым пашыраным у старабеларускай пісьменнасці пасля спрадвечных аказаўся адмоўны займеннік *жадный* (*жаденъ*), які ўжываўся не без падтрымкі з боку польскай мовы. Ён адзначаецца пачынаючы з XVI ст. і мае тыповае займеннае скланенне: *абы землѧнинъ наш не играл изъ жадным таким чюжомъ земьцом косток* (Вісл., 27б); *жаднага дша до неба не идетъ* (Наб. тур., 21—21б); *не было жадного дому, котори не был кровю облитыи* (Тр. гіст., 72); *жадной речи огнемъ печеной, albo вареной не ѳдали* (Мак., 14); *жадное имъ ѱрѣжіе не шкодит* (Алекс. 1697, 36б).

Са старажытнарускай мовы ў старабеларускую перайшлі галоўным чынам *няпэўныя* займеннікі, утвораныя пры дапамозе часціцы *не*. На беларускай моўнай глебе яны набылі выгляд *нехто, нешто, некий* (*некій*), *некоторый, некакій*, і аказаліся тут найбольш ужывальнымі. Побач з імі яшчэ працягвалі ўжывацца некаторы час і іх старажытнарускія прататыпы: *некотори речи нехто комѢ квалтом возмет* (Вісл., 7б); *оучинилъ тебе нешто лихого* (Пак. Хр., 1б); *в некакое поднесѣнье* (Валх., 41); *бысть же нѣкто чернецъ* (Віл., 550); *нѣмъ кии рошкы походили зъ его чола* (Алекс., 5); *звѣром нѣчто подобное* (Храп., 4б).

У старабеларускай пісьменнасці атрымалі значнае пашырэнне *няпэўныя* займеннікі, утвораныя пры дапамозе часціцы польскага паходжання *колве* (*колвекъ*). Яны фіксуюцца ўжо самымі раннімі помнікамі: *которые колвек оттоль выналезены* (Гр. 1407); *которые колвек едут мимо* (Трыст., 55); *такимъ кольвекъ обычаемъ* (Трыб., 11); *чогоколвекъ бы от него жедали* (Алекс., 65); *кого*

колвек Хс вызѣль з одѣиА (Мак., 19); што колве сотворилъ (Хран., 5).

Прыкметнае пашырэнне пры ўтварэнні няпэўных займеннікаў у старабеларускай пісьменнасці атрымала і часціца *леда-/лада-*, якая ў сваім ужыванні таксама мела падтрымку з боку польскай мовы: такъ сА ледачым бавАть (Атыла, 255); не годитсѧ жебы леда хто носилъ скриню божию (Біблія, 366); вперед ѿмартвит ѧзык абы лѧдачого не мовил (Зб. 261, 154); назбыть щодримъ вѣ чѣжихъ самѣ лѧдачимъ сА давить (Лям., 24); члвкъ з великое неидзы шалѣет и мовит лѧда што (Зб. 752, 5526).

Найменш пашыраны няпэўныя займеннікі, утвораныя пры дапамозе часціцы *-сь*, уласцівай польскай мове, якая, верагодна, і з'явілася яе крыніцай: иже бы емѣ чтос приехати (Віл., 4436); приведет ѧкогос члка (Каз. Кір., 124); Штось то оу насъ под сесь часъ навѣчный жалъ справилъ (Лям., 10); через когосъ (Навука, 140); до мене до темного везенѧ приходил муж ѧкнись съ свѣчею (Жыц. св., 101).

Такім чынам, склад займеннікаў і іх марфалагічная парадыгматыка ў старабеларускай пісьмовай мове ў аснове сваёй захаваліся нязменнымі са старажытнаарускай эпохі. Гэтаму садзейнічала, з аднаго боку, сама спецыфіка данай часціны мовы, для якой характэрна лексічная абмежаванасць і аднатыпнасць, закасцянеласць форм пры семантычнай разнастайнасці адпаведных слоў, з другога — кансерватыўнасць норм пісьмовай мовы, асабліва пэўных яе разнавіднасцей, у параўнанні з жывой гутарковай мовай. Змены ж, якія адбыліся ў іх скланенні, былі агульнымі з прыметнікамі.

ДЗЕЯСЛОЎ

У помніках старабеларускай пісьменнасці па колькасці формаўжыванняў дзеяслоў займае другое месца пасля назоўніка, што тлумачыцца як функцыянальнай роляй дзеяслова, так і разнастайнасцю яго граматычных-катэгорый. Гэта часціна мовы ўключае ў сябе спрагальныя (асабовыя) і неспрагальныя (іменныя) формы. Спрагальныя формы рэалізуюцца ў катэгорыях часу, гладу, трывання, стану, асобы, ліку і роду. Кожная з гэтых катэгорый мае свае адметныя сродкі выражэння, у сувязі з чым агульная колькасць канчаткаў у парадыгме дзеяслова значна большая, чым у іншых змяняльных часцінах мовы.

У мове старабеларускай пісьменнасці ў параўнанні з сучаснай беларускай мовай сістэма дзеяслоўных форм была больш разгорнутай, асабліва ў выражэнні прошага часу, дзе адрозніваліся перфект, аорыст, імперфект і плюсквамперфект, і будучага часу, для выражэння якога ўжываліся будучы прасты і два будучыя складаныя.

Дзеяслоўныя формы ў цэлым характарызуюцца неаднолькавым развіццём. Адны з іх аказаліся вельмі ўстойлівымі на працягу ўсяго перыяду гісторыі беларускай мовы і адпаведна выступаюць у аднастайным, стабілізаваным выглядзе ў пісьменнасці. Іншыя значна змяніліся ў выніку ўнутранага, спантаннага развіцця літаратурна-пісьмовай мовы і ўплыву іншамовных стыхій. Вельмі паказальна, што ў сістэме дзеяслова, з аднаго боку, зусім нязначна адлюстраваліся дыялектныя адрозненні, якія, як можна меркаваць па сучасных гаворках, былі вельмі стракатымі ўжо ў старажытнасці. З другога боку, дзеяслоў у большай меры, чым іншыя часціны мовы, нясе на сабе вынікі ўзаемадзеяння з іншымі славянскімі мовамі.

Цяперашні час

Парадыгма цяперашняга часу рэалізуецца ў формах усіх трох асоб абодвух лікаў. Усе члены гэтай парадыгмы выкарыстоўваюцца ў пісьменнасці, аднак яны характарызуюцца неаднолькавай устойлівасцю. Формы 1-й асобы адзіночнага ліку на працягу ўсяго старажытнага перыяду паслядоўна ўжываюцца з канчаткам *-у/-ю* незалежна ад характару асновы: *бачу, беру, вѣру, вижу, еду, живу, иду, мовлю, мушу, терплю, хочу; ведаю, дворую, кланАюсА, надеюсА, обещаю, пытаю, шацую, шлюбую* і г. д. У залежнасці ад графіка-арфаграфічных асаблівасцей помнікаў канцавое *-у* ў гэтых формах можа перадавацца графемамі *у, ъ, Ѹ, оу, ю*: бога молю за васъ (Гр. Як. 1300); Азь вамъ кланАюсА (там жа); ꙗ с тобою за ѿдно живѣѣ (Віл., 438); сам ꙗ на бои к нему и дѣ (Алекс. XV, 16); въ ероузалеми моушоу ꙗ быти (Пак. Хр., 26); в роуце твои полѣцаю сына моего (там жа, 2); ꙗ тыхъ хочѣ за парѣкѣ дати (КВС, 10); з великою радостю того прагну (Барк., 157); и дѣ и ꙗ с тобою (Дыяр., 149).

У 1-й асобе адзіночнага ліку назіраюцца толькі нязначныя адхіленні ад асноўнай пісьмовай нормы. У гэтых адносінах асабліва вылучаецца Дзённік Ф. Еўлашоўскага пачатку XVII ст., у якім наогул польскі граматычны ўплыў адлюстроўваецца ў значна большай меры, чым у якім-небудзь іншым помніку. У творы формы 1-й асобы нярэдка ўжываюцца з канчаткам *-е*, які адпавядае польскаму канчатку *-e* — *вере, жиче, зоставуе, упатруе*: по смерти му добрѣ слово зоставуе (3); зыче му с паном его вшелѣкого блокгославѣнѣ (41); ꙗко юж тѣраз ѿпатруе (2). Іншыя помнікі старабеларускай пісьменнасці такіх форм не ведаюць.

Польскі ўплыў больш прыкметна адбіўся на дзеясловах з асновай на галосны, якія і ў польскай мове калісьці мелі канчатак *-e*, але пад уздзеяннем нетэматычных дзеясловаў *dam, jet, wiem* пачалі ўжывацца з канчаткам *-t* у 1-й асобе адзіночнага ліку: *roleciam, powiadam, imieram, zawołam*.

У беларускай пісьменнасці формы такога ўтварэння адзначаюцца з сярэдзіны XVI ст. Трапляюцца яны нават у дзелах помніках: тыхъ записов выдати тебе не смемъ (КВЗС, 5); ꙗ мамъ на то листъ кѣпчыѣ (там жа, 43); ꙗ и самъ скорописного писма писати не ѿмемъ (там жа,

124). Больш пашыраны такія ўтварэнні ў перакладах з польскай мовы: прировнамсѦ к тым которые входѦть в ров (Пс. XVI, 28б); Домнимамъ ижъ ми того каждый до-поможеть (Будны, 238); присегам на слонце (Бельск., 158); ꙗ емѸ Ѹфам (Стрыйк., 626).

Вялікай колькасцю такіх утварэнняў вылучаюцца Аповесць аб Трыстане і Гісторыя аб Баве, змешчаныя ў Пазнанскім зборніку канца XVI ст., дзе звычайнымі выступаюць *вмѣмъ, внимамаъ, давамаъ, дуфамъ, жедамъ, знамаъ, надевамсѦ, поведамъ, полецамъ, прысегамъ, пытамаъ* і інш.: то внимамаъ за правдѸ (Трыстан, 18); ꙗ того велми жедам (там жа, 19); ꙗ в тебе велми дуфамъ (там жа, 40б); богу тѦ полецам (Бава, 66б); пытама васъ што то за хлопец (там жа, 68б).

Аднак такія формы не былі пануючымі ў старабеларускай пісьменнасці, нават у тую эпоху, калі ўздзеянне польскай мовы на беларускую было асабліва моцным.

Формы 2-й асобы адзіночнага ліку ў старабеларускай пісьменнасці ўжываліся з варыянтнымі канчаткамі *-ши* і *-шь* (*шь*). Першы з іх успрымаўся як паказчык царкоўнаславянскага паходжання і выкарыстоўваўся ў канфесіянальных творах канца XV — пачатку XVI ст.: о чадо почто мѦ искоушаеши (Чэцця, 1б); нине ѿпоущаеши слоугоу твоего (Пак. Хр., 31б); ѿбвеселиши его радостію (Пс. XVI, 22б); понши нас слез в мерѸ (там жа, 83); все что сотвориши и речеши оувѣдаеть сотворитель твои (Арыст., 5).

Формы на *-ши* зрэдку сустракаюцца і ў пазнейшых помніках пераважна рэлігійнага зместу, што трэба разглядаць як рэлікт царкоўнаславянскага формаўтварэння: Не тое ли знайдеши (Будны, 56б); тогда принесеши дар твои (Жыц. св., 95б); бѸдетъ ти ꙗко же хочеши (Зб. 752, 84); земля еси и в землю ѿпат пойдеши (Зб. 82, 267б).

Аднак у старабеларускай пісьменнасці асноўнымі былі формы на *-шь* (*-шь*), што цалкам адпавядала стану гэтых форм у народнай беларускай мове. Яны адзначаюцца ўжо ў граматах самага пачатку XIV ст.: ты самъ ведаеш (Гр. 1300); ныне новую правду ставишь (там жа). Нават у Чэціі 1489 г., дзе царкоўнаславянская плынь вельмі адчувальная, формы на *-шь* самыя звычайныя: *бежишь, боудеши, ведаеш, велишь, видишь, держишь, идеши, мыслишь, стоишь, хочеш, чинишь* і г. д. У пазнейшай пісьменнасці атрымліваюць пашырэнне арфаграфічныя варыянты *-шь* і *ш^s* і, акрамя таго, у

скарапісных помніках канчатак *-ш* часта пішацца над радком: моусишь оувидети моукоу мою (Пак. Хр., 3б); внегода ѿтідешъ ѿтудѸ и далей пойдешъ и придешъ къ дѸбѸ (Скар. ПЦ, 20б); ты законъ ховаеш в серцѸ твоєм (Бельск., 220б).

З ліку помнікаў XVI ст. вылучаецца толькі Зборнік № 262, дзе атрымала адлюстраванне асіміляцыя папярэдняга *ш* да гуку *с* зваротнай часціцы *сА*: напасти и голодоу посмѣсса и ѿт звѣрА земского не оубоисса (14); к шадаю помолисса (15); помолисса к немѸ и оуслышит тА (22); чомъ с нимъ сварисса (26).

Некалькі прыкладаў такога напісання адзначаецца і ў помніках XVII ст.: если ми маетност побереши, не Ѹбогатисса (Бельск., 285б); даючи абовѣмъ емѸ себе, станесьса добрым (Мак., 8б); ты боресса з дияволомъ (Зб. 82, 206б). Такія прыклады, надта далёкія ад нормы, служаць толькі сведчаннем стыхійнага імкнення да фанетызацыі правапісу, што, аднак, не атрымала развіцця.

Вельмі стракаты малюнак мае ўжыванне форм 3-й асобы адзіночнага ліку, якія найбольш ярка адлюстроўваюць узаемадзеянне беларускай пісьмовай мовы з тымі стыхіямі, што аказвалі на яе ўздзеянне.

Мяккі канчатак *-ть* у дзеясловах абодвух спражэнняў можна лічыць асноўным для беларускай пісьменнасці ранняга перыяду: *береть, будеть, ведаеть, ведеть, велить, видить, говорить, даеть, держить, едеть, живеть, знаеть, идеть, кажеть, лежыть, любить, маеть, мовить, можеть, мусить, найдеть, обецуеть, пишеть, прагнеть, просить, робить, седить, стоить, тратить, ходить, хочеть, чинить, шкодить* і г. д. Такія формы адзначаюцца як у дзелавай, так і свецкай і рэлігійнай пісьменнасці: кнАз гердень кланАеть свсем темъ кто видить сую грамот (Гр. 1264); ѿт кого будеть какаА обида (Гр. 1399); петръ маеть то присАчь (Вісл., 19б); вариво даеть оубогимъ по всА дни (Чэцця, 3); ѿць мой того хочеть (Пак. Хр., 2б); Агайло з вилни къ троком же идеть ратю (Віл., 441б); хто сѣеть кривдѸ пожнеть безаконье (Зб. 262, 104); братъ твой здоровъ ездить и ходить и пьеть, а не лежить (КВЗС, 103).

Мяккі канчатак *-ть* з'яўляецца асноўнай нормай і ў выданнях Ф. Скарыны, С. Буднага і В. Цяпінскага: кто много говорить вредить душу свою (Скар. ІС, 32); самъ мусить Ѹ иных хлѣба просити (Будны, 94б); Вьсе тое лихое знѸтра выходит и поганить человека (Цяп., 53).

Рукапісныя спісы Статута Вялікага княства Літоўскага, друкаваны Статут 1588 г. і Летапіс Рачынскага з'яўляюцца, па сутнасці, апошнімі помнікамі, дзе формы на *-ть* застаюцца пануючымі: хто на кого мовіць і ведець, а не доведзець, тым каранемь сам каран быти маець (Ст. 1566, II, 86); Можець тые речы обернуць кды хочеть ксвоей потребе (Ст. 1588, 331); якгейло с мене в нетстве ходить (Рач., 124).

Формы на *-ть* ужываліся і ў пазнейшых помніках, але тут яны ўжо суіснуюць з іншымі варыянтамі гэтага канчатка.

Побач з формамі на *-ть* у беларускай пісьменнасці рана пачалі ўжывацца і формы з вынасным *-т*. Такія формы трапляюцца ўжо ў раннях беларускіх граматах: где будет кто кому виноват (Гр. 1264); хто имет тое закладывать (Гр. 1377); оузАт ему свои товарь куда хочет ехат (Гр. 1407). У помніках канца XV — пачатку XVI ст., якія адлюстроўваюць стадыю змянення ўстаўнага пісьма ў паўустаўнае, прыём вынасу канцавога *т* над радком атрымаў шырокае распаўсюджанне. У гэтых адносінах асабліва вылучаюцца Судзевнік Казіміра 1468 г., Вісліцкі статут, Віленскі спіс летапісу, Пакуты Хрыста, Аповесць аб трох каралях-валхвах канца XV ст. і Зборнік № 262 пачатку XVI ст.: мает оу него оузАт за первое застатье сокир8 (Вісл., 37); кнАз великий Агаило поведет его велми оу высоких (Віл., 439); поломАнное шр8же стережет его (Алекс. XV, 1); все идет к мьст8 едином8 (Зб. 262, 386). Ва ўсіх такіх выпадках вынасное *т* абазначае мяккі канчатак, на што ўказваюць прыклады накшталт вода з матице течет и пливеть (Валх., 596); Небо се затворАет и штворАеть (там жа, 666).

Вынасны канчатак *т* асабліва шырокае распаўсюджанне атрымаў у помніках канца XVI і XVII ст. Аднак не заўсёды ёсць магчымасць верагодна сцвярджаць, як чытаўся такі канчатак. Дваякае чытанне можна дапусціць для выпадкаў тыпу хто на кого мовіць і ведець, а не доведзець (Ст. 1588, 2). У большасці выпадкаў для помнікаў гэтага часу ў вынасным *т* трэба бачыць цвёрды канчатак, паколькі ў такіх помніках звычайна ўжываюцца цвёрдыя канчаткі, калі яны не выносяцца над радком: кто читает, нехай зрозумьваець (Каз. Кір., 826); што хто хочеть, то бронт (Барк., 1666); хто просит, дост8поует, хто ш8кает найд8ет^s (Каліст, 18).

У помніках беларускай пісьменнасці значнае пашы-

рэнне атрымалі таксама формы 3-й асобы цяперашняга часу адзіночнага ліку без канчатка *-ть/-тѣ*. Сюды адносяцца выключна формы дзеясловаў I спражэння тыпу *буде, будзе, бывае, ведае, возме, воіое, встане, дае, еде, живе, згине, знае, иде, каже, мае, може, найде, обецуе, Oferуе, пануе, пише, прагне, хоче* і інш.

Першыя выпадкі ўжывання форм без *т* адзначаюцца ў Чэці 1489 г.: *младаѣ моѦ кость желѣзом погибѣе и тонкое мое тѣло оувѣдаѣ* (31); *снѣ твой ꙗзыка не имаѣ* (32). Гэтымі формамі помнік пацвярджае сваё заходне-беларускае паходжанне. Некалькі прыкладаў форм без *т* адзначана і ў Бібліі Ф. Скарыны: *знайде, може, пише, рече*. Нават у дзелавой пісьменнасці XV — першай палавіны XVI ст. формы без *т* трапляюцца толькі спарадычна, што тлумачыцца паўночна-ўсходняй моўнай асновай дзелавой пісьменнасці гэтага часу. З помнікаў сярэдзіны XVI ст. вялікай колькасцю такіх форм вызначаецца Псалтыр, перакладзены з польскай мовы. Тут звычайнымі з'яўляюцца формы *бѣде, возме, выпишѣ, загыне, знайде, зыйде, мае, менѣ, мешкаѣ, може, оберне, обецѣ, ѡгорне, ѡплакѣ, пише, пошле, прійде, пріймѣ, пророкѣ, прагне, роскошѣ, сказѣ, сотре, стане, оувоиде, оуказѣ, оупомѦне*: *то бѣде частка чаши их* (14б); *терпливость оубогых не загыне навеки* (13); *хвалѣ мою в порох ѡберне* (11); *ѡ моцной вере пише* (128). У Апавесці аб Трыстане такія формы з'яўляюцца варыянтнай нормай: *пане трыщане еде за тобою витез* (49б); *за ним иде витез* (49); *кличе гедшѣ подчашый великимъ голосомъ* (49); *щыть може быти ѡ тебе* (31б); *ѡный латынник такъ чынит скаче ꙗко левъ* (57); *ѡн так zufалый хоче его силою повести* (24б).

У пазнейшай беларускай пісьменнасці назіраецца неаднолькавае выкарыстанне форм з *т* і без *т* у друкаваных і рукапісных творах. З ліку друкаваных кніг канца XVI ст. выдзяляецца толькі Казанне Кірыла Ерусалімскага, выдадзенае С. Зізаніем у 1596 г. Тут формы тыпу *бѣде, згасне, зыйде, може, пише, подойме, прійде, розмѣе, справѣ, оуказѣ* ўтвараюць варыянтную норму: *длѦ розмноженѦ несправедливости згасне милость межи многими* (76); *ѡ том в книгах моиссовых широко пише* (96б); *ꙗвне ѡт единого двоѡх оуказѣ* (110). Некалькі форм гэтага тыпу сустракаецца ў Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г. Іншыя друкаваныя кнігі форм без *т* не ведаюць. У гэтым, несумненна, адлюстравалася традыцыя тагачасных друкарань, якія большую

частку сваёй друкаванай прадукцыі выдавалі на царкоўнаславянскай мове.

Затое рукапісныя старабеларускія творы адкрылі шырокую дарогу формам без *т*, што можна тлумачыць, відаць, узнікненнем іх на захадзе Беларусі, дзе такія формы мелі падтрымку з боку жывой беларускай мовы. У якасці варыянтнай нормы яны адзначаюцца пераважна ў перакладных свецкіх і рэлігійных творах. Іх асабліва многа ў *Александры* пачатку XVII ст., у беларускіх апрацоўках хронік *М. Бельскага* і *М. Стрыйкоўскага*, у *Бібліі* і *Хроніцы польскай* пачатку XVII ст., у *Хранографі*, у зборніках агіяграфічных і гамілетычных твораў № 81, 82, 107, 255 і 752: *алеґандер* коли хоче с ким валчит, не шле панов ани княжат своих, але самъ обличне приступѣ ку битвѣ (*Алекс. XVII*, 136); *витовтѣ* там и сам се сѣе, напоминае, а шики кричачи поправѣ (*Стрыйк.*, 5586); *Кгды* бог з нами бѣде, хто се нам шперет може (*Бельск.*, 46); *зо всѣхъ* сторон ѣтискъ мене тисне (*Біблія*, 399); *жаднымъ* ѣбычаем человек не може досыт ѣчинит (*Зб. 255*, 113); человекъ ѣдениа прагне, а без него быт не може (*Зб. 752*, 546); *все* справит може, если хоче злѣчит неволницѣ свою (*Зб. 82*, 378).

Перакладзены ў сярэдзіне XVI ст. з польскай мовы *Псалтыр* у вялікай колькасці мае формы 3-й асобы адзіночнага ліку без канцавога *-т*, якія канчаюцца на тэматычны галосны *а* або *и*: *впомина, вылича, жада, замыка, ма, мешка, наоуча, ѣповеда, поведа, помина, оупомина, вчини, грози, залежи, значи, мови, проси, хвали*. Такія формы ўжываюцца ў большасці ў так званых аргументах — кароткіх выкладах сутнасці адпаведных псалмоў: *Недбалым* грози моукою (96); *замыка* в собѣ млтвы (9); *гсѣ* мешка на вѣки (126); *ма* прійти на соуд (50); *што ѣн* почина (126). З ліку арыгінальных беларускіх помнікаў вылучаецца *Дзённік Ф. Еўлашоўскага*, дзе трапляюцца формы *быва, види, дба, застава, мешка, муси, одда, приходи, рачи, станови, трафѣ*. Формы гэтага тыпу трапляюцца і ў іншых помніках, арыгінальных і перакладных: *жданѣ* ѣнѣкевичъ насѣ проси (*КВЗС*, 158); *Види* ми сѣ по ѣтказу твоему (*Будны*, 1566); *муси* быти ещѣ горей (*Трыстан*, 336); *тотѣ* ма быти горломѣ каранѣ (*Ст. 1588*, 539); *во* всемѣ мови заховѣемъ постановене (*Бер. саб.*; 34); *верѣ* пану своемѣ хова (*Барк.*, 1506); *сын* иирневѣ подсчува тебе на нас (*Біблія*, 527); *мѣси*. то быт (*Бельск.*, 2986); *не* зда быт подобно (*Зб. 255*, 269).

У старабеларускай пісьменнасці з канца XVI ст. атрымалі пашырэнне формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу з цвёрдым канчаткам -тѣ: бачитѣ, беретѣ, боронитѣ, будетѣ, ведетѣ, вернетѣ, видитѣ, даетѣ, держитѣ, живетѣ, знаетѣ, значитѣ, зоветѣ, идетѣ, кажетѣ, кладетѣ, маетѣ, мовитѣ, можетѣ, носитѣ, пишетѣ, пойдетѣ, прагнетѣ, проситѣ, робитѣ, седитѣ, станетѣ, стоитѣ, тратитѣ, учитѣ, ходитѣ, хочетѣ, чинитѣ, шкодитѣ і інш. Некалькі форм гэтага тыпу адзначаецца ў Катэхізісе С. Буднага 1562 г., але інтэнсіўная экспансія іх у друкаваныя кнігі пачалася ў канцы XVI ст. Статут 1588 г. з'яўляецца першай друкаванай кнігай, дзе формы на -тѣ выступаюць у значэнні факультатыўнай нормы: тотѣ записѣ хотѣ в книгахѣ зостанетѣ, жадное моцы мети не бѣдетѣ (312); отецѣ и matka выречисе сына и девки можетѣ (340); то емѣ не маетѣ быти заборонено, како статутѣ сѣчитѣ (346). У далейшым канчаток -тѣ атрымаў шырокае распаўсюджанне ў друкаваных кнігах. Асабліва многа такіх форм у Уніі 1595 г., Казанні Кірыла Ерусалімскага 1596 г., Абароне сабора рускага берасцейскага 1597 г. З помнікаў XVII ст. ужываннем гэтага канчатка вылучаюцца Два казанні Л. Карповіча 1615 г., Евангелле Каліста 1616 г., Лямент у света убогіх 1620 г., Навука аб сямі тайнах 1620 г., Бяседы Макарыя 1627 г., Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе 1637 г. і Збор выпадкаў кароткі 1722 г.: жаднымѣ обычаемѣ не можетѣ хто того довести (Унія, 9б); одна церковѣ быти не можетѣ на земли (Бер. саб., 24б); ведлѣгѣ волеѣ влады своен кого хочетѣ оубожитѣ и богатитѣ, тѣшитѣ и фрасѣетѣ, смѣтитѣ и веселитѣ (Каліст, 272); Кождый хто проситѣ, пріймѣетѣ, и хто шѣкаетѣ, находитѣ (там жа, 122б); то што емѣ любо радитѣ, вырокѣетѣ, справѣетѣ и кончитѣ (Сматр., 2б); врачѣ землю пашетѣ (Мак., 237); хто ж з нас долгѣ оный отдати можетѣ (Варл., 349); Рѣсь мѣситѣ сама себѣ хлѣба зараблѣти (Зб. вып., 56б).

Несумненна, што пад уздзеяннем формаўжывання друкаваных кніг канчаток -тѣ пачаў распаўсюджвацца і ў рукапісных помніках. Формы з такім канчаткам асабліва распаўсюджаны ў Баркалабаўскім летапісе пачатку XVII ст., у Патрыяршым і Румянцаўскім спісах летапісу, у Дыярыушы А. Філіповіча, у Статуце полацкага брацтва і інш.: писмо все на памет знаетѣ (Барк., 151б); што хто сеетѣ, такѣ и жати маетѣ (Патр. П., 100б); незносною кривдѣ церков восточнага терпитѣ

(Дыяр., 155); река немонъ спадываець в море шкиган (Рум., 14); маець быти ономъ часъ певный до вписаня назначонъ (Ст. бр., 56). Як відаць з прыкладаў, такія формы ўжываюцца пераважна ў арыгінальных рукапісных творах, што, відаць, апраўдана звязваць з царкоўнаславянскім уплывам. На гэта ўказвае і факт, што ў перакладах з польскай мовы, якія менш за ўсё падвяргаліся ўздзеянню з боку царкоўнаславянскай мовы, такія формы адсутнічаюць. Іх няма, напрыклад, у Бібліі пачатку XVII ст., у Кароткім выкладзе хронікі польскай, у хроніках М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага, у зборніках № 107, 255, 752 і інш.

Нарэшце, выключна ў друкаваных кнігах XVII ст. адзначаецца яшчэ адзін тып форм 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу, у якіх пасля канцавога т стаўіцца значок ^s: берет^s, будет^s, ишет^s, коштует^s, мает^s, может^s, мовит^s, мыслит^s, пишет^s, растет^s, терпит^s, ходит^s і г. д.: пастѣх^s швцѣ паршивѣю оульчити и от волка оустеречи может^s (Мак., 345); члвкъ превѣ тѣлом^s родитсѣ, растет^s, паст^s и пиет^s (Зб. вып., 2). Такія формы адпавядаюць канчатку -тѣ.

Практычна, аднак, ніводзін з разгледжаных вышэй тыпаў у помніках пазнейшага часу не выступае адзіным, дамінуючым. Гэта асабліва датычыць друкаваных кніг. Напрыклад, у Двух казаннях Л. Карповіча 1615 г. адзначаюцца формы *взираеть, докладаеть, спѣваеть; мает, мовит; видитѣ, знаетѣ, любитѣ, мовитѣ, хочетѣ; кохаеть, маеть, может, хвалит*; у Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г.: *может, приказѣ; беретѣ, видитѣ, идетѣ, мовитѣ, можетѣ, хочетѣ, чинитѣ; идет, любит, мовит, пишет, чинит; беретѣ, видитѣ, идетѣ, мовитѣ, можетѣ, чинитѣ; бѣдет^s, мает^s, мовит^s, может^s, прагнет^s*. Такая разнастайнасць адных і тых жа форм служыць сведчаннем пэўнай няўстойлівасці арфаграфічных норм старабеларускай пісьменнасці. Разам з тым тут можна бачыць і свядомае імкненне зрабіць разнастайным арфаграфічнае афармленне канчаткаў, што давала магчымасць чытачу па-свойму ўспрымаць іх у залежнасці ад дыялектнай прыналежнасці чытача і яго адукацыйнага ўзроўню; параўн: *Любов^s долго терпит, есть лагодна, любовь не завидѣеть, не выноситсѣ, не пышнитсѣ, ньчимъ сѣ не бридитѣ, не шѣкаетъ своего, не гнѣваецсѣ, не мыслит злого, не радѣетсѣ з несправедливости, а радѣетсѣ з правды. Все любит, все вѣрѣет^s, всемѣ оуфает, все зносит, любовь ньколи не отпадетѣ* (Каліст, 110).

Формы 1-ай асобы множнага ліку цяперашняга часу ў помніках прадстаўлены трыма варыянтамі канчатка, неаднолькавымі па часе фіксацыі ў помніках: *-мѣ*, *-мо* і *-мы*. Першы варыянт, самы старажытны па паходжанню, з'яўляецца асноўным на працягу ўсяго старажытнага перыяду: чинимъ славно и знаемо и даемъ ведомо оусем (Гр. 1377); мы ѿбѣчаемъ и слюбуемъ нашему брату (Гр. 1387); оуставляемъ и приказыемъ всем шелтисомъ (Вісл., 11б); через здоровье цесарское теж прислагаем тебе (Пак. Хр., 18б); мы тобѣ на томъ правдоу даемъ (Віл., 443); мы о собѣ оуже певни быти можемъ (Будны, 203б); прото ѿставимъ и мети то хочемъ и полнити ѿбещемъ (Ст. 1588, 44); мы зла никомѣ не чинимъ (Патр. П., 100б); ѿпрочъ его ничего любити не хочемъ (Мак., 40); вси так вѣрым, вси так розумѣемъ (Бельск., 357б); ничего не змышляемъ, ани даремне оудаемъ (Варл., 23); живем цнотливе, свѣцких речий прагнем (Зб. 82, 373б).

Варыянтны канчатак *-мо* ўпершыню адзначаецца ў Пакутах Хрыста канца XV ст.: *бѣдемо, вѣдаемо, знаемо, оувидимо*. У якасці варыянтнай нормы гэты канчатак ўпершыню выкарыстоўваецца ў выданнях Ф. Скарыны: *боимосѣ, возможемъ, говоримо, грешимо, наполнимъ, позовимо, пойдемо, покоримо, послушаемо, седимо, сотворимо, ѿзримо, ѿчинимо, ходимо* і інш. Вядомы гэты канчатак і Катэхізісу С. Буднага 1562 г.: ѿ томъ иншого часѣ ширей напишемъ (16б); къ достаточному того зложеньѣ розбѣранью приступѣмо (113б); наибольшую силу врага нашего ѿвидимо (177б); ѿ той прозбѣ просимъ хлѣба тѣлесного (196б).

У пазнейшых помніках, рукапісных і друкаваных, формы на *-мо* выкарыстоўваюцца часта побач з формамі на *-мѣ*: жертвы за нихъ приносимо и памети имъ творимъ (Унія, 15б); если тежъ тут зостанемо, мусим ѿмерети (Біблія, 469); коли ѿдержим царство наше, вславимъ тебе (Кн. Мак., 64б). Такое вар'іраванне асабліва шырока прымяняецца ў друкаванай Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г., дзе адзначаюцца *бѣдемо, видимо, держимо, дакѣмо, маемо, носимо, славимо і вѣдаемъ, даемъ, живемъ, маемъ, можемъ, хочемъ* і інш. Евангелле Каліста 1616 г. і Казанне пахавальнае М. Смятрыцкага 1620 г. з'яўляюцца такімі помнікамі, дзе формы на *-мо* выступаюць адзінай пісьмовай нормай: сей заповѣди не полнимъ, и ближних маетность драпѣжимо, и кривдимъ, и лихвимъ, и потварѣемо, и

оболгѣемо, и досажаето имъ (Каліст, 70б); коли даемо, тогды прїймѣемо, а коли роздаемо, тогды збираемо (там жа, 160б).

Нарэшце, трэці варыянт *-мы* ў беларускай пісьменнасці ранняга перыяду адзначаецца выключна ў перакладных творах: выдаваемы и оуставляемы права (Вісл., 10); от блудовъ не можемы отозваны albo отволаны быти (Валх., 68б); рады королевства полнимы а держамы (Жыц. Ал., 98б); языкъ нашъ възвеличимы (Зб. 262, 36б). Асабліва многа форм з такім канчаткам у Пакутах Хрыста канца XV ст.: *вѣдаемы, держимы, можемы, просимы, роспачоуемы, оустанемы, оучинимы, хочемы* і інш. Выданні Ф. Скарыны таксама вылучаюцца тым, што тут формы на *-мы* маюць значэнне варыянтнай нормы: мы будемы раби господина твоего (КБ, 81б); велми далеко живемы от васъ (ІН, 20б); мы идемы к мужемъ сим (ПЦ, 27б); Дщеръ теже нашихъ не можемы дати имъ за жены (КС, 47); егда начнемы сѧ бити (ПЦ, 60б); с тобою поидемы к людем твоимъ (КР, 2б); к кому пошлемы кивотъ его (ПЦ, 15б). Такія формы адносяцца да ліку рыс, якія аддаляюць мову выданняў Скарыны ад царкоўнаславянскай асновы, хоць вытокамі іх не з'яўляецца беларуская народная мова.

Пасля Скарыны формы на *-мы* фактычна не ўжываюцца ў беларускай пісьменнасці аж да канца XVI ст. Затое ў перакладных помніках XVII ст. яны выкарыстоўваюцца ў значэнні варыянтнай нормы. Іх асабліва многа ў Александрыі XVII ст.— *беремы, ведеммы, даваемы, жедаемы, маемы, можемы, плачемы, пошлеммы, приказѣемы, ходиммы, чиниммы, шѣкаемы*: з великостю валечных людий се поспешиммы а велми скоро притягнеммы (9б); завжды наги ходиммы, жажды тѣла нашего не выполняеммы, все през терпливост скромне зносиммы (32); коли се маемы смѣят, плачемы и смутиммысе (36б). Такія формы часта ўжываюцца ў Бібліі пачатку XVII ст., у Хроніцы М. Бельскага і ў некаторых іншых перакладных помніках. Але ні ў адным з іх яны не выступаюць як адзіная норма, а ўжываюцца побач з іншымі варыянтамі: нападеммы нань на коемъ же месте знайдем его и прикрнемо и (Скар. ДЦ, 98б); коли се з звитезством ворочаемъ от наших, однакъ хвалу беремы (Алекс. XVII, 2б); простый а чистый живот ведеммы, грѣхов не полниммо, ани хочемы их назбыт мѣти (Бельск., 178).

Формы цяперашняга часу 2-й асобы множнага ліку

аказаліся найбольш устойлівымі ў гісторыі беларускай пісьменнасці. На працягу ўсяго старажытнага перыяду ў помніках паслядоўна ўжываецца канчаток *-ете* для дзеясловаў I спражэння і *-ите* ў II спражэнні: *едете, живете, зовете, идете, можете, несете, видите, гледите, сидите, чините* і г. д. Зразумела, што ў жывым вымаўленні такія формы мелі разнастайныя фанетычныя варыянты, якія, аднак, у пісьменнасці не знаходзілі адлюстравання. Дзякуючы гэтаму формы пісьмовай мовы характарызуюцца ўстойлівасцю і аднастайнасцю: што сѣете то и пожнете (Віл., 445б); што ми хочете дати (Пак. Хр., 1); пане вы едете с турнаА (Трыстан, 17); если хочете стоят ъ нас господою, можете (Бельск., 19); если есте, если пѣете, если робите, або идете где, або стоите, або сидите, любѣ штоколвек^с иншого чините, завше и срдцемъ и оустами каждый з васъ мовте (Каліст, 98б); если сА смерти не боите, длаА чого ж оутѣкаете (Варл., 28б); што тут зыскуете, а што там тратите (Зб. 752, 443).

Для характарыстыкі форм 2-й асобы множнага ліку пэўнае значэнне маюць друкаваныя кнігі і некаторыя рукапісныя, у якіх больш-менш паслядоўна праведзена акцэнтуацыя. У гэтых помніках адзначаюцца формы двух тыпаў — з націскам на аснове і на канчатку, пры гэтым націск на аснове абазначаўся знакам акут (´), а на канцавым галосным — гравісам (˘). Форм з націскам на аснове параўнальна нямнога: *мóвите, нáйдете, нóсите, рóбите, хóчете, чíните*. Ім проціпастаўляецца значна большы па колькасці тып з націскам на канчатку: *боитèсА, живетè, зоветè, идетè, несетè, пѣетè, помретè, сидитè, стоитè, умретè, чтитè* і інш. З прыкладаў відаць, што сістэма націску ў старабеларускай мове ў асноўным адпавядала сучаснай.

У формах 3-й асобы множнага ліку ў старабеларускай пісьменнасці асноўным быў канчаток *-ть* з папярэднімі *-у/-ю* або *-а/-А* асновы. Вядомы сучаснай беларускай мове падзел дзеясловаў на два спражэнні ў залежнасці ад галоснага асновы строга вытрымліваўся ўжо ў старабеларускай пісьменнасці. Тут, з аднаго боку, фіксуецца формы тыпу *бегуть, будуть, ведуть, живуть, знають, идуть, мають, поють* і формы *боронАть, видАть, лежать, мовАть, мусАть, робАть, служать, учать* — з другога.

Як і ў формах адзіночнага ліку, у множным ліку выразная эвалюцыя ў пісьменнасці адбылася з зычным *-т*

канчатка. Мяккае *-ть* было асноўнай нормай у помніках старабеларускай пісьменнасці: с ліцом пріведѣть татѣ (Судз. Каз., 203); ѡбапол езера люди жівѣть (Вісл., 10б); того могѣть в рѣдники шляхта присегою доводити (Ст. 1588, 55); вси мусѣть встати (Будны, 163б); три дни при мне тривають и не мають чого есьти (Цяп., 53б); ѡни за волками на свою погібел бегѣть (Унія, 1б); ѡвцы идѣть за ним (Зб. 255, 69б).

Катэхізіс С. Буднага 1562 г. на фоне іншых помнікаў вылучаецца гіпернармалізаваным абазначэннем мяккасці папярэдняга шыпячага або *p* асновы: *берють, ва-жѣть, говорѣть, грѣшѣть, держѣть, кажють, личѣть, пишють, служѣть, слышѣть, творѣть, зчѣть*. Іншыя помнікі такіх форм не маюць.

Як і ў адзіночным ліку, формы 3-й асобы множнага ліку вельмі рана пачалі ўжывацца з вынасным канцавым *t*, чым зацямняецца фанетычная структура формы. Гэты арфаграфічны прыём назіраецца ўжо ў ранніх беларускіх дзелавых матэрыялах: живут на стого іана земли (Гр. 1399); ратьмане его судѣт по своей правде (Гр. 1405); реке текѣт межі именьи (Вісл., 10б). У помніках ранняга перыяду гісторыі беларускай пісьменнасці ў вынасным *t* трэба бачыць мяккі канчаток *-ть*, бо ў такіх помніках формы з вынасным *t* ужываюцца побач з формамі без вынасу мяккага канчатка: иные ѣго пѣхаютъ иные ногами топчуютъ иные го проклинаятъ и лают (Пак. Хр., 7); кдень коли говеють свѣтѣт едѣт піють дѣлають жалоуютъ плачуютъ радоуютсе и веселѣтсе (Валх., 84). У позніх помніках вынасное *t* адпавядае цвёрдаму канчатку: чого собѣ не зычат, иншомѣ того не чинѣть (Варл., 251).

Цвёрды канчаток *-тѣ* атрымаў шырокае распаўсюджанне ў старабеларускіх друкаваных кнігах. Некалькі выпадкаў яго ўжывання ёсць у Катэхізісе С. Буднага 1562 г.: *говорѣтѣ, завидуютѣ, пріймаютѣ*. У далейшым, пачынаючы з друкаванага Статута 1588 г., такія формы выступаюць у значэнні варыянтнай нормы, а ў некаторых старадруках — і асноўнай: выволанѣцы и чсти ѡтсужоные не могѣть тестаменѣтовѣ чинити (Ст. 1588, 335); иньшихъ верѣ люди до соборѣ не належатъ (Бер. саб., 8); злого слова на нихъ речы не смеють (Унія, 3); которыи сѣють з слезами, з радостью жнѣть (Каліст, 71); вси тыи оучники ничого не важатъ (Зб. вып., 34б). Цвёрды канчаток *-тѣ* выступае адзіным у такіх друкаваных кнігах, як Два казанні Л. Карповіча 1615 г.,

Евангелле Каліста 1616 г., у Казанні пахавальным М. Сматыцкага 1620 г. Пад уздзеяннем мовы друкаваных кніг ён пачаў выкарыстоўвацца і ў рукапісных творах XVII ст.: на то зезволити не могутъ (Барк., 149б); свою волю полнѣть и свои своих гнембѣть (Дыяр., 160б); родичи мои мене велми милѣють (Зб. 82, 320); хлебъ з форостѣ пекутъ (Стрыйк., 80).

З цвёрдым варыянтам збліжаюцца і формы, дзе пасля канцавога *t* ставіцца значок *s*. Такія формы адзначаюцца ў Катэхізісе С. Буднага 1562 г.: *живут^s, будут^s, любѣт^s, могут^s, розумѣют^s, терпѣт^s, оуповают^s* і інш. Зрэдку трапляюцца яны і ў пазнейшых друкаваных і рукапісных помніках. У некаторых помніках часам нават у адным сказе выкарыстоўваюцца формы розных тыпаў: смѣтрѣте на птахи небесныи ижъ нѣ сѣют, нѣ жноутъ, а нѣ збирают^s до гѣмна (Каліст, 11); Не вшетеченства, ани чѣжоложства грѣхомъ ѡбвѣзѣютсѣ: не свѣдчатъ фалшиве, чѣжого не прагнѣтъ, чтѣт^s ѡтца и маткѣ, ближнихъ любѣтъ, справедливе сѣдѣт^s, чого собѣ не зычат, иншомѣ того не чинѣтъ, кривдѣчих^s себе ѣднаютъ и приѣзни их шѣкают, неприѣтелем добре чинити стараютсѣ, ѡт вшелѣкого сполкованѣ и нечистости выстерегаютсѣ, вдовъ не пребачаютъ, сироты не засмѣчаютъ (Варл., 251—251б).

Будучы час

У помніках старабеларускай пісьменнасці ўжывалася некалькі відаў будучага часу, неаднолькавых у граматычных і структурных адносінах,— будучы просты і дзве формы будучага складанага.

У старажытнарускай мове ранняга перыяду просты будучы час выражаўся формай цяперашняга часу закончанага трывання. Такі спосаб выражэння будучага часу замацаваўся ў эпоху ўтварэння мовы беларускай народнасці. Звычайна формы будучага часу ўтвараліся шляхам далучэння да асноўнага дзеяслова адпаведных прыставак, якія надавалі дзеяслову значэнне закончанага трывання. У помніках у большасці зафіксаваны дзеясловы з прыстаўкамі *в-*, *вы-*, *до-*, *з-* (*с-*), *за-*, *зо-*, *из-*, *на-*, *о-*, *по-*, *при-*, *про-*, *у-* і інш. У некаторых дзеясловах закончанасць выражалася асновамі.

Па сваіх канчатках формы простага будучага нічым не адрозніваюцца ад форм цяперашняга часу: *буду* — *будеши* /*будеши*/ *будешиѣ* /*будеши* /*будеши^s* — *будеть* /*бу-*

де/ *будетъ* /будет/ *будетъ* — *будемъ* /будемо/ *будимы*—*будете* — *будуть* /будутъ/будут/ *будутъ*. Таму тут канчаткі простага будучага асобна не разглядаюцца.

Формы простага будучага адзначаюцца ва ўсіх помніках старабеларускай пісьменнасці, пачынаючы ад ранніх беларускіх грамат і канчаючы Зборам выпадкаў кароткім 1722 г.: *от* кого *будетъ* *кака*А *обида* *нашему* *монастырю* (Гр. 1399); *его* тамъ *полоча*не *осуда*т по *своему* *праву* (Гр. 1407); *кто* *бортное* *древо* *зрѣ*б^итъ *без* *пчол* (Вісл., 37); *при*доу по *тебе* *а* *возмоу*.тА (Пак. Хр., 3б); *племя* *ег* *оса*г^нетъ *землю* (Пс. XVI, 26б); *старци* *ваши* *сны* *зрѣ*т^с, *и* *юноши* *ваша* *видѣ*н^иа *оу*видѣ^ть (Будны, 153б); *мы* *том*ѣ *досыть* *не* *з*чинимъ (Бер. саб., 15б); *все*й *твари* *конецъ* *прій*де (Каз. Кір., 80б); *все* *поступки* *наши* *потоп*л^ть (Барк., 160); *не* *за*б^иемы *тебе*, *але* *з*в^язаного *вы*дамо (Біблія, 283); *и* *з*ж^ь *скорѣ*й *з*к^ѣсит *коли* *сѣ* *з* *клѣ*б^ь *зовѣ*т (Стрыйк., 485б); *все* *одна*ко *бѣ*г^ъ *сво*й *кон*чатъ (Варл., 16б); *человекъ* *тут* *засе*ет, *там* *ж*ат *бѣ*дет (Зб. 255, 11); *Слонце* *и* *мѣ*с^яцъ *за*ц^мл^тсА (Зб. вып., 96).

Акрамя свайго асноўнага значэння, формы простага будучага ў помніках часам ужываюцца і для абазначэння мінулага дзеяння. Напрыклад, у Аповесці аб трох каралях-валхвах, дзе значнае месца займаюць этнаграфічныя замалёўкі з жыцця народаў Блізкага Усходу, такія формы выкарыстоўваюцца пры абазначэнні разнастайных пастаянных мінулых дзеянняў, якія абазначаюць заняткі людзей, мясцовыя звычаі: *тогда* *того* *кон*А *албо* *звѣ*р^л *прѣ*дъ *мѣ*сто *ведет* *да* *на* *дорогоу* *на*ведет, *а* *тогда* *само* *вернет*сье *до* *мѣ*ста *своего* (43б); *сторож* *оного* *домоу* *возмет* *тое* *звѣ*р^л *да* *на*кормит *его* (там жа).

Больш часта ў пісьменнасці формы простага будучага часу ужываюцца для абазначэння аднаразовага мінулага дзеяння, імгненнага, з адценнем нечаканасці, раптоўнасці. Такое ужыванне асабліва характэрна для беларускіх летапісаў: *гонецъ* *той* *на*идетъ *великого* *кнѣ*зѣ *в*ит^ѡв^та *оу* *городнѣ* (Віл., 440б); *кнѣ*з *великий* *Аганло* *поведет* *его* *велми* *оу* *высоких* *и* *да*сть *за* *него* *сестр*ѣ *свою* (там жа, 439); *По* *малых* *же* *часех* *з*м^ретъ *брат* *его* (Рач., 113); *великий* *Евнутей* *со* *страху* *выбе*жить *з* *города* *вилни* *и* *в*течетъ *з* *гуры* *бос* *и* *там* *ос*з^аб^етъ *з* *ноги* (там жа, 123); *сподобалосѣ* *ем*ѣ *там* *велми* *и* *з*б^ѣд^ѣтъ *герод* (Патр. П., 88).

Падобнае ужыванне простага будучага вядома і ін-

шым помнікам, хранографам і агіяграфічным творах, дзе пры апавяданні аб мінулых падзеях выкарыстанне будучага часу надае выкладу свосасаблівую дынамічнасць і экспрэсіўнасць: Свирщевский постерегши тог крикне на них (Стрыйк., 626б); гды всѣ спали в полночи самой придет на мене страхъ барзо великий (Дыяр., 150); зоставившы мене шли прочъ, а я до них знову почну кричат (там жа, 564); тыи и иные напоминаюА их ияков коли прочитае, зараз рѣшило его сѣмънене, а самъ сѣА гризти и ревно плакати почънет (Зб. 82, 188).

Такія прыклады сведчаць аб вялікіх патэнцыяльных магчымасцях дзеяслоўных форм для выражэння самых тонкіх нюансаў у працяканні дзеяння, і старабеларуская пісьменнасць актыўна выкарыстоўвала гэтыя магчымасці.

Складаныя формы будучага часу таксама зазналі пэўныя змены ў сваёй структуры і значэнні.

Новай з'явай у гісторыі складанага будучага часу беларускай мовы было выступленне пры інфінітыве незакончанага трывання дзеяслоўнай звязкі *быти* ў адпаведнай асобе і ліку. Форма будучага часу структуры *буду+інфінітыў* не была характэрнай для старажытна-рускай мовы, дзе ў такой ролі выкарыстоўваліся звязкі *начьну, почьну, учьну, хочю, имамь*, якія мелі пэўнае лексічнае значэнне і выступалі часцей у складзе састаўных дзеяслоўных выказнікаў. У беларускай мове першы выпадак фіксацыі новай формы будучага часу адзначаецца ў Грамаце князя Карыбута 1388 г., дзе запісана *будемъ держат*. У помніках XV ст. такая форма служыць асноўным сродкам выражэння будучага незакончанага дзеяння: *который боудет лежні держати оу своем домѣ* (Судз. Каз., 203); *околица та бѣдѣт вѣдат* (там жа, 204); *отселе боудоу плакатис и въздыхати* (Чэцця, 152б); *потомъ боудешь се радовати и веселитисе* (Пак. Хр., 3б); *мы оу нем захованіе держати бѣдемо* (там жа, 33б); *тамо вѣчне боудеть машкати* (Валх., 75); *с тобою тоут мешкати боудоу* (Жыц. Ал., 97б). У далейшым гэта форма атрымала распаўсюджанне ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці. Выкарыстанню дзеяслоўнай звязкі *быти* ў складзе будучага часу садзейнічала тое, што дзеяслоў *быти* дзякуючы адцягненасці лексічнага значэння і няздольнасці выражаць дадатковыя мадальныя адценні ў параўнанні з іншымі дапаможнымі дзеясловамі ў большай меры адпавядаў тым патрабаванням, якія прад'яўляліся да фармальна-

граматычных паказчыкаў будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання. Гэты дзеяслоў здаўна выступаў у якасці звязкі і ў іншых дзеяслоўных формах.

У беларускай пісьменнасці выкарыстоўваліся таксама і формы будучага часу з дапаможным дзеясловам *имамъ* (*иму*), якія ў сваю чаргу былі аналітычнымі і сінтэтычнымі. Апошніх выяўлена літаральна некалькі выпадкаў у дзелавых і рэлігійных дакументах: *битиму* (1556), *розуметимешь* (1597) і *потребоватиметь* (1608). Зразумела, што такія адзінкавыя выпадкі не маюць значэння для характарыстыкі норм пісьмовай мовы.

Затое аналітычныя формы з дапаможным дзеясловам *имамъ* можна разглядаць як варыянтную форму: некаторымі дэлы імуть межн себе воеватися (АЗР, I, 64—65); который полочанинь иметь намъ о чомъ жаловатися... намъ з Литвы дѣцкого не слати (АЗР, III, 18); не имам оустати отсюдъ (Чэцця, 148б); сѣдья тое земли имееть сѣдити прі нашомъ дворе (Вісл., 12б); на трех местех имают сѣды сѣдити (там жа, 6); кто имать седети на престолѣ твоємъ по тебѣ (Скар. ТЦ, 121б); жонѣ того мерьтвеца маешь кѣпити (Зб. 262, 33). У такіх канструкцыях дапаможны дзеяслоў побач з граматычным значэннем паказчыка будучага часу мае і дадатковае лексічнае значэнне з адценнем неабходнасці, абавязковасці дзеяння.

Псалтыр XVI ст. фактычна з'яўляецца адзіным помнікам, дзе формы будучага часу з дапаможным дзеясловам *иму* выступаюць як раўназначныя з іншымі формамі будучага часу. Кантэкстам помніка абумоўлена, што тут у асноўным ужываюцца формы 1-й асобы адзіночнага ліку: вспевати имоу тебе (110б); выславати имоу чюдеса твои (71); выхвалати имѣ имѣ твое (54); выдавати имѣ хвалу тебе (133б); розметн имоу дороги твои (118б); стеречи имоу его (119б). Формы такога ўтварэння трапляюцца і ў іншых асобах: вздерживати имет мѣ правица твоѣ (134б); хвалити имем тебе (82б); мешкати имоут в немъ (88б).

У гэтым помніку дапаможны дзеяслоў *иму* мае толькі граматычнае значэнне і не змяшчае якіх-небудзь дадатковых лексічных адценняў. Аб гэтым сведчыць факт, што формы на *иму* ужываюцца ў такіх кантэкстных умовах, дзе ў тагачасных псалтырах на царкоўнаславянскай мове выкарыстаны або простыя формы будучага часу, або спалучэнні з дапаможным дзеясловам *быти*: *воспою* — *вспевати имоу*, *исповемѣ* — *выхвалати имоу*,

призовѸ — призывати имоу, сохраню — стеречи имоу, любити будемъ — выхваляти имем і г. д.

Побач з гэтымі формамі ў старабеларускай пісьменнасці для выражэння будучага дзеяння ўжываліся яшчэ формы так званага будучага другога, або раней будучага, якія ўтвараліся шляхам спалучэння дапаможнага дзеяслова *быти* з дзеепрыметнікам на *-л*. З пункту погляду граматычнай характарыстыкі, храналогіі і размеркавання па жанрах наяўныя ў старабеларускай пісьменнасці формы складанага будучага другога можна падзяліць на два разрады.

Першы з іх утвараюць формы, якія адзначаюцца галоўным чынам у беларускай дзелавой пісьменнасці ранняга перыяду і, безумоўна, мелі падтрымку з боку жывой тагачаснай беларускай мовы. Аднак значэнне іх не было аднолькавым. У большасці выпадкаў яны абзначаюць дзеянне, якое будзе выконвацца раней другога будучага дзеяння. Формы гэтага тыпу звычайныя ў такіх юрыдычных помніках, як Судзебнік Казіміра 1468 г., Вісліцкі статут канца XV ст., граматы і судовыя запісы XV—XVI стст.: *которыи пѣрвое оукрадѣт а до тоуль бѣдеть не крадываль ино за первоую татѣѸ віною его казнити* (Судз. Каз., 203б—204); *бѣдеть инде сѣдил тогды его сѣдѣ моци не маеть* (Вісл., 13б). У некаторых выпадках такія формы маюць значэнне прошлага часу, блізкае да значэння плюсквамперфекта: *ѡтпрешимо замокъ да оувидимъ тать ли боудет влѣзль или инъ хто вшол бѣдет* (Чэцця, 93б); *пойдѣте смотрѣте што пси притоужають, звѣрь ли боудет вшол въ дворѣ или тать* (там жа, 98б); *ѣ того не ведаю, естъли бѣдеть мѣж мой в нее того конѣ браль* (КВЗС, 32); *если бѣдѣтъ бѣдники мои без ведома моего и через границы ходили, ѣ тыхъ границъ видети хочѣ* (там жа, 37); *то мають на обѣ сторонѣ держати, не рухаючи, хто будеть што у кого купилъ подлугъ ихъ майстату* (АЗР, I, 199). Такія выпадкі трэба разглядаць як сведчанне разлажэння першапачатковага значэння гэтай формы, што ў канчатковым выніку прывяло да заняпаду яе.

Другі разрад форм будучага складанага з дзеепрыметнікам на *-л* утвараюць формаўжыванні, якія выкарыстоўваюцца ў простых сказах або ў галоўных частках складаных сказаў і па свайму граматычнаму значэнню цалкам раўназначныя формам будучага часу з інфінітывам. Гэтыя формы выкарыстоўваюцца выключна ў перакладах з польскай мовы, што недвухсэнсава ўказ-

вас на іх паходжанне. Перакладзеныя ў канцы XV ст. Пакуты Хрыста, Аповесць аб трох каралях-валхвах і Жыцце Аляксея ўжо маюць такія формы, хоць яшчэ ў невялікай колькасці: хто боудеть проклАл тебе, боуди тотъ проклАть (Пак. Хр., 4); А теж поидоу а боудоу се молиль емоу (Валх., 51); с тебе выидет вода иж боудет рАдил люд мои (там жа); какое потешеніе потом боудоу моглъ имѣти (Жыц. Ал., 98б—99).

Затое ў Псалтыры XVI ст. формы будучага часу з дзеепрыметнікама на -л ужываюцца амаль у аднолькавай колькасці з формамі, у склад якіх уваходзіць і н ф і н і т ы ў: бѣдѣ кликаль к немѣ (8б); на вѣкы сА бѣдѣ радовал, а ты в них бѣдѣши мешкал (9б); постель мою бѣдѣ слезами ѡкропАл (10); бѣдѣ сА веселил и радовал ѡ тобѣ (12); гневѣ своего не бѣде искал (13б); бѣде чинил справедливость (16б); под крыла его боудѣши надею мел (93). Аднак гэты пераклад не аказаў ніякага ўплыву на тагачасную беларускую пісьменнасць, не стаў для яе крыніцай для папаўнення моўных сродкаў іншых помнікаў.

З помнікаў канца XVI ст. значнай колькасцю такіх форм вылучаюцца Аповесць аб Трыстане, Аповесць аб Баве і Гісторыя аб Атыле. Але асабліва шырокае іх выкарыстанне назіраецца ў перакладных творах XVII ст., такіх, як Александрыя, Біблія, Хронікі М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага, Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе, зборнікі № 81, 82 і 752, Псалтыр XVII ст., Выклад месцяжэйшых і інш. Вялікі і разнастайны матэрыял гэтага часу можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: тебе ѡко за ѡтца бѣдѣ мѣла (Алекс. XVII, 2б); Соломон сын твой будет царствовал по мнѣ и ѡн буде седѣл на столицы моей (Біблія, 400); не пойдѣ з тобою, ани будѣ ель хлѣба, ани пил воды на том мѣстѣ (там жа, 426); ѡ тебе бѣдѣ провадил из твоим войском (Бельск., 174); так се стане, же се не бѣдѣшь боѡл того ката (Кн. Мак., 51б); коли будѣши хотел дат не будѣши моглъ (Жыц. св., 59); того здраицѣ бѣдѣшь знал ѡкъ карати (Зб. 81, 162б); збню братню а сам будѣ пановал (Зб. 752, 324б); ему рѣка моѡ будет помогала (Пс. XVII, 88); Старшии бѣдет слѣжил молодшомѣ (Выкл., 21б); будѣ тут ажъ до вечера лежал (Зб. 82, 333б).

Форм такога ўтварэння зусім няма ў арыгінальных беларускіх помніках, перш за ўсё ў летапісах і мемуарных творах і ў перакладах з іншых моў, акрамя поль-

скай. Аднак пераклады з польскай мовы ў XVII ст. займалі вядучае месца, і ў цэлым формы будучага часу з дзеепрыметнікамі на -л утваралі яркую рысу ўплыву польскай мовы на беларускую пісьменнасць XVII ст.

Прошлы час

Перфект

З ліку форм прошлага часу ў беларускай пісьменнасці найбольш устойлівымі аказаліся формы перфекта, які атрымаў здольнасць выражаць безадноснае мінулае дзеянне, уключыўшы ў сябе і значэнні ранейшых аорыста і імперфекта. Пры развіцці перфекта на беларускай глебе быў апушчан дапаможны дзеяслоў-звязка, у выніку чаго дзеепрыметнік на -л у складзе перфекта ператварыўся ў асноўную форму прошлага часу. Аднак у беларускай пісьменнасці звязка па традыцыі працягвала ўжывацца на працягу ўсяго старажытнага перыяду.

Змены фанетыка-марфалагічнага парадку ў складзе перфекта закраналі як дапаможны дзеяслоў-звязку, так і дзеепрыметнік на -л. Пры гэтым найбольшыя змены адбыліся іменна ў звязцы, таму яе агульны выгляд якраз аказаўся вырашальным у гісторыі перфекта пісьмовай мовы.

Старажытная форма звязкі 1-й асобы адзіночнага ліку *есмь* яшчэ трывала захоўваецца ў граматах XIII—XIV стст.: *докончалъ есмь* с немьци по давному докончанью (Гр. 1229, СГ, 28); *судилъ есмь* бирелА (Гр. 1284); *выдалъ есмь* армановича (там жа); *нынѣ есмь* оувѣдалъ любовь ваша праваА (Гр. Як. 1300); *на всемъ далъ есмь* правду крепкую брату своему (Гр. 1387). Гэта звязка ў арфаграфічных варыянтах *есмь*, *есмѣ* і *есмѣ* выкарыстоўваецца яшчэ ў Катэхізісе С. Буднага 1562 г.: *крестилъсА есмь* въ иМА его (16); *ѡже есмѣ* повѣдѣлъ причину (112); *вже есмѣ* повѣдѣлъ (206).

У цвёрдым варыянце *есмѣ* звязка ўжываецца яшчэ ў некаторых помніках XVII ст., асабліва ў Бібліі, *Александры* і *Кнізе Макавеяў*: *ѡ есмѣ* ѡтекль з войска (Біблія, 306); *первей есмѣ* трѣнок пиль, потом есмѣ тобѣ лист ѡказал (Алекс. XVII, 146); *ѡсѣль есмѣ* на столицы ѡтцовъ моих, и достал есмѣ панства и поразил есмѣ димитрейѡ и ѡсѣль есмѣ землю нашу (Кн. Мак., 60).

Аднак ужо ў ранніх граматах адзначаецца і новы варыянт звязкі *есми*, які стаў асноўным у старабеларускай пісьменнасці: *оуоставила есми брати... темънъ щинъ* (Гр. 1377); *был есмi оу великом печали* (Чэця, 496); *не рѣшилъ есми ни скарбов его ни стадъ* (Віл., 4406); *пришолъ есми къ ѿгородъ своемъ* (Зб. 262, 846); *былъ есми в тотъ часъ в домъ ѿкѣбовомъ* (КВЗС, 186); *видел дей есми сон дивный* (Рач., 122); *закон твой ховал есми в серци моем* (Пс. XVII, 14); *принеслъ есми тобѣ твое золото* (Зб. 82, 4256).

Побач з такімі аналітычнымі формамі перфекта ў беларускай пісьменнасці з сярэдзіны XVI ст. пачалі ўжывацца і сінтэтычныя формы, у якіх звязка зліваецца з дзеепрыметнікам на *-л* у адно слова. Евангелле В. Цяпінскага з'яўляецца фактычна першым помнікам, дзе такія формы маюць значэнне асноўнай нормы: *вышоломъ, говориломъ, зготоваломъ, зналомъ, ламаломъ, меломъ, нашоломъ, пришоломъ, рекломъ, стерегломъ, хотеломъ* і інш. Трапляюцца такія формы і ў помніках XVII ст.: *позналом то по тобѣ днес* (Бельск., 1086); *дозналом многократ вѣри вашей* (Хр. польск., 20); *ѣчиниломъ неволникомъ всех* (Зб. 255, 1656); *не моглом на тваръ его смотрети* (Зб. 82, 1866).

Але асноўнай нормай гэтага часу былі ўтварэнні з літарай *-е-* паміж дзеепрыметнікам і звязачным элементам *-м*: *велми славных ѿцов тут выписалемъ* (Унія, 9); *бѣгъ мой доконалемъ* (Каз. Кір., 306); *мыслилемъ о томъ* (Апакр., 2); *кѣпилем ѣ нег ѿгородъ, в котором нашолем закопанный скарбъ* (Бельск., 176); *пришолемъ раз до него и нашолемъ пред келією его* (Мак., 17); *слѣжбѣ мою межн вами скончилиемъ, и ничего не ѿпѣстилемъ и не замолчалемъ, што бымъ вамъ не ѿзнаймилъ* (Варл., 3276); *которого мѣлемъ ѿкрестити, албо ѿдродити, оутратилемъ его* (Дзід., 8).

Формы на *-емъ* пашыраліся ў беларускай пісьменнасці ў эпоху моцнага ўздзеяння на яе польскай мовы. Яны, безумоўна, у адрозненне ад форм на *-омъ* больш збліжаюцца з польскім вымаўленнем. У гэтых адносінах асабліва вылучаецца Дзённік Ф. Еўлашоўскага, дзе напісанні на *-эм* найбольш дакладна перадаюць польскае вымаўленне: *мешкалэм там през вшитке есен* (7); *лежалэм в тэй хоробе сем недел* (8); *захоралэм на горючку и казалем се везть аж до бранска* (8); *тэскнилэм барзо, жаловалэм и мовилэм до жоны моей* (30).

З сярэдзіны XVI ст. у помніках усё часцей адзнача-

юцца выпадкі, калі звязачны элемент -м зліваецца не з дзеепрыметнікам, а з першым знамянальным словам фразы: *тамъ ихъ яко людей добрыхъ чтиль* (КВЗС, 7б); *тамъ терпелъ дороги тѣжкіе* (Пс. XVI, 17б); *злемъ чынилъ иже мѣ добыл меча противъ тебе* (Трыстан, 42б); *томъ емѣ повѣдил, што мѣ видѣл* (Бельск., 304б); *Добрѣюмъ працею працювалъ, бѣгумъ моего доконал, вѣрымъ доховал* (Зб. 752, 495); *тамъ спалъ и твердомъ заснѣлъ* (Выкл., 105б).

Некаторыя помнікі маюць і іншыя асаблівасці ва ўжыванні перфекта. У Бібліі пачатку XVII ст. ужываюцца своеасаблівыя формы, дзе звязка *есмъ*, распаўсюджаная ў гэтым помніку, зліваецца з дзеепрыметнікам, але не скарачаецца — *важилесмъ, видѣлесмъ, зывалесмъ, далесмъ, держалесмъ, згрѣшилесмъ, наведилесмъ, пришолесмъ* і інш.: *хлѣба тежъ и вина тутъ не поживалесмъ* (40); *постановилесмъ в правдѣ ѡчтити тебе* (206); *зывалесмъ васъ абысте мнѣ помочъ дали* (278).

У Зборы выпадкаў кароткім 1722 г. сустракаюцца формы, дзе звязка зліваецца з дзеепрыметнікам на -в тыпу *збѣвемъ, мысливемъ, согрѣшивемъ, оукраемъ, оучинивемъ* і інш.: *согрѣшивемъ, алемъ плакаль* (40б); *не оучинивемъ того грѣхѣ* (40б); *обѣцаемъ кохати в цнотахъ, але мысливемъ же оздоровѣвши не вытрваю* (36б). Іншыя помнікі старабеларускай пісьменнасці такіх форм не ведаюць.

У некаторых помніках XVII ст. мае месца своеасаблівая рэдуплікацыя — падвоенае ўжыванне звязкі, прычым адна з іх стаіць у форме 1-й асобы адзіночнага ліку (у поўным або скарачаным выглядзе), а другая — у форме 3-й асобы адзіночнага ліку: *тамъ естъ съ цесаремъ ѡродил* (Бельск., 305б); *тамъ естъ збѣдовал домъ царства моего* (Зб. 752, 295б). Адзначаны выпадак, калі пры адным дзеепрыметніку на -л ужыта аж тры звязкі: *тамъ есми таѣ, што есми вчора пришла естъ есмъ з кесарѣмъ мѣста* (Зб. 82, 397).

Формы перфекта 2-й асобы адзіночнага ліку ў беларускай пісьменнасці ранняга перыяду ўжываліся са звязкай *еси*: *отъ кого навикль еси моудрости* (Чэцця, 53б); *продаль еси мистра своего* (Пак. Хр., 1б); *исторгль еси мѣ отъ часу злого* (Скар. ІС, 80б); *оувѣзль еси рѣчми оустъ своихъ* (Зб. 262, 95б); *добыль еси земли подольское* (Рач., 130). Ужыванне звязкі *еси* працягваецца і ў пісьменнасці XVII ст.: *вынесль еси ку горѣ ѡчи*

твой (Біблія, 507); змоцнил еси надо мною рѣку твою (Пс. XVII, 9); притупил еси ѡстрие мечови его (там жа, 90б). У помніках гэтага часу зрэдку трапляецца і звязка ў форме *естесь*: мнѣ не дал естес потомка (Біблія, 41); чому ж естес възгордилъ слово (там жа, 375); естес стал вынайденемъ всякой злости (Зб. 752, 96).

Побач з гэтым у беларускай пісьменнасці звязка 2-й асобы пачала ўжывацца ў скарочаным выглядзе *есь*. Такая форма як варыянтная норма выступае ўжо ў выданнях Ф. Скарыны: почто ўчинила есь сее (КБ, 12б); ўчини тако глаголалъ есь (там жа, 31б); поведилъ ми есь ложъ (КС, 35); ты ходилъ есь прѣдъ лицем моимъ (ТЦ, 143). Такім ужываннем вылучаецца Псалтыр XVI ст., Катэхізіс С. Буднага і важнейшыя помнікі XVII ст. Пры гэтым поўная і скарочаная формы звязкі часам ужываюцца побач: против кому есь голос свой подносилъ и вынеслъ еси ку горѣ ѡчи твои (Біблія, 507); ўже есь пил и вино, и ѡлѣй еси ўживал (Зб. 82, 334).

Звязка 2-й асобы таксама зліваецца з дзеепрыметнікам на -л або з папярэднім словам фразы. Першыя выпадкі такога ўжывання адзначаюцца ў помніках канца XVI ст., і асабліва гэта стала тыповым для пісьменнасці XVII ст.: не заховалес приказаніа моег (Бельск., 5б); которим ѡбычаем смѣлес перейти реки, гори и моря (Алекс. XVII, 9); закололесь для него телца оног (Каліст, 9б); помни чимес был а чимес тепер (Бельск., 330б); нехай такъ бѣдетъ ꙗкесь розказалъ (Варл., 230).

У складзе перфекта 3-й асобы адзіночнага ліку здаўна ўжывалася звязка *естъ*, якая адзначаецца ў ранніх беларускіх помніках: хто естъ вамъ повелѣл сие творити (Чэця, 85б); сталосе естъ восьмое лѣто цесарства цесаря (Пак. Хр., 16); нагле сталъся естъ голос за нѡлем (Валх., 43). Аднак у 3-й асобе звязка ўжываецца пераважна ў перакладах з заходнеславянскіх моў. Вельмі часта яна выкарыстоўваецца ў выданнях Ф. Скарыны, прычым часцей за ўсё яна выступае ў цвёрдым варыянце *естъ* або з вынасам над радком спалучэння *ст*: он же ўтекль ест предъ тобою (ДЦ, 90б); царь видель естъ сонъ (КД, 6б); мардохей писалъ естъ листъ (КЕ, 15); во днѣхъ суден делася ест речъ та ѡ (ПЦ, 2—2б); того часу былъ ест гладъ в земли (ЧЦ, 192). У Скарыны перфект са звязкай ужываецца і там, дзе ў царкоўнаславянскай бібліі выступае аорыст: *бысть* — *сталося естъ*, *видѣ* — *видель естъ*, *даде* — *далъ естъ*, *нападе* — *напалъ естъ*, *посла* — *послалъ естъ* і г. д.

Перфект 3-й асобы са звязкай выкарыстоўваецца таксама і ў іншых перакладах з заходнеславянскіх моў: *валка · есть сА стала медци ими* (Троя, 44); *язык мой прилнѣл есть к дѣслам моим* (Пс. XVI, 23б); *кто есть их вложилъ* (Біблія, 96); *муж мой ъмерль ест* (Бельск., 125); *ѡтонуло есть наимилшое дѣтѣ мое* (Зб. 81, 186). Але ў помніках гэтага часу ўжыванне звязкі было вельмі далёкім ад нормы. Яно толькі сведчыць аб перакладным паходжанні таго ці іншага помніка.

Ужыванне звязкі *суть* у складзе перфекта 3-й асобы множнага ліку ў асноўным адпавядае выкарыстанню звязкі *есть* у адзіночным ліку: *почто сии соут пришли* (Чэцця, 151б); *из гробоу его оусталого свѣтчили соут* (Пак. Хр., 31); *наполнилисѣ соут дни м̄рии* (Валх., 42б). Асабліва часта ўжываецца гэта звязка ў выданнях Ф. Скарыны: *ТѢ пали суть щитовѣ силныхъ* (ДЦ, 67б); *друзи мои запоменѣли сѣть мене* (КІ, 24б); *возопили суть вси людие* (КЮ, 6б). У выданнях Скарыны перфект са звязкай *суть* часта адпавядае формам аорыста і імперфекта 3-й асобы множнага ліку царкоўнаславянскага тэксту Бібліі: *видѣша — видели сѣть, изыдоша — выходили суть, покрыша — прикрили суть, послаша — послали суть, искахѣ — искали суть, хождахѣ — ходили суть* і інш. У пазнейшых помніках перфект 3-й асобы са звязкай ужываецца вельмі рэдка.

У супрацьлегласць гэтаму вялікай разнастайнасцю варыянтаў характарызуецца звязка ў складзе перфекта 1-й асобы множнага ліку. Старажытны варыянт *есмѣ* у беларускай пісьменнасці не ўжываўся зусім. У ранніх граматах ужываецца варыянт *есмы*: вѣдомо буди какъ миръ есмы створил (Гр. 1264) (*створил* тут абазначае *створили*.— А. Ж.); На то жь дали есмы сю грамоту (Гр. 1387); инѣлисѣ есмы крѣпко блюсти его (там жа); дали есмы тотъ городъ полтескъ (там жа). Некалькі выпадкаў ужывання звязкі ў такой форме вядома і пазнейшым помнікам: *привилеи волности дховныи з иными потвердили есмы* (Апакр., 24б); *досыт есмы ѡже мѣли на том* (Алекс. XVII, 23б); *всѣакож есмы выйти зараз не смѣли* (Зб. 82, 48). Але такая звязка не стала нормай.

У ранніх граматах адзначаецца таксама і варыянт *есме*: *Чего сѣ есме ѡтступили въ Ризе* (Гр. 1265); *Мы ратьмане ризькни скончали есме сѣ полочан* (Гр. 1405).

Аднак асноўным у старабеларускай пісьменнасці стаў варыянт *есмо*, вядомы з канца XIV ст. і ўжываль-

ны на працягу ўсяго старажытнага перыяду: велели есмо продати бельку (Гр. 1389); пѣчѣти есмо свои привѣсили (Гр. 1407); оурѣдѣли есмо такъ (Судз. Каз., 203); мы до вечера принѣли есмо поститисѣ (Чэцця, 3); всю братію его знали есмо (Пак. Хр., 166); мы познали есмо тебе (Скар. ІС, 58); пили есмо ѿ корчме за витбою (КВС, 11); там есмо седели и плакали (Пс. XVI, 133); светыхъ ѿчителей писанью пилно прыслѣхалисе есмо (Унія, 146); на твердость тое речи дали есмо имъ сесь нашъ листь (Барк., 1466); предъ полуднемъ минули есмо страж (Дыяр., 1506); днѣ ѿного мѣли есмо великое свѣто (Зб. 752, 506).

У пазнейшы час звязка 1-й асобы множнага ліку падверглася розным трансфармацыям, у сувязі з чым прыкметна змянілася структура перфекта. Важнейшай асаблівасцю ў эвалюцыі звязкі есмо было зліццё яе з дзеепрыметнікамі на -л, у выніку чаго атрымаліся сінтэтычныя формы перфекта тыпу *виделисмо, далисмо, мо-вилисмо, моглисмо, пришилисмо, чинилисмо* і г. д. Такія формы пачалі распаўсюджвацца ў канцы XVI ст. Евангелле В. Цяпінскага з'яўляецца фактычна першым помнікам, дзе яны маюць значэнне нормы: *виделисмо бо звездѣ его на восходе* (3); *ото мы оставилисмо все* (27); *мы не моглисмо выгнать его* (24). Такія формы асабліва распаўсюджаны ў Евангеллі Каліста 1616 г., у Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г., у Дыярышы А. Філіповіча і Статуце полацкага брацтва і іншых помніках: *тотъ листь рѣкою нашею подписалисмо* (Апакр., 306); *огню вѣчномѣ годныи оучинки чинилисмо* (Каліст., 216); *шѣмъ тылко слышѣлисмо водный* (Мак., 172); *многихъ зась днѣи не видѣлисмо его* (Варл., 1956); *взышлисмо на высокую горѣ* (Дыяр., 150).

Далейшым момантам у эвалюцыі звязкі было зліццё яе з папярэднімі словам фразы, у большасці з займеннікамі, прыслоўямі. Такое ўжыванне звязкі атрымала распаўсюджанне з канца XVI ст.: *мысмо были ѿ его прыстанищу* (Трыстан, 58); *оучинилисмо то, штосмо повинни были оучинити* (Каліст, 8); *тобѣ многосмо злого вырѣдили* (Варл., 311); *целѣю noch ничогосмо не поймали* (Зб. 255, 84); *николисмо того не видѣли, анисмо ѿ кого слышали* (Зб. 82, 191).

У помніках з канца XVI ст. несумненна пад польскім уплывам звязка пры злітнім ужыванні выступае ў выглядзе элемента -смы, як у формах *далисмы, ехалисмы, зналисмы, мелисмы, муселисмы, реклисмы, слышалис-*

мы, чинилисьмы і інш.: ѿ прелести и зрады многих моглисьмы. А оустеречи (Каз. Кір., 58б); оучинилисьмы то з великихъ а важныхъ причинъ (Апакр., 29); поховалисьмы тело его в лѣховичах (Еўл., 20); потом ехалисьмы до кола до брати (Барк., 149); слѣжилисьмы тобѣ до тых час вѣрне (Стрыйк., 625б); ѿ трех кролах рокисьмы судили земске (Еўл., 41); ледвосмы ѡшли рѣкъ неприятелскихъ (Алекс. XVII, 9).

У помніках з канца XVI ст., якія асабліва моцна адлюстроўваюць польскі ўплыў, ужываецца звязачны элемент *-хмо* або *-хмы*, які таксама зліваецца з дзеепрыметнікам або з папярэднім словам: *виделихмо* некагораго именемъ твоимъ выганаючого бесы (Цяп., 56б); *старалихмосѣ* ѿ тое вси пильне (Ст. 1588, 67); в том же шкриптѣ синодовомъ ѿповѣдалихмосѣ с тымъ (Апакр., 10); вси тот же напои пилихмо (Мак., 36); *Вси абовѣмъ* потребными сѣть, *якохмо* рекли (Мак., 36); *слѣхалихмы* тое справы (ККСС, 43); *лжен нас карает* ижехмы заслужили (Біблія, 565).

Такой разнастайнасці варыянтаў няма ў іншых асобах адзіночнага ці множнага ліку. Адною з прычын гэтага, відаць, было тое, што ў вывучаных творах формы перфекта 1-й асобы множнага ліку наогул выкарыстоўваюцца больш часта, што звязана з кантэкстам твораў. Вялікая колькасць перакладных помнікаў, натуральна, садзейнічала пераносу элементаў арыгіналаў у мову перакладаў.

У супрацьлегласць гэтаму звязка ў складзе перфекта 2-й асобы множнага ліку фактычна не зазнала ніякіх марфалагічных змен. У помніках усяго старажытнага перыяду яна ўжываецца ў форме *есте*: *оубо* Алісѣ есте индиѣнъ (Алекс. XV, 16); *пополнили есте* слюбы ваше (Пак. Хр., 14); *чомѣ есте* того чловека збили (КВЗС, 74); *Не хотели есте* слухать голосу моего (Біблія, 258); *велми есте* злѣю реч ѡчинили (Бельск., 31б). Як і ў іншых асобах, звязка зліваецца з дзеепрыметнікам або папярэднім словам, выступаючы ў выглядзе элемента *-сте*: *чемѣ* противилистесѣ словомъ правды (Скар. КІ, 11); *чого* вышлите в пустыню (Цяп., 14); *гостемъ* былемъ, а не принѣлисте мене, лакнѣлем, а не накормилисте мене, прагнѣлемъ, а не напоилисте мене (Мак., 288); *штосте* ии оучинили, мнѣсте оучинили (Каз. Кір., 4б); *певноисте* ѿ нихъ вѣры набыли (Варл., 69б).

Цікавую эвалюцыю перажылі дзеепрыметнікі з асновай на зычны. У раннях помніках беларускай пісьменна-

сці такія дзеепрыметнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку па традыцыі ўжываюцца ў старажытным выглядзе: *бѣгль* (*выбѣгль, збѣгль, побѣгль, убѣгль*), *звергль*, *легль*, *могль* (*возмогль, помогль, премогль*), *несль* (*вынесль, знесль, понесль, принесль*), *облегль*, *облокль*, *омерзль*, *отвергль*, *пасль*, *повергль*, *погребль*, *пожогль*, *прислгль*, *притекль*, *простерль*, *рекль*, *стергль*, *сволокль*, *сѣкль*, *стерль*, *росль*, *умерль*, *утекль* і г. д. Такія формы ўжываліся ў пісьменнасці ад самых старажытных часоў да пачатку XVI ст.: *вдѣка рижьскыи оумерль* (Гр. 1229 В, 25); *тогда онъ оубоѣвъсь ѿ живота оутекль к тебе кнѣжо* (Гр. 1300); *идикъ не могль на него досвѣтит* (Вісл., 27); *михаил погребль тѣло его* (Чэцця, 71); *пилат велми сѣ зоумел албо злѣкль* (Пак. Хр., 216); *милостникъ мои простерль рѣкѣ свою* (Зб. 262, 846); *росль яко гора земли* (Скар. ІС, 716); *мой сынъ есть живъ, а твой оумерль* (Скар. ТЦ, 1286). Формы на *-ль* старой пісьмовай традыцыі асабліва многа ў Чэцці 1489 г.: *возмогль, вынесль, могль, облокль, отсѣкль, побѣгль, погребль, помогль, посѣкль, рекль, сожегль, стерегль, стерль, оубегль, оумерль* і г. д. Разам з тым у помніках гэтага часу, перакладзеных з польскай мовы (Пакуты Хрыста, Аповесць аб трох каралях-валхвах і Жыцце Аляксея), падобныя формы вытокама мелі польскую мову: *злѣкль, могль, облокль, омерзль, пасль, побегль, пожогль, преникль, притекль, рекль, оумерль*.

Разам з тым у адпаведнасці з жывым вымаўленнем у пісьменнасці з канца XV ст. дзеепрыметнікі гэтага тыпу пачалі ўжывацца і без канцавога *-ль* у формах мужчынскага роду адзіночнага ліку: *бегъ, влезъ, втекъ, выжогъ, донесъ, допомогъ, звыкъ, зволокъ, легъ, могъ, несъ, облокъ, остерегъ, простеръ, рекъ, стерегъ, умеръ, утекъ* і інш.: *мед несъ до своего домѣ* (Вісл., 19); *георгии простеръ роукоу свою* (Чэцця, 84); *кнѣз великыи витовтъ рекъ ѿцѣ своємоу* (Віл., 4396); *александръ же на мазиньскоую землю потѣгъ* (Алекс. XV, 26); *гнѣвъ его зажогъсь ѿ в нем* (Зб. 262, 127); *іасне гледети не могъ* (Скар. КБ, 89); *его зрадою приволок оу сеткѣ свою* (Пс. XVI, 136); *дѣд ихъ вмер на томъ селищи* (КВЗС, 57).

Дзеепрыметнікі без канцавога *-ль* заставаліся пануючымі ў беларускай пісьменнасці XVI і XVII стст.: *ланцугами ніхто не могъ его свезать* (Цяп., 486); *там гай вырос* (Рач., 116); *на слѣжбѣ нашѣ ехати не могъ* (Ст. 1588, 55); *много стиртъ з житомъ перѣнь пожогъ* (Барк., 1426); *заразъ ослѣпъ ѿныи чоловікъ* (Бельск., 3316);

кроль александр 8мер (Хр. польск., 146); прислѣгъ емѣ такъ якъ хотѣль (Зб. 82, 246б); пафнотій зараз бѣгъ до него (Зб. 107, 172б); самъ наготовал имъ ѡбед и рыбу 8пекъ (Зб. 255, 47).

Побач з гэтым у пісьменнасці з сярэдзіны XVI ст. зноў пачалі распаўсюджвацца дзеепрыметнікі на *-лѣ*. Знешне яны падобныя на формы, якія ўжываліся ў беларускай пісьмовай мове XIV — пачатку XVI ст., але вытокамі іх цяпер была, несумненна, польская мова. Аб гэтым сведчыць факт, што ўжываюцца яны ў большасці ў перакладах з польскай мовы, хоць трапляюцца і ў помніках мясцовага паходжання: *ѡнъ реклѣ ѣ инъшого доводѣ не маю* (КВЗС, 131); *того никто исполнити не моглѣ* (Будны, 103); *за грѣхи принеслѣ ѡфѣрѣ* (Каз. Кір., 177); *што коли выреклѣ 8тихлѣ дѣхъ ихъ* (Біблія, 268); *Ахав се злѣклѣ и роздерлѣ на собѣ шаты и ѡболоклѣ сѣ в волосы ницѣ* (Бельск., 123); *володар до галича 8теклѣ и там 8мерлѣ* (Стрыйк., 471б); *злѣклѣ сѣ птоломей ѡт ѡбличѣ его и 8теклѣ* (Кн. Мак., 48б); *8теклѣ до своих не моглѣ его жадеи догонит* (Хр. польск., 8); *посохъ ѡный в дерево 8рослѣ* (Зб. 752, 174б); *Авраам зналѣзлѣ барана, который был за роги в терню 8вѣзлѣ* (Выкл., 51б); *змий зараз распуклѣ сѣ и здохлѣ нагле* (Зб. 82, 310).

У некаторых помніках, асабліва друкаваных, формы на *-лѣ* з'яўляюцца амаль адзінымі. Сюды адносяцца, напрыклад, Два казанні Л. Карповіча 1615 г., Евангелле Каліста 1616 г., Казанне пахавальнае М. Смятрыцкага 1620 г., Збор выпадкаў кароткі 1722 г., рукапісная Хроніка М. Бельскага пачатку XVII ст. і інш. У Бяседах Макарыя 1627 г. адзначаюцца *могѣ, ѡболоклѣ, рекѣ і моглѣ, ѡболоклѣ, реклѣ*; У Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г. — *побѣгѣ, рекѣ, росѣ, умерѣ і побѣглѣ, реклѣ, рослѣ, умерлѣ*. Такая ж варыяцыя асабліва назіраецца ў рукапісных помніках XVII ст.: *оутеклѣ далеко ѡт родичов и бѣгъ до понтѣ* (Жыц. св., 66б).

Дзеепрыметнікі на *-лѣ* у функцыі перфекта трапляюцца і ў арыгінальных беларускіх творах, нават у дзевяці помніках: *ѡнъ реклѣ ѣ инъшого доводѣ не маю* (КВЗС, 131); *того никто исполнити не моглѣ* (Будны, 103); *до зѣмли неприѣтельское 8теклѣ* (Ст. 1588, 6); *витовтѣ реклѣ пойдѣмо пустошечи землю татарскую* (Рач., 130); *з вилна 8теклѣ до села своег* (ККСС, 104); *ѡн зараз при всѣхъ реклѣ то* (Дыяр., 178). У старабеларускай пісьменнасці наогул, асабліва ў перакладных

помніках, высокай частотнасцю вылучаюцца формы *моглъ, реклъ, умерлъ, утеклъ*, яны, відаць, атрымалі пашырэнне і ў гутарковай мове адукаваных асоб таго часу, адкуль лёгка маглі пранікаць і ў арыгінальныя творы.

Формы гэтага тыпу дазвалялі вар'іраваць набор граматычных сродкаў, пазбягаць аднастайнага формаўжывання, хоць паміж утварэннямі абодвух тыпаў якой-небудзь стылістычнай ці экспрэсіўнай дыферэнцыяцыі не заўважаецца.

Па ўжыванню такіх форм прыкметна вылучаецца Дзённік Ф. Еўлашоўскага пачатку XVII ст., дзе адпаведныя дзеепрыметнікі маюць яўна польскае фанетычнае афармленне: *потом врыхле ѿмарлъ му старшій зят (37); он ѿпадлъ в став до воды (16); будучи в турове впадлъ ѿ ѿэбрэ (14)*.

Увогуле дзеепрыметнікі на *-лъ* у ролі перфекта паказваюць, што ступень польскага ўплыву на мову старабеларускай пісьменнасці завяршальнага этапа яе гісторыі была вельмі моцнай. Такіх форм зусім не ведае новая беларуская літаратурная мова. Формы гэтага тыпу належаць да ліку тых паказальных рыс, якія з'яўляюцца спецыфічнымі для старабеларускай пісьменнасці і сведчаць аб адсутнасці пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай.

Некаторыя змены зазналі і дзеепрыметнікі з асновай на галосны. У жывым вымаўленні канцавы *-л* у формах мужчынскага роду адзіночнага ліку рана змяніўся на *-ў* (у нескладовае). Аднак у помніках з-за кансерватыўнасці правапісу гэты працэс адлюстроўваецца толькі з канца XV ст., прычым канцавы *-ў* у пісьменнасці палядоўна перадаецца праз *-вѣ*: *коли бы злодѣи што оу кого ѿкрав а игдѣ ѿкрадѣно, а тамъ его оухватѣть с лицом (Судз. Каз., 203)*. Параўнальна многа такіх новых форм у Чэці 1489 г.: *ростѿживсѣ яким и в домъ свои не пошолъ (14); онъ за нас своею волею притерпѣвъ (56); тамъ бо невѣ праведныи тѣломъ терпѣвъ лежачи в червѣх на гноици (56б); приемъ масло помазавъ их ѿт главы и до ногъ (103б); весь же город наполнивсѣ запахоу мирног (106)*.

Адзначаюцца такія формы і ў іншых помніках канца XV — пачатку XVI ст.: *александръ же то слышавъ воискоу свою к собѣ призвавъ и к ним говорил (Алекс. XV, 1б); поръ... воиско свое собравъ и переписати велел (там жа); ѿ том оузѣв ѿповедь оу дши (Валх., 64)*. Нярэд-

кія такія формы і ў выданнях Ф. Скарыны: И навратив-сѧ пакѧ из места Галгалы, где же беша кумиры (КС, 9); Той же опустив совѣт^с мужей старых (ТЦ, 155); натѧгнув единъ мужъ лукъ и стрелил (ТЦ, 181); И завеща с ними завет, и присѧгою ихъ завезав (ЧЦ, 208).

Падобныя выпадкі адзначаюцца ў помніках, якія ствараліся ў эпоху інтэнсіўнага вызвалення беларускай пісьменнасці ад царкоўнаславянскай стыхіі і збліжэння яе з жывой беларускай мовай. Аднак гэта тэндэнцыя не атрымала развіцця ў далейшай гісторыі беларускай пісьменнасці. Некалькі выпадкаў форм на -вѣ адзначаецца ў друкаваных кнігах канца XVI ст.: тогды исусъ пославъ дву Ѹчениковъ (Цяп., 28б); азали не памѧтаете ѧком вам мовив (Каз. Кір., 100); ѡные черезъ слѧги свое прылѧчывъ до ѡдного стада своего (Бер. саб., 1); хто третій в розмовѸ межѧ двѧма початѸю вмешавсѧ (Апакр., 54б). Але пазнейшыя друкаваныя кнігі першай палавіны XVII ст. такіх форм не ведаюць.

У супрацьлегласць гэтаму ў некаторых рукапісных помніках XVII ст. такія формы па колькасці ўжывання набылі значэнне варыянтнай нормы. Тут перш за ўсё варта адзначыць зборнік пачатку XVII ст., дзе змешчаны *Александрыя*, *Траянская гісторыя*, *Кніга Макавеяў* і *Рымскі летапісец*. Для рукапісу звычайнымі з'яўляюцца формы *бѡвѡвѡ*, *вставѡ*, *выламавѡ*, *довѣдавѡ*, *живѡ*, *зѡбравѡ*, *зѡгнавѡ*, *зѡкрепивѡ*, *зѡмазавѡ*, *зѡплывѡ*, *зѡбѡривѡ*, *зѡдавѡ*, *зѡлупивѡ*, *мѡшкавѡ*, *пѡбравѡ*, *пѡложивсе*, *пѡблизивсе*, *пѡривавѡ*, *пѡрочитавѡ* і інш.: *пѡложивсе там з войском своим* (Алекс. XVII, 17); *антиѡхъ... вси начинѡ церковныи злупив и мѡсто зѡбѡрив и пѡбравѡ сребро и золото* (Кн. Мак., 48б); *августъ коли прочитавѡ, вставѡ зараз з маестату* (Рым., 81б).

Вялікай колькасцю форм на -вѣ характарызуюцца творы, змешчаныя ў Зборніку сінадальным № 790, у Бібліі пачатку XVII ст., у зборніках № 81, 82, 107 і 752, у Хранографѡ сярэдзіны XVII ст.: *коли ѡзрѡвѡ возы и все што пославъ оживѡ дѡхъ его* (Біблія, 100); *гды се старец вернулѡ повѣдивѡ емѸ все што видѡвѡ* (Зб. 107, 179б); *тот ѡкрѡтенства над детми чынивѡ, иные на колѡтыкавѡ, замки села попаливѡ* (Царств., 78).

Апошняя друкаваная кніга на старабеларускай мове — Збор выпадкаў кароткі 1722 г. — таксама ў вялікай колькасці ведае формы на -вѣ: *бравѡ*, *бывѡ*, *вѡбривѡ*, *давѡ*, *мѡвѡ*, *пѡстивѡ*, *рѡнивѡ*, *рѡбивѡ*, *шѡновѡ* і інш. У гэтай кнізе, напрыклад, на 5 старонках тэксту

(лл. 41б—43) ужыта 65 форм на -вѣ і толькі 4 — на -л. Наяўнасць вялікай колькасці такіх форм у помніку, мова якога наогул характарызуецца архаічнасцю, выглядае некалькі нечаканай. Растлумачыць гэту з'яву можна, відаць, тым, што помнік ствараўся ў эпоху заняпаду старабеларускай пісьменнасці, і кніжныя нормы папярэдняга перыяду ўжо не аказвалі ўплыву на пазнейшых аўтараў.

А о р ы с т

Даследчыкамі ўсходнеславянскіх моў з несумненнай верагоднасцю ўстаноўлена, што ў жывой народна-дыялектнай мове ўсходніх славян аорыст ужо не існаваў у XII—XIII стст. Напрыклад; самая вялікая па аб'ёму і самая старажытная з заходнерускіх Смаленская грамата 1229 г. зусім не мае форм аорыста (за выключэннем аарыстычных форм дапаможнага дзеяслова *быти* ў складзе ўмоўнага ладу). З форм прошлага часу ў гэтай грамаце амаль ва ўсіх выпадках ужываецца перфект, які нярэдка выступае тут і ў значэнні ранейшага аорыста.

З ліку старажытнарускіх пісьмовых помнікаў арыгінальнага паходжання аорыст вельмі часта сустракаецца ў летапісах.

Асабліва паказальнымі з'яўляюцца даныя Лаўрэнцьеўскага летапісу, які наогул адлюстроўвае найбольш старажытныя адносіны розных форм часу. Разнастайныя мінулыя падзеі, нерасчлененыя па характару працякання дзеянні ў летапісе, як правіла, перадаюцца аорыстам: *ольга же поимши малы дружины. легько идущи. приде къ гробу его и плакасѧ по мужи своемъ. и повелѣ людемъ своимъ съсущи могилу велику. и тако соспоша. и повелѣ трызну творити. по семь съдоша Деревлѧне пити. и повелѣ ольга отрокомъ своимъ служити пред ними. и рѣша Деревлѧне к Ользѣ кдѣ суть дружина наша. ихъже послахомъ по тѧ. она же реч идутъ помнѣ съ дружиною мужа моего. и тако оупишасѧ Деревлѧне, повелѣ отрокомъ своимъ пити на нѧ. а сама отиде кромѣ и повелѣ дружинѣ своей съчи Деревлѧне. и исъкоша ихъ (16).*

У беларускіх пісьмовых помніках ранняй эпохі аорыст як самастойная форма прошлага часу сустракаецца яшчэ даволі часта. Як пэўны стылістычны сродак ён выкарыстоўваецца часам нават у дзелавых дакументах,

асабліва ў канцоўках грамат: а писана быс грамот сѦ оу могилевѣ (Гр. 1407); а писан бысть снѦ грамота въ полоцку (Гр. 1409); стадо Христово небрегомо и къ погыбели готово скорбяхомъ о томъ (АЗР, I, 33); Петръ на на сѣдъ приведѣ а рекль емѣ (Вісл., 19).

Зусім натуральным з'яўляецца выкарыстанне аорыста ў тых рэлігійных творах, якія ўяўляюць сабой апрацоўку царкоўнаславянскіх тэкстаў. Тыповай у гэтых адносінах з'яўляецца Чэцця 1489 г., перапісчык якой, як адзначыў у свой час А. І. Сабалеўскі, паповіч Бярозка з Навагрудка, прыклаў усе намаганні, каб зблізіць мову царкоўнаславянскіх тэкстаў з мясцовай заходнерускай. Аднак формы аорыста ўжываюцца тут вельмі шырока: ꙗко же начахъ тако и скончаю (5); его же азъ видѣхъ в нощи сей (30); слышахъ о тобѣ а не инѣхъ вѣры (30б); все споведахъ тобѣ (83); начахъ молитисѦ емѣ (94); не видѣхомъ ѿт нихъ помочи никоторое (30); единыхъ избихомъ, а дрѣгие прогнахомъ (142); оускладоша нанъ хвратне соухое (32); падоша вси капища на землю (64б); вжасошасѦ вси и пристѣпиша близь со свещами (98б).

Разнастайныя формы аорыста часта выкарыстоўваюцца ў перакладных выданнях Ф. Скарыны: И прииде день и принесе жертву гелкана (ПЦ, 5б); И иде Анна путемъ своимъ, и вниде въ обитель и ꙗде и пие с мужемъ своимъ (ПЦ, 6б); смертию Ѹмремы, понеже видехомъ гсда (КС, 31); Тогда внидоша мужи тии прокаженнии в полки и влезоша в шатеръ единъ. ꙗдоша ту и пиша, и набраша тѣ злата (ЧЦ, 198б).

Формы аорыста як звычайныя дзеяслоўныя ўтварэнні вядомы таксама іншым рэлігійным помнікам першай палавіны XVI ст. Іх вельмі многа, напрыклад, у Зборніку № 262 і ў Псалтыры XVI ст. Аорысты гэтых помнікаў выдзяляюцца тым, што ў сувязі са спецыфікай жанру тут ужываюцца пераважна формы 1-й асобы адзіночнага ліку: избыхъ толко ꙗ одинъ сказати тобѣ (Зб. 262, 12); загинѣлъ бы день иже родихсѦ в немъ (там жа, 13); ѿбретохъ милость в ѿчью твоихъ (там жа, 32); безаконие мое тобѣ ꙗвихъ (Пс. XVI, 32); собрали на мѦ бичи и не вѣдахъ (там жа, 35б); попелъ ꙗко хлебъ едахъ (там жа, 101).

Тым не менш і ў гэтых помніках аорыст ужываецца значна радзей, чым у тагачасных тэкстах на царкоўнаславянскай мове. Так, у многіх выпадках, дзе ў Астрожскай бібліі ўжыты аорыст, у Зборніку № 262 адпавядае перфект: иссѣши — высѣшил, забы — забыл, летѣ — лѣ-

тел, настави — наставил, посла — послал, положи — положил, покры — покрыв, оудиви — оудивил, оуслыша — оуслышал, быша — были, ископаша — ископали, оставиша — оставили, реща — рекли і г. д.

Увесь прыведзены вышэй матэрыял адносіцца да канфесіянальных твораў, мова якіх шмат у чым залежала ад папярэдніх узораў або пераймала іх прыёмы.

Вельмі паказальна, што форм аорыста практычна не адзначаецца ў апакрыфічных і агіяграфічных творах, перакладзеных у канцы XV ці пачатку XVI ст. з польскай мовы — у Страсцях Хрыстовых, Аповесці аб трох каралях-валхвах і Жыціі Аляксея, мова якіх наогул свабодная ад царкоўнаславянізмаў.

Для характарыстыкі лёсу аорыста ў беларускай пісьмовай мове значна большую цікавасць мае назіранне над ужываннем яго ў арыгінальных беларускіх творах, у першую чаргу ў летапісах. У раннях спісах беларускіх летапісаў (Нікіфараўскі, Увараўскі, Віленскі, Супрасльскі, Акадэмічны), асабліва ў тых іх частках, якія былі перапісаны са старажытнарускіх пратографаў, формы аорыста вельмі частыя: рюрикъ же княжи въ новгородѣ (Нік., 252б); помѣнѣ Олегъ конь свои (там жа, 255); ровъ изрыивъ ископа и впадеса во гмѣ юж сотвори (Увар., 18б); тогда же бе зима велми стоудена (там жа, 32); Того же лета воеваша татарове около Киева и монастырь Печерский пограбиша и пожгоша (там жа, 39б—40); самого великог князя свѣтослава оубиша (Віл., 44б); он же жда брата своег (Супр., 8б); взѣ его и нача его лѣчити (Акад., 181).

Асаблівую цікавасць мае назіранне над ужываннем аорыста ў Віленскім і Увараўскім спісах летапісу. У гэтых помніках апавядаецца пра палітычныя падзеі ў Вялікім княстве Літоўскім XIV—XV стст., калі аорыст ужо не быў жывой з'явай у беларускай мове. Выкарыстанне ж аорыста пры апісанні падзей нядаўняга мінулага сведчыць, што гэта дзеяслоўная форма перапісчыкамі летапісаў успрымалася як абавязковая прыналежнасць кніжнага стылю. Кантэкстам помнікаў абумоўліваецца тое, што тут ужываюцца пераважна формы 3-й асобы адзіночнага ліку: потым пакъ княз великий олгирдь оумре (Віл., 438б); княз же великий витовтъ ѿзма кривыи горѣд (там жа, 447б); Кестоутен ѿпусти его со матерью (Увар., 3); великий Витовтъ поидѣ Швигриганло во Оугры (там жа, 41б); великий Витовтъ поидѣ и взѣ град Житомиръ (там жа, 29).

Віленскі спіс летапісу з'яўляецца найбольш тыповым узорам беларускай пісьмовай мовы канца XV ст., і тут аорыст выступае яшчэ раўнапраўнай формай прошлага часу нароўні з перфектам і плюсквамперфектам. Разам з тым гэты спіс дае ўяўленне аб пераўтварэнні форм аорыста ў іншыя марфалагічныя сродкі, якія служылі для выражэння прошлага часу. У помніку для выражэння мінулага дзеяння побач з перфектам выкарыстоўваюцца яшчэ своеасаблівыя дзеяслоўныя формы, знешне падобныя да форм будучага часу — *вженеть, дасть, наидеть, ѿсадить, ѿстоупить, поведеть, поедеть, поидеть, почнеть, пошлеть, проводить* і г. д.: кнАз великыи пакъ кестѹтеи, събравъс съ всеми вои своими. и вженеть оу вилню. и иметь великог кнАзА Агацла. и с матерью его и зъ братьею, и грамоты наидеть, што с нѣмъци записалисА. и къ сноу своему гонца пошлеть къ велимѹ кнАзю Витовтѹ к Дорогичиноу. што таѹ дѣла сталасА. и гонецъ тои наидеть великог кнАзА витовта оу городнѣ. и кнАз великыи витовтъ за ѿдинъ днь з городна приженеть къ ѿцѹ своему великому кнАзю кестутью (440—440б).

Гэтыя формы як быццам можна прыняць за пазнейшы аорыст, ускладнены канчаткам *-ть*: аарыстычныя формы тыпу *вчини, ѿстави, поиде, поможе, сАде* і ўтварэнні накшталт *вженеть, наидеть, поведеть, поедеть, поидеть, почнеть, пошлеть* ужываюцца ў аднолькавых стылістычных умовах і маюць аднолькавае граматычнае значэнне. Аднак такому меркаванню прэчыць факт, што ў падобных кантэкстах ужываюцца і формы множнага ліку, якія зусім не супадаюць з формамі множнага ліку аорыста: кнАз великыи витовтъ. събрав всю свою рат ѿчины своен. поиде из городна противоу ѿца своего и съимѹтъс на вельи. вышен ковна двѣ мили. и тоу перевезѹтъс рат и поидоут къ трокои. и пришедши ѿстѹпАт троки (442).

Можна лічыць, што падобныя ўтварэнні ўспрымаліся перапісчыкам як формы будучага часу, якія ў старажытнай пісьменнасці якраз і ўжываліся з канчаткам *-ть*. Такое меркаванне пацвярджаецца тым, што ў пазнейшых летапісных спісах формы будучага часу ў значэнні прошлага распаўсюджаны на месцы старажытных аорыстаў яшчэ больш. Такая замена аорыста будучым часам у пісьмовых тэкстах магла параўнальна лёгка ажыццяўляцца дзякуючы таму, што ў размоўным стылі

ўжыванне форм будучага часу для абазначэння мінулага дзеяння, відавочна, адбывалася ўжо ў старажытнасці. Такое ўжыванне будучага часу адзначаецца, напрыклад, у Баркалабаўскім летапісе пачатку XVII ст., мова якога цалкам незалежная ад папярэдняга беларускага летапісання: *которые молотили гарь, зерна толко знакъ, а коли змелеть спечеть, то у печи испечетсѦ, а з лопаты ѡ печь не зложит с печи ажъ ѡполоником выберет* (1636). У сучаснай беларускай мове такое ўжыванне з'яўляецца вельмі распаўсюджаным, і яно, безумоўна, абапіраецца на працяглую традыцыю: *Пройдзе Ігнат пару крокаў, стане, паглядзіць на ціхія хвалькі рэчкі і, гледзячы, нібы і сам задрэмле* (П. Пестрак).

З другой палавіны XVI ст. ўжыванне аорыста ў беларускай пісьменнасці прыкметна пайшло на спад. У свецкіх і нават у рэлігійных тэкстах гэтага часу трапляюцца толькі адзінкавыя выпадкі выкарыстання аорыста: *сѦ сіѦ потомъ всѦ исполнишѦ* (Будны, 1416); *король... прыйде къ шатрѸ трыщанову и рече здоров латынине* (Трыстан, 556); *за живота своего нарече своего сына* (Бава, 856); *Потом князь великий ѡлькгирдь ѡмре* (Рач., 123).

Як вядома; з пачатку XVII ст. кніжныя стылі беларускай літаратурнай мовы зноў пачалі падвяргацца царкоўнаславянскаму ўплыву. Формы аорыста адносяцца якраз да такіх царкоўнаславянскіх сродкаў, якія асабліва прыкметна сталі пранікаць у беларускую пісьмовую мову, надаючы ёй архаічны моўны каларыт. Летапісныя тэксты першай палавіны XVII ст. шырока адлюстроўваюць гэту тэндэнцыю: *с полгодины на рѸкахъ дѸховника своего была и престависѦ* (Барк., 153); *вышей крылоса левого гробъ ей бысть* (там жа). Матэрыял Баркалабаўскага летапісу асабліва паказальны, бо гэты арыгінальны мясцовы летапіс ствараўся незалежна ад агульнадзяржаўных беларускіх летапісаў таго перыяду. Зрэдку аорыст трапляецца і ў перакладах з польскай мовы, тэксты якіх таксама незалежныя ад царкоўнаславянскіх узораў: *ѡлакшисѦ зас ахиллѣи рече ему* (Тр. гіст., 71); *казал позабиват их и казал нести на горѸ и погребоша их* (Стрыйк., 439).

Аорыст, натуральна, нярэдка выкарыстоўваецца ў беларускіх дзяржаўных летапісах канца XVI — пачатку XVII ст., якія ствараліся на аснове ранейшых пратографіаў: *князь великий Евнутей с страху выбежи з города з Вилни и вѣтече в гурѸ бос, и там озябеть в ноги* (Крас.,

133); князи рускии также у свои города отидоша (там жа, 131); изыйдоша на почайну рекъ мъжи (Лет., 31); быст тот войдило ъ великой моцы (Патр. К., 44); княз великий витовтъ проводи его до крева (там жа, 45б); Поата ѡмре ъ великой старости (Патр. П., 84); и вроди швинторогъ сына кгирмонта (там жа, 86); там же тело сожже ѡтца своего (там жа, 86б).

Асабліва ажывілася ўжыванне форм аорыста ў рукапіснай жыццыйнай літаратуры першай палавіны XVII ст., што знаходзіць сваё тлумачэнне ў агульнай тэндэнцыі да рэцаркоўнаславянізацыі беларускай пісьменнасці гэтага часу: быст им сук пут и перешли (Жыц. св., 21б); егда же снѣ слышав прохор нача плакатисѣ (Зб. 752, 26б); то рекшы преклони колени свои и воздѣ рѣцы на небо (там жа, 230б); принесоша ему писаніе трех евангелистовъ (там жа, 26); потым не по многих днѣх помроша слуги его вси (там жа, 106б); то видѣчи староста почне их ѡже ласкаво просити (Пролаг, 485б); великими подвиги и трѣды спасе свою дѣшѣ (Зб. 82, 200б).

У Зборніку выпадкаў кароткім 1722 г.—храналагічна апошняй друкаванай кнізе на старабеларускай мове — аорыст выкарыстоўваецца як звычайная форма прошлага часу, хоць у цэлым дыдактычны характар помніка абмяжоўвае апісанне мінулых падзей: абіе хлѣбъ сей преминисѣ въ мѣсо (21б); тако таѣ жена вѣрова и причастисѣ (там жа); тые слова вырекши оутопленъ бысть (36б); показасѣ емѣ зновѣ той же аггль (46); мощи же его по тріехъ днѣхъ не ѡбрѣтенны быша (88б).

Такім чынам, формы аорыста ў гісторыі беларускай пісьменнасці належаць да такіх граматычных сродкаў, якія яскрава адлюстроўваюць розныя стадыі ўзаемадзеяння мовы беларускай пісьменнасці з царкоўнаславянскай мовай і з традыцыйнымі моўнымі прыёмамі. Звяртае на сябе ўвагу таксама і тое, што на працягу ўсяго старабеларускага перыяду аорыст ужываўся ў сваім першапачатковым значэнні — абазначаў аднаразовае мінулае дзеянне. Адсутнасць гэтых форм у жывой мове, зразумела, не садзейнічала развіццю якіх-небудзь новых, дадатковых адценняў.

І м п е р ф е к т

У наш час агульнапрынятым з'яўляецца меркаванне, што ў жывой мове ўсходніх славян імперфект выйшаў з ужытку ў канцы XII — пачатку XIII ст. Па свайму зна-

чэнню ён прыкметна проціпастаўляўся аорысту і абзначаў мінулае дзеянне, не абмежаванае ў часе, працяглае або паўторнае, расчлененае на асобныя моманты. Імперфект часта трапляецца ў старажытнарускіх летапісах, дзе ён выкарыстоўваецца пры апісанні нормаў і звычаяў, пры паведамленнях аб пастаянных або працяглых мінулых дзеяннях. Іменна з такім традыцыйным значэннем імперфект трапляецца ў летапісе «Аповесць мінулых гадоў»: ПолАне... к родителемъ своимъ, къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыдѣнье имѣху, брачныи обычай имАху. не хожаше зАть по невѣсту, но приводАху вечеръ, а завѣтра приношаху по ней что вдадуче. а древлАне живАху звѣриньскимъ образомъ, жноуще скотьски: оубиваху другъ друга, ѡдАху всА нечисто, и брака оу нихъ не бываше, но оумыкиваху оу воды двѣА (Лаўр., 5).

Беларускія летапісы ранняга перыяду з'яўляюцца тым жанрам старабеларускай пісьменнасці, дзе імперфект яшчэ выкарыстоўваецца як самастойная дзеяслоўная форма. Узнікненне беларускіх летапісаў адносіцца да сярэдзіны XIV ст., калі ў жывой мове імперфекта ўжо даўно не было. Выкарыстанне ж яго ў летапісах яскрава паказвае, наколькі трывала захоўваліся старажытнарускія пісьмовыя традыцыі ў ранняй беларускай пісьменнасці. Важна пры гэтым адзначыць, што імперфект выкарыстоўваецца і ў тых частках летапісаў, дзе апісваюцца падзеі канца XIV — пачатку XV ст., якія не адлюстраваны ў старажытнарускіх крыніцах. Імперфект выступае, напрыклад, у летапісе Аўраамкі, у Нікіфараўскім, Увараўскім, Акадэмічным і Супрасльскім спісах летапісу другой палавіны XV — пачатку XVI ст. Мова гэтых спісаў наогул характарызуецца захаваннем архаічных рыс у розных узроўнях пісьмовага тэксту: Витовтъ послы своѣа слаше к нему (Увар., 31б); ѡвни хотѣхѠ Витовта, а друзѣи князѣа Юрьѣа (там жа, 37б); паде на землю мочь великаа, затымъ не можахѠ в Литовьскоую землю понти (там жа, 63б).

Нярэдкія формы імперфекта таксама і ў Віленскім спісе канца XV ст., хоць у цэлым гэты помнік у большай меры адышоў ад старажытнарускіх традыцый у параўнанні з іншымі тагачаснымі летапісамі і больш поўна адлюстроўвае асаблівасці жывой беларускай мовы: и збирахоу бо их запирахоу Ѡ своих избахъ и зажигахоу. а дрѠгыи великыи храмы ѡчапы поднимахоу и хстѣне

под стѣнѹ главами кладахоу и зажигахоу а инши жоны и дѣти на колье тыкахоу (Віл., 445, 449б).

Рэлігійным помнікам гэтага часу, натуральна, таксама вядомы імперфект. Частыя гэтыя формы, напрыклад, у Чэці 1489 г., дзе архаічная моўная стыхія выступае яшчэ амаль нароўні з уласна беларускай: мнози же народи прихожахоу к немоу (5); елини бо имѣхѹть ю како богиню великоу и вси богахѹсѹ и кланѹхоусѹ еи (6б); там ѿт елинѹ мнози хожахоу и крещахоусѹ (7б); давахоу чада своѹ по всѹ дни (82).

Імперфект як самастойная форма прошлага часу ўласцівы і перакладным выданням Ф. Скарыны, царкоўнаславянскім у сваёй аснове: сеи имеаше две жене (ПЦ, 5); ѿбычай ѹбо имеаху егда собирахусѹ вси овце, ѿтвалеваху камень и напоивши стада опѹть полагахѹ и надѹ стнемѹ кладезѹ (КБ, 52б); живѹху тѹ летѹ десеть (КР, 2б); перебувахуть ѹ него по всѹ дни (ПЦ, 47).

Псалтыр сярэдзіны XVI ст., перакладзены з польскай мовы, з'яўляецца, па сутнасці, апошнім помнікам рэлігійнай пісьменнасці, дзе яшчэ зрэдку выкарыстоўваецца імперфект: скрежетахоу на маѹ зубы свои (35б); на маѹ велемовѹхѹ (40).

Не маючы падтрымкі з боку жывой мовы, імперфект, зразумела, не мог строга вытрымлівацца ў сваім першапачатковым граматычным значэнні. У пісьмовых тэкстах ён нярэдка выкарыстоўваецца ў значэнні ранейшага аорыста, абазначаючы дзеянне таксама мінулае, але не працяглае, а толькі аднаразовае: хотѹша совлечи его и не можахѹ (Чэцця, 3б); дрѹгие же за власы волочахѹ (там жа, 9); быс ночь и не вѹдахоу коуда пойти (там жа, 94б).

Такое ўжыванне асабліва характэрна для выданняў Ф. Скарыны: Анна же плакаше и не ѹдѹше (ПЦ, 6б); Гелій же жрецѹ седѹше на кресле своемѹ (там жа); Толико ѹста еѹ двизахусѹ и гласа никто же слышаху (там жа, 6).

Для Скарыны вельмі характэрна яшчэ адна асаблівасць ва ўжыванні імперфекта — выкарыстанне форм імперфекта 3-й асобы адзіночнага ліку ў значэнні аорыста 3-й асобы множнага ліку: оба клѹшесѹ тѹ оу кладезѹ того (КБ, 38); навратишесѹ людие до становѹ своих (ПЦ, 10б); во днехѹ тыхѹ собрашесѹ филистымлѹне на бранѹ (ПЦ, 10б); целуѹ еднѹ другаго плакашесѹ велми (там жа, 45б). Вельмі часта такія формы Скарына ўжывае побач з нармальнымі, правільнымі форма-

мі аорыста ў адных і тых жа сказах: Все же мужи Израилевы δ текоша и розбегошесА на своА места (ДЦ, 101б); бившисА с ними поразиша ихъ и гнашесА за ними (КС, 45); они же δ текоша в пустыню и сокришесА (там жа, 45б); δ вериша людие и возрадовашесА о томъ (КВ, 11); Слышаша языци и прогневашесА (там жа, 29б); бишесА филистымлАне и поразиша людеи Израилевыхъ (ПЦ, 11б); наскочиша нань и бишесА с нимъ (ТЦ, 181). У такіх выпадках праяўляецца як бы своеасаблівая марфалагічная дысіміляцыя — імкненне пазбягаць аднастайных па вымаўленню канчаткаў. Такое імкненне лёгка ажыццяўлялася дзякуючы таму, што гэтыя формы не мелі апоры ў жывым ужыванні і таму дапускалі замену іх адна другой. Аднак наўрад ці можна бачыць тут свядомае імкненне разнастаіць моўныя сродкі. Тут, відаць, праявілася слабае веданне традыцыйнай граматыкі, што мае месца і ў іншых помніках: приехаше к нем δ мнози кнзи и богаре (Акад., 178б); Вилневеци же тогда не вдашесА ем δ (там жа, 182).

У помніках другой палавіны XVI і пачатку XVII ст. імперфект фактычна адсутнічае, бо ў той час выкарыстанне сродкаў царкоўнаславянскай і старажытнарускай моў у беларускай пісьменнасці было зведзена да мінімуму. Імперфекта зусім не ведае Евангелле В. Цяпінскага. Там, дзе ў царкоўнаславянскім тэксце гэтага твору ўжыты імперфект, у Цяпінскага паслядоўна выступае перфект: дивлАх δ сА вси народи — дивилисА вси тижбы (16); весь народъ на поморни стоа шъ — всА тижба над^s моремъ стоАла (17); ~~я~~ко пророка его именовану — ~~я~~къ пророка его мели (19б); Множайшии же народи постилаху ризы своа по пути, друзни жъ ръзаху ветви от дрѣвъ, и посьтилаху по пути — А многне тижбы посьтилали одѣжи свои по дорозе, другне пакъ резали ветье з дерева и посьтилали на дорозе (28б).

Толькі ў сярэдзіне XVII ст. формы імперфекта зрэдку трапляюцца ў рэлігійных помніках як даніна царкоўнаславянскай плыні, якая ў той час пачала зноў распаўсюджвацца ў беларускай пісьменнасці. Некалькі прыкладаў імперфекта дае Зборнік № 752: Архипъ хльба николи не вкушал ани вина пил толко былне вараше без соли (10б); он же шед плакашеса горко и δ чителса своего (26б); Людие бо тогда возимах δ прах от гроба и многого недугъ исцелевах δ са (27). Аднак такія спарадычныя прыклады зусім не маюць значэння самастойнай граматычнай катэгорыі.

Даўномінулы час

Формы даўномінулага часу, або плюсквамперфекта, вядомыя старажытнарускай мове з дапаможным дзеясловам *быти* ў форме імперфекта або аорыста, у старабеларускай пісьмовай мове не ўжываліся зусім. Тут на працягу ўсяго старажытнага перыяду выкарыстоўваўся даўномінулы час новага ўтварэння, куды ўваходзіў дзеепрыметнік на *-л* і звязка *быти* ў форме перфекта. Пры гэтым дзеепрыметнік з асновай на зычны мог ужывацца ў адзіночным ліку мужчынскага роду без канцавога *-л*: *могъ, несъ, умеръ, утекъ* і г. д. Істотным адрозненнем старабеларускага даўномінулага было таксама і тое, што дзеепрыметнік на *-л* у яго складзе ў множным ліку страціў адрозненне ў родах, тут пачала ўжывацца уніфікаваная форма мужчынскага роду на *-ли*.

У ранніх беларускіх помніках даўномінулы час паслядоўна служыць для абазначэння дзеяння, якое адбылося раней за іншае мінулае дзеянне, выражанае ў другой частцы выказвання або вядомае з кантэксту. Звязка ў форме перфекта ў большасці выпадкаў захоўваецца ў 1-й і 2-й асобе пры адсутнасці фармальна выражанага дзейніка: *положил есми его у простирю кторою ѿбвиноул есми был его* (Пак. Хр., 38); *ѿвцю ктороую есми был давно стратил нашол есми* (там жа, 126); *было тое, иж есми в тебе тыи три копы грошей былъ позычылъ, але есми тебе ихъ заплатилъ* (КВЗС, 476); *Ѹже есми был Ѹмыслил Ѹтъкати з скитѸ* (Зб. 752, 5626); *велми замоутилисе есмо были коли искали есмо тебе* (Пак. Хр., 366); *како живи есте кторые неколи оумерли были есте* (там жа, 32).

Звязка ў 1-й асобе звычайна адсутнічае пры наяўнасці асабовага займенніка ў ролі дзейніка: *я в него пограбилъ былъ животину, и отдалъ есми ему опять* (КСС, 118); *ѿ емѸ поле заставилъ былъ в сорокѸ грошех* (КВЗС, 29); *тогъды ѿ тотъ мед поставилъ был Ѹ погребе* (там жа, 356).

Даўномінулы час служыў вельмі распаўсюджаным сродкам апавядальнай мовы, таму ў помніках ён практычна найбольш часта выступае ў форме 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку. Паколькі звязка ў перфекце 3-й асобы здаўна не ўжывалася, то даўномінулы час 3-й асобы выступае ў выглядзе спалучэння дапаможнага дзеяслова *быти* ў прошлым часе з дзеепрыметнікам на *-л*. Даўномінулы час такой структуры вядомы ўсім

помнікам старабеларускай мовы. Наяўнасць яго ў арыгінальных творах, у тым ліку і ў дзелавай пісьменнасці, звязана, несумненна, з існаваннем яго ў жывой народнай мове: *здесь погавилося было повѣтрие на люди* (Гр. 1465); *кнѣзь великыи Агаило далъ былъ полтескъ брату своему* (Віл., 439б); *оуже оузѣлъ былъ половиноу Литовское земли* (Увар., 20б); *обещали были мне дати рѣбль грошей... и того не дали* (КВЗС, 33б); *менилъ то, же емѣ ѿ позве ведомость не дошла была* (Ст. 1588, 185); *собралися мѣжы латголове, которые были седели надъ берегомъ моремъ* (Патр. П., 86б); *очи его затмѣлиста были, не могли видѣть* (Біблія, 304).

Формы даўномінулага часу вельмі распаўсюджаны ў перакладных свецкіх і рэлігійных творах XV—XVII стст. Тут у большасці выпадкаў ён ужываецца ў сваім першапачатковым асноўным значэнні — абазначае папярэдняе дзеянне ў адносінах да наступнага. Гэта наступнае дзеянне называецца ў першай або ў другой частцы выказвання і па часе проціпастаўляецца дзеянню, выражанаму плюсквамперфектам: *такъ стомилъсе был на молитве ажъ на нагахъ стоѣти не могли* (Пак. Хр., 6б); *попустил ѿно звѣрѣ которое был на нѣмъ* (Валх., 43б); *оусе што ис собою был принеслъ оубогим роздал* (Жыц. Ал., 97б); *заразом их вернул томѣ, который мнѣ их был позычил* (Бельск., 304б); *чинил такъ тако ему росказал был царъ* (Біблія, 371); *сынъ мой сей оумеръ былъ и ожилъ, и згинѣлъ былъ, и нашолся* (Каліст, 9); *самъ впалъ в тѣю яму, которю былъ выкопалъ и в сѣть оувѣзъ, которю былъ скрите наготовалъ* (Варл., 234); *книги свои которыи ѣже был написал зновѣ преглядал и поправовал* (Зб. 752, 188); *внеслъ tedy Соломон все што был шлюбовал* (Выкл., 84б); *далъ ей тые образы, которие ѿна ему была дала* (Зб. 81, 151б).

Побач са старым, асноўным значэннем даўномінулы час пачаў ужывацца і для абазначэння мінулага дзеяння, якое адбывалася пэўны час у мінулым незалежна ад адносін да папярэдняга ці наступнага дзеяння. У большасці выпадкаў такі даўномінулы мае значэнне ранейшага аорыста. Мабыць, пісцы ўкладвалі ў такі даўномінулы нейкае асобае адценне ў супрацьвагу звычайнаму перфекту, які гістарычна ўвабраў у сябе значэнне аорыста. Аднак з зафіксаваных у помніках прыкладаў выявіць такое асобае адценне практычна няма магчымасці: *язык предъ сильною жалостію оуже был стратил оую силоу говоренія* (Пак. Хр., 11); *люди так оу тых*

местех мешкаючи над мероу злАклисе были (Валх., 486); страх великий был на всех припаль (Біблія, 433); симеонъ з великого розмыслу впаль был в недовѣрство (Кн. Мак., 47); там ем8 была сподобалася невеста сво- волна (Самсон, 25); всим людем был барзо 'омерзль (Хр. польск., 2); люде взяли то собѣ были на з8бѣ (Стрыйк., 6106); цноты свои апостолские влил был в него (Зб. 752, 4936); тростина ем8 в ногу была увязла (Пролаг, 4886).

Можна адзначыць і выпадак, калі форма даўномину- лага часу абазначае дзеянне, якое з'яўляецца вынікам папярэдняга стану: по всем свѣте хлѣба не было, и голод стиснул был землю (Біблія, 101). Трапляюцца і такія выпадкі, калі ў абедзвюх частках складанага выказ- вання ўжываецца плюсквамперфект: кгда им былъ рекль, же на свѣтъ бѣды мѣти бѣдете, затрвожилисА были апслове (Каліст, 1606); не оумерла была, але только д8хъ сА в ней был оутанл (там жа, 1456).

Нарэшце, зрэдку формы даўноминулага часу трапля- юцца і ў канструкцыях з умоўным значэннем, дзе імі выражаецца дзеянне не рэальнае, а толькі пажаданае. Форма плюсквамперфекта суправаджаецца пры гэтым часціцай *бы* як паказчыкам умоўнасці: матка его при- на... змовилася на нег з паны, *так* бы его была з пан- ства зопхнула (Бельск., 358). Плюсквамперфект ва ўмоўных канструкцыях рознага значэння асабліва часта выкарыстоўваецца ў Евангеллі Каліста 1616 г. Тут, з аднаго боку, трапляюцца выпадкі, калі ў першай част- цы ўмоўнай канструкцыі выражаецца рэальна выкана- нае дзеянне, ад якога стала магчымым дзеянне другой часткі выказвання: если бы не оувѣрили были, так рых- ло не отмѣнилисА бы (956); если бы шкоды были не поднАли, не поткали бы и не просили бы его (29).

У іншых выпадках у першай частцы выказвання формай плюсквамперфекта выражаецца толькі такое магчымае дзеянне, пры выкананні якога магло б ажыц- цявіцца нейкае іншае дзеянне: если бы досконал8ю бы- ли вѣр8 мѣли, оупевнены были бы, же не есть речъ мож- наА погинѣти имъ (1376); если бы о твою голов8 ѿ без- роз8мный Ироде безст8днаА танечница тебе была про- сила, чи даль бысь ей былъ свою голов8 (3216). У гэтым жа помніку трапляюцца і выпадкі, калі ў другой частцы канструкцыі плюсквамперфект выражае мэту дзеяння: мнѣ нѣкгда козлАти не далесь, жебымъ сА былъ з то-

варшми своими оувеселил (96); южъ часъ былъ надшоль, жебы собъ поживенѣ были кѣпили (456).

Евангелле Каліста як гамілетычны твор на фоне іншых старабеларускіх помнікаў вылучаецца сваім маральна-дыдактычным зместам, разважаннімі філасофска-этычнага характару, выкладам дагматаў хрысціянскай маралі. Такі характар помніка выклікаў неабходнасць ужывання разнастайных дадатковых штучных сродкаў, якія не мелі адпаведнасці як у народнай мове, так і ў творах іншай накіраванасці.

У беларускіх помніках на працягу ўсяго старажытнага перыяду дапаможны дзеяслоў *быти* ў складзе даўномінулага часу паслядоўна ўжываецца ў спрагальнай форме, тады як у рускай мове звязка ў складзе даўномінулага часу вельмі рана ператварылася ў нязменную часціцу *было*, у сувязі з чым даўномінулы час перастаў ужывацца як самастойная форма прошлага часу.

У помніках XVII ст., пераважна перакладных, трапляюцца формы плюсквамперфекта новай структуры, невядомай пісьменнасці папярэдняга часу. Тут, як і ў сінтэтычных формах перфекта, дзеяслоўная звязка зліваецца ў адно слова з дзеепрыметнікам на *-л* або з іншым першым знамянальным словам фразы, што верагодней за ўсё звязваць з польскім уплывам: тоесмо имъ на писме выдат были розказали (Трыб., 2); Ѧ ѡдчасти в нѣкоторыхъ часѣхъ ѡного стопнѣ дошолем былъ (Мак., 76); змыслилом был, абы тоє дѣтя жадным ѡбычаемъ не было ховано (Алекс. XVII, 4); згнѣлел былъ, а за твоимъ старанемъ найденыи естемъ (Варл., 321—321б); зачимъ вернѣлелсѣ вже былъ назад до домѣ (Дыяр., 150). З гэтым тыпам збліжаюцца і зусім рэдкія ўтварэнні накшталт Нашлихмо были скарбъ и зновѣ згѣбили (Мак., 261).

Падобныя ўтварэнні, іншамоўныя па паходжанню, былі здабыткам старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы і выйшлі з ужытку ў другой палавіне XVII ст., калі старабеларуская пісьмовае мова спыніла сваё існаванне, будучы выцесненай польскай мовай. Не замацаваўшыся ў народна-дыялектнай мове, яны, натуральна, не перайшлі ў новую беларускую літаратурную мову, якая пачала фарміравацца ў XIX ст. на народна-дыялектнай аснове.

Затое пашыраныя ў старабеларускай пісьменнасці формы даўномінулага часу з дапаможным дзеясловам *быти* і дзеепрыметнікам на *-л*, зазнаўшы толькі некато-

рыя фанетычныя змены, захоўваюцца і ў сучаснай беларускай мове.

Такім чынам, у старабеларускай пісьменнасці даўно-мінулы час, або плюсквамперфект, выступаў як звычайная, самастойная форма прошлага часу, якая мела шырокі дыяпазон значэнняў. У гэтых адносінах старабеларуская пісьменнасць цесна збліжаецца са стараўкраінскай, але адрозніваецца ад старарускай, дзе плюсквамперфект рана пайшоў на спад і паступова выйшаў з ужытку. У параўнанні з перфектам формы плюсквамперфекта ў беларускай пісьменнасці ўжываліся значна радзей, што тлумачыцца ўмовамі кантэксту.

У структурных адносінах плюсквамперфект старабеларускай пісьменнасці не выяўляе якіх-небудзь нават самых нязначных дыялектных адрозненняў, што тлумачыцца, відаць, адноснай стабільнасцю норм пісьмовай мовы і нязначнымі дыялектнымі адрозненнямі ў гэтай дзеяслоўнай форме. Таму формы плюсквамперфекта не належаць да ліку рыс, якія могуць быць выкарыстаны пры вырашэнні пытання аб дыялектнай аснове старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы і аб тэрытарыяльнай прывязанасці кожнага канкрэтнага помніка.

У беларускай пісьменнасці старажытнага перыяду атрымалі пашырэнне своеасаблівыя формы прошлага часу, якія ў мовазнаўчай літаратуры прынята называць новым даўно-мінулым часам. Такія формы ўтвараліся ад так званых мнагакратных дзеясловаў, якія сваім лексічным зместам указваюць на паўтаральнасць дзеяння ў мінулым. Утвараліся яны ў асноўным ад беспрыставачных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў *-ива-* (*-ыва-*) і *-ва-* з пэўнымі фанетычнымі змяненнямі зычнага ў аснове і часам з чаргаваннем каранёвага галоснага. Такія формы, знешне падобныя на пазнейшы перфект без звязкі, атрымалі асабліва шырокае распаўсюджанне ў дзелавой пісьменнасці, дзе гаворка ідзе часцей за ўсё аб занятках людзей у мінулым. Гэтыя дзеясловы вядомы толькі з асновамі прошлага часу, у цяперашнім або будучым часе яны не ўжываліся: у адзіночным ліку *бирывалъ, даивалъ, ежчивалъ, кошивалъ, крадывалъ, мощивалъ, плачивалъ, робливалъ, служивалъ, хоживалъ*, у множным — *бирывали, боронивали, воживали, даивали, кормливали, мевали, посыывали, прихоживали, робливали, служивали, хоживали* і г. д.: с того села сомна хоживало на(м) чотыри колоды ѿ(в)са (Гр. 1499; УГ ХУ, 63); с косою ѿдною на работѸ хоживал (КВЗС,

32б); сено завъжды тамъ на себе кошивал (там жа, 66б); до сих часовъ завъжды мы того боронивали (там жа, 24б); подводное слѣжбы николи не слѣжывали (там жа, 87); тые которые зъстародавна людми то робливали (Ст. 1588, 38).

Формы такога ўтварэння таксама ў вялікай колькасці адзначаюцца і ў іншых жанрах старабеларускай пісьменнасці — у свецкіх і рэлігійных, у арыгінальных і перакладных: вілію великаднѣ мѣсо едывали (Валх., 80); самъ и с мужми законными примивали покормъ (Жыц. Ал., 97); мати дельвала ему одежу малу (Скар. ПЦ, 8б); внегода туда часто ходивал, стоивал ъ нее гати хлеба (Скар. ЧЦ, 190б); мимо хоживал оу пѣстыни (Пс. XVI, 65б); чини так как чинивали цри глѣпыи (Арыст., 17б).

У помніках канца XVI і першай палавіны XVII ст. такія формы атрымалі асабліва шырокае распаўсюджанне. Акрамя пералічаных вышэй трапляюцца яшчэ формы адзіночнага ліку *дельвалъ, едалъ, зыскивалъ, казывалъ, мевалъ, ношывалъ, пивалъ, стоивалъ, сыплалъ, сѣживалъ* і множнага — *волочивали, выгонивали, держивали, едывали, жигали, зывали, игривали, кладывали, пивали, стоивали, чиневали, шивали* і інш.: дай дань которую твое продки даивали моимъ продкомъ (Трыстан, 10); люди тыи его, што за Велею посели, игривали на трубах дубасных (Крас., 129); перед тым жигали тѣла мертвых на том мѣстци (там жа, 131); там тѣло ѿца своего зъжог и конѣ его на котором еждчывалъ и шату его которую ношывалъ (Рач., 117); колко недел днепровое рыбы не ѿдали и воды не пивали для великого гнюсѣ (Барк., 139б); сонъ видель на горе, которю зывали криваѣ (Патр. П., 93); богом нерозѣмныи кланѣлиса и ѿфери им чиневали (Біблія, 31); никгды вина не мѣвал в ѣстех своих (Бельск., 320); лоди и чолны з зѣбровых скѣр дивне шивали (Стрыйк., 516б); з ним ѿдали и пивали вкупе цар и царица (Тр. гіст., 68б); был видѣный же там часто плакивал (Зб. 107, 165); мѣса и рыбъ николи не ѿдал, в плотенной сѣкни хожывал (Зб. 255, 155).

Вельмі рэдка такія формы суправаджаюцца дзеясловам-звязкай, што фармальна як быццам указвае на іх структурную сувязь з перфектам, хоць перфектнага значэння тут не заўважаецца: Мнози ѣбо не для злости не позывивали сѣть (Скар. ІС, 47); чим коли есми тебе те-

шивал (Арыст., 16); ты еси великии добродейства чинивал (Зб. 752, 49).

Разгледжаныя формы новага даўномінулага часу зусім невядомы сучасным беларускім гаворкам і беларускай літаратурнай мове. Гэта дае падставу разглядаць іх як вынік унутранага развіцця граматычнага ладу старабеларускай літаратурнай мовы. Наяўнасць іх ва ўсіх жанрава-стылявых разнавіднасцях сведчыць аб цеснай узаемасувязі паміж імі.

КАТЭГОРЫЯ ЛАДУ

Загадны лад

У старабеларускай пісьменнасці, як і ў сучаснай беларускай мове, ужываліся сінтэтычныя формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку, 1-й асобы множнага ліку, 2-й асобы множнага ліку і апісальныя (аналітычныя) формы 3-й асобы абодвух лікаў. Формы загаднага ладу выкарыстоўваюцца неаднолькава ў асноўных жанрава-стылявых разнавіднасцях старабеларускай пісьмовай мовы. Загадны лад з'яўляецца спецыфічнай прыналежнасцю гутарковай мовы, дыялогу. Таму натуральна, што формы загаднага ладу найбольш часта адзначаюцца ў такіх помніках, у якіх выявілася імкненне дасканала перадаць мову суб'ядніка. У гэтых адносінах багаты і разнастайны матэрыял даюць летапісы, хронікі, хранографы, агіяграфічныя творы і біблейскія тэксты.

Затое форм загаднага ладу вельмі мала ў дзелавых матэрыялах, паколькі ў дзелавой пісьменнасці для выражэння волі звычайна выкарыстоўваўся інфінітыў або спецыяльныя звароты.

Па структуры выдзяляецца некалькі тыпаў форм загаднага ладу, якія вызначаюцца характарам асновы і месцам націску.

У гісторыі беларускай мовы самымі ўстойлівымі аказаліся формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку з асновай на адзін зычны і з націскам на канчатку. Формы тыпу *бери, заплати, иди, покажи, поможи, прикажи, приходи, стережи, ходи, чини* адзначаюцца ў помніках розных жанраў на працягу ўсяго старажытнага перыяду: *оу кого купишь тому заплати* (Гр. 1300); *ωсподарь татА тогω вин8 свою бери* (Судз. Каз., 203); *дален краю не ходи* (Алекс. XV, 1); *вложи меч свои оу ножница*

(Пак. Хр., 6б); *от* кроупъ стола твоего кормити прикажи (Жыц. Ал., 98); дороги праведных стережи (Зб. 262, 94); такъ ми боже поможи (Ст. 1588, 122); *о*лвы и вино послѣ слугам твоим (Біблія, 413); иди злото до злота (Хр. польск., 8); не хоти такой сличности своей гбѣити (Зб. 752, 179); *поспѣши* на ратунокъ мой (Пс. XVII, 116).

Разам з тым у пісьменнасці шырока выкарыстоўваюцца і архаічныя формы з ненаціскным канчаткам *-и*: *буди, види, избави, обачи, остави, плачи, поздорови, потеши, рачи, стади, удари, услыши* і інш. У ранніх беларускіх дзелавах дакументах яны, несумненна, адпавядалі жывому вымаўленню. Відаць, не без падтрымкі жывога формаўжывання выкарыстаны такія ўтварэнні ў творах Зборніка Залускага канца XV ст.— у Пакутах Хрыста і Жыціі Аляксея, дзе ўжываюцца *буди, плачи, потеши, рачи*: здоровъ боуди мистроу (Пак. Хр., 6б); не плачи жоно не плачи *о*блюбеница (там жа, 12б); потеши маткоу смоутноюю (там жа, 10б); бог боуди свѣдокъ межѣ насъ (Жыц. Ал., 97).

У помніках XVI ст. формы з канцавым ненаціскным *-и* выступаюць як даніна царкоўнаславянскай традыцыі. Узорам такога ўжывання з'яўляюцца выданні Ф. Скарыны, дзе звычайнымі выступаюць *воздвизи, глаголи, избави, остави, остани, побуди, постави, разруши, удари, услыши*: не глаголи сего царю (ТЦ, 197б); *избави* насъ *от* руку его (ЧЦ, 227); *ударѣ* стрелою *в* землю (ЧЦ, 212).

У пазнейшых помніках XVI і XVII стст. такія формы выкарыстоўваліся як пэўны стылістычны сродак у малітвах, у зваротах да бога, да значных і важных асоб, надаючы выказванню адценне ўзнёсласці і ўрачыстасці. У такім значэнні асабліва часта ўжываецца форма *буди*: *помочник* ми *буди* (Пс. XVI, 28); не *буди* мѣдрѣ въ *о*чью своих (Зб. 262, 94); *милостив* *буди* мнѣ грѣшному (Дыяр., 151); *буди* мне *о*бороною и вожемъ (Зб. 81, 238); *буди* емѣ *помочьникъ* и *заступникъ*, *буди* имъ *надѣ* *в* спасенію, *буди* имъ *пристанище* тихое, *буди* имъ *стѣна* тверда, *буди* имъ *милостивъ* (Зб. 82, 227б).

Урачыстае маленне, просьба, пажаданне выражаюцца таксама формамі *види, не забуди, избави, обачи, не остави, поздорови, уготови, ускроми, услыши*: *види* адонаю и *смотри* (Зб. 262, 111б); не *забуди* *и*щих своих (Пс. XVI, 14); *Обачивъши* тую причину, *о*бачи и *и*ншия причины (Будны, 41); *наклони* *в*ха твои *в* *у*слыши (Біб-

лія, 507); *ꙗготови мне гробъ* (Зб. 752, 26б); не остави мене раба своего (Зб. 82, 192); избави его от злых навалностей (там жа, 350б).

Аднак у пісьменнасці гэтага часу пануючымі выступаюць формы без канцавога *-и* тыпу *будь, видь, встань, едь, збавъ, згладь, зезволь, лажъ, поедь, покинь, провадь, сАдъ*, якія ўзніклі ў выніку страты *-и* яшчэ ў старажытную эпоху. У помніках гэты працэс адлюстроўваецца параўнальна позна, у граматах новыя формы адзначаюцца толькі з пачатку XV ст.: хто хочеть поехати поедь (Гр. 1409). Затое ў помніках канца XV ст. прыкладаў такіх форм вельмі многа: ти ми боудь наставникъ (Чэцця, 5); видь девіцю сню (там жа, 17); избавь м.А от меча сего (там жа, 92); покини тоую претажкоюю жалость (Пак. Хр., 12); оустан возми ложь твоє (там жа, 20б); поедь к Вилни тамо докончаемь (Увар., 10); боудь поздоровена мти моА (Алекс. XV, 1); стѣпи сАдъ тѣтъ (Зб. 262, 33); избав м.А от чинАчих злость (Пс. XVI, 58).

У пазнейшых помніках формы без канцавога *-и* сталі асноўнай нормай ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці.

Па ўзору заканамерных форм без канцавога *-и* з націскам на аснове ў пісьменнасці пачалі ўжывацца і формы без *-и*, дзе першапачаткова быў, несумненна, націскны канчатак: *вкжъ, вложъ, вступъ, наклонь, осветь, отдалъ, погледь, подь, положь, роздѣль, хваль, чинь*: што чиниши чинь боръздей (Пак. Хр., 6б); рѣч лживѣю отдал от мене (Зб. 262, 109); роздѣль молитву гсдню на колко частей (Будны, 179б); пане бог ти помож (Бава, 75); отдалъ казнь и помстѣ (Карп., 48б—49); подможъ, а войдѣмо до обозу сирійского (Біблія, 470); З дороги так далекои послал тѣло твоє (Жыц. св., 49); влож во уста его слова мои (Зб. 752, 267).

У пашырэнні такіх форм несумненная роля належыць польскай мове, бо яны сустракаюцца пераважна ў перакладах з польскіх арыгіналаў. Форм без канцавога *-и* асабліва многа ў Псалтыры XVI ст., перакладзеным з польскай мовы: *вкж* моць свою (11); *вчин* м.А роздѣльным (119); *отдалъ ж* от мене проклѣтство (119); чинь доброе и живи на вѣк веков (38б); *збавена* м.А оучинь (31).

Асобны тып утвараюць формы загаднага ладу ад дзеясловаў з асновай на два і больш зычных. Адны з іх ужываюцца з націскам на канцавым *-и*, які, натуральна,

захоўваецца і ў пісьменнасці. Але такіх форм выяўлена зусім нямнога: замкни двери за нею (Біблія, 378); помолчи а д бѣдѣ говорити (Зб. 262, 266); потагни мене за собою (там жа, 83); сожми молоко выйдед смѣтана (там жа, 109); стягни на нег рѣкѣ твою (Бельск., 39); плачь, фрасѣйсА и стогни (Мак., 14).

Трэба адзначыць, аднак, што вырашаць пытанне аб месцы націску ў такіх формах вельмі цяжка, бо ў рукапісных помніках націск звычайна не абазначаўся, а друкаваная акцэнтаваная кнігі часам змяшчаюць ненадзейныя звесткі. Таму меркаванні аб націску ў старабеларускай мове прыходзіцца рабіць зыходзячы з сучасных фактаў. Можна дапусціць, што жывому вымаўленню з націскам на аснове адпавядалі напісанні тыпу *воскресни, вспомни, замолкни, наполни, очисти, пастви, продолжи, счезни, умолкни*. Яны адзначаюцца ў помніках XVI—XVII стст.: выиди собѣ въ след ѿвецъ и пастви тагна (Зб. 262, 83); на вспоможене мое вспомни (Пс. XVI, 70б); наполни рогъ твой ѿливою (Біблія, 325); до моря мовачи, оумолкни, оутишсА (Каліст, 190б); продолжи милосердие твое (Пс. XVII, 5); Слезъ моихъ не замолкни (Мак., 227); грѣхи твои милостынями очисти (Варл., 126б); ты проклятый зо всим счезни (Зб. 752, 17).

Аднак у пісьменнасці формы гэтага тыпу больш часта ўжываюцца без канцавога *-и*: *валчъ, вонтпъ, гардъ, досвѣдчъ, замолчъ, молвъ, мысль, нагль, наполнь, освѣдчъ, очистъ, патръ, поменшъ, помысль, предолжъ, розмысль, свѣдчъ, умилосердъсА, уподобльсА* і інш. Такія формы адзначаюцца ў помніках пачынаючы з канца XV ст. і да сярэдзіны XVII ст.: не мысль што мыслншь на земли (Чэцця, 50б); очистъ их ѿт немощей (там жа, 103б); наполнь волю свою (Пак. Хр., 6б); не нагль дѣхомъ своим (Зб. 262, 89б); хвалы моеі не замолчъ (Пс. XVI, 11б); очистъ впередъ внутрѣное в скленницы (Цяп., 32б); валчъ противъ ему (Біблія, 273); тепер ѣже не вонтпъ (там жа, 595); понехай сварѣв и поменшъ грѣховъ своихъ (Каліст, 31б); не свѣдчъ фалшиве (Варл., 91); проси не гардъ нами (Жыц. св., 108б); Патръ иже тѣт розказано есть (Выкл., 49б).

Вытокамі такіх форм з'яўляецца, відаць, польская мова, з якой яны або запазычваліся непасрэдна, або ствараліся па польскаму ўзору. На гэта ўказвае выкарыстанне іх у перакладах з польскай мовы і ўтварэнне

іх ад запазычаных польскіх лексем (*валчъ, вонтпъ, гардъ, нагль, патръ*).

Асобны тып утвараюць формы загаднага ладу, у склад якіх уваходзіць прыстаўка *вы-*. У формах загаднага ладу яна перацягвае на сябе націск, у сувязі з чым канцавы галосны *-и* ў формах з адным зычным у вымаўленні страчваецца. Гэта часткова адлюстроўваецца ў пісьменнасці, хоць тут нярэдка захоўваюцца і традыцыйныя пісьмовыя формы з *-и*: *выбави—выбавъ, выбери—выберъ, выведи—выведъ, вызволи—вызволь* і г. д.: *выбери со всех людей мъжей мъдрыхъ* (Скар. КВ, 35б) — *выбер собъ молодых* (Алекс. XVII, 74б); *вечнаго пекла вызволи дшѠ твою* (Зб. 752, 91) — *притягни борздо а вызволь нас* (Біблія, 246). Аднак формы без канцавога *-и* практычна пераважаюць, у помніках іх колькасць дапаўняецца ўтварэннямі тыпу *выгонъ, выложъ, выжень, вынесъ, выпаль, выпровадъ, выстрель, вытешъ*.

Некалькі іншыя малюнак назіраецца ў формах з асновай на два і больш зычных. Тут пераважаюць формы з канцавым *-и* тыпу *выпусти, выполни, вырви, высписА, выторгни, вытягни*: *борабоу выпусти нам* (Пак. Хр., 9б); *иди и высписА* (Скар. ПЦ, 6); *вырви меч твои из рѠк неприАтел твоих* (Пс. XVI, 8); *мою тѠю прозѠ вы-полни* (Варл., 277); *вытягни рѠкѠ* (Выкл., 90б).

У гісторыі беларускай мовы адносна ўстойлівымі аказаліся формы загаднага ладу з асновай на *-й(-j)*. У старажытнасці яны мелі ў канцы складовы гук *-и*, і формы выступалі ў выглядзе *бѠгаи, пии, ховаи*. Пазней, у эпоху ўтварэння мовы беларускай народнасці, канцавы *-и* ў вымаўленні змяніўся на *-й*, але на пісьме гэта спачатку спецыяльна не абазначалася: *не боисе ничего* (Пак. Хр., 2); *ми ноги оумыи* (там жа, 5); *не вѠрѠи то-моу* (Віл., 439б); *болше брате не терАи земли литовское* (там жа, 448). У пазнейшых рукапісных помніках такое *-й* перадавалася значком ^s, а ў друкаваных кнігах пачалі ўжываць літару *й*: *брате милы^s зєдна^s насъ* (Рач., 125); *не верѠ^s томѠ* (Патр. П., 96); *захова^s насъ от гнѠвѠ своего* (Хр. польск., 4б); *ты сто^s тут со мною* (Бельск., 48); *брате, рату^s мене тепер* (Стрыйк., 585б); *Ѡмы^s ноги свои* (Біблія, 373); *роздай маетность свою оубогимъ* (Каліст, 74); *не хотѠй Ѡ том занедбат* (Варл., 40).

З форм загаднага ладу з асновай на *-й* па свайму гістарычнаму развіццю выдзяляюцца формы ад дзея-

словаў *бити, лити, пити*. У старажытнарускай мове яны ўжываліся з канчаткам *-и*: *бии, лии, пии*. У беларускай мове ў формах *бии, лии, пии* карэнны гук *и* сцягнуўся з канчаткам *-и* ў адзін гук *и*, у вьціку чаго атрымаліся формы *би, пи, ли*. Аднак у пісьменнасці на працягу ўсяго старажытнага перыяду асноўнай нормай былі формы з канцавым *-и*, які ў ранніх помніках перадаваўся літарай *и*, у скарапісных тэкстах — значком ^s, а ў друкаваных творах — літарай *й*: *бии—би^s—бий* (вытв. *добий, забий, набий, побий, убий*), *лий* (вытв. *вылий, налий, полий, пролий, розлий*), *пий* (*выпий*): *пін водѣ ѿ колодѣзѣ своего* (Зб. 262, 95б); *Возбуди ярость и выли гневъ* (Скар. ІС, 38); *боже мѣ бий* (Ст. 1588, 122); *не пий того трѣнку* (Алекс. XVII, 14); *иди забий его* (Біблія, 409); *налий в рог елей* (Бельск., 96); *пий же со мною кмѣз кобылий* (Стрыйк., 500); *не бий, не чжо-лож, не крадь* (Варл., 91); *вылий гнѣвъ твой на поганы* (Пс. XVII, 72).

Аповесць аб Трыстане канца XVI ст. з'яўляецца, бадай, адзіным помнікам старабеларускай пісьменнасці, дзе формы гэтага тыпу ў адпаведнасці з жывым вымаўленнем ужываюцца без канцавога *-и*: *би чоломъ королю* (9б); *бисѣ еще мечом* (5б); *пане не заби трыщана, але заби мене* (9); *не пи того питу* (6); *выпи тот кубок* (11); *коли сѣ ѿни ѿба напьют проли ѿстанок* (35).

Формы загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку ў старабеларускай мове ўжываліся ў трох варыянтах, неаднолькавых па колькасці і жанраваму размеркаванню. Храналагічна найбольш раннім выступае тып з канцавым *-мѣ*, прычым перад ім ужываўся тэматычны галосны *e(ѣ)* або *и*, як і ў абвесным ладзе. Такія формы адзначаюцца ў беларускіх граматах і некаторых іншых помніках: *мы готови, поедимъ* (Гр. пач. XIV ст. РЛА, № 49); *станемъ дей у Городке* (КСД, 1510); *ступмо и смесим тамъ ѿзыкъ ихъ* (Скар. КП, 23); *Побѣрим ихъ посполу* (Пс. XVII, 57); *пойди, прошу, вступи до мѣста невѣса* (Біблія, 287); *пойдемъ ѿпадемъ до ног Аврама* (Зб. 752, 89).

У старабеларускіх помніках сустракаюцца і формы не толькі з захаваннем ранейшага *ѣ* перад *-мѣ*, але і формы з *ѣ* перад *-мѣ* на месцы ранейшага *-и*: *вернѣмся, веселѣмся, воротѣмся, вчинѣмъ, зступѣмъ, накормѣмъ, посмотрѣмъ, похвалѣмъ, приходѣмъ, пустѣмъ, учинѣмъ* і інш. Асабліва многа такіх утварэнняў у Чэці 1489: *ныне же мы поустѣмъ рѣки* (10б); *не минѣмъ голодного,*

накормѣмъ (19); хвалѣм брата нашу надежу (486); въкрасѣмсл добрыми дѣлы (50); посмотриѣмъ здѣшних вельможъ (52). Зрэдку формы гэтага ўтварэння выкарыстоўваюцца і ў помніках XVII ст.: воротѣмсл до своей земли (Алекс. XVII, 24); стережѣм же той ласки (Каліст, 290б); вернѣмсл до литвы, бо тут згинем (Дыяр., 151).

Аднак у старабеларускай пісьменнасці ў формах загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку шырокае распаўсюджанне атрымаў канчатак *-мо*. Гэты канчатак асабліва распаўсюдзіўся на формы, якія ў 2-й асобе адзіночнага ліку канчаліся на зычны або *-й*: *биймо, будьмо, вкнѣмо, встаньмо, вѣрмо, воюймо, даймо, дакѣймо, едьмо, ежмо, забиймо, мѣймо, мовмо, ѿгледаймо, ѿставмо, ѿфериуймо, ѿчистьмо, подьмо, поедьмо, слухаймо, станьмо, стоймо, удармо, упоймо, целуймо* і г. д. Чэцця 1489 г. з'яўляецца, па сутнасці, першым беларускім пісьмовым помнікам, дзе такія формы маюць значэнне варыянтнай нормы. Тут адзначаюцца, напрыклад, утварэнні *будьмо, вдал ѣмосл, возвеличьмо, даймо, имѣймо, одѣньмо, празнѣймо, проклинаймо, станьмо, целуймо* і інш.

Некалькі нечаканым з'яўляецца выкарыстанне канчатка *-мо* ў перакладах Ф. Скарыны, у мове якога распаўсюджаны формы *биймо, воюймо, не загублѣймо, подьмо, поставмо, ступмо, удармо, уделаймо, упоймо* і інш.: *не загублѣймо души его и не пролеваймо крови брата своего* (КБ, 68б); *оудармо на филистымлѣнъ 8 ночи и биймо ихъ* (ПЦ, 29б); *8делаймо 8 насъ комору малу, и поставмо ему в ней ложе* (ЧЦ, 190б). Формы загаднага ладу на *-мо* здаўна адсутнічалі ў паўночнаўсходніх гаворках Беларусі, прадстаўніком якіх быў Ф. Скарына. Таму можна дапусціць, што яму былі вядомы паўднёвабеларускія і ўкраінскія формы на *-мо*, і ён выкарыстаў іх як эквівалент заходнеславянскіх форм на *-ту*.

У далейшым формы на *-мо* ўсё больш пашыраліся ў беларускай пісьменнасці, прычым яны пачалі ўжывацца і ад дзеясловаў з асновай на галосны: *войдѣмо, держѣмо, идѣмо, кормѣмо, любѣмо, озмѣмо, пойдѣмо, помнѣмо, терпѣмо, учинѣмо, хвалѣмо, ходѣмо, чтѣмо* і інш. У сукупнасці з формамі на *-мо* ад дзеясловаў, якія ў загадным ладзе 2-й асобы адзіночнага ліку маюць канцавы зычны або *-й*, такія формы ўтвараюць ярка выражаную пісьмовую норму ў помніках канца XVI і ўсяго

XVII ст.: нарадимосѧ поедьмо завтра по зоры (Трыстан, 7); длѧ покоры на том мѣймо досыт (Каз. Кір., 140б); ѡпѣстимо тѣю распачь, пристѣпимо до хрестилньское едности, познаймо грехъ нашъ (Бер. саб., 51); пойдимо начинимо цѣглы и выпалмо ей ѡгнем (Біблія, 29); ѡчестуймо его и ѡвеселимосѧ з ним (Бельск., 332); встанмо а подмо против неприателем нашим (Кн. Мак., 58); выйдѣмо и проходѣмосѧ по мѣстѣ (Варл., 136б); вси радѣймосѧ вси сѧ веселимо, вси сѧ сегоднѣ тѣшмо (Жыц. св., 118); поидѣмо жѣ ѡфѣрѣймо имъ (Зб. 81, 79); подмо а вытратмо их з народѣ людского (Пс. XVII, 77б); встанмо а ѡгледаймо твоего господарства (Зб. 82, 291б).

Асабліва многа такіх форм у Евангеллі Каліста 1616 г., што звязана са зместам помніка. Прызначэнне гэтага гамілетычнага твора заключаецца ў закліку чытачоў да маральнага ўдасканалвання, засваення хрысціянскіх дагматаў, і лепшым сродкам для гэтага аказаліся формы загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку, якімі аўтар у лік выканаўцаў адпаведных дзеянняў уключае сябе і сваіх чытачоў: *Один дрѣгомѣ бѣды и долегливости носити помагаймо, богатыи оубогихъ спомагаймо, здоровыи хорих навѣжаймо, волныи неволниковѣ освобожаймо (43б); Притомъ, братіе, не оупиваймосѧ, не обжираймосѧ, не лихвмо, не забиваймо, не крадмо, не свѣдчмо фалшиве, не чѣжоложмо, а нѣ поглѣдаймо пожадливе и без встыдѣ на чѣжѣю сличность (73); Прошѣ васъ прето братіе, очѣтѣмосѧ и чѣймо, отрезвѣмосѧ и оусилѣймо, а дѣшѣ ѡт злыхъ пожадливостій очистмо (232б—233); Милѣймо, братіе, оубогихъ, не презираймо оукривженыхъ, чѣжого добра не драпѣжмо, не кривдмо нѣкого, словъ порожних не пріймѣймо (286).*

На працягу ўсяго старажытнага перыяду ў пісьменнасці ўжываліся і формы загаднага ладу 1-й асобы множнага ліку з канчаткам *-мы*. Упершыню яны адзначаюцца ў апакрыфічных творах Пакуты Хрыста і Апавесць аб трох каралях-валхвах: *дѣкоуймы емоу с тако великое доброты (Пак. Хр., 16); ѡтпоустимы ѡдно слово к собе говорити (там жа, 20); пошлемы его на ѡстров (там жа, 23); радоуймы се и веселимы сѧ оуси (там жа, 33); поидимы по ѡдѣпоусты (Валх., 73б).* Формы на *-мы* выкарыстоўваў таксама Скарына ў сваіх перакладах, дзе сустракаюцца, напрыклад, *верьмы, встаньмы, жадаймы, каймысѧ, наделаимы, оставмы, подьмы, поедь-*

мы, пожремы, послушаймы, разошлемы, учинимы, хвальмы, чтемы.

Формы гэтага тыпу адзначаюцца і ў пазнейшых помніках, амаль выключна ў перакладах з польскай мовы, што пралівае святло на іх польскае паходжанне: ховаймы города костела (Бава, 79); 8поймы прето отца нашего виномъ (Біблія, 48); ш8каймы от бога вспоможеня (Алекс. XVII, 136); 8мремы мужне за братю нашу (Кн. Мак., 58); зараз его пред др8гими потопляймы (Зб. 255, 206); трваймы до конца (Зб. 752, 2336); помешаймы там языки (Выкл., 3). У арыгінальных старабеларускіх помніках такія формы адлюстраваны адзінкавымі прыкладамі: 6пустивши старие казни, новою паметуймы (Будны, 15); 6бачмы, 6ткуле тое мннманье взАли (там жа, 31); 6бачмы ж тут в костелѣ римскомъ (Дыяр., 165). У цэлым жа формы загаднага ладу на *-мы* распаўсюджаны значна менш, чым іх адпаведнікі на *-мо*.

Формы загаднага ладу 2-й асобы множнага ліку ў помніках старабеларускай мовы адзначаюцца двух тыпаў — з націскам на канчатку і на аснове. Да першага тыпу адносяцца формы, якія ўтвараліся ад форм адзіночнага ліку пры дапамозе паказчыка множнага ліку аглюцінатыўнага фарманта *-те*. У старажытнасці, як вядома, у формах загаднага ладу ад дзеясловаў I спражэння паміж асновай формы і фармантам *-те* выступаў тэматычны галосны *ѣ*, ад дзеясловаў II спражэння — тэматычны галосны *и* (*берѣте, идѣте, несѣте і пустите, ходите, чините*). У беларускіх гаворках, аднак, адбылася уніфікацыя гэтых канчаткаў, прычым у паўночнаўсходніх гаворках перавагу атрымаў канчатак *-ите*, а ў паўднёва-заходніх — *-ѣте*. Неаднолькавае развіццё гэтых форм у жывой беларускай мове абумовіла іх значную стракатасць і няўстойлівасць у пісьменнасці. Для помнікаў ранняга перыяду больш характэрнымі з'яўляюцца формы на *-ите*: возьміте его вы а подлоуг законуу вашоу го соудите его (Пак. Хр., 196); оуведите петра сѣмо (там жа, 7); спите оуже 6тпочивайте (там жа, 56); вернитесА дочки мои (Зб. 262, 31); не зовите мене наами, зовите мене горькою (там жа, 316); поидите кормитесА хлѣбом моим (там жа, 976).

Формы такога ўтварэння пераважаюць і ў выданнях Скарыны, што можа мець дваякае тлумачэнне. З аднаго боку, дапушчальным можна лічыць, што тут адлюстраваліся асаблівасці роднай гаворкі перакладчыка. З дру-

гога боку, неабходна ўлічваць і агульную эвалюцыю царкоўнаславянскай мовы ўсходнеславянскай рэдакцыі, дзе спрадвечныя формы на *-ѣте* былі выцеснены формамі на *-ите*. Як бы ні тлумачыць паходжанне такіх форм у выданнях Ф. Скарыны, прыходзіцца канстатаваць, што ўтварэнні тыпу *возмите, запражуйте, идите, изведите, наберите, пождите, поидите, приимите, принесите, рците* яўна пераважаюць над формамі на *-ѣте*: *возмите* чатыры ведра воды (ТЦ, 171); *идите* и *принесите* жертву богѸ вашемуѸ (КВ, 176); *наберите* собѸ стравы на путь далекнѸй (ІН, 196); *пождите* тѸ (ПЦ, 276).

У перакладзе В. Цяпінскага Евангелля на беларускую мову царкоўнаславянскім формам на *-ѣте* паслядоўна адпавядаюць утварэнні на *-ите*: *Возьмѣте* иго мое на себе — *Возмите* ермо мое на себе (15); *идѣтъ* и вы въ виноградъ мой — *идите* и вы до винницы моее (27). Такія формы ўжываюцца і ў іншых помніках XVI—XVII стст.: *возмите* собѸ господарем кого волѸ ваша будет (Рач., 19); *прикажете* краты желѣзныи справит (Алекс. XVII, 5); *идите* а *накѣпите* нам живности (Бельск., 306); *принесите* мнѣ судинѸ новую а *вложите* в неѸ соли (Біблія, 458); *идите* по всем мѣсте а *спишите* панов моих (Жыц. св., 93); *покажете* ми монетѸ циншовую (Зб. 255, 1156); *зберите* первей *куколи* и *свѣжыте* его в снопы (Зб. 752, 4676); *возмите* ѿфѣри, а *входите* до палацов его (Пс. XVII, 99); *замкните* церков з ѿбох сторон (Зб. 82, 292).

Але ў пісьменнасці гэтага часу шырока выкарыстоўваюцца і формы на *-ѣте*. Пры гэтым такія формы ў большасці ўжываюцца ў помніках, дзе няма форм на *-ите*, хоць трапляюцца і тэксты, дзе абодва тыпы ўжываюцца паралельна. Чэцця 1489 г. дае многа прыкладаў новых форм на *-ѣте* замест ранейшых на *-ите*: *не говорѣте* вы сего (1396); *навчѣтесѸ* разѸмѣти (21); *поидѣте* *поищѣте* еѸ (46); *не положѣте* маѸ *вмѣсте* со *даміаном* (676); *ѿ* оци *моим* *не скорбѣте* (85); *гдѣ* его *наидете* и *мнѣ гавѣте* (122). У некаторых помніках канца XV і першай палавіны XVI ст. у формах гэтага тыпу нярэдка ў адпаведнасці з жывым беларускім *вымаўленнем* пішацца *-ете*: *возмете* *кнѸжата* *ворота* *ваша* (Пак. Хр., 266); *равно* *нам* *письмо* *розчитете* (там жа, 336); *вернетесѸ* *дочки* *мои* (Зб. 262, 31); *панове* *мещане* *пойдете* с *церкви* *вонѣ* (КВЗС, 41); *ѿзмете* *ѿѸры* а *входите* *оу* *двор* *его* (Пс. XVI, 97); *Не* *оучете* *сами* *ѿт* *себе* (Будны, 53).

З канца XVI ст. колькасць форм загаднага ладу з

арфаграфічным варыянтам *-ѣте* прыкметна павялічваецца не толькі за кошт узнáўлення ў пісьменнасці спрадвечных форм на *-ѣте*, але і ўжывання гэтага канчатка на месцы ранейшага *-ите*: зберѣте перше плевелы и звѣжѣте их в снопы (Каз. Кір., 20); ѿтворѣте браны мѣсткни (Алекс. XVII, 106); Не чинѣте неправости в сѣде (Навука, 108); идѣте а ѿглядѣте землю и мѣсто ерихон (Біблія, 233); вернѣте нам иѡана принесѣте тут тѣло его (Бельск., 310); чинѣте, што сѧ вамъ подобаеѣт (Варл., 1966); хвалѣте имѧ его (Пс. XVII, 103); учинѣте мнѣ тую ласкѣ (Зб. 82, 320); вы мнѣ того не боронѣте (Зб. 82, 263).

Адсутнасць строгай унармаванасці ва ўжыванні гэтых форм выяўляецца ў тых выпадках, калі адна і тая ж форма ў адным і тым жа помніку ўжываецца з або-двума канчаткамі: вернетесѧ дочки мои (Зб. 262, 31) — вернетесѧ дочки мои (там жа); панове мещане пойдите с церкви вонѣ (КВЗС, 526) — панове мещане пойдете с церкви вонѣ (там жа, 41); идите а купѣте трохи нам пшеницы (Біблія, 98) — идѣте а розглядѣте землю (там жа, 240); чините з ним што хочете (Бельск., 1396) — ѡбогнм кривды не чинѣте (там жа, 3286).

З усіх помнікаў XVII ст. вылучаецца толькі Евангелле Каліста 1616 г., дзе формы на *-ѣте* выступаюць адзінай нормай: *возмѣте, вспомѧнѣте, входѣте, идѣте, ищѣте, заколѣте, зносѣте, отступѣте, приведѣте, пустѣте, стережѣте, ходѣте, чинѣте* і інш.

Формы загаднага ладу 2-й асобы множнага ліку з націскам на аснове выяўляюць поўную залежнасць ад адпаведных форм адзіночнага ліку і адрозніваюцца ад такіх толькі аглюцінатыўным афіксам *-те*: *бачте, бийте, будьте, видѣте, вонтите, вчините, выберите, выведѣте, вызвольте, выложте, вынесѣте, вытратѣте, дайте, ежте, забудѣте, не кривдѣте, наполните, обачте, отдайте, плачте, подѣте, поставте, сѧдѣте, услыште, устанѣте* і інш.

Такія формы, як і іх адпаведнікі адзіночнага ліку, шырока адлюстроўваюцца ў помніках канца XV ст.: не ѡбидѣте сихъ малых (Чэця, 706); послушѣте и навчѣтесѧ разѣмѣти (там жа, 206); поставте емоу хижищоу (там жа, 1496); иною смертию мене оумоучте (Пак. Хр., 116); оустанте а есте хлѣбѣ (там жа, 38); плачте со мною оуси (Жыц. Ал., 99).

Формы такога ўтварэння вельмі распаўсюджаны ў выданнях Ф. Скарыны, і па гэтай асаблівасці мова яго кніг значна аддаляецца ад царкоўнаславянскай. Для

Скарыны звычайнымі з'яўляюцца формы *будьте, видьте, вопте, встаньте, выскочте, гледте, ежте, кричте, множтесА, насыпте, обидте, оставте, отступте, плачтесА, подьте, поправте, приедьте, сложте, слыште, чиньте*: будте жъ готови ко дню третьему (КВ, 36б); вопте вже и кричте (ІН, 13); ѿтедьте ѿтстѣпте и ѿтлучитесА ѿт амалеха (ПЦ, 31); насыпте до нѣго соли (ЧЦ, 187б); приедьте ко мне (КБ, 84); съ нынѣ сложте окрасу свою (КВ, 63); слыште снА люди вси (ТЦ, 180б).

У пазнейшай беларускай пісьменнасці формы загаднага ладу 2-й асобы множнага ліку з націскам на аснове паслядоўна ўтвараюцца ад адпаведных форм адзіночнага ліку шляхам далучэння афікса *-те* і якіх-небудзь адступленняў ад гэтага правіла не выяўляюць.

Формы загаднага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку здаўна ўтвараліся апісальна шляхам спалучэння спецыяльнай загаднай часціцы з асноўным дзеясловам цяперашняга ці будучага часу ў адпаведным ліку. Асноўны дзеяслоў у складзе загаднага ладу прайшоў усе тыя стадыі развіцця, што і ў цяперашнім або будучым часе. Спецыфіку ж апісальным формам загаднага ладу надаюць іменна загадныя часціцы, якія былі неаднолькавыя ў розныя перыяды гісторыі беларускай мовы.

У старажытнарускай мове найбольш пашыраны былі формы загаднага ладу 3-й асобы з загаднай часціцай *да*, якая мае агульнаславянскае паходжанне: И еже помыслить от страны руския разрушити такую любовь... да не имуть помощи от бога ни от Перуна да не ущитятся щиты своими, и да посѣчени будут мечи своими от стрѣль и от оружья своего и да будут раби въ вѣкъ в будущий (Лаўр., 75).

У беларускай пісьмовай мове ранняя перыяду таксама ўжываліся формы загаднага ладу з часціцай *да*: соудить емоу стая трца да будеть проклять (Гр. 1399); въ томъ нашъ миръ да не рушыться (Гр. 1442; АЗР, I, № 40); да падоут идоли ваши на землю (Чэцця, 64б); да боудет тебе вѣрное потешеніе (Пак. Хр., 12б); да боудеть яко нечестивый врагъ мой (Зб. 262, 23).

Формы загаднага ладу з часціцай *да* з'яўляюцца амаль адзінымі і ў выданнях Ф. Скарыны. Яны належаць да ліку самых яркіх рыс царкоўнаславянскай асновы яго кніг: раби мои да будуть с ними и да помагють имъ (ТЦ, 132); слуга разумный да будеть тобѣ милъ (ІС, 19); всадите мужа на конь да едеть противу

имъ (ЧЦ, 203б); взялиши то да идути прочь (ПЦ, 63); страхъ твой да не страшитъ мене (КІ, 18б); да ѡтишитсѧ гневъ твой над нами (КЮ, 5); да не хвалитсѧ сильный силою своею (ПЦ, 7б).

Старажытнаруская пісьмовая традыцыя знайшла сваё адлюстраванне ва ўжыванні ў складзе загаднага ладу часціцы *атъ*, самыя раннія выпадкі выкарыстання якой адзначаюцца ў юрыдычных помніках: аже самъ хочеть, атъ едетъ (Гр. 1229; СГ, 25); атъ стонтъ старыи миръ твердо (Гр. 1300).

Пазней гэта часціца ў цвёрдым варыянце *атъ* адзначаецца ў Чэці 1489 г. і ў Псалтыры XVI ст.: атъ возмоут свечи горѧщи (Чэця, 17б); иных крещаю во имѧ твое, атъ вѣроуют тобѧ (там жа, 126б); атъ боудѧт вспащ ѡбвернены и поганбеты мыслѧче мнѧ зле (Пс. XVI, 35); наполнь лица их сромоты, атъ бѣдоут искати имени твоего (там жа, 85б); атъ прійдет на мѧ млсрдье твое (там жа, 119б). Параўнанне беларускага тэксту Псалтыра з адпаведнымі месцамі царкоўнаславянскага і польскага псалтыроў паказвае адрозненне іх. Напрыклад, выразу беларускага тэксту «атъ пріймѧт горы покой» у царкоўнаславянскім Псалтыры адпавядае «да воспримѧт горы миръ», а ў польскім — «Niechaj przyimā gogę rokój». Гэта параўнанне паказвае, што ў беларускім тэксце Псалтыра выкарыстанне часціцы *атъ* не было вынікам уздзеяння іншамоўных стыхій.

Для беларускай пісьменнасці пачынаючы з сярэдзіны XV ст. асноўным сродкам выражэння апісальных форм загаднага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку стала часціца *нехай*. Яна мае заходнеславянскае паходжанне і з'яўляецца формай загаднага ладу ад дзеяслова *нехати* ў значэнні «дазволіць, дапусціць».

Новая часціца *нехай* упершыню адзначаецца ў Грамаце літоўскага князя Альгерда 1342 г.: Нехай онъ тыи вси вышеписаныи земли и сѣножати и гайи и прудъ держитъ (УГ, XIV, 25). Асабліва часта ў дзелавой пісьменнасці формы загаднага ладу з гэтай часціцай трапляюцца з сярэдзіны XV ст.: Нехай они намъ по тому служатъ, какъ изъ своее отчизны (Гр. 1448; АЛМ, I, № 11); нехай они тую помочъ къ нашей потребизнѧ, коли мы ихъ пожадаемъ, кладуть (Гр. 1456; АЗР, I, 72).

У канцы XV ст. гэта часціца пачала замацоўвацца і ў рэлігійнай пісьменнасці, дзе асабліва распаўсюдзілася ў першай палавіне XVI ст.: которогонъ коли поцелоую того нехай зымають (Пак. Хр., 1); ѡны нехай держат

хор [уг]ви (там жа, 176); межн снопы нехай збираеть (Зб. 262, 32); нехай бѣде доконана злость грешных (Пс. XVI, 11); нехай тобѣ пошле помоч (там жа, 216); нехай боуде двор их поустѣ (там жа, 97).

Толькі гэту часціцу паслядоўна ўжывае В. Цяпінскі ў аднаведнасці з часціцай *да* царкоўнаславянскага тэксту: да просвѣтитьсѧ свѣтъ ваш — нехай светить светло ваше (6); да будеть вола твоѧ — нехай бѣдет вола твоѧ (76); да не ѡвествь — нехай не ведает (76). У пазнейшых помніках усіх жанрава-стылявых разнавіднасцей ужываецца толькі часціца *нехай*.

У позніх помніках адзначаецца некалькі выпадкаў ужывання гэтай часціцы ў выглядзе *нехъ*, якая з'яўляецца запазычаннем польскага пісьм: нехъ зостава вечна чест (Еўл., 1); нех му то ѡтда пан в он ден (там жа, 23); нехъ же читають книжки своего власного патріарха (Гарм., 178); если хто мнимае ѡ собѣ же ест мудрым на сем свѣте, нех бѣдет дѣрным (Зб. 107, 1186).

Шырокаўжывальная ў сучаснай беларускай мове загадная часціца *хай* у помніках старабеларускай пісьменнасці не фіксуецца зусім.

Умоўны лад

У ранніх помніках з рысамі беларускай мовы ўмоўны лад утвараўся, як і ў старажытнарускай мове, шляхам спалучэння дзеепрыметніка на *-л* з формамі аорыста дапаможнага дзеяслова *быти*. Правільнае выкарыстанне форм умоўнага ладу захоўваецца, напрыклад, у розных спісах Смаленскай граматы 1229 г.: аж бы миръ не рѣздоушенъ былъ (СГ, 21); на томъ мироу аж бы миръ твѣрдъ былъ (там жа); ажъ быхомъ то тако оучинили (СГ, 26); а быша сѧ не забыли (СГ, 75).

Пазнейшае выкарыстанне форм умоўнага ладу ў пісьменнасці значна ўскладнілася, што выклікалася рознымі прычынамі: адлюстраваннем фанетыка-марфалагічных працэсаў, што адбываліся ў народна-дыялектнай мове, захаваннем старажытных традыцыйных форм, працоўкай у пісьмовай мове спецыфічных сродкаў у выніку яе ўнутранага развіцця і, нарэшце, уплывам польскай мовы. Дзеянне гэтых фактараў праяўлялася неаднолькава ў асобных жанрах, у выніку чаго агульны стан форм умоўнага ладу выглядае вельмі страката. Дзеепрыметнік у складзе ўмоўнага ладу падвергся ўсім тым зменам, што адбываліся з ім у формах перфекта і плюс-

квямперфекта. Дзеепрыметнікі з асновай на зычны пасля падзення рэдукаваных, як і ў складзе перфекта, страцілі канцавы *-л* у формах мужчынскага роду адзіночнага ліку: *моглъ, реклъ, умерлъ* змяніліся ў *могъ, рекъ, умеръ*. Пазней пад уздзеяннем польскай мовы ў беларускай мове пачалі ўжывацца формы *моглъ, реклъ, умерлъ*, якія знешне напамінаюць старажытнарускія ўтварэнні, але маюць тут іншае паходжанне. У жывой мове канцавы *-л* у дзеепрыметніках мужчынскага роду адзіночнага ліку з асновай на галосны змяніўся на *-іў*: *былъ — быіў, далъ — даіў, ходилъ — хадзііў*. Але на пісьме такое змяненне адлюстроўвалася вельмі рэдка.

Больш прыкметныя змены закранулі дзеяслоўную звязку. Таму змяненне форм умоўнага ладу на працягу ўсяго старажытнага перыяду — гэта, па сутнасці, змяненне звязкі.

Найбольш істотным вынікам змянення звязкі было пашырэнне аарыстычнай формы 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку *бы* на ўсе іншыя асобы адзіночнага і множнага ліку. Гэты працэс адбываўся аднолькава і амаль адначасова ва ўсіх усходнеславянскіх дыялектах, але ў пісьменнасці ён адлюстроўваўся па-рознаму. Выразныя прыклады ўжывання формы *бы* ў значэнні іншых асоб даюць беларускія помнікі XIV—XV стст.: *если бы я Олехно уверху писаный хотелъ тое поле рушити* (Гр. 1347; УГ XIV, 25); *тыи бы ждали року* (Гр. 1487; УГ XV, 43); *которые вѣрити боудоуть вечныи бы животъ ѿсегноули* (Пак. Хр., 26); *того бы за грѣхъ не личили* (Будны, 386); *коли бы вѣдали ѿ твоємъ пристю, забилы бы тебе* (Алекс. XVII, 41); *козакы волѣли бы вси при нем горла дат* (Стрыйк., 6276); *не знали ѿ собѣ где бы были* (Зб. 752, 503).

Аднак такія прыклады толькі сігналізуюць аб тых працэсах, што адбываліся ў жывой беларускай мове. У пісьменнасці ж формы умоўнага ладу выступаюць у розных варыянтах, прычым характар іх вызначае іменная звязка. Таму мэтазгодна звязку кожнай асобы разгледзець асобна.

Старажытная звязка 1-й асобы *быхъ* захоўваецца на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, асабліва ў помніках рэлігійнага зместу, якія наогул у большай ступені захоўвалі пісьмовыя традыцыі папярэдніх эпох: *кто ми дасть иж бых А оумерла за тебе* (Пак Хр., 1); *теперь бых лег и оутихноул* (Зб. 262, 13); *та бых ѿветил емѸ, ѿбрал бых пѣти свои с ним* (там жа, 156);

нашла бых тА на оулиці поцѣловала бых тА (там жа, 85б); справъ пред собою дорогѣ мою, бых не заблѣдил (Пс. XVI, 9б); што хочешъ, бых ѣчинилъ тебе (Цяп., 59); ест тут мѣстечко малое, до которог бых хотел ѣтечи (Бельск. 18).

У даданных сказах з мадальнымі адценнямі пажадання, мэты, неабходнасці дзеяння звязка *быхъ* спалучаецца са злучнікамі *а, же, што*, выступаючы, такім чынам, у выглядзе *абыхъ, жебыхъ, штобыхъ*. Аднак такія варыянты звязкі, якія фактычна выконваюць ролю злучнікаў, выкарыстоўваюцца ў помніках неаднолькава ў храналагічных адносінах. Варыянт *абыхъ* адзначаецца ў помніках на працягу ўсяго старабеларускага перыяду: какъ ты хочешъ, абыхъ была в дому твоём (Чэцця, 49); потребно есть, абыхъ ꙗ перво оумерлъ (Пак. Хр., 3); дайте ми пристѣпити, абых оувидела сна моего (Жыц. Ал., 99); ꙗмъ листь свой вамъ даль абых статок свой вызволилъ (КВЗС, 38б); скажи доводней, абых розумѣль причину (Будны, 37б); допѣсти мнѣ абых в возѣ царском седѣл (Алекс. XVII, 5б); того не чинил есмъ, абых кого спѣчого стратилъ (Тр. гіст., 71); дай мне тую моц абых их ꙗ сам карал (Зб. 752, 344).

Варыянт *штобыхъ* адзначаецца пераважна ў Пакутах Хрыста канца XV ст.: на свѣтъ пришол есми штобых волю ѡтца моего оучинил (2б); ты твориши штобых ꙗ не вѣдал што ты чиниши (6б); час есть штобых се верноул до него (12б); которого хочете, штобых выпустил вам (21).

Варыянт *жебыхъ* з'яўляецца ў пісьменнасці пазнейшага часу, калі яна пачала падвяргацца польскаму ўплыву: ѡни на мене жалѣють, жебыхъ ꙗ имъ кривѣдѣ чинилъ (КВЗС, 117б); штож хочешъ жебых тобѣ ѣчинил (Біблія, 461); ѣчынн теж нам ѡбѣдъ, жебых се з вами ꙗ з ѣчениками моими ѣтѣшил (Зб. 752, 508б).

У помніках з канца XVI ст. несумненна пад польскім уплывам пачала выкарыстоўвацца звязка *бымъ*, якая ў спалучэнні са злучнікамі выступала і ў выглядзе *абымъ, жебымъ*: хотѣи бымъ и А оучачи тебе гинѣль, але ты не погибачи (Каз. Кір., 72б); Если бымъ не пришол и не мовилъ бымъ имъ, грѣха бы не мѣли (Каліст, 223); ꙗмъ тѣт на то вышол абым до горла ѡтчизны своей боронил (Стрыйк., 62б); Оукажи мнѣ дорогѣ, которою бымъ мѣль ходити (Варл., 35б); на то не зезволю, абым тобѣ былъ послѣшнын (там жа, 15б); звады еслим видѣвѣ, николим не ѡпустилъ, жебым поеднати не мѣль (Зб. 107, 173).

Звязка 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку *бы* (*абы*) захоўваецца ў яе першапачатковым выглядзе для гэтых асоб на працягу ўсяго старажытнага перыяду: аже бы ты оу своемь слове сто^ль а нашу братню проводилъ бы, мы быхомъ не поминали того кон^А (Гр. 1300); ты бы приехал къ братѸ своему (Віл., 443); бы не был тот лиходеѣ, не выдали есмо тебе его (Пак. Хр., 19); хто боудеть нашъ брат по нашем животѣ, тотъ бы с^А не въстоупалъ в тые земли (Гр. Сем.); просили его, бы взложилъ на него руку (Цяп., 53); тое се тежъ маеть розметн и ѿ такой жоне, естли бы первей мѣжа ѣмерѣла (Ст. 1588, 287); сѣлъ цар до столу, абы ель хлѣбъ (Біблія, 334); просили, абы до их приехал для рады (Стрыйк., 465б).

У некалькіх варыянтах выступае звязка ўмоўнага ладу 1-й асобы множнага ліку. Старажытны варыянт *быхомъ* (*абыхомъ*) захоўваецца ў помніках да канца XV ст.: просили насъ абыхомъ васъ пустили до лучцька тѣрговать (Гр. 1341; УГ XIV, 23); коли жь быхомъ хотѣли тыи двѣ Селищи любо сами оуз^Ати оу него или кому приволили быхомъ выкупити (Гр. 1392—1429; УГ XIV, 110—111); Коли быхом мы тебе поразили, велика бы ти соромота была (Алекс. XV, 2б); тот староста имеетъ емѣ ласкы оу нас шѣкать, абыхомъ пріпѣстілі его ко справѣ (Вісл., 38б).

Аднак гэты варыянт вельмі рана пачаў уступаць месца новай форме *быхмо* (*абыхмо*), якая ўзнікла, відавочна, пад уздзеяннем польскай мовы ў выніку кантамінацыі беларускага канчатка *-омъ* і польскага *-ту*. Такія ўтварэнні адзначаюцца ўжо ў помніках з сярэдзіны XIV ст.: билъ намъ чоломъ, абыхмо ему на то дали нашъ листъ и подтвердили быхмо нашимъ листомъ (Гр. 1342; УГ XIV, 25); просили насъ, абыхмо преречоный привилей нашимъ привилеемъ ствердили (Гр. 1389; УГ XIV, 102); штобы ваша млсть наших полочанъ к собѣ пускали, быхмо промеж себе торговали (Гр. 1465); почнѣт пытати великого кнз^А витовта, што быхмо с ним поговорили (Віл., 442б); А ѿтвѣчал бых емѣ, пришли быхмо посполѣ на сѣд (Зб. 262, 16); што вѣдаешъ абыхмо не вѣдали (там жа, 18); просилъ насъ абыхъмо тых людей его емѣ постѣпили (КВЗС, 30); хочеть, абыхмо о его законе иначе розумели (Будны, 102б); Если быхмо не видели, то быхмо не вѣрыли (Трыстан, 33б); дивные новины ѿ насъ разъсевають тако быхъмо хотели верѣ свою... выгѣбитъ

(Унія, 36); каждый з нас пойдэмо, где быхмо выжывене мели (36. 752, 208).

У Бяседах Макарыя 1627 г. адзначаюцца формы ўмоўнага ладу 1-й асобы множнага ліку са звязкай *же-быхмо*: Просьмо теды и мы, жебыхмо моцью его офьрова ны были (10); велми прагнет, жебыхмо сА вси огломъ к немъ навернѣли (38); Если терпимо з нимъ, жебыхмо з нимъ и оувелбены были (251).

Для помнікаў пачынаючы з другой палавіны XVI ст. характэрны варыянты *бысмо* — *абысмо* — *жебысмо*, *бысмы* — *абысмы* — *жебысмы*: есьли бысмо были в дни отецъ нашихъ, не были бысмы исьте сполечьниками имъ (Цяп., 33); Дивовали бысмы сА томъ, кгда бысмы не вѣдали (Апакр., 46б); справилес нас для того мужнѣйших, абысмы золота вашего могли достат (Алекс. XVII, 8); не дай того боже абысмы мѣли ѣтъкат перед ними (Кн. Мак., 58); не проси абысмо мы вси ехали (Біблія, 379); прійди, жебысмо тА видѣли (Мак., 19б); хочу бовемъ того, жебысмы з стороны наше што колвекъ чынили (36. 255, 22); юж не віжѣ потребы жебысмо на тои пѣщи далеи мешкали (Жыц. св., 39); они того не хочѣт по нас абысмы их за боги хвалили (Выкл., 89б).

У 2-й асобе множнага ліку ўжываецца ў большасці старажытная форма аорыста *бысте*, ускладненая злучнікамі *а*, *же*: рачили бысте нам допомочъ (Алекс. XVII, 16); Тое росказю вамъ, абысте любили одинъ дрѣгого (Каліст, 223); тутъ под сондомиръ жебысте прибывать вмс рачили (Барк., 159б).

Форма 3-й асобы множнага ліку *быша* ў якасці звязкі ў складзе ўмоўнага ладу ў старабеларускай пісьменнасці ўжо не ўжывалася. Яе ролю замацавала за сабой уніфікаваная часціца *бы*.

Страта уніфікаванай часціцай *бы* здольнасці абазначаць асобу мела вынікам структурнае пераўтварэнне новых форм умоўнага ладу пры адсутнасці дзейніка, выражанага асабовым займеннікам. Абазначэнне асобы пачало дасягацца дадатковым ужываннем дапаможнага дзеяслова *быти* ў адпаведнай форме цяперашняга часу. Пры адсутнасці дзейніка формы ўмоўнага ладу сталі трохчленнымі са свабодным парадкам кампанентаў. Такім чынам, фармальна ўмоўны лад стаў выражацца спалучэннем часціцы *бы* (*абы*, *жебы*, *штобы*) і перфекта асноўнага дзеяслова. Больш-менш сістэматычнае выкарыстанне форм умоўнага ладу такой структуры пачынаецца з канца XV ст.: штобы еси и самъ в мыто нашо

и въ промыту не вступальсА (Гр. 1487; УГ XV, 43); Чти отца и матку твою, абы есь долго живъ на земли (Будны, 49б); не длА того живешъ, абы еси ель и пиль без сытости, але длА того еси и п^еешъ, жебы еси живъ былъ (Каліст, 158б); длА того ж есмо тепер пришли до тебе абы есь ехалъ з нами (Біблія, 276); если бы еси и хотел дати, не бѣдеш могль (Зб. 752, 210).

Умоўны лад такога ўтварэння асабліва часта ўжываецца са звязкамі 1-й асобы множнага ліку *есмо* і 2-й асобы множнага ліку *есте*, што тлумачыцца асабліва сцямі кантэксту: ужыванне ўмоўнага ладу больш характэрна для дыялагічнай мовы, дзе суб'яднікамі выступаюць першая і другая асобы: оуделанте нам пасхоу а любо великую вечерю, штобы есмо ъли (Пак. Хр., 2б); коли бы есмо мольчали, грех бы есмо имели (там жа, 3б); дан нам листъ тотъ, абы есмо ведали, што на нем есть писано (Жыц. Ал., 98б); насъ держить, абы есмо не грешили (Будны, 130); не дай боже абы есмо сѣ твоего имени запрети могли (Зб. 752, 75б); послалі есмо до вас, штобы есте пришли до мѣста (Пак. Хр., 31б—32); абы теперъ были есте оу него, видели б есте страх и оубоАлисА б есте (Зб. 262, 14б); приказѣмъ, штобы есте сесь нашъ листъ везде... прибиѣти велѣли (Гр. 1589); дали бы вамъ такіе с писма доводы, на которые бы есте поведеть ничего не ѣмели (Бер. саб., 11б); если бысте сынами авраамовыми были, оучинки авраамовы чинили бы есте (Каліст, 165б).

Нарэшце, у перакладных творах першай палавіны XVII ст. сустракаюцца формы ўмоўнага ладу, дзе ў спалучэнні з абагульненай часціцай *бы* выступаюць формы плюсквамперфекта — спалучэнні дзеепрыметніка на *-л* з дапаможным дзеесловам *быти* ў асабовых формах прошлага часу: если бы не оувѣрили были, так рыхло не ѡтмѣнилисА бы (Каліст, 95б); если бы еси тѣтъ былъ, брат мой не оумерь бы был (там жа, 8б); А если бы о твою головѣ, ѡ безрозѣмный Ироде, безстѣднаА танечница тебе была просила, чи даль бысь ей былъ свою голову (там жа, 321б); Где бы был полем битвѣ дал, так много бы был людей не стратил (Стрыйк., 597). Польскае паходжанне такіх утварэнняў пацвярджаецца прыкладам з Бібліі, перакладзенай у пачатку XVII ст. з польскай бібліі Я. Вуйка 1599 г.: *byś był rzekł rano, przestał by był lud gonić brata swego*. Як выключэнне, утварэнне гэтага

тыпу можна адзначыць у дзелавым запісе 1533 г.: *хотѣ быхъ былъ не хотель заплатити, ниэлимъ мѣсилъ* (КВЗС, 23б).

На працягу гісторыі беларускай мовы структурна змянілася і часціца *бы*. У жывым вымаўленні яна скарацілася ў *б* у становішчы пасля галоснага папярэдняга слова. Першыя выпадкі адлюстравання гэтай з'явы адзначаюцца ў мове актаў сярэдзіны XV ст.: Васкоръ Дромутевичъ не уступаль ся *бъ* (КЗ, 113). Сустракаецца яна і ў царкоўнаславянскіх выданнях Ф. Скарыны: прэстали *бъ* приносити жертвъ, егда бы не имели совѣсти (КЛ, 2б); некогда расказа Алисѣ *б* людие ѡзревши рать на сѣ и навратилисѣ *б* до египта (КВ, 26б). У Зборніку біблейскіх кніг № 262 пачатку XVI ст. такая форма часціцы *бы* мае ўжо значэнне варыянтнай нормы: тогды *б* ми оупокоюно было (13); проклинали *б* ее, которыи проклинают день (там жа); пожрали *б* жадници добыток ихъ (14); видели *б* есте страх (14б); коли *б* ты оурядилъ срдце свое (16б); не ѡткривили *б* сѣ ѡт ѡчью твоих (95); ѡболокли *бъ* того мѣжа (130б); кликали *бъ* перед нимъ (там жа). Скарочаная форма часціцы *бы* спарадычна адзначаецца і ў іншых помніках XVI ст.: хто *б* мѣ потѣшил (Пс. XVI, 68б); если *бъ* наѣма в животе не стало, тогды жоне и детемъ его ѡни тые пенязи мають заплатити (КВЗС, 123б); таковому и на дрѣгие рочки волно бѣдетъ позвати, только *бъ* ѡт выбитьсѣ до позванья десети недель не ѡмешкаль (Ст. 1588, - 176); ѡ томъ радѣть которою *бъ* смертию мѣли тебе вморыти (Трыст. 59).

Аднак у пазнейшай пісьменнасці гэта з'ява не атрымала пашырэння. Поўная форма часціцы *бы* была асноўным сродкам выражэння ўмоўнага ладу ў старабеларускай пісьменнасці.

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

У старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове шырока выкарыстоўваліся разнастайныя формы дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану цяперашняга і прошлага часу. У сістэме дзеепрыметніка асабліва яркая выявіліся ўзаемаадносіны беларускай літаратурна-пісьмовай мовы з царкоўнаславянскай. Пад уздзеяннем апошняй у пісьменнасці выкарыстоўваліся архаічныя дзеепрыметніковыя формы, якія зусім не мелі адпаведнасці ў жывой беларускай мове. Практычна к канцу

XV ст. адбылося размежаванне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, і ў пісьменнасці з пачатку XVI ст. дзеепрыметнікі выступаюць як самастойная граматычная катэгорыя, зусім не залежная ад дзеепрыслоўяў.

Старабеларуская пісьмовая мова ранняга перыяду ведае яшчэ архаічны тып дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану, якія выступаюць толькі ў форме мужчынскага роду назоўнага склону адзіночнага ліку. Гэтыя дзеепрыметнікі адпавядаюць старым кароткім формам дзеепрыметнікаў на *-а, -А* тыпу *берА, идА, несА*, але адрозніваюцца ад іх наяўнасцю ўказальнага займенніка *и*: *берАи, идАи, несАи*. Дзеепрыметнікі такога ўтварэння адзначаюцца выключна ў канфесіянальных тэкстах, якія адлюстроўваюць царкоўнаславянскі ўплыў адначасова і ў іншых звеннях граматычнага ладу: *змии есть велик и лють гнѣздАиСА въ ѿзере семь* (Чэця, 82б); *спирашисА словомъ не поднесетсА* (Зб. 262, 18); *о нѣмъ вѣмо, ижъ млстивый, ласкавый, смрти грѣшного не хотАй* (Будны, 184).

Такія дзеепрыметнікі вельмі распаўсюджаны ў выданнях Ф. Скарыны, дзе звычайнымі з'яўляюцца формы *берАи, весАи, веруАи, видАи, висАи, гледАи, даѡи, живАи, носАи, пасАи, пиАи, просАи, спАи, стоѡи, терпАи, ходАи, хотАи, хранАи, гадАи* і інш.: *всАкъ веруАи вонь не погибнетъ* (ІН, 3б); *Азь муж^с видАи нищету мою* (ПЕ, 7б); *Хлебъ ѡбо божии есть сходАи с небеси и даѡи животъ миру* (КВ, 4); *внийде Аврамъ до египту хотАи пребыти тѢ* (КБ, 24); *Былъ ѡбо есть в тои час царь ГелАи гадАи и пиАи* (ТЦ, 165); *Азь ѡбо есмъ господь богъ вашъ, изведый васъ изъ земли египетское* (КЛ., 23); *Жрец приносАй скотину да беретъ собе кожу (там жа, 15)*. Сістэматычнае выкарыстанне Скарынам такіх дзеепрыметнікаў належыць да ліку тых яркіх рыс, якія сведчаць аб царкоўнаславянскай аснове мовы яго выданняў і проціпастаўляюць іх беларускай пісьменнасці.

Неўласціваць падобных дзеепрыметнікаў беларускай мове пацвярджаецца матэрыялам перакладу на беларускую мову В. Цяпінскім Евангелля. Царкоўнаславянскія дзеепрыметнікі на *-Аи* перакладчык перадае звычайнымі для беларускай пісьменнасці формамі на *-чый*: *гнѣва гайсА — гнѣваючыйсА, приемлАи — приимаючый, просАи — просАчый* і г. д. Разам з тым Цяпінскі перакладае іх разнастайнымі сродкамі з рэсурсаў беларускай мовы — назоўнікамі, дзеепрыслоўямі і нават апісальнымі зваротамі: *се приближисА предаАи мА — ото*

приблизилъсе выдавца мои (38б); се члкъ бѣ ту, рѣкѣ
имыи сухѣ — ото члвкъ был тамъ рукѣ маючи сухю
(15б); тои ест илнА хотАи приити — тотъ ест илнА ко-
торыи мель приити (14б).

Значна пазней, калі старабеларуская літаратурна-
пісьмовая мова паўторна падпала пад царкоўнаславян-
скі ўплыў, дзеепрыметнікі гэтага тыпу зноў ажывіліся ў
пісьменнасці. Іх шырока адлюстроўвае, напрыклад, Збор
выпадкаў кароткі 1722 г., дзе звычайнымі адзначаюцца
формы *біАй, вверзаАй, живАй, кѣплАй, палАй, примѣ-
шаАй, продаваАй, проклинаАй* і інш.: *БіАй* инока про-
клАть естъ (71б); *ввверзаАй* дѣтА въ рѣкѣ грѣшитъ
смертелне (9); *кѣплАй* и *продаваАй* грѣшитъ смертелне
(58б); *Іерей* въпадый въ ересь, и *Іерей* въ блѣдѣ *живАй*,
важне осщаетъ тѣло (5).

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану
царкоўнаславянскага афармлэння на -иц- таксама вельмі
характэрны для ранняга этапа беларускай пісьменнасці.
Яны трапляюцца нават у дзелах дакументах: тотъ
будеть проклАть оу сии вѣкъ и оу будущи (Гр. 1387);
за себе и за последнихъ будущихъ доброю волею ихъ
пускати оу полочку (Гр. 1405); коли бы хто конА а
любо клАчу знашол блоудАщюю (Судз. Каз., 204б);
прысегаю пану богу всемогѣщомѣ в тройцы единомѣ
(Ст. 1588, 342).

Дзеепрыметнікі царкоўнаславянскага ўтварэння шы-
рока выкарыстоўваюцца ў рэлігійных помніках канца
XV — першай палавіны XVI ст.; повелѣл двѣма свечами
горАщими жечи под пазоусе его (Чэцця, 32б); оувидѣли
оуношю стояща средѣ двора (там жа, 98б); ѣли чеснок
а цибоулю иные вонАющей горкіе зеліа (Пак. Хр., 7б);
сталосе збежаніе людей за ним идоущих (там жа, 9б);
кажного входАщего там за покаленого имѣли (Валх.,
70); не знаидеть ни ѿдное твари живоущей длА злости
(там жа, 86б); не осмотрит мА ѿко видАщаго мА (Зб.
262, 15); бѣдет ѿко дерево саженое ведле вод текѣщих
(Пс. XVI, 7).

Дзеепрыметнікі гэтага ўтварэння надаюць яркую
царкоўнаславянскую афарбоўку выданням Скарыны:
знайдоша Саѣла лежаща и спАща въ шатре своемъ
(ПЦ, 5б); Любиши ненавидАщих тебе, и ненавидиши
любАщихъ тА (ДЦ, 103); ѣслыши молитву вопиющихъ
к тебе и надеющихъсА на тА не имеющихъ иное помощи
развен тебе (КЕ, 22б); буду збирати класы падающіе

опосле женцевъ (КР, 3б); звери ходѣше въ пустыни
знають ꙗмы своѣ (КЮ, 2б); птицы летающе по въз-
духѣ ведають гнезда своѣ (там жа). Катэхізіс С. Буд-
нага 1562 г. можна разглядаць як адзін з апошніх твораў
старабеларускай пісьменнасці сярэдзіны XVI ст., дзе
царкоўнаславянскі моўны струмень заставаўся яшчэ
адчувальным, у тым ліку і дзеепрыметнікі на *-ицѣ*: чиню
милосердие надъ многими тысѣчьми любѣщими и хра-
нѣщими заповѣди моѣ (9); клѣнущиисѣ мѣли тотъ
обычай поднѣти въ небо руку (25); хотѣши спастисѣ
в него вѣрили (108); церков ест дружина вѣрующих
(156б); дароваль ему всѣх плавающих с нимъ (196).

Другая палавіна XVI ст. у гісторыі беларускай пісь-
меннасці была перыядам, калі царкоўнаславянскі ўплыў
на мову беларускіх помнікаў быў зведзены да мінімуму.
У адпаведнасці з гэтым і ўжыванне дзеепрыметнікаў
на *-ицѣ* у гэты час адлюстроўваецца адзінкавымі прыкла-
дамі, якія вельмі далёкія ад значэння нормы. Але ў пом-
ніках канца гэтага стагоддзя дзеепрыметнікі на *-ицѣ*
зноў пачалі ажыўляцца ў канфесіянальнай пісьменнасці,
што асабліва прыкметна адбілася на мове друкаваных
помнікаў першай палавіны XVII ст.: вже подърастающѣю
травѣ ѡсѣшили есмо (Унія, 16б); мовмо ѡ дхѣ дышѣщем
(Каз. Кір., 112б); питала еси млекомъ ѡтверзающаго
роукѣ свою и насыщающаго всѣко животно благоволеніѣ
(Карп., 36б). Асабліва многа такіх дзеепрыметнікаў у
Навуцы аб сямі тайнах 1620 г., дзе адзначаюцца, на-
прыклад, *берѣщій, блѣдѣщій, выражающій, дающій,
дѣлающій, знайдѣющій, исповѣдающійсѣ, кающійсѣ,
позычающій, пріемлющій, пріймѣющій, приходѣщій,
хотѣщій* і інш. З другога боку, такія друкаваныя кан-
фесіянальныя творы, як Евангелле Каліста 1616, Бяседы
Макарыя 1627 г. і Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе
1637 г., практычна не маюць дзеепрыметнікаў на *-ицѣ*.
У Евангеллі Каліста адзначаецца толькі форма *живо-*
творѣщій у спалучэннях *животворѣщаѣ кровь, живо-*
творѣщій духѣ і *животворѣщій крестѣ*.

Таксама нераўнамерна выкарыстоўваюцца гэтыя
дзеепрыметнікі і ў рукапісных зборніках гамілетычных
твораў XVII ст. Трапляюцца яны ў зборніках № 82, 107,
255, 752, дзе суіснуюць паралельна з формамі на *-и*:
тѣло стго иѡанна златоустого з команов перенеси до цар-
ствующаго града (Зб. 82, 356б); видѣвъ діавола над нею
там і сам летающаго (Зб. 107, 167); в церкви знашоль
продающих ѡвци и волю (Зб. 255, 24); беда бременным

и перстами кормишым (там жа, 119б); 8зрел двух 8чениковъ ид8щих за собою (там жа, 125); казал 8гон розложити и еще дыш8щаго смажит (Зб. 752, 94б); блуд8щих наворочаеш на дорог8 (там жа, 106).

Матэрыял Зборніка № 255 асабліва цікавы тым, што тут адзначаюцца і дзеепрыметнікі на *-иц-*, утвораныя ад беларускіх дзеясловаў: *квитнеюцый, мил8юцый, мов8ицый, пытаюцый*. Гэта сведчыць, што тэндэнцыя да царкоўнаславянізацыі мовы рэлігійных тэкстаў праяўлялася асабліва актыўна ў час стварэння помніка. Яна пакінула прыкметны след у мове апошняй друкаванай кнігі на старабеларускай мове — Зборы выпадкаў кароткім 1722 г., дзе вельмі пашыраны формы тыпу *біюцый, боАицыйсА, взираюцый, горАицый, грАд8ицый, даюцый, исполнАюцый, лежацый, л8таюцый, ненавидАицый, плаваюцый, прощаюцый, роздаюцый, треб8юцый, оубиваюцый* і г. д. Тут таксама трапляюцца дзеепрыметнікі на *-иц-* ад беларускіх ці запазычаных на беларускай глебе дзеясловаў: *др8к8юцый, маюцый, тримаюцый, шлюб8юцый*.

Разгледжаныя вышэй дзеепрыметнікі царкоўнаславянскага ўтварэння ў гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы адыгралі сваю ролю перш за ўсё ў тым, што паслужылі ўзорам, на аснове якога актывізаваліся дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану з уласна беларускага матэрыялу. Ад царкоўнаславянскіх дзеепрыметнікаў яны адрозніваюцца фармантам *-ч-*, які на ўсходнеславянскай глебе з'яўляецца заканамерным рэфлексам агульнаславянскага спалучэння *tj*.

Такія дзеепрыметнікі адзначаюцца ўжо ў ранніх помніках беларускай пісьменнасці: хто пригани с8ди на с8де сАдАчом8 (Вісл., 34); велми почал троухлень быти дрыжачий и бачоучий болесть матоухны своей (Пак. Хр., 4б); слышали его говорАчего да видели легко оумираючего (там жа, 13); вижу тебе сторожа старости моее на марах лежачого не говорАчего ео мною (Жыц. Ал., 98б); б8дешь 8ако лежачии средь морА (Зб. 262, 105); потратиши всих говорАчих лож (Пс. XVI, 9б); вси видАчче мА насмевалисА з мене (там жа, 23).

Аднак у першай палавіне XVI ст., калі ўплыў царкоўнаславянскай мовы на беларускую пісьменнасць прыкметна памяншаўся, у беларускай літаратурнай мове намецілася тэндэнцыя да абмежавання дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану. Перакладчыкі рэлігійных твораў з царкоўнаславянскай мовы нярэдка выкарыстоўвалі апісальныя звароты там, дзе ў царкоў-

наславянскай мове ўжываюцца дзеепрыметнікі. Такая тэндэнцыя праявілася, напрыклад, у перакладах тэкстаў Зборніка № 262 і Псалтыра XVI ст.: нѣсть творѣн бл҃гое — не есть иже творит добро (Зб. 262, 50б); вси живѹщєи на неѣ — вси иже живѹтъ на неѣ (там жа, 58); ѡподоблюсѣ нѣзходѣщим в ров — прировнамсѣ к тым которые входѣтъ в ров (Пс. XVI, 28б).

Тым не менш гэтая тэндэнцыя не атрымала развіцця ў беларускай літаратурнай мове пазнейшага часу. Выкарыстанне беларускай мовы ў асноўных сферах грамадскага і культурнага жыцця — іменна ў канцылярска-юрыдычным ужытку, у мастацкай і канфесіянальнай літаратуры — патрабавала выпрацоўкі разнастайных граматычных сродкаў для больш дакладнага і разам з тым сціслага выражэння думкі. Адным з такіх сродкаў для беларускай літаратурнай мовы і аказаліся дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану, якія не мелі адпаведнасці ў народна-дыялектнай мове і з'явіліся прадуктам унутранага развіцця літаратурнай мовы.

Вельмі паказальна, што В. Цяпінскі ў сваім перакладзе Евангелля ўсімі магчымымі сродкамі пазбягаў ужывання царкоўнаславянскіх марфалагічных рыс. Аднак дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану ён у большасці выпадкаў захоўвае ў адпаведнасці з царкоўнаславянскім арыгіналам: гласъ вопиющаго в пустыни — голос крѣчачо҃го в пѣстыни (4); просѣщємъ ѡ тебе даі — просѣщємъ ѡ тебе даи (7); молитесѣ за творѣщихъ вамъ напасть — молитесе за чинѣщихъ вамъ покѣсы (7); рече градущѣмъ по нем — рекъ идѣчимъ за нимъ (10); не убойтесѣ ѡт ѡбывающихъ тѣло, душу жѣ не могущихъ ѡбити — не боитесѣ забывающихъ тело, а души не могущихъ забити (13б).

Цікава адзначыць, што дзеепрыметнікі гэтага тыпу Цяпінскі часам ужывае і як адпаведнікі царкоўнаславянскіх дзеепрыметнікаў цяперашняга часу залежнага стану з суфіксам -м-: І пришедъ вселисѣ во градъ нарицаемъмъ назаретъ — И пришедши мѣшкаль в городъ называемомъ назареѠ (3б); видѣ тещѠ его лежащѠ и огнемъ жгомъ — ѡвидель тещу его лежащую и огневою жгучую (10); бѣ жѣ ту при горе сътадо съвиное вѣлие пасомо — А было тѣтъ при горе стадо свиное великое пасѣчое (49).

З пункту погляду строга граматычнага такі пераклад трэба прызнаць няўдалым, паколькі тут прадмет ці жывая істота, якая, па сутнасці, толькі адчувае на сабе

дзеянне з боку іншай асобы ці прадмета, фармальна ператвараецца ў вытваральніка гэтага дзеяння. Аднак такія прыклады сведчаць аб жывучасці дзеепрыметнікаў у літаратурна-пісьмовай беларускай мове таго часу. Падобнае выкарыстанне Цяпінскім дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану трэба разглядаць як ускоснае сведчанне таго, што такія дзеепрыметнікі як самастойная граматычная катэгорыя не былі ўласцівы жывой старабеларускай мове. З'яўляючыся здабыткам выключна гніжнай, пісьмовай мовы і не маючы адпаведнасці ў жывым маўленні, яны дапускалі магчымасць ужывання іх у розных сінтаксічных кантэкстах.

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану адзначаюцца і ў канцылярска-юрыдычнай пісьменнасці, якая наогул больш блізкая да народнай беларускай мовы ў параўнанні з іншымі разнавіднасцямі старабеларускай пісьмовай мовы. Выкарыстанне дзеепрыметнікаў аддаляла мову дзелавых дакументаў ад народнай асновы і разам з тым збліжала яе з іншымі жанрамі. Напрыклад, у друкаваным Статуце Вялікага княства Літоўскага 1588 г. часта адзначаюцца формы *входѣчый, выходѣчый, держачый, лежащий, мешкающий, лежащий, походѣчый, припадающий, прислѣхающий, приходѣчий, стоѣчий, терпѣчий, стекающий, ходѣчий* і інш.: грехъ свой передъ людми входѣчыми и выходѣчыми с костела гвне визнавати (411); здрадцѣ стекающога забилъ (8); пакли жъ бы хто такъ на поли ходѣчого конѣ шляхетского своволне пограбилъ (511); такъ деръжачый тѣко и зыскѣющый бѣдетъ повиненъ дрѣгомѣ меньшѣю сѣмѣ заплатити (316).

Такія дзеепрыметнікі атрымалі вельмі шырокае распаўсюджанне ў канфесіянальнай і свецкай літаратуры канца XVI і першай палавіны XVII ст. Іх асабліва многа ў такіх друкаваных помніках, як Евангелле Каліста 1616 г., Бяседы Макарыя 1627 г., Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе 1637 г., у Александры XVII ст. і ў рукапісных зборніках № 107, 252, у Псалтыры і Бібліі пачатку XVII ст., у перакладзеных з польскай мовы хроніках М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага. У гэтых помніках нярэдка выпадакі, калі нават у адным і тым жа сказе ўжываецца некалькі аднатыпных дзеепрыметнікаў: *теперь завжды грѣшачихъ нас овшеки ѿт себе не ѿдалѣеть, але каючихъсѣ пріймѣеть, смѣтѣчихъсѣ оутѣшаетъ, плачѣчих оувеселѣеть, працѣющимъ помагаеть* (Каліст, 203); *многихъ не слѣхаючихъ васъ обачите, и*

ненавидѣчихъ, и преслѣдѣючихъ, и потварѣючихъ (там жа, 228); в описыванію марных, з дымом оуходѣчихъ, з вѣтромъ оультаючих, а з водою оуплываючихъ справъ albo дѣевъ (Паўуст., 26); Каждый бовѣм прослѣчій пріймѣтъ, шѣкаючій найдѣтъ, а колатаючомъ ѡтворѣетьсѣ (Мак., 47); Зновѣ зас Діониса межн боги полнчають, ночные бесѣды справѣючого, наѣчаючого пѣанства, и порываючого чѣжые жены, и шалѣючого, и оутѣкаючого (Варл., 244—244б); ѡбачилем млоденца в мантии на конѣ ншомъ сидѣчого, в тыл до нас смотрѣчог а дорогу простуючого (Дыяр., 150б).

Аб актыўнасці дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану ў старабеларускай пісьмовай мове пазнейшага часу сведчыць шырокае выкарыстанне іх ад запазычаных дзеясловаў. У помніках XVII ст. у розных склонавых формах у якасці азначэнняў ужываюцца дзеепрыметнікі *апелюючій, арендѣючій, бенкетѣючій, вакѣючій, валчѣчій, волаючій, дышкѣрѣючій, жартѣючій, жекглюючій, инстигуючій, квітнѣчій, маестѣючій, мордѣючій, ѡбфитѣючій, ѡферѣючій, протестѣючій, рокѣючій, строфѣючій, трваючій, триѣмфѣючій, тѣрбѣючій, уфаючій, фрасѣючій, шидѣчій, штѣрмѣючій* і інш.

Пашырэнню дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану ў старабеларускай пісьменнасці садзейнічалі, безумоўна, пераклады з польскай мовы, дзе такія дзеепрыметнікі не мелі ніякіх абмежаванняў. Гэта відаць з матэрыялу беларускай Бібліі пачатку XVII ст., перакладзенай з польскай Бібліі Я. Вуйка 1598 г.

Польскі арыгінал

niech nie ustaie z domu Joabowego plynienie nasienia cierpiący, u trędowaty, u trzymający wżeciono, u od miecza upadający, u potrzebujący chleba.

Беларускі пераклад

нехай не ўстаець з дому жоавоваго плынене насѣньнѣ терпіаччій, и трѣдоватый, и держаччій щитъ, и ѡт меча ўпадаюччій, и потребуюччій хлѣба (362).

У старабеларускай пісьмовай мове XVI і XVII стст. значнае пашырэнне атрымалі таксама дзеепрыметнікі цяперашняга часу сярэднезваротнага стану, паказчыкам іх з'яўляецца зваротная часціца -сѣ, якая зліваецца з дзеепрыметнікам у адно слова — *бавѣчійсѣ, боѣчійсѣ, веселѣчійсѣ, вертаючійсѣ, гнѣваючійсѣ, збѣгаючійсѣ, кохаючійсѣ, крыючійсѣ, молѣчійсѣ, мстѣчійсѣ, надѣючійсѣ, навертаючійсѣ, пасѣчійсѣ, постѣчійсѣ, радѣючійсѣ, свѣтѣчійсѣ, стараючійсѣ, спротивлѣючійсѣ,*

тагачийсѦ і г. д.: товариш ѿ есми всим боАчимсѦ тебе (Пс. XVI, 120б); *найдено пять царей крыючихсѦ в пещерь* (Біблія, 246); в пожитках и мысливствахъ кохаючимсѦ *вдѦчна бываетъ таковаѦ праца* (Кін., 48—48б); *Старость честна не в личбѣ лѣтъ рахѸючаѦсѦ, але в зѸполности розѸмѸ найдѸючаѦсѦ* (Мак., 2); на мѣстце живыхъ *перешоль, где голосъ радѸючихсѦ, где веселѦчихсѦ есть мешкане* (Варл., 360); *вѣтръ идѸчий предсе а не вертаючийсѦ* (Пс. XVII, 67б); *нѣкоторый бѸдет спротивляючийсѦ таковой пересторозѣ* (Дыяр., 155б).

Такім чынам, дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага стану былі самым звычайным сродкам старабеларускай пісьменнасці для выражэння самых тонкіх граматычных нюансаў. У гэтым сэнсе старабеларуская пісьмовая мова мела несумненную перавагу ў параўнанні з сучаснай, дзе такія дзеепрыметнікі свядома абмяжоўваюцца ва ўжыванні.

Суадносныя з дзеепрыметнікамі цяперашняга часу незалежнага стану дзеепрыметнікі прѡшлага часу ўжываліся значна радзей. У структурных адносінах яны больш аднастайныя: ад асноў на галосны ўтвараліся пры дапамозе суфікса *-вш-*, ад асноў на зычны — з суфіксам *-ш-*: *бывший, давший, заснувший, иссохший, падший, умерший* і г. д. Іменныя формы гэтых дзеепрыметнікаў у ранняй беларускай пісьменнасці адзначаюцца галоўным чынам у складзе канструкцыі «давальны самастойны», прычым ужыванне іх адзначаецца не толькі ў рэлігійных творах, але і ў арыгінальных летапісах: *и бывшѸ покоснѸ вѣтроу и поидоша вѣ кораблех* (Нік., 254); *бывшоу же емѸ в нѣмцех и оу маринѣградѣ оу мистра приехаша к нему мнози кнзи* (Віл., 444б); *тогда бо скиргайлѸ отехавшѸ к полоцкѸ и кнѦз великыи вивтовтъ приеде оу вилню* (там жа, 446);

Дзеепрыметнікі гэтага тыпу ў функцыі азначэння ўжываюцца пераважна ў рэлігійнай літаратуры, тэксты якой у большай ці меншай меры адчувалі на сабе царкоўнаславянскі ўплыў. У гэтых адносінах паказальным з'яўляецца матэрыял Евангелля В. Цяпінскага, дзе дзеепрыметнікам царкоўнаславянскага тэксту нярэдка адпавядаюць аналагічныя дзеепрыметнікі ў перакладной, беларускай частцы помніка: *прославиша бога, давшого власть таковую члкомъ — славили бга, давшого владѣность таковѸю людем* (11); *приемлетъ пославшаго мѦ — принимаетъ пославѣшого мене* (14); *Шедъ же прие-*

мыи пАть талантъ, дела въ нихъ — И шодші вЗавшій пАть талантовъ, робиль ими (35б).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу зрэдку адзначаюцца ў помніках на працягу ўсяго старажытнага перыяду: нашедшій мене нашол живот (Зб. 262, 97); весь родъ нашъ грѣхомъ падшій (Карп., 48б); зблѣдившихъ насъ на дорогѣ правѣю наверхѣл (Каліст, 228б); Слава вызволившемѣ дшѣ з неволи египетской (Мак., 375); не прогневайста на мене так много дерзнѣвшаго мовити (Зб. 752, 205б); розѣмѣли быт заправдѣ ѿ царѣ пришедшаго и живѣности достаточѣне принесшаго (Зб. 82, 244б).

Заняпад дзеепрыметнікаў гэтага тыпу ў старабеларускай пісьменнасці яскрава выяўляецца пры параўнанні аднаго і таго ж тэксту, напісанага ў розныя часы. Так, у Псалтыры сярэдзіны XVI ст. яшчэ часта ўжываюцца дзеепрыметнікавыя словазлучэнні, якім у Псалтыры XVII ст. адпавядаюць апісальныя звароты.

Псалтыр XVI ст. (132—132б)

вчинившему чѣда великие

оутвердившемѣ землю на водах

поразившему египта с первенци их

разделившему чермное море на розделы

Псалтыр XVII ст. (156—157б)

того который самъ чинит чѣда великие

того который ѣтвердилъ землю над водами

того который поразил египтѣны з первородными ихъ

того который роздѣлил море чирвоное

Па меры заняпаду ў старабеларускай пісьменнасці актыўных дзеепрыметнікаў прошлага часу на *-ви-*, *-ш-* у беларускіх помніках усё большае пашырэнне атрымлівалі актыўныя дзеепрыметнікі прошлага часу на *-л-*, па паходжанню агульныя з нячленнымі формамі дзеепрыметнікаў на *-л*, што ўваходзілі ў склад перфекта, плюсквамперфекта, другога будучага часу і ўмоўнага ладу. Але членныя дзеепрыметнікі на *-лый* прайшлі неаднолькавы шлях развіцця. Беспрыставачныя формы на *-лый* выйшлі з сістэмы дзеяслова і ператварыліся ў прыметнікі: *гнилый*, *горелый*, *минувый*, *рослый*, *талый*, *чѣлый* і г. д.

У адрозненне ад гэтага прыставачныя формы дзеепрыметнікаў на *-лый* яшчэ захоўвалі сувязь з дзеясловам, аднак ужываліся не толькі ў ролі выказніка, але

і азначэння. На працягу ўсяго старабеларускага перыяду ў помніках зафіксаваны наступныя найбольш часта ўжывальныя формы: *впалый, всталый, выкислый, выпалый, выпеклый, выхлый, вышлый, дозрѣлый, завиталый, завязалый, загнилый, закаменѣлый, замерзлый, запалый, запаметалый, заплакалый, запустелый, зарослый, заснѣлый, застарѣлый, затвердѣлый, захорѣлый, збѣлѣлый, зболѣлый, зветшалый, звонтиѣлый, звАлый, згиблый, згрыбѣлый, згнууый, згниый, зголоднелый, згорѣлый, здичалый, здохлый, змерлый, зомлѣый, зосталый, зхорелый, зчернѣый, незвАнѣый, ѿбридлый, ѿбросый, ѿвдовѣый, овродѣый, огниый, ѿгорѣый, ѿдпалый, ѿдрентвѣый, ожилый, ѿзАбый, ѿмерзый, опалый, ѿпалый, ѿпустелый, ѿпухлый, ѿтАжалый, осѣый, ѿсипый, осиротѣый, ѿслабѣый, отемнѣый, погибый, погнууый, подлегый, позвѣтшалый, померый, посивѣый, потѣмнѣый, похилый, прибылый, привыкый, прилегый, прилипый, припалый, сплѣснѣый, спорохнѣый, спѣстошалый, стонѣый, стрѣхлѣый, схѣдельый, ѿвАлый, ѿмерый, ѿпалый, ѿснѣый, ѿсохлый, ѿтонѣый.*

Пры разглядзе гэтага разраду форм найбольшае значэнне мае вызначэнне іх генезісу ў беларускай пісьменнасці. Наяўнасць у дзелах помніках утварэнняў тыпу *вымерый, збегый, зосталый, оселый, осиротелый, подпый, померый, прибыый, прилегый, припалый, схраный* і іншых служыць пераканаўчым сведчаннем існавання іх у народнай беларускай мове. Аднак найбольшая колькасць такіх утварэнняў фіксуецца якраз не ў дзелавай пісьменнасці, а ў рэлігійнай, і радзей — у свецкай. Неаднолькавая таксама і іх храналогія. З помнікаў канца XV ст. дзеепрыметнікі гэтага тыпу адзначаюцца ў перакладзеных з польскай мовы апакрыфічных творах Пакуты Хрыста і Аповесць аб трох каралях-валхвах: *ѿсиплым* голосом слышали его говорАчего (Пак. Хр., 13); *видели* маткою ѿто все потехи ѿпоустелоую (там жа, 15); *николи* тоут оумерлыи так пышно се не поставлАли (там жа, 25б); *тот город* и монастырь на той горѣ оуже ѿпоустелыи и поусты стали (Валх., 74).

У помніках першай палавіны XVI ст. такія дзеепрыметнікі прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі: *только* ж класовѣ тонкихъ и ѿвАлыхъ выросло (Скар. КБ, 74); *дайте* питье погибломѸ (Зб. 262, 109б); *ель* бы еси хлебѣ выкисый и выпекый (Арыст., 56); *заблѣднл* есми *тако* ѿвча згиноуое (Пс. XVI, 125б).

Прыкметная экспансія дзеепрыметнікаў на *-л* у беларускую пісьменнасць пачалася ў першай палавіне XVII ст. Тут звяртае на сябе ўвагу факт, што такія дзеепрыметнікі адзначаюцца пераважна ў перакладах з польскай мовы або ў помніках, мова якіх наогул шырока адлюстроўвае польскі ўплыў. Ужо В. Цяпінскі ўжывае іх зрэдку пры перадачы значэння царкоўнаславянскіх дзеепрыметнікаў цяперашняга часу на *-иц-* або *прошлага на -и-*: блажени алчющен и жажѣдѣщен правды — блогіе зголоднелые и прагнѣщие справедливости (5б); Идете же паче ко овцамъ погибшимъ — Идите пак раднѣи къ овцамъ погнулымъ (12б). У помніках XVII ст. такіх дзеепрыметнікаў сустракаецца вельмі многа: без нашего панованія земля могла бы тако вдова ѿсиротѣлою быт (Алекс. XVII, 9); ѿни з квапливостю прибѣгли и видѣли василиска здохлого (там жа, 37); ѿт працы и голодѣ былъ велми зомлѣлый (Біблія, 321); дом божий згорѣлый зновѣ збудованый (там жа, 601); ѿн смѣтный и ѿчи заплакалые маючи сedit (Бельск., 320); над оупалыми змнлованѣа заживайте (Каліст, 47б); барзо прикро то бываетъ зболѣломѣ з домѣ выходити (там жа, 55); потемнѣлый домъ ѿсвѣтилъ (Мак., 92); вынес оутонѣлого межи звѣрми лежачого (там жа, 99); выправилъ и оупахаль дѣшѣ запѣстѣлюю (там жа, 271); все тѣло его было хѣдое и зчернѣлое (Варл., 156); заледве познанный быти могль, такъ ѿт слнца бѣдѣчи зчернѣлый и волѣсами ѿброслый и ѿбличѣе маючиъ высхлое (там жа, 342б); его ѿбачыл постами зомлѣлого и зхорѣлый жолудокъ его (Зб. 752, 494б); головѣ вжо мѣлъ праве стрѣднѣлюю (Зб. 82, 333).

Такім чынам, можна лічыць, што народная беларуская мова з'явілася асновай для ўтварэння дзеепрыметнікаў на *-л*, а польская мова паслужыла своеасаблівым каталізатарам, што пасадзейнічаў распаўсюджанню іх у літаратурнай старабеларускай мове.

Дзеепрыметнікі цяперашняга часу залежнага стану з суфіксам *-м-* у параўнанні з іншымі разрадамі дзеепрыметнікаў былі найменш ужывальнымі ў старабеларускай пісьменнасці. У вывучаных тэкстах адзначаюцца найбольш часта наступныя з іх: *видимый, закалаемый, знаемый, зовемый, крещаемый, любимый, мѣчимый, называемый, нарицаемый, невидимый, негасимый, недѣдомый, незнаемый, ненавидимый, непобедимый, непостижимый, непроходимый, ожидаемый, окрадаемый, оповѣдаемый, оремый, оферуемый, питомый, поклонѣемый,*

посекаемый, посылаемый, причащаемый, рознашаемый, рѣхомый, славимый, умораемый, хвалимый, падомый.

Аднак у пісьменнасці такія дзеепрыметнікі размяркоўваюцца неаднолькава ў жанравых і храналагічных адносінах. Дзеепрыметнікі тыпу *знаемый, зовемый, любимый, оремый, рухомый* адзначаюцца ў дзелавой пісьменнасці і фіксуюцца ў матэрыялах XVI ст. Тут яны, па сутнасці, выступаюць у значэнні прыметнікаў.

У канцы XVI і ў XVII ст., калі беларуская літаратурна-пісьмовая мова зноў пачала падвяргацца ўплыву з боку царкоўнаславянскай мовы, дзеепрыметнікі на -м- зрэдку пачалі выкарыстоўвацца ў помніках рэлігійнага зместу. Яны трапляюцца, напрыклад, у Казанні Кірыла Іерусалімскага 1596 г., Евангеллі Каліста 1616 г., у Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г. і, нарэшце, у Зборы выпадкаў кароткім 1722 г. Друкаваныя старабеларускія кнігі, як вядома, у параўнанні з рукапіснымі помнікамі ў большай меры адлюстроўвалі сувязь з царкоўнаславянскай мовай: в непроходимыи поломен огнистыи воидем (Каз. Кір., 30б); вѣчне еднакъ той же поклонАемъ и хвалимъ пребываетъ. (Каліст, 138б); одинъ в двѣхъ прироженАхъ славимый и поклонАемый (там жа, 29б); першимъ мѣсАцемъ есть квѣтень, называемый Апрель (Мак., 5б); вси речи, какъ видомые, так и невидомые, з ничего створыл (Варл., 47); ПричащаемѣсА пАть речей потреба (Зб. вып., 25); Потребна есть крещаемымъ дорослымъ покѣта (там жа, 7б). Прыведзенымі прыкладамі, зразумела, не абмяжоўваецца выкарыстанне дзеепрыметнікаў на -м- у друкаваных кнігах, тым не менш няма падстаў лічыць іх нармальнай граматычнай катэгорыяй.

Беларускія кніжнікі сутыкаліся са значнымі цяжкасцямі пры перакладзе на беларускую мову царкоўнаславянскіх тэкстаў, дзе дзеепрыметнікі на -м- выступалі даволі часта. У гэтых адносінах асабліва паказальнай з'яўляецца перакладчыцкая дзейнасць В. Цяпінскага. Зусім рэдка ён ужывае падобныя дзеепрыметнікі і ў беларускім тэксце: родисА исѣсь нарицаемыи хрыстось — народилсА исъ называемыи хсь (2б).

У большасці выпадкаў царкоўнаславянскія дзеепрыметнікі на -м- Цяпінскі перакладае формамі дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу з суфіксамі -н- або -т-: *беснуемый* — *бешоный*, *видимый* — *виденый*, *вметаемый* — *вкидыванный*, *глаголемый* — *мовеный*, *искушаемый* — *кушоный*, *ненавидимый* — *ненавиденый*, *одер-*

жизимый — знАтый, попираемый — потоптанный, посекаемый — вытАтый і г. д.: древо иже не творит плода добра, посекаемо бывает и во огонь вметаемо — дерево, которое не чинит овощ҃а доброго, вытАто бывает и до огня вкидывано (4); привѣдоша к нем҃у всА болащаА различными недуги и страстьми одержимы — приводили до него вси хорше различными немощьми и м҃ками знАтыхъ (5б); будете ненавидими въсемі ꙗзыки — будете ненавидени ѿт всихъ народовъ (33б).

Затое дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу, утвораныя пры дапамозе суфіксаў *-н-* або *-т-*, у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове не мелі ніякіх абмежаванняў. Пры гэтым найбольш пашыраны былі формы з суфіксам *-н-*, прычым яны ўжываліся і ў дзеепрыметніках, якія ў сучаснай мове могуць афармляцца суфіксам *-т-*: *вкинeный, выкинeный, кинeный, откинeный, покинeный, скинeный; притиснeный, стиснeный, утиснeный*: чвороногнн быдла в море вкинены тонѣтъ (Мак., 123); ѿт славы своен выкинены zostали (Пс. XVII, 28б); кинено еи лвице ꙗдовитой (Зб. 82, 374б); нашол дѣтъ ѿное царское на пѣщи покиненное (Тр. гіст., 67б); частокрот оубогын люди бывають оутиснены (Вісл., 17); ѡзрѣль есми над собою рукѣ стѣгненю (Зб. 752, 464б). Трапляюцца выпадкі варыянтных форм у адным і тым жа помніку: *евстратий ѡбѣвен* был в боты желѣзные (Зб. 82, 245) — *ѡбѣтый* был в боты желѣзные (там жа, 243); *шатою приѡдѣтыми* сталистеса (Каліст, 47б) — *быль Іѡанъ приѡдѣныи шерстю велблюдовою* (там жа, 275б). У ранніх помніках ад дзееяслова *замкнути* ўжываецца форма *замкнутый*, пазнейшыя творы фіксуюць толькі варыянт *замкнeный*: *пѣнѣзи* колко тисеци летъ оу скарбехъ лежали замкнуутые (Пак. Хр., 1); *черес замкнуутые* двери до апостолов оушол (там жа, 25б); до своих ѡцевъ замкнуутыми оулицами оушол (Валх., 49); *Ерихонъ замкнeный* был и ѡзброенъ (Біблія, 238); *замкнeны* сут ѡста его (Кн. Мак., 59); *замкнeные* двери сердечные ѡтца его ѡтвориль (Варл., 315).

Дзеепрыметнікі ад дзееясловаў з асновай на губныя *б, в, м, н* у беларускай мове ўжываюцца з эпентэтычным *л*, і такія формы выступаюць пануючымі ў беларускай пісьменнасці на працягу ўсяго старажытнага перыяду: *вправленый, вславленый, вымовленый, збавленый, злупленый, зробленый, купленый, мовленый, оздобленый, ослѣпленый, охромленый, поставленый, потлумленый, справленый, страпленый, уловленый, уставленый* і г. д.

Але ў эпоху актыўнага ўздзеяння польскай мовы на беларускую ў пісьменнасці пачалі ўжывацца дзеепрыметнікі польскага ўтварэння без эпентэтычнага *л*: *вправеный, вславленный, выбавеный, вымовеный, выставеный, заслепены, затопены, збавеный, згубеный, злупеный, мовеный, накорменый, оздобеный, ослепеный, отправеный, пограбленый, погребеный, постановеный, потопеный, пошлюбеный, справеный, страпены, трапены, уздоровеный* і інш. Такія ўтварэнні адзначаюцца ўжо ў перакладзенай з польскай мовы ў канцы XV ст. Аповесці аб трох каралях-валхвах: люди здалека смачного запаху были наполнены, охложены и оуздоровены (75б); оу кацерьстве не соут ослепены (80); бог злости ихъ заслепеной терпети не хочет (90б). Асабліва актывізаваліся дзеепрыметнікі такога ўтварэння ў пісьменнасці з канца XVI ст.: тотъ маеть человека пограбеного и грабежъ навезати (Ст. 1588, 384); погребеный есть в дому своем на пѣстыни (Біблія, 409); Страпеныи голодом далее не мѣл што чинит (Бельск., 27); чистостъ раз богъ пошлюбеню до смерти заховали (Выкл., 4); апостолскою цнотю был оздобеный (Зб. 255, 128б). У большасці выпадкаў такія дзеепрыметнікі ўжываліся паралельна з беларускімі іх адпаведнікамі.

У беларускіх помніках рэлігійнага і свецкага характару XVII ст. атрымалі пашырэнне формы з падвоеным *н* у суфіксе: *благословенный, боговозлюбленный, богоизбранный, воображенный, воплощенный, воспитанный, вызволенный, дарованный, збавенный, зволоченный, зотворенный, купленный, приказанный, розслабленный, распаленный, умоленный*. З падвоеным *н* трапляюцца нават дзеепрыметнікі ад запазычаных дзеясловаў: *зафрасованный, змордованный, обѣцанный, облигованный, приоздобленный*: о вѣре розслабленного домышлѣтисѣ. А можемо (Каліст, 34); не хотимъ быть зволоченными, але приоблоченными (Варл., 153); его искали во одном гробе зотворенного (Жыц. св., 92); вложили распаленные желѣза во ѡшы его (Зб. 752, 315б); вси тые слова збавенные на вѣтер пошли (Зб. 107, 65); мѣлъ обѣцанную дорогу до перѣсалиму (Зб. 82, 319б); в той вѣре ѡ смерти хочу, в которой есми окрещенный (Пролаг, 487); тыи вси не сѣтъ облигованныи до слѣхана слѣжбы (Зб. вып., 30б).

Дзеепрыметнікі прошлага часу залежнага стану ўжываліся як у атрыбутыўнай, так і прэдыкатыўнай функцыі. У раннях беларускіх помніках у прэдыкатыўнай

функцыі ўжываліся выключна дзеепрыметнікі мужчынскага роду ў іменнай форме: емѸ в ночи конь украден (Вісл., 22б); хто бѸдет ранень а люб Ѹ которомъ члонъкѸ ѡхромленъ (там жа, 23); створител за такъ марныя пѸнѸзи есть проданъ (Пак. Хр., 1б); сотона зостал посеред пекла и стоял зесромочон и выкинен (там жа, 29б). У такой форме дзеепрыметнікі ўжываліся і ў пазнейшай пісьменнасці на працягу ўсяго старажытнага перыяду, хоць для пазнейшага часу яны выступалі ўжо як традыцыйныя. Разам з тым у помніках XVII ст. усё большае пашырэнне атрымлівалі і поўныя, займенныя формы дзеепрыметнікаў у ролі выказніка. Помнікі даюць вельмі многа прыкладаў такога ўжывання: был приодѸный шатою (Алекс. XVII, 37б); во ѡбчии рѸки яко злочинца выданный и проданный естем в неволю (Біблія, 85); отецъ их былъ Іона, не оный ѡт кита пожертый и выкиненый, але инший (Каліст, 7б); Онъ то былъ ѡд збойцов зраненый и наполю мертв покиненый (Мак., 287); михайло калѸфат з цесарства выкиненый и ѡслѸпленный был (Бельск., 379); потол был посланный до крева и на смерть ѡсѸжоный (Стрыйк., 547); огонь на потребѸ людскѸю есть створеный (Варл., 239б); зновѸ до вязениа вкиненый былъ (Дыяр., 160б); былъ есми попхненый и похиленный (Пс. XVII, 130); въ той час и папа римскии выгнаныи был (Жыц. св., 108); еще малым млоденцем до риму посланный ест на наѸку (Пролаг, 486б); был найвышъшым пастырем постановеный (Зб. 255, 140); тое ж нocy пришло войско и забитый есть цар ѡный (Зб. 752, 297); дом мой на моцной скаль збудованный ест (Зб. 82, 376).

Яркай асаблівасцю сінтаксічнага ўжывання дзеепрыметнікаў прашлага часу было выступленне іх у значэнні выказніка ў безасабовых сказах у застылай форме ніякага роду адзіночнага ліку. Пры выказніку ў такіх выпадках стаіць прамое дапаўненне, выражанае назоўнікам, займеннікам або субстантываваным словам. Такое ўжыванне адзначаецца ў перакладных помніках з канца XV ст.: на его селищи хлѸбъ продавано (Валх., 44); ѡное детѸтко дано на наоуку (Жыц. Ал., 97). Асабліва многа прыкладаў такога ўжывання даюць перакладныя помнікі канца XVI і першай палавіны XVII ст.: ихъ ѡбѸихъ тутъ же забито (Трыстан, 12); было тѸло его покинено на дорозъ (Біблія, 427); не дано их ховат в землю, але их в ѡдно ѡзеро повкидано (Хр. польск., 4); конѸ под кролем забито (там жа, 8б); Зараз его пой-

мано и 8 вѣзено стѣто (Бельск., 205б); там лодю з ними запалено, и всѣх водою и огнем погѣблено (там жа, 285); всюды ѡбразы лѣпено, топтано и в болото метано (там жа, 366); всѣхъ поймано и до гетмана приведено (Стрыйк., 594б); Клеѡпатрѣ женѣ его новѣю поймано и ѡкованѣю до риму проважено (Рым., 81б); потым забито его на войне (Жыц. св., 21); едних стинано, дрѣгих огнем палено (Зб. 107, 96); их мѣто за пѣгных (Зб. 255, 65б); ѡднихъ ѡкрѣтне жылами воловыми бито, дрѣгихъ палено (Зб. 752, 60б); всюды за его панованѣа хреститѣн мѣчено, имано и стинано и розмаите мордовано (там жа, 162).

У навуковай лїтаратуры такїя канструкцыї разглядаюцца як спецыфічная асаблівасць польскай мовы. Прыведзеныя прыклады, выяўленыя пераважна ў перакладах з польскай мовы, даюць падставу лічыць польскую мову як крыніцу іх для беларускай пісьменнасці. Але дзеепрыметнікі ў такой функцыі шырока адлюстраваны і ў арыгінальных беларускіх помніках: ихъ к работе приставлено (Будны, 91б); 8 заберезинского за тым гнѣвомъ воеводство троцкое взято и дано миколаю радзивилу (Рач., 138); тѣх всихъ по замкохъ литовских послано 8 везене (там жа, 140б); людей его наголову побито (там жа); Ее оу варшавѣ принѣти не хочено (Апакр., 34); имъ тое не было за зле мѣто (там жа, 42); жадного мѣстья на томъ соборе имъ не дано (Бер. саб., 4); в пѣтом року почато ме бавить наѣкою рѣскою (Еўл., 1); ранено ме в руку левѣю (там жа, 10б); ѡтдано то подсудковство мне и привилей ми на то принесено (там жа, 40); в том мене як варом ѡблито (Дыяр., 149); мнѣ там всюды мѣмѣжъны не дано (там жа, 149б). Асабліва паказальным з'яўляецца матэрыял Баркалабаўскага летапісу, мова якога вельмі абмежавана адлюстроўвае польскі ўплыў. Між тым тут такія канструкцыі вельмі распаўсюджаны: на тот час дано емѣ воеводство киевское (137б); 8 мѣсте могилеве поховано албо погребено его (138б); взято на крoлевство полское крoлевича шведскаго жикгимонта третего, а короновано 8 кракове (143); там же того Самуїла 8бито, а поховано 8 киеве (163б).

Дзеепрыметнікі ў такім значэнні часта выкарыстоўваюцца і ў беларускай дзелавой пісьменнасці, якая ў адрозненне ад іншых жанраў у меншай меры адлюстроўвае польскі ўплыў: того Сурмина за то вжо скарано тогды, коли поймано (КПД, 532); того Лаврина пограблено

(КСД, 493); братаніча моего тимоша дороневіча в домѣ его забито (КВЗС, 29б); за то тебе в ризе дѣбѣцы бито (там жа, 51); украдено з дому котель пивный (АВК, XXVI, 477); ѿ того всего мыто и мостовое брано быть не маеть (Ст. 1588, 39); колько бы раз ѿ то его позвано (Ст. 1588, 174).

Наяўнасць у сучасных беларускіх гаворках выказаў тыпу *грыбы пазбірана, дом замкнёна, дровы пабіта* сведчыць аб самастойнасці іх у беларускай мове.

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

Дзеепрыслоўі генетычна ўяўляюць сабой кароткія формы дзеепрыметнікаў, якія рана страцілі здольнасць выступаць у атрыбутыўнай функцыі і замацаваліся ў ролі іменнай часткі састаўнога выказніка, дзе здаўна пануючай была форма назоўнага склону адзіночнага або множнага ліку. Пераўтварэнне кароткіх дзеепрыметнікаў у нязменныя дзеепрыслоўныя формы адбывалася адначасова па ўсёй усходнеславянскай моўнай тэрыторыі, але марфалагічнае афармленне іх было неаднолькавым. У беларускай мове, як і ва ўкраінскай, у цяперашнім часе перавагу атрымалі формы жаночага роду адзіночнага ліку тыпу *беручи, идучи, несучи* ў адрозненне ад рускай мовы, дзе замацаваліся формы мужчынскага і ніякага роду *беря, идя, неся*.

Беларускія пісьмовыя помнікі канца XV — пачатку XVI ст. якраз і адлюстроўваюць гэту стадыю пераўтварэння кароткіх дзеепрыметнікаў у дзеепрыслоўі, у сувязі з чым агульны малюнак іх ужывання выглядае стракатым у фармальных і сінтаксічных адносінах. Помнікі гэтага часу даюць яшчэ прыклады выкарыстання кароткіх дзеепрыметнікаў у функцыі азначэння, прычым яны захоўваюць дапасаванне ў родзе і ліку і нярэдка афармляюцца па царкоўнаславянскаму ўзору з дапамогай фарманта *-и-*: оувидель на стѣденци ведро имоуще вжище власѣно (Чэцця 2б); ѿпослѣ их ѿвисѣ жена свѣтлое носѣщи ѿдѣние (там жа, 63б); тыи то три королеве в теле живоуще искали и хвалили его (Валх., 38б). Зусім натуральным з'яўляецца ўжыванне такіх форм у выданнях Ф. Скарыны: ѿказаласѣ естъ Ревека идущи и несущи ведро на плечи своемъ (КБ, 43); Они лежаху по земли ѿдуше и пиюще (ПЦ, 62б); шло естъ все множество люден за нимъ трубѣще и радующесѣ (ТЦ, 122б); бу-

дете е розмолвѣти седѣще в домех своих, и ходѣще путемъ своимъ лежащесѣ и вставающе (ДЗ, 176).

Аднак у беларускай пісьменнасці пазнейшага часу дзеепрыслоўі на *-щ-* не сустракаюцца зусім, ва ўсіх помніках яны паслядоўна выступаюць з усходнеславянскім фармантам *-ч-*. У гэтым заключаецца іх адрозненне ад дзеепрыметнікаў, якія і пазней яшчэ знаходзіліся пад уплывам царкоўнаславянскага афармлення.

Старыя формы дзеепрыметнікаў на *-а/-ѣ* ў значэнні дзеепрыслоўяў яшчэ трывала захоўваюцца ў помніках канца XV — пачатку XVI ст. Звычайнымі яны выступаюць у Чэцці 1489 г., у Пакутах Хрыста, Аповесці аб трох каралях-валхвах і ў летапісах: пошол *ѣкимъ радугасѣ* к женѣ своей (Чэцця, 156); *витовтъ* приеде оу вилно хотѣ ю засѣсти (Віл., 446б); *был же симон петръ стоѣ и греѣсѣ* (Пак. Хр., 76); *то вчинилъ есми стерега* своей головы (Супр., 90); *был ѿныи кормилецъ* приношаѣ хлѣбъ (Зб. 262, 114). Такія архаічныя ўтварэнні ў выданнях Ф. Скарыны маюць значэнне асноўнай граматычнай нормы: *былъ естъ зѣтъ* в доме тѣста своего три дни *ѣдѣ* и *пиѣ* с нимъ и *веселасѣ* (КС, 46); *ѣ* стоѣ над нимъ добих его (ДЦ, 66б); Авраамъ же *идѣше* с ними *провожаѣ* ихъ (КБ, 32); *шоль естъ* за нею мужъ *еѣ* плача (ДЦ, 71).

Помнікі гэтага часу даюць многа прыкладаў, дзе былыя формы мужчынскага і ніякага роду на *-а/-ѣ* ўжываюцца ў значэнні множнага або адзіночнага ліку ўсіх родаў: *ѿні* того месца не *смотрѣтъ*, не *держѣ* соромѣ (Вісл., 106); *гоуѿы* стоѣт *промежи* себе не *починаа* *ничого* (Віл., 443); *мы же поидемъ* нанѣ *надѣасѣ* на богъ (там жа, 445); *ѿба* поедуть в рат ко *ѣканлу*, *надеѣс* на тыи правды (Увар., 96); *иныхъ боѣръ* многих *постинали* *помщаа* того *Войдила* (Акад., 178); *из дитѣт* *ком* *исоусом* *бегла* *ис* *тое* *коморки* *боѣсе* *жидѿв* (Валх., 70). Такія прыклады сведчаць аб знікненні ранейшых адносін у выражэнні роду і ліку.

У гэты ж час пануючае становішча ў пісьменнасці пачалі займаць формы дзеепрыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку, якія выцеснілі сабой ранейшыя *родавыя* і *лікавыя* формы. Утварэнні на *-уци/-юци*, *-ачи/-ѣчи* фактычна выступаюць у якасці асноўнай нормы ў пісьменнасці канца XV — пачатку XVI ст.: *Микѣла* *сеючи* *тоѣ* *полѣ* и *нашоль* *тѣю* *мошнѣ* (Вісл., 32); *нестеръ* *стоѣ* *чи* *тоут* *голосно* *кликноулъ* (Чэцця, 586); *оуси* *люди* *ѿколо* *стоѣчи* *моужове* и *жоны* *замоутилисе* (Пак. Хр.,

22); АсирАне приидоша до шатра Олофернова хотечи обудити его (Скар. КЮ, 22); Сее видАчи сынове Веннаминовы начаша 8текати (Скар. КС, 45б).

Некаторыя помнікі гэтага часу захоўваюць спецыфічныя рысы дзеепрыслоўяў, уласцівыя толькі ім. У тэкстах Зборніка Залускага і ў іншых помніках канца XV ст. яшчэ ўжываюцца формы назоўнага склону множнага ліку на *-че*: говорАче сами в собѣ живот свои спросивше в Макидонью втечел (Алекс. XV, 1б); Мы ж сѣдим платАче дань родѣ ихъ (Нік., 252б); веселилисе оуси едѣче и пьюче ис ним (Пак. Хр., 37); стоАли здалека гледАче на них видАче как веселАтсе хвалАче бога (там жа, 33).

Чэцця 1489 г. з'яўляецца адзіным помнікам старабеларускай пісьменнасці, дзе уніфікаваныя дзеепрыслоўі цяперашняга часу канчаюцца на *-чо*, як у формах *говорАчо, поведваючо, прибегаючо, радуючосА, славАчо, хотАчо*: сироты и вдовице падали прибегаючо со слезами (110б); они пошли в поуть свои радуючосА (93); раскопали гробъ его, хотАчо видѣти чомоу сА велѣл живѣ закопати (45б).

Перакладзеная ў першай палавіне XVI ст. з чэшскай мовы Траянская гісторыя мае яшчэ адзін тып дзеепрыслоўяў, зусім невядомы іншым помнікам старабеларускай пісьменнасці: *бачюць, бранюць, будуць, бьюць, валчюць, видцюць, волаюць, дбаюць, жедаюць, идуць, могуць, приводцюць, прошуюць, рекуць, роботѣюць, хцюць* і г. д. Знешне такія ўтварэнні падобныя на формы цяперашняга часу 3-й асобы множнага ліку, але ў кантэксце гэтага твора яны адпавядаюць дзеепрыслоўям *бачучи, боронАчи, будучи, бьючи, валчучи, видАчи* і г. д.: приказал ему зостать прошуюць его и приказѣюць ѿбы пилне чул ѿ спижи (10); валчюць по шпичах напротивку троуном велики шкоды оуделал (57); гекторъ ему забегль жедаюць взАть менесцеА (60). Чужароднасць такіх утварэнняў адчувалася ўжо самімі старажытнымі кніжнікамі. Аб гэтым сведчаць шматлікія выпраўленні ў рукапісе, зробленыя нейкай асобай іншым почыркам: *будуць* выпраўлена на *будучи*, адпаведна *бьюць* — *бьючи*, *видцюць* — *видАчи*, *волаюць* — *волаючи*, *идѣць* — *идѣчи*, *могуць* — *могучи*, *просцюць* — *просАчи* і інш.

Аднак у помніках з канца XV ст. усё большае пашырэнне атрымліваюць формы жаночага роду на *-чи*, уніфікаваныя для ўсіх трох родаў і абодвух лікаў: хто нань посмотрит или чтучи 8слышит (Судз. Каз., 203); мы ж

идемъ на него надеючисА на бга (Увар., 176); порѣчник
 стоґачи на правѣ рекль (Вісл., 206); закликали оуси
 рекоучи оукрижоуй албо распни и (Пак. Хр., 96). У пом-
 ніках XVI і XVII стст. дзеепрыслоўі на *-чи* выступалі ў
 тым граматычным значэнні і сінтаксічнай ролі, якія
 ўласцівы і сучаснай беларускай мове. Яны асабліва
 часта выкарыстоўваліся ў гамілетычнай і аповядальнай
 літаратуры, дзе з іх дапамогай у лаканічнай форме пе-
 радаваліся разнастайныя адценні дадатковых дзеянняў,
 якімі суправаджаецца асноўнае дзеянне дзеяслова-вы-
 казніка: кнѣз роман... до сендомірскай землі зо всею
 моцю обернулсѣ бѣрѣчи, палачи, берѣчи и плендрѣю-
 чи села и мѣстечка (Стрыйк., 485); ѣтекаючих литва аж
 до ѡшмены реки гонила биючи, колючи, секѣчи, топачи
 и имаючи (там жа, 534); и теперѣ еще оуставичне грѣ-
 шимо, досажаячи, кривдѣчи, потварѣючи, оболгѣючи,
 драпѣжачи, лихвѣчи, лихвѣ з лихвы берѣчи, насмѣваю-
 чисА оурѣгаючи (Каліст, 666); живѣмо, чистотѣ любѣчи,
 лзы выливаючи, скрѣхѣ заховѣючи, тѣло зневолѣючи,
 оупокорѣючи, и такѣ неволникомѣ оборочаячи, а дѣшѣ
 дѣховными словами и оучинками оживлѣючи и кормѣчи
 (там жа, 222); Сам на ѡсобности живѣчи, и головѣ оуста-
 вичне попелом насыпаючи, и тѣжкіе вздыханѣ выпѣска-
 ючи, и слезами сѣ ѡмываючи ѡдинѣ самѣ з тымѣ самымѣ
 всюды бѣдѣчимѣ, розмовлѣлсѣ (Варл., 3196).

У рукапісных помніках другой палавіны XVI — пер-
 шай палавіны XVII ст. прыкметна змянілася фанетыка-
 арфаграфічнае аблічча дзеепрыслоўяў цяперашняга
 часу: у суфіксе *-Ачи* замест *А* сталі пісаць *е*, а зацвярдзе-
 лае *ч* пачалі абазначаць напісаннем пасля яго літары *ы*.
 Так узніклі новыя арфаграфічныя варыянты тыпу *боро-*
нечы, видечы, гледечы, доводечы, ездечы, зычечы, личе-
чы, мовечы, мыслечы, носечы, помнечы, просечы, радечы,
робечы, седечы, стоечы, судечы, терпечы, ходечы, хотечы,
чынечы і г. д. Дзеепрыслоўі такога афармлення асабліва
 характэрны для Статута 1566 г., Аповесці аб Трыстане
 і Аповесці аб Баве, летапісу Рачынскага, а таксама для
 зборнікаў жыццйнай літаратуры № 81, 82, 107, 255 і 752.
 Гэта яшчэ раз пацвярджае назіранне, што рукапісныя
 помнікі ў параўнанні з друкаванымі кнігамі былі больш
 прагрэсіўнымі ў адлюстраванні жывога вымаўлення.
 Значнай колькасцю такіх форм вызначаюцца і некато-
 рыя друкаваныя кнігі, якія выходзілі з друкарні братаў
 Мамонічаў — Статут 1588 г. і Апісанне і абарона сабора
 рускага берасцейскага 1597 г.

Дзеепрыслоўі цяперашняга часу ў старабеларускай пісьменнасці нярэдка ўжываюцца ў складзе звароту «давальны самастойны», дзе раней выкарыстоўваліся дзеепрыметнікі з канчаткамі давальнага склону. Такое ўжыванне асабліва характэрна для летапісаў, але адзначаецца і ў іншых жаанрах, нават у дзелавых помніках, што сведчыць аб наяўнасці гэтай канструкцыі ў жывой беларускай мове: *идѣчи намъ к ризе и бѣдѣчи на дрѣи Ѡедко кострыца мене зсоромилъ* (КВЗС, 51); в тых часех пануючы тройденю *Ѡмерли ему Ѡбадва браты* (Рач., 119); и спѣчи ему там сонъ видель (Патр. П; 93); третего днѣ *бѣдѣчи мнѣ в дорозѣ кон ми пал и здохль* (Зб. 82, 187).

Старыя формы дзеепрыметнікаў на *-а/-ѣ* у новай функцыі дзеепрыслоўяў зрэдку трапляюцца і ў пазнейшых помніках. Асабліва характэрны яны для Аповесці аб Трыстане і Аповесці аб Бавае, дзе адзначаюцца, напрыклад, *едѣ, кушаѣ, мога, наступаѣ, пиѣ, таѣ, Ѡдараѣ, Ѡступаѣ, хотѣ*: *Ѡвидели витези што идет конъ наступаѣ на поводы* (Трыстан, 49); *почали сѣ рубати велми моцно велик часъ Ѡдараѣ Ѡдин другога* (там жа, 11); *был тамъ бѣво пѣть дней не едѣ ани пиѣ* (Бава, 676). Гэтыя формы трапляюцца і ў помніках XVII—XVIII стст., што можна разглядаць як вынік уздзеяння царкоўнаславянскай мовы на беларускую пісьменнасць: *цесар видѣа молодост их и оуродѣ... нешто их оужалилсѣа* (Жыц. св., 30); *томѣ стый еремита слѣжити почал, Ѡкрѣплѣа его* (Зб. 107, 676); *даніилъ... трикрат на день склонѣаа колѣни свои, кланѣлсѣа и молилъ* (Зб. 82, 2596); *маешъ е зновѣ крестити, влѣваѣ водѣ на главѣ* (Зб. вып., 8).

Дзеепрыметнікі прошлага часу, або дзеепрыметнікі закончанага трывання, абазначаюць дадатковае дзеянне, папярэдняе ў адносінах да дзеяння дзеяслова-выказніка. Пры пераўтварэнні ў дзеепрыслоўі яны прайшлі ўсе тыя стадыі, што і дзеепрыметнікі цяперашняга часу. У помніках XIV — пачатку XVI ст. яшчэ захоўваецца адрозненне па родах і ліках. Дзеепрыметнікі мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку ўжываюцца з фармантамі *-вѣ, -дѣ і -мѣ*. Пераважная большасць дзеепрыслоўяў утваралася ад дзеясловаў з асновай на галосны пры дапамозе фарманта *-вѣ*: *вѣставѣ, добывѣ, забывѣ, исцѣливѣ, оковавѣ, осадивѣ, положивѣ, послушавѣ* і г. д.: *назавтрие вѣставѣ моуж тот пошол сѣ отрочатем* (Чэцця, 76); *се слышавѣ гѣмонъ разгнѣвалъсѣа вельми* (Чэцця,

626); он испольчнв воА своА и поиде противъ имъ (Віл., 446); поидеть прочь, ѡсаднвъ снн города (Увар., 66); Лаван^s пак^s воставъ в ночи поцелова дщеры своА и внѣки своА, и благославнвъ ихъ, навратилсА естъ в домъ свои (Скар. КБ, 59); милостникъ мои мелкнѣвъ прошоль (Зб. 262, 846).

Фіналь -ѣ характерна для дзеепрыслоўяў ад некаторых дзеясловаў з асновай на зычны. У помніках асабліва часта трапляюцца зыходныя і вытворныя формы ад дзеяслова *ити*: *шедъ, вшедъ, вышедъ, отшедъ, обышедъ, пошедъ, пришедъ*: никита... шедъ ко оцю своему почал говорити емоу (Чэцця, 30); Олофернъ вшедъ в землю ихъ облАже наипервей градъ ВеѠулюю (Скар. КЮ, 2); прішод Ѡалко и оузАль емѣ меч (Вісл., 266). Такія формы адзначаюцца і ад некаторых іншых дзеясловаў з асновай на зычны: того ищи, а нашодъ к правѣ поставити (Судз. Каз., 2036); всѣдъ на конь самъ погналь (Чэцця, 446); сѣд кнАз великын Кестѣти оу вилни пошлет два члкъ к полоцкѣ (Віл., 441).

Дзеепрыслоўі ад былых інфінітываў з насавым галосным у аснове звычайна канчаюцца на -мъ: никола самъ вземъ сокирѣ дрѣво посѣкль (Чэцця, 886); онъ же тогда не ѡзем вилни и поде к мистрѣ (Віл., 4466); петръ вынем мечь свои и оутАл оухо правое малхоушови (Пак. Хр., 66); снемъ перстень з руки своен даль ѣ на руку его (Скар. КБ, 756).

Дзеепрыметнікі, якія адносяцца да назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку, паслядоўна ўжываюцца з фармантам -ши: вода сошедши с высоты горнАга приближисА к нима (Чэцця, 126); Она же взявши муки смеси с водою и распустивши вделала ему кашку, и ѣваривши выложила предъ него (Скар. ДЦ, 886).

У ранняй беларускай пісьменнасці яшчэ трывала захоўваюцца дзеепрыметнікі множнага ліку назоўнага склону з фармантам -ше: аравити поймавше ихъ повели в землю свою (Чэцця, 92); емше его привели къ брату его (Віл., 438); живот свои спросивше в макидонью втечем (Алекс. XV, 16); анна и канпа ѡтворивше листы почали потаи чести (Пак. Хр., 336); то ѣслышавше оуси злАклисе (Жыц. Ал., 986); тогда собравшесА вси пришли искати Давыда (Скар. ДЦ, 75—756). Толькі ў некалькіх помніках канца XV ст. такія формы адзначаюцца з фармантам -шо: шодшо говорите мистроу (Пак. Хр., 316); в радѣ оушодшо коупили за них змлю (Валх., 61); оучинившо зборъ препрѣли злых хѣлников (Чэцця,

48б); ѿтрешившо замокъ оувондоша въ клѣть (там жа, 92б). Пазнейшыя помнікі такіх утварэнняў не ведаюць зусім.

Усе вывучаныя помнікі гэтага часу адлюстроўваюць абагульненне формы жаночага роду з фармантам *-ши* — пераўтварэнне яе ў адзіную дзеепрыслоўную форму для ўсіх трох родаў абодвух лікаў: прішедши фалко и зага-силъ свечю (Вісл., 27); прішедши звѣзда стала над пещорою (Чэцця, 113б); пондоут къ троком и прішедши ѿстѣпѣт троки (Віл., 442); ꙗ то слышавши назад вернѣлсѣ есми (Алекс. XV, 1); ритереве оузѣвши пѣнѣзи молъчати правды не могли (Пак. Хр., 31); то ѡзнавши ѿлѣксѣюс реклъ сам оу себе (Жыц. Ал., 98); поидѣ Швитриганло во Оугры взѣвши Лоуческъ (Увар., 41б); они же подѣковавши царю и благославивши его, навратисѣ в дома своѣ (Скар. ТЦ, 146б).

У помніках XVI—XVII стст. формы на *-ши* выступаюць асноўным граматычным сродкам выражэння папярэдняга дадатковага дзеяння: ѿнаѣ марѣмка ѡлезши ѡ лазню студенѡю, голову ѿкрывши, волосы распѣстивши, печкѡ розметала (Барк., 157б); где бы што оу кого розмантыми способами взѣвши, ѿтнѣвши, выдравши и кѡпивши томѡ своемѡ брідкомѡ богѡ на офѣрѡ принесли (Каліст, 75б). Але ў пісьменнасці гэтага часу такія формы характарызуюцца разнастайнасцю арфаграфічных варыянтаў. Для друкаваных кніг характэрна традыцыйнае напісанне канцавога *-ши*, што было арфаграфічнай нормай яшчэ ў выданнях Ф. Скарыны: *бывши, давши, ехавши, живши, почавши, ставши, ѡтекши* і г. д. У рукапісных жа помніках часта сустракаюцца формы на *-шы* тыпу *взѣвши, видевши, давши, купившы, мевшы, мовившы, почавшы, собравшы, ставшы*. У летапісе Рачынскага такія напісанні ўтвараюць асноўную арфаграфічную норму, у іншых помніках яны ўжываюцца паралельна з традыцыйнымі формамі на *-ши*.

На працягу ўсяго старажытнага перыяду ў пісьменнасці ад дзеясловаў з асновай на зычны ўжываліся дзеепрыслоўі на *-дши*: *шедши, вшедши, вышедши, дошедши, нашедши, пошедши, прішедши; сѣдши, всѣдши, высѣдши, засѣдши, зсѣдши, осѣдши, усѣдши; падши, впадши, нападши, припадши, спадши, упадши; ведши, выведши, приведши; едши, зѣдши, наедшисѣ; накладши, ускладши* і г. д. Аднак у помніках XVII ст. побач з такімі ўтварэннямі адзначаюцца і новыя формы на *-вши* тыпу *вшовши, впавши, довѣвши, евши, знашовши, нашовши,*

привевши, припавши, пришовши і г. д.: Там же и водѣ нашовши, поломень прагненѣ оугасилѣ (Варл., 340); пошовши на пѣщѣ недалеко ѿ места збудовал себе келю (Жыц. св., 876); потомѣ пришовши к собѣ реклѣ дѣхови (Зб. 107, 1116); слѣга ѿн впавши в роспач не хотѣлѣ ехат до домѣ (Зб. 752, 506); ѿный слуга не знашовши ихѣ в вирите, ехалѣ до аѢины (Зб. 82, 3506). Такія канкурыруючыя формы трапляюцца нават у адных і тых жа помніках: ѣпадши прето слѣга кланѣлсѣ емоу (Каліст, 616) — ѣпавши прето товаришѣ его ѿный просилѣ его (там жа). Форм на *-вши* асаблѣва многа ў Евангеллі Каліста 1616 г. і ў Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г.

У некаторых помніках старабеларускай пісьменнасці адзначаюцца і своеасаблѣвыя дзеепрыслоўі прошлага часу, у якіх на месцы суфіксальнага в пасля галоснага асновы пішацца *л*: *взѣлши, вслышалши, ѿбвернулшисѣ, ѿтворилшисѣ, пожалши, пожилши, почалши, смолвилши*. Такія формы трапляюцца пераважна ў Псалтыры XVI ст.: *ѿбвернуулшис потешил ма еси* (71); *длѣ* того вслышалши гсѣ и розгневалсѣ (80); *ѿбобрал двѣда роба своего, взѣлши ѿ стад овец их* (81); *ѿтворилшис землѣ пожерла дафана* (1076). Адзінкавыя прыклады такога тыпу сустракаюцца і ў іншых помніках XVI ст., але яны нідзе не маюць значэння нават другараднай нормы і ўспрымаюцца як апіскі. Існуе некалькі версій тлумачэння такога напісання. Падобныя формы верагодней за ўсѣ тлумачыць як арфаграфічны гіпернармалізм: змяненне ў вымаўленні канцавога *л* у *ў* у формах прошлага часу тыпу *был, дал, писал* при захаванні літары *л* у напісанні выклікала і напісанне *л* у дзеепрыслоўях, дзе таксама вымаўляўся гук *ў*.

У пісьменнасці XVII ст., несумненна, пад царкоўна-славянскім уплывам зноў пачалі пашырацца старажытныя формы дзеепрыслоўяў. Асаблѣва архаічную афарбоўку помнікам надаюць былыя формы мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку тыпу *вземѣ, исцеливѣ, падѣ, поехавѣ, пришедѣ, слышавѣ, шедѣ* і інш.: *исцѣление вземѣ ѿтходит* (Зб. 81, 256); *пришед до новагородка рознеможетсѣ и ѣмре без плодѣ* (Патр. П., 856); *Сіе же слышавѣ великій кнѣз ѣгайло велми возрадовасѣ* (Рост., 876); *ѿн же шед плакашесѣ горко ѣчителѣ своего* (Зб. 752, 266). Аднаўленнем старажытнай моўнай стыхіі можна лічыць і выкарыстанне ў функцыі дзеепрыслоўяў ранейшых дзеепрыметнікаў назоўнага склону

множнага ліку з фармантам *-ше*: мѣжи псковскіе виде-ше его мѣжа честна и разѣмна взяли его себе госпо-даремъ (Патр. П., 88б); его же юдее емше низринѣша з верхѣ црковнаго (Зб. вып., 88б); вси черницы падше по-клонишася флевитанови (Зб. 752, 579).

У цэлым дзеепрыслоўі, як і іншыя формы дзеяслова, выяўляюць усе тыя асноўныя тэндэнцыі, якія характа-рызуюць развіццё мовы ўсёй старабеларускай пісьмен-насці. Традыцыйныя кніжныя дзеепрыметнікі пад уздзе-яннем народна-дыялектнай стыхіі ператварыліся ў ня-зменныя дзеепрыслоўныя формы, якія ў пісьменнасці, поўнасцю адасобіўшыся ад сістэмы дзеепрыметніка, вы-ступаюць у выглядзе самастойнай дзеяслоўнай формы ўжо з пачатку XVI ст.

ИНФИНИТЫУ

У беларускай пісьменнасці XIV—XVIII стст. высту-паюць разнастайныя формы інфінітыва, што тлумачыцца неаднолькавым развіццём іх у народных гаворках і рознай ступенню ўздзеяння на беларускую пісьменнасць іншамовных стыхій. Фактычна ў марфалагічных адносі-нах выяўляюцца тры тыпы інфінітываў, якія атрымалі розную рэалізацыю ў пісьмовых помніках: 1) інфініты-вы з асновай на галосны; 2) інфінітывы з асновай на спалучэнні зычных і 3) інфінітывы з асновай на задне-язычныя *г і к*.

Першы тып інфінітываў быў асабліва распаўсюджа-ны, ён ахопліваў большую колькасць дзеясловаў. У ста-ражытнаарускай мове інфінітывы гэтага тыпу паслядоў-на ўжываліся з фіналлю *-ти*: *говорити, носити, читати*. Аднак канцавы гук *-и* рана адпаў у вымаўленні, і інфі-нітывы без канцавога *-и* трапляюцца ўжо ў помніках XIII ст.

Самыя раннія выпадкі ўжывання інфінітываў на *-ть* адзначаюцца ў беларускіх граматах з пачатку XIV ст.: *ѡнъ шоль с темъ члвкомъ соли вѣситъ* (Гр. 1300); *кто имет тое закладывать* (Гр. 1377); *ѡт кого будеть какаА обида нашему монастырю ино досмотрАт и боронить нам самимъ* (Гр. 1399); *будуть намъ личьбу давать* (Гр. 1487). Зрэдку такія інфінітывы трапляюцца ў летапісах і некаторых рэлігійных помніках: *изыде понамарь ис цркви возыскать члвка* (Чэцця, 149); *николи противоу его не стоятъ* (Увар., 3); *бжье дела а чловѣчии разоум могли се згодить* (Валх., 48б).

Аднак такія прыклады ў гэтых помніках далёкія ад значэння пісьмовай нормы, яны толькі сігналізуюць аб пэўным уздзеянні жывой народнай мовы на пісьмовую мову з яе традыцыйнымі сродкамі. Трэба таксама прымаць пад увагу і той факт, што адпазненне ў інфінітывах канцавога *-и* адбылося толькі ў частцы беларускіх гаворак, а на значным абшары паўднёва-заходняга беларускага дыялекту старажытныя формы інфінітыва захоўваюцца і да нашага часу.

З помнікаў канца XV ст. наяўнасцю вялікай колькасці інфінітываў на *-ть* вылучаецца Вісліцкі статут. Тут побач з традыцыйнымі формамі на *-ти* тыпу *взАти, дати, паствиті, платіті, смотрети, сѣдити* вельмі шырока выкарыстоўваюцца формы новага ўтварэння *бороніть, брать, быть, взАть, вѣрнуть, выкѣпуть, выдать, габать, гонить, дать, держать, ехать, забить, заплатить, иметь, ловить, платить, положить, сѣдить, ховать, шѣкать* і інш.: не смеет веньци брать (22); имеет быть ѿсѣженъ (30); ѿн ее не хочеть выдать (41б); не имет его габать ѿ границу (42б); вшистци в нашей земли имають сѣдить и подвиною держать (10); имаеть вѣпрА ѿдног с правомъ забить (37б); ѿни имѣють ѿповѣдать а любо платить (35); мы сказѣмь Міколаѣ не слѣхать (23).

Інфінітывы на *-ть* Вісліцкага статута ў комплексе з іншымі беларускімі фанетычнымі і граматычнымі рысамі сведчаць аб беларускім паходжанні гэтага помніка, а не ўкраінскім, як гэта часам сцвярджаецца ў працах украінскіх даследчыкаў.

Значэнне варыянтнай нормы інфінітывы на *-ть* маюць у Кнізе караля Казіміра 1482—1491 гг., якая ўваходзіць у склад Літоўскай метрыкі. Тут трапляюцца формы *брать, быть, дать, держать, жадаць, жить, кончыть, меть, слѣхать, чинить* і інш. Інфінітывы на *-ть* зрэдку трапляюцца нават у выданнях Ф. Скарыны: наверхъ единого на место его подавать пити собѣ (КВ, 73б); Не имать быть речено тое (ІС, 64б); Доколь храмать будете на обе стране (ТЦ, 170). Але пануючымі ў Скарыны выступаюць формы на *-ти*, што ўзгадняецца з нормамі тагачаснай царкоўнаславянскай мовы.

Аднак у цэлым ужыванне інфінітываў на *-ть* яшчэ не стала агульнай нормай беларускай пісьменнасці нават у першай палавіне XVI ст. Толькі каля сярэдзіны XVI ст. колькасць інфінітываў на *-ть* значна павялічваецца, што звязана з агульным працэсам дэмакратызацыі літаратурна-пісьмовай мовы і збліжэння яе з жывымі вымаў-

ленчымі нормаі. З помнікаў гэтага часу асабліва выдзяляецца Троя, перакладзеная каля сярэдзіны XVI ст. з чэшскага арыгінала. Тут пануючымі выступаюць формы *бачить, быть, взять, воевать, дать, добыть, дрыжать, забить, зостать, казать, мовить, ѿбронить, подать, познать, радить, стать, стрелять, сховать, оутекать, оутомить* і інш.

Многа інфінітываў гэтага тыпу ў Псалтыры, перакладзеным у сярэдзіне XVI ст. з польскай мовы: *быть, брать, дать, дѣлать, зослать, меть, молить, чинить* і інш. У сувязі з гэтым можна зрабіць заключэнне, што ў некаторых творах старабеларускай пісьменнасці інфінітывы на *-ть* распаўсюджваліся пад уплывам заходнеславянскіх моў, а наяўнасць такіх утварэнняў у беларускіх гаворках садзейнічала лёгкаму замацаванню іх у пісьмовай мове.

Аднак для дзелавой пісьменнасці вытокамі новых форм інфінітыва трэба лічыць непасрэдна жывыя народныя гаворкі. Іменна такое паходжанне маюць інфінітывы ў Кнізе Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг.: *я тыхъ хочѣ за парѣкѣ дать (10); намъ ее постѣпить не хочеть (56); пошоль есми до светое причыстое вечерни слѣхать (53); ѿни почали мовить (53)*. Гэтыя фразы з запісаў непасрэдных удзельнікаў судовых працэсаў вельмі ярка адлюстроўваюць жывую мову свайго часу.

Своеасаблівае выкарыстанне інфінітываў назіраецца ў Катэхізісе С. Буднага 1562 г. У прадмове да гэтага выдання ўжыта многа інфінітываў на *-ть*: *быть, выдать, давать, зачать, множить, обещать, ожидать, пропоминать, ѿрадить*. Але ў асноўным тэксце помніка такіх форм няма зусім, тут адзінымі выступаюць традыцыйныя формы на *-ти*: *дети родителемъ своимъ повинни служити, любить, слухати; надъ тое живити, приодѣвати (676)*. Такое разыходжанне ва ўжыванні інфінітываў можна тлумачыць, відавочна, тым, што прадмова і асноўны тэкст Катэхізіса былі напісаны рознымі асобамі.

Старабеларуская дзелавая пісьменнасць аказалася такой сферай пісьмовай мовы, дзе новыя інфінітывы на *-ть* атрымалі найбольшае распаўсюджанне. Ужо ў рукапісных спісах Статута Вялікага княства Літоўскага 1566 г. новыя інфінітывы выступаюць амаль нароўні са старымі на *-ти*: *боронить — боронити, быть — быти, вчинить — вчинити, дать — дати, меть — мети, мовить — мовити, тратить — тратити, ховать — ховати* і г. д. Многа інфінітываў новага ўтварэння і ў друкаваным Статуце 1588 г.: *маеть се ѿчевисто кожъдый ставит и дасть се по-*

Аднак такія прыклады ў гэтых помніках далёкія ад значэння пісьмовай нормы, яны толькі сігналізуюць аб пэўным уздзеянні жывой народнай мовы на пісьмовую мову з яе традыцыйнымі сродкамі. Трэба таксама прымаць пад увагу і той факт, што адпазненне ў інфінітывах канцавога *-и* адбылося толькі ў частцы беларускіх гаворак, а на значным абшары паўднёва-заходняга беларускага дыялекту старажытныя формы інфінітыва захоўваюцца і да нашага часу.

З помнікаў канца XV ст. наяўнасцю вялікай колькасці інфінітываў на *-ть* вылучаецца Вісліцкі статут. Тут побач з традыцыйнымі формамі на *-ти* тыпу *взАти, дати, наствити, платіті, смотрети, сѣдिति* вельмі шырока выкарыстоўваюцца формы новага ўтварэння *бороніть, брать, быть, взАть, вѣрнуть, выкѣпнть, выдать, габать, гонить, дать, держать, ехать, забить, заплатить, иметь, ловить, платить, положить, сѣдить, ховать, шѣкать* і інш.: не смеетъ веньци брать (22); имеетъ быть ѿсѣженъ (30); ѿн ее не хочеть выдать (41б); не имет его габать ѿ границу (42б); вшистци в нашей земли имають сѣдить и подвиною держать (10); имаеть вѣпрА ѿдног с правомъ забить (37б); ѿни имѣють ѿповѣдать а любо платить (35); мы скажемъ Миколаѣ не слѣхать (23).

Інфінітывы на *-ть* Вісліцкага статута ў комплексе з іншымі беларускімі фанетычнымі і граматычнымі рысамі сведчаць аб беларускім паходжанні гэтага помніка, а не ўкраінскім, як гэта часам сцвярджаецца ў працах украінскіх даследчыкаў.

Значэнне варыянтнай нормы інфінітывы на *-ть* маюць у Кнізе караля Казіміра 1482—1491 гг., якая ўваходзіць у склад Літоўскай метрыкі. Тут трапляюцца формы *брать, быть, дать, держать, жадаць, жить, кончыть, меть, слѣхать, чинить* і інш. Інфінітывы на *-ть* зрэдку трапляюцца нават у выданнях Ф. Скарыны: наверхъ единого на место его подавать пити собѣ (КВ, 73б); Не имать быть речено тое (ІС, 64б); Доколь храмать будете на обе стране (ТЦ, 170). Але пануючымі ў Скарыны выступаюць формы на *-ти*, што ўзгадняецца з нормамі тагачаснай царкоўнаславянскай мовы.

Аднак у цэлым ужыванне інфінітываў на *-ть* яшчэ не стала агульнай нормай беларускай пісьменнасці нават у першай палавіне XVI ст. Толькі каля сярэдзіны XVI ст. колькасць інфінітываў на *-ть* значна павялічваецца, што звязана з агульным працэсам дэмакратызацыі літаратурна-пісьмовай мовы і збліжэння яе з жывымі вымаў-

тычна не маюць інфінітываў на *-ть*, у іх пануючымі выступаюць старыя традыцыйныя формы. Гэта з'явілася вынікам царкоўнаславянізацыі мовы беларускай пісьменнасці, што наступіла ў пачатку XVII ст. Інфінітываў новага ўтварэння няма, напрыклад, у Евангеллі Каліста 1616 г., у Казанні пахавальным М. Смятрыцкага 1620 г., у Бяседах Макарыя 1627 г. і г. д. У гэтых помніках паслядоўна захоўваюцца традыцыйныя інфінітывы на *-ти*: што за трѣдностъ дшѣ оупокорити, себе самог зневажити, в скромности роскохатисѦ, терпливость заховати, нѣкого не осѣжати, нѣкого не обмовлѦти, ближнихъ любити, и тымъ подобных и иных цнѡтъ постерегати (Каліст, 30); нелза окѣ без свѣтлости глѦдѣти, без языка мовити, безъ оушью слѣхати, без ногъ ходити, а без рѣкъ робити (Мак., 23).

Ужыванне інфінітываў на *-ть* у рукапісных помніках другой палавіны XVI — першай палавіны XVII ст. прайшло такія ж стадыі, як і ў друкаваных кнігах. Іх вельмі мала ў летапісах, мова якіх у параўнанні з іншымі жанрамі больш трывала захоўвала традыцыі пісьменнасці папярэдніх эпох. Крыху часцей яны ўжываюцца ў перакладных свецкіх аповесцях — Аповесці аб Трыстане, Аповесці аб Баве, Гісторыі аб Атыле, Александрыі, Хроніцы польскай і Хранографе XVII ст. З другога боку, іх зусім мала ў беларускіх апрацоўках хронік М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага.

Канцылярская кніга Льва Сапегі 1596—1598 гг., якая ўваходзіць у склад Літоўскай метрыкі, служыць узорам дзелавой пісьменнасці, дзе інфінітывы на *-ть* маюць значэнне асноўнай нормы. Вельмі распаўсюджаны такія формы ў рэлігійных рукапісных помніках XVII ст.— Бібліі, у зборніках гамілетычных і агіяграфічных твораў № 81, 82, 255 і 752: 8же болшей злого чинить не будѣ (Біблія, 350); Лукіана шукати и поимать казалъ (Зб. 81, 32); самъ себе збавить, а мене згубить хочешъ (Зб. 82, 392б); ближнего яко себе самого потреба миловать (Зб. 255, 98); все тое терпеть хочу (Зб. 752, 13б).

Аднак вывучэнне фактычнага матэрыялу паказвае, што ў цэлым інфінітывы на *-ти* былі асноўнай нормай старабеларускай пісьменнасці, а іх адпаведнікі на *-ть* займалі другараднае месца. Падтрымцы ў пісьменнасці традыцыйных форм на *-ти* садзейнічала, несумненна, існаванне іх у паўднёва-заходніх беларускіх гаворках, дзе яны захоўваюцца да нашага часу.

Апошняя друкаваная кніга на старабеларускай мо-

писать и шиховать гетманѸ нашомѸ (46); горломъ предъсе за то маеть быть каранъ (23); ѿт права не маемъ ничего пересудѸ брать (114); рыбъ з ставѸ кѸ потребе и живности своей можетъ ловить (295).

Евангелле В. Цяпінскага, выдадзенае каля 1580 г., з'яўляецца, па сутнасці, першай друкаванай рэлігійнай кнігай, дзе шырокае адлюстраванне атрымалі новыя інфінітывы на *-ть*: *быть, взАть, выгнать, галовать, дать, женитьсе, забить, збудовать, зватьсе, згоршить, змиловатьсе, искать, меть, мовить, остатъ, очистить, пить, показать, просить, свезать, слухать, спытать, стоАть, хоронитьсе* і інш.: нехай не ворочаетъсе назадъ взАть одежь своихъ (34); почаль петръ мовить ему (58); могу розрушить цѣрковъ божью и за три дни збудовать ее (39). У гэтым помніку шырока ўжываюцца зваротныя інфінітывы тыпу *гнездитьсе, датьсе, женитьсе, зватьсе, змешатьсе, змиловатьсе, поститьсе, хоронитьсе* і інш. У інфінітывах гэтага тыпу праявілася тэндэнцыя да фанетычнага напісання, як у выпадках хотАчомѸ судитца с тобою (7); А ꙗ мовлю вамъ не противитца лихомѸ (там жа). Інфінітывы такога афармлення зрэдку трапляюцца і ў некаторых іншых пазнейшых помніках, але яны нідзе не атрымалі значэння нормы.

Палемічны твор Апісанне і абарона сабора рускага берасцейскага 1597 г. з'яўляецца адной з друкаваных кніг, дзе формы на *-ть* выступаюць як асноўная норма, а ўтварэнні на *-ти* маюць значэнне другараднай, варыянтнай нормы. Яўная перавага ў гэтым помніку новых форм выразна відаць з наступных прыкладаў: Если то грехъ незгодные еднать, милость христиАнскѸю спойвать, покой костела и церкви хрыстовы ѸмоцнАть, и дѸшамъ до спасеньА помагать (106); его то самого ѸрАдъ есть ѿкидать и радить, карать и потверъжать, становить, свезать и розвезать (32). Такі ж характар маюць формы на *-ть* і ў Уніі 1595 г., якая друкавалася ў той жа друкарні братоў Мамонічаў.

З друкаваных кніг XVII ст. наяўнасцю інфінітываў на *-ть* вылучаюцца Навука аб сямі тайнах царкоўных і Лямант у света ўбогіх 1620 г. Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе 1637 г. з'яўляецца апошняй старабеларускай друкаванай кнігай, дзе інфінітывы на *-ть* яшчэ нярэдка: розмовѸ зо мною мѣть замышлАешъ (96); Казаль ихъ без милости битъ (1976); иншѸю дорогѸ вынайдовать почаль (3386); еще мало попраковать потреба (351).

Іншыя беларускія друкаваныя кнігі XVII ст. прак-

ўтварэння ранейшага паўустаўнага пісьма ў скарапіснае. Адпаведна гэтай агульнай тэндэнцыі ў пісьменнасці павялічваецца і колькасць інфінітываў з вынасным т. Такія формы інфінітываў трапляюцца нават у друкаваных кнігах канца XVI ст. У Статуце Вялікага княства Літоўскага 1588 г. адзначаюцца інфінітывы быт (193), верыт (155), докладат (196), заплатит (367), зложит (196), напісат (177), псоват (70), справоват (372), тратит (256) і інш.

З ліку старабеларускіх друкаваных кніг асабліва вялікай колькасцю такіх інфінітываў вылучаецца Апісанне і абарона сабора рускага берасцейскага 1597 г., дзе звычайнымі выступаюць формы быт, брат, верыт, вадит, друкават, жаловатсе, заседат, зватсе, искат, карат, кѣпит, мет, пилноват, псоват, складат, слухат, ъстат, ъчинит, хотет і інш.

Аднак у далейшым ужыванне інфінітываў з вынасным т у друкаваных кнігах пайшло на спад, што тлумачыцца, відаць, складанасцю набору. Аб гэтым сведчыць і рэдкае ўжыванне вынасных літар у іншых граматычных формах.

У супрацьлегласць гэтаму ў рукапісных помніках XVII ст. колькасць інфінітываў з вынасным т няўхільна павялічваецца, што знаходзіцца ў адпаведнасці з агульнай эвалюцыяй скарапіснага пісьма. Асабліва многа інфінітываў з вынасным т у такіх помніках XVII ст., як Кароткае апісанне хронікі польскай, Біблія, беларускія апрацоўкі хронік М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага, зборнікі № 81, 82, 107, 255, 752 і інш.: не могли священницы стоѣт и служит передъ мглою (Біблія, 417); по морѣ се возит, будоват и ѿрат вамъ заборонено (Алекс. XVII, 346); дал ему моць пит з золота, и ходит в шарлатѣ, и носит кнафель золотый (Кн. Мак., 62); лѣпей на войнѣ ѡмерет анижли в неволи мешкат (Бельск., 217); зараз без вѣсти казала их кнѣном своим и боѿром стинат, мордоват, колот, бит, сѣчѣ и забиват (Стрыйк., 441); иных живых в землю казал загребат, стинат, палит, топит, пилами перетират, ѿчи выймоват (там жа, 484); которие з вѣзена вышедши почали робит, сѣят, ѿрат, копат и господарством живности набыват (там жа, 614); козал з шат здет ее, козал велми бит се розками (Зб. 752, 233).

У рукапісах XVII ст. вынасное т у формах інфінітываў большасці выпадкаў належыць чытаць як -ть. Такое меркаванне пацвярджаецца прыкладамі, калі ў тэкстах

побач адзначаюцца інфінітывы і на -т, і на -ть: его мѣл мѣть за прійтєлѣ и потреб ему додат (Кн. Мак., 51б); шѣкал его поймат и забить (там жа, 62); почали собѣ живност квалтом брать, людем кривды чинит (Хр. польск., 16); слезы з очѣ вылила, а перестать плакат не могла (Зб. 752, 51б).

У помніках канца XVI і першай палавіны XVII ст. паралельна з разгледжанымі вышэй тыпамі інфінітываў сустракаецца яшчэ адзін варыянт — інфінітывы на -тѣ: *бытѣ, мѣтѣ, мовитѣ, стоѣтѣ, терпетѣ, умеретѣ, шукатѣ* і інш. У друкаваных кнігах канца XVI ст., якія выдаваліся друкарняй братоў Мамонічаў, літары *ѣ* і *ь* вельмі часта ставяцца адна замест другой у канцы слоў розных граматычных катэгорый. Так, у Статуце Вялікага княства Літоўскага 1588 г. звычайнымі з'яўляюцца напісанні тыпу *волень (=воленѣ), гатѣ (=гатѣ), денѣ (=день), досытѣ (=досытѣ), ѡбывателѣ (=ѡбыватель), частѣ (=часть)*; у Апісанні і абароне сабора рускага берасцейскага 1597 г. — *костель (=костелѣ), панѣ (=панѣ), тѣтѣ (=тѣтѣ), ѣчителѣ (=ѣчитель)* і г. д.

Пры такіх арфаграфічных асаблівасцях помнікаў нельга бачыць у напісанні інфінітываў з канцавым *-ѣ* якую-небудзь спецыфічную марфалагічную рысу, нягледзячы на тое, што інфінітываў такога афармлення тут вельмі многа: *бытѣ, бѣрытѣ, взѣтѣ, выѣбитѣ, выдаватѣ, готоватѣ, датѣ, знатѣ, крѣшитѣ, метѣ, мовитѣ, множитѣ, нищитѣ, ѡтказатѣ, ѡстрытѣ, позволитѣ, радитѣ, розвезатѣ, слатѣ, строитѣ, топтатѣ, ѣдатѣ, ѣмретѣ* і інш. Некаторыя з такіх інфінітываў знешне супадаюць з іншымі асабовымі формамі адпаведных дзеясловаў, але іх граматычнае значэнне выразна вызначаецца кантэкстам: *тотѣ дель маеть бытѣ чыненѣ тымѣ порѣ дкомѣ* (ст. 1588, 366); *не ленимосе мовитѣ ѣсопшымѣ ратункѣ додатѣ* (Унія, 16); *король его млсть водлѣгѣ жеданѣ его милости позволитѣ рачилѣ* (Бер. саб., 7б); *ѡборону спольное помочи датѣ ѡѣерѣютѣ* (там жа, 14б).

У гэтых помніках маюць месца выпадкі паралельнага ўжывання інфінітываў на *-ть* і *-тѣ* у адных і тых жа сказах: *ѣ вашей вымовки и задаванѣ ѣмею розвезатѣ и рострыгнѣтѣ* (Бер. саб., 42б); *лепей ѣпорѣного минѣтѣ, нишлѣ его противѣ себе ѡстрытѣ* (там жа, 27).

Інфінітывы такога афармлення трапляюцца і ў некаторых пазнейшых друкаваных кнігах. Асабліва многа іх у Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г., дзе пашыраны формы *бытѣ, вѣдатѣ, выкоренитѣ, выховатѣ, доказатѣ,*

даковатъ, зостатъ, зрозѣмѣтъ, любитъ, мешкатъ, назватъ, ѡтдатъ, пойматъ, провадитъ, роздаватъ, скаратъ, оучитъ, шѣкатъ і г. д.: не хочемъ бытъ зволочеными (153); его назадъ хотѣли провадитъ (280); завше подданые до ѡбычаев пановъ своихъ прихилАютъсА, и тое любить и пріймовать звыкли, в чом пана своего кохаючогосА видАт (307); вси скарбы свои на оубогіе роздаватъ почаль (308б).

Інфінітывы на -тъ сустракаюцца і ў некаторых рукапісных творах XVII ст.: хотят тебе емѢ подать (Лет., 28б); до добрыхъ речей хочѣтъ се зноситъ (Барк., 149б); той его казал водою ѡкреститъ (Бельск., 241); не можемъ того мовитъ (Выкл., 100—100б). У такіх рукапісных творах, як і ў друкаваных кнігах, напісанне ѣ замест ь мае месца і ў іншых катэгорыях слоў, напрыклад у Хроніцы М. Бельскага: боѣзнѣ, жизнѣ, кораблѣ, мыслѣ, смертѣ. З рукапісных помнікаў XVII ст. асабліва вялікай колькасцю інфінітываў на -тъ вылучаецца Зборнік № 82.

Нарэшце, у некаторых друкаваных кнігах XVII ст.— перш за ўсё ў Гісторыі аб Варлааме і Іаасафе 1637 г. і Дзідаскаліі 1653 г.— адзначаюцца інфінітывы, дзе пасля канцавога т ставіцца значок ^s: тое быт^s не может^s (Варл., 83б); в той речі тобѣ хочѣ быт^s послушный (там жа, 303б); тѣло покармомъ треба было посилит^s (там жа, 344—344б); прагнеть хто достат^s наѣки (Дзід., прадм.).

Асабліва вялікай стракатасцю інфінітываў вылучаецца Гісторыя аб Варлааме і Іаасафе. Тут без якіх-небудзь відавочных заканамернасцей ужываюцца ўсе разгледжаныя вышэй тыпы інфінітываў: на -ти (быти, вѣдати, мовити, ходити, шѣкати), на -ть (бить, быть, вѣдать, знать, мѣть, оуробить), на -т (быт, дат, мовит), на -тъ (бытъ, вѣдатъ, любитъ, мѣтъ, шѣкатъ) і на -т^s (быт^s, знат^s, посилит^s).

У гэтай кнізе, мова якой наогул з'яўляецца адным з лепшых узораў старабеларускай пісьменнасці, скандэнсаваны характэрныя для XVII стагоддзя асноўныя тэндэнцыі развіцця пісьмовай мовы. Народная аснова помніка дапаўнялася шматлікімі новымі рысамі, спантаннымі сродкамі, што не знаходзілі непасрэднай адпаведнасці ў народнай мове і складаюць адметную асаблівасць літаратурнай мовы.

Больш устойлівымі ў гісторыі беларускай пісьменнасці аказаліся інфінітывы з асновай на зычны. У колькасных адносінах інфінітываў гэтага тыпу значна менш у параўнанні з інфінітывамі на галосны. Найбольш час-

та ў помніках выступаюць формы *блюсти, вести, внести, впасти, вывести, выкрасти, вынести, выповѣсти, вычести, грести, грызти, довести, ести, занести, засѣти, зѣсти, злѣзти, знести, класти, клести, красти, лезти, мерти, нести, отвести, пасти, погрести, поднести, померти, пожерти, понести, привести, принести, рости, сѣсти, спасти, стерти, зкрасти, зпасти, чести* і інш.

Матэрыял помнікаў паказвае, што ўжыванне літары *и* ў інфінітывах з асновай на зычны было асноўнай нормай старабеларускай пісьменнасці. Зусім натуральным з'яўляецца ўжыванне такіх інфінітываў у ранніх беларускіх помніках: *полочаном блюсти рижанина оу полоцку* (Гр. 1407); *тажеи было ей тогда животь вести* (Пак. Хр., 14); *они хотели и его погрести* (там жа, 15); *вельль библию чести* (Валх., 90б).

Далейшы лёс інфінітываў гэтага тыпу аказаўся ў прамой залежнасці ад месца націску, які ў адных формах падаў на канчатак, у другіх — на аснову. Для меркаванняў аб месцы націску багаты матэрыял даюць акцэнтаваныя друкаваныя кнігі канца XVI ст. і пазнейшыя. Тут, з аднаго боку, зафіксаваны формы *вестѣ, внесѣ, занесѣ, знесѣ, нестѣ, отвесѣ, поднесѣ, принесѣ, привесѣ*, з другога — *впасти, вывести, выкрасти, выповѣсти, класти, пасти, сѣсти, оукрасти*.

Цяжка меркаваць, у якой меры абазначаныя ў такіх інфінітывах націскі адпавядалі жывому вымаўленню. Несумненным застаецца факт, што тэндэнцыя да скарачэння форм за кошт ненаціскных гукаў распаўсюдзілася і на інфінітывы з асновай на зычны. У помніках пачынаючы з сярэдзіны XVI ст. усё часцей трапляюцца формы *весть, впасть, выдерть, вывести, выкрасть, есть, занеть, запать, звесть, знесь, зѣсь, класть, ѿсесь, ѿнесь, пересеть, погреть, поднесь, посѣсь, привесь, рость, спась, оупась*. Агульная колькасць іх невялікая, і амаль усе яны трапляюцца ў позніх помніках: *пресладовци его мели оупась* (Пс. XVI, 27б); *до нее се привесь не хочѣть* (Бер. саб., 11б); *его грифове могли поднесь на высокост* (Алекс. XVII, 42б); *з ним мѣль звесть битву* (Кн. Мак., 63); *не могли пересеть ѿного хлѣба и медѣ перепит* (Хр. польск., 5); *ты теперь хочеш посѣсь землю его* (Біблія, 27б); *сѣровый живот мел весть* (Зб. 255, 160); *пророковали ему чарамн кгрецкое царство ѿсесь* (Зб. 752, 62б); *казал его привесь* (Зб. 82, 4б).

У гэтых жа помніках амаль усе такія інфінітывы ўжываюцца і з вынасам над радком канцавога *-ст*: *вест,*

впасть, вывест, выкрасть, вынести, ест, засест, класть, красть, погрест, поднест, покласть, понест, привест, принест, спаст, спасть. У колькасных адносінах яны амаль супадаюць з інфінітывамі без вынасу над радком канцавога ст і адзначаюцца ў помніках тых жа жанраў: не доп'сстит оупасть (Пс. XVI, 1276); На хор'гви казалъ класть ѿрла за гербъ (Царств., 77); крол теды казал ѿф'р до божницы накласть (Бельск., 156); в'бра з ними спасть м'бла (Зб. 752, 442); в кухни на братию ест варила (Зб. 82, 18).

У такіх напісаннях несумненна адлюстраваяўся польскі ўплыў.

Нарэшце, як было ўжо адзначана раней, асобны тып утвараюць інфінітывы з асновай на заднеязычныя г, к. Помнікі старажытнарускай мовы інфінітывы гэтага тыпу фіксуюць толькі з фармантам *-чи*: *беречи, волочи, жечи, лечи, печи, речи, стеречи, течи* і г. д.

У ранніх беларускіх помніках з прыкметным царкоўнаславянскім уплывам яшчэ трапляюцца інфінітывы стараславянскага афармлення на *-щи* тыпу *извещи, изр'щи, мощи, пос'щи, рещи, стрещи*: повел'л ст'и никола людем пос'щи др'во (Чэцця, 88б); нын' не буду мощи ести тых' потрав' (Скар. КЮ, 19).

Інфінітывы на *-чи* дзейсловаў на заднеязычны з'яўляюцца пануючымі ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці пазнейшага часу. У помніках асабліва часта ўжываюцца формы *б'чи* (з вытворнымі *заб'чи, поб'чи, розб'чиста, оуб'чи*), *волочи* (*выволочи, заволочи, зволочи*), *жечи* (*зажечи, зжечи, нажечи*), *лечи* (*облечи, подлечи*), *мочи* (*перемочи*), *оболочи, печи, помочи* (*вспомочи, допомочи*), *речи, с'чи* (*выс'чи, ѿтс'чи*), *стеречи* (*стеречисА, ѿстеречи, постеречи, оустеречи, оустеречисА*), *течи* (*8течи, 8течисе*), *толчи*.

Інфінітывы такой структуры адзначаюцца ў дзелавых і рэлігійных помніках з XIV ст., калі наогул выкарыстанне сродкаў царкоўнаславянскай мовы яшчэ было звычайным: кн'Ажо тебе было тое ѿбиды постеречи (Гр. 1300); полочаном стеречи немечьских купцев' какъ своА брата (Гр. 1405); повел'л дв'ма свечами гор'щи ми жечи под пазоусе его (Чэцця, 32б); оуз'вше іосепа вел'ли его стеречи (Пак. Хр., 34); книги ѿриеновы исжечи хотели (Валх., 82б).

Інфінітывы на *-чи* з'яўляюцца пануючымі і ў беларускіх помніках XVII ст., нягледзячы на тое, што ў гэты перыяд мова беларускай пісьменнасці ўступіла ў стадыю рэцаркоўнаславянізацыі: б'нтовницы м'сили до церкви

8течи (Бельск., 215); хотѣл ѡблечи мѣсто краков (Хр. польск., 116); не могли его перемочи (Біблія, 491); на розлАне крви бѣчи имѣ не допѣскаймо (Каліст, 1096—110); могѣтъ ѡдинѣ дрѣгого вспомочи (Мак., 20); што жѣ оуже иншого можешь речи (Варл., 294); росказаны мо-его стеречи не бѣдѣт (Пс. XVII, 89); ѡзык ее выволочи и ѣрѣзати казал (Зб. 752, 86); тиран казал их твари бичми сѣчи (Зб. 82, 326).

У сувязі з фанетызацыяй правапісу беларускай пісьменнасці, што пачалася з сярэдзіны XVI ст., у многіх помніках інфінітыўны фармант *-чи* сталі пісаць у выглядзе *-чы*. Такое напісанне асабліва характэрна для статутаў 1566 і 1588 гг., Аповесці аб Трыстане, Гісторыі аб Бавае, зборнікаў № 82, 255 і 752 і інш.: воевода маець тог с пилностію стерэчы (Ст. 1566, II, 21); ему не могу помочы (Трыстан, 13); велель бово ѡгонь скласти и ее жечы (Бава, 83); быле бы ѡт волковъ ѣбечы (Унія, 2); бѣчы до пѣстынниковъ хрстиѡнских позволиль (Зб. 81, 134).

У формах на *-чи* канцавое *-и*, як і ў інфінітывах з асновай на галосны, страцілася ў частцы беларускіх гаворак, і гэты працэс таксама адлюстраваны ў помніках. Такія ўтварэнні маюць значэнне варыянтнай нормы ўжо ў Вісліцкім статуте канца XV ст.: умель своего местца стереч (106); петрѣ имаець то присѣчь свои раны (196); имаець оутечь до сѣди (336). Аднак у помніках XVI ст. інфінітывы на *-чѣ* усё яшчэ рэдкія: мѣсилѣ з домѣ своего втечь (КВЗС, 135); велел бы емѣ побечь борзо (Арыст., 336); его англи стереч боудоут (Пс. XVI, 93).

Затое ў помніках XVII ст. такія інфінітывы трапляюцца параўнальна часта, хоць у колькасных адносінах яны і ўступаюць сваім адпаведнікам на *-чи*: радит князю своему з города збечь (Лет., 286); его ѡбѣцаль стеречь и боронит (Біблія, 33); сына ѣбрат и ѡстрич и до себе привести казал (Бельск., 3736); имѣ того допомочь ѡбецовал (Хр. польск., 176); старалися ѡк бы томѣ забеч (Жыц. св., 1106); мечми их поколот и сеч казал (Зб. 752, 331).

Інфінітывы з асновай на заднеязычны ў беларускай народна-дыялектнай мове зазналі і іншыя змены. Пад уздзеяннем форм цяперашняга часу ў частцы беларускіх гаворак пачалі аднаўляцца гукі *г* і *к* у інфінітывах, прычым у паўднёвых гаворках фармант *-чи* змяніўся на *-ти* пад уздзеяннем фарманта *-ти* іншых інфінітываў. Помнікі старабеларускай пісьменнасці адлюстроўваюць

і гэты працэс: *взрадуется* *яко* *моцныи* *волот* *бегчи* *дорогѣ* (Пс. XVI, 21); *покою* *и* *тихости* *межи* *розрозне-*
ными *в* *вѣрѣ* *особливе* *стерегчи* *бѣдемо* (Дыяр., 1696);
мают *пнове* *братіа* *вси* *сполнѣ* *запомогчи* *ведлѣгъ* *ба-*
ченьа *и* *достаткѣ* *своего* (Ст. бр., 15); *во* *одной* *печи*
бѣдѣт *пекти* *хлѣбѣ* (Біблія, 176); *мене* *не* *могъ* *лѣпше*
считит *и* *въ* *потцѣвъшю* *сѣкню* *оболокти* (Зб. 81, 92).

Разгледжаныя формы *яскрава* *адлюстроўваюць*
агульную *эвалюцыю* *інфінітываў* *у* *старабеларускай*
пісьменнасці. Яны паказваюць, што *афармленне* *інфіні-*
тываў *залежала* *ад* *ступені* *ўздзеяння* *на* *пісьменнасць*
розных *плыней*: *царкоўнаславянскай*, *народна-дыялект-*
най *і* *польскай*. У сваю чаргу *інтэнсіўнасць* *гэтых* *факта-*
раў *вызначалася* *культурнай* *і* *ідэалагічнай* *арыентацы-*
яй *аўтараў* *і* *перапісчыкаў*.

ПРЫСЛОЎЕ

Старабеларуская пісьменнасць адлюстроўвае той этап у развіцці прыслоўяў беларускай мовы, калі яны цалкам аформіліся ў самастойны лексіка-граматычны тып, страціўшы марфалагічныя рысы тых часцін мовы, на базе якіх утвараліся, сталі незмяняльнымі і набылі сталую сінтаксічную функцыю акалічнасці. Сістэму старабеларускага прыслоўя найлепш уявіць, разгледзеўшы яго словаўтваральныя тыпы, прадстаўленыя ў помніках пісьменнасці.

Адзайменнікавыя прыслоўі

У помніках старабеларускай пісьменнасці ўжывалася вялікая колькасць прыслоўяў, якія былі ўтвораны ад старажытных займеннікаў *кѣи* (*кыи*), *и* (*йь*), *инѣ*, *овѣ*, *сь*, *онѣ*, *тѣ*, *вьсь* у розныя часы гісторыі нашай мовы. Найбольш даўнія з іх ужо ў старабеларускі перыяд успрымаюцца як невытворныя, першасныя. Толькі спецыяльны аналіз дазваляе выдзеліць у іх займеннікавую аснову і суфікс, які надаваў утворанаму слову тое ці іншае значэнне. Такімі суфіксамі былі *-де*, *-амо(-амѣ)*, *-уды(-уда, -уду, -уде)*, *-гды(-гда, -где)*, *-ако(-акѣ)*, *-ль(-ли, -лѣ)*.

Першыя тры суфіксы *-де*, *-амо*, *-уды*, далучаючыся да названых вышэй займеннікаў, утваралі прыслоўі са значэннем месца або напрамку.

З суфіксам *-де* ў помніках старабеларускай пісьменнасці ўжываліся наступныя прыслоўі месца: *где(ж)*, *игде(же)*, *иде(же)*, *кде*, *кгде*, *гдесь*, *где инде(й)*, *где(ж)* *кольве(кѣ)*, *гдель кольве(кѣ)*, *гдень кольве*, *ледва где*, *кое где*, *неде*, *негде(сь)*, *нигде*, *никгде*, *нигде инде(й)*, *инде(й)*, *индей где*, *овде*, *онде*, *зде*, *здесе(-ся)*, *изде*, *сезде*, *везде* (*ввезде*, *увезде*), *виендзе*.

Адноснае і пыталнае прыслоўе *где*, якое цалкам адпавядае сучаснаму *дзе* (у функцыі акалічнасці і злучаль-

нага слова), са значэннем месца шырока ўжывалася побач з першапачатковым *кде* ўжо ў старажытнарускі перыяд і амаль безраздзельна пануе ў старабеларускі перыяд, прытым у помніках усіх жапраў: могѹть понти проч гдѣ коли комѹ любо (Вісл., 26б); на оное мѣсто гдѣ души были (Будны, 132); там же ѹ олтара рѹского где слѹжилъ римлянинъ (Барк., 151б); але гдѣжъ оное подѣнемъ (Гарм., 187); дѣти не крещеныА где бѹдѹтъ мешкали по страшном сѣде? (Зб. вып., 7б).

Побач з асноўным значэннем месца гэта прыслоўе ў некаторых помніках ужывалася і са значэннем напрамку (*куды?*): коли мы сами где своею головою потѹгнемъ тогды ѹнъ с нами тамъ маеть поити (ККК, 145б, 1487); гдѣ ми ты ѹзвелиш тамъ ѹ хочу поехати (Трыст., 7); розно где хто могль ѹтекали (Стрыйк., 534б); идите з бгом где хочете (Дыяр., 149б); а неслъ самъ где ѹн казал (Зб. 82, 5).

Фанетычна-графічны варыянт *кгде*, які адлюстроўвае існаванне гэтага прыслоўя таксама з выбухным *г*, сустракаецца толькі ў асобных помніках юрыдычнага характару і ў Дзённіку Ф. Еўлашоўскага: а за вину кгдѣ бы узяти шесть воловъ, тую брали тридцать (Вісл., 6); а оного дей подданого... не ведати забили або кгде его подели (АВК, XXI, 245, 1556); и казалѹм се вест до кнышина кгдем ледве с тое горючки выходил (Еўл., 12). Як перадачу выбухнога *г*, а не як захоўванне старажытнай традыцыі можна разглядаць і варыянт *кде*, які ўжываецца ў двух помніках з відавочнымі прыкметамі польскага ўплыву — у Зборніку XV ст. і Тройі: прішол коу ероузалеѹ на гороу калваріе кде потом крстоус оукрижованъ был (Валх., 49б); притѹгнули к берегѹ кде ахилес и телѹс юж были выступили (Троя, 5). У той жа час у летапісах магла мець месца і традыцыя: в тот ѹстровъ кдѣ ннѣ каменское мѣсто лежитъ (Супр., 82).

Тоеснае па значэнню з *где*, але ўтворанае ад займенніка *и* прыслоўе *иде(же)* ужываецца выключна ў помніках з відавочным уплывам царкоўнаславянскай мовы: смотрѣте се мѣсто идеже положенъ был (Чэцця, 327б); ес коло зодеиское и идеже соут ві...звѣзды (Неба, 63б); не повѣненъ посщати, на произволеніе, идеже Бгъ произволить (Зб. вып., 60). А ў Катэхізісе С. Буднага гэта прыслоўе сустракаем у цытатах або пераказах іншых рэлігійных крыніц: гдѣ... повѣдѣлъ, идѣже бо еста дваи

или триє събрани въ имѣ мое, ту есмь посрѣдѣ их (Будны, 156).

Прыслоўе *игде(же)*, якое часам ужываецца ў помніках рэлігійнага зместу, з'яўляецца вынікам кантамінацыі старажытнага *иде* з тагачасным жывым *где*: вышоль ко человеку на место игдеже бѣ кладезь (Скар. КБ, 426).

У спалучэнні з часціцай *-сь* прыслоўе *где* станавілася неазначальным: римскихъ папезѣвъ ѿвечки ѿ пастырахъ своихъ гдесъ тые слова написали (Апакр., 1126); приведши ему на мысль невесту ѿдну, которѣю гдесъ видѣл такъ его... распалил (Пролаг, 5146). Яно таксама ішло ў пісьменнасць з гутарковай мовы, аб чым сведчыць даволі частае ўжыванне ў юрыдычных актах: пан Андрус... гдесъ по купецтвах... своих отехал, теперь в Могелеве немаш (ИЮМ, ХХХ, 145, 1577); тая Ульяна... нетъ ведома, гдесъ з Меньска утекла (АВК, ХХХVI, 152, 1582); его немашъ, якобы мель змерзнути гдѣсь за Чернеевичами (АВК, ХVIII, 342, 1645). Значэнне неазначальнасці прыдавала прыслоўю *где* і прыстаўка *не*: а такъ негдѣ сільныи оубогъ преогль (Вісл., 13).

Разнавіднасцю неазначальных прыслоўяў былі складаныя прыслоўі з другой часткай *кольве* і *кольвекъ* — *гдекольве*, *гдекольвекъ*, *гдежкольвекъ* (у значэнні *дзе ні*, *дзе-б ні*, *дзе-небудзь*). Ужываліся яны ў помніках з відавочнымі прыкметамі польскага ўплыву: естли бы жидове гдѣ собѣ выбрали, у шкѣле, або гдѣкольвекъ, тамъ мають сужоны быти (АЗР, I, 25, 1388); хто до Вильня, ал(ь)бо где кольве, уставичѣне овъсовъ не возять (КПД, 553, 1557); где бо кольвекъ бѣдетъ трѣпъ, тамъ зберутьсе орлы (Цяп., 34); бы былъ митрополить до синодовыхъ справъ гдежъколвекъ пристѣповал (Апакр., 86); и гдеколвек имя его было писано там сгладили (Бельск., 238); и на всѣкои маетности его лежакои и рѣхомои гдежколвекъ бѣдѣчои всказали (ККС, 154, 1615); ѿвес свѣтъ, гдеколвек люди живѣт (Зб. 82, 10).

У перакладзеных з польскай мовы помніках зрэдку ўжываліся прыслоўі і з часціцай *леда* (сучаснае *абы*): передъ збѣдованем домѣ бжог чинили ѿфѣри жидове леда где (Бельск., 58); а зараз леда где до болота пришедши рыбы ловил (Стрыйк., 514).

З дапамогай прыстаўкі *ни* ад *где* ўтваралася прыслоўе з адмоўным значэннем. Яно шырока ўжывалася ў помніках усіх жанраў: емѣж не пріганено нігдѣ на сѣд (Вісл., 266); моавлѣнка... нігде не ѿходила (Скар. КР, 4); ѿ... нігдѣ не мамъ весела (Трыст., 86); выправоват не

смѣл нигдѣ (Стрыйк., 547); хмуры нигде не видати было (Дыяр., 1785).

У старабеларускай пісьменнасці шырока ўжывалася старажытнае прыслоўе *инде*, утворанае з дапамогай суфікса *-де* ад займенніка *инъ*. Яно мела значэнне 'у іншым месцы, дзе-небудзь': *имеетъ сѣды сѣдити оу кракове... а бѣдетъ инде сѣдит тогды* (Вісл., 136); *единый тамъ иный инѣде падаше мертвъ* (Скар. ПБ, 28); *где бы того хорого не зостано инѣде искати его не повиненъ* (Ст. 1588, 155); *што бы уже трѣпов мертвых не было палено инде толко там* (Стрыйк., 3286); *хреститѣне... крилисѣ по домах, вкупѣ се тут и инде* (Зб. 82, 32). Верагодна, пад уплывам польскай мовы гэта прыслоўе ўжывалася і ў форме *индей* (польск. *indziej*), таму што сустракаецца яно ў помніках, дзе польскі ўплыў адзначаецца і па іншых з'явах: *и кгда бы былъ ваша милость у ономъ панстве своимъ... а не инѣдей* (КПД, 34, 1538); *в мѣстахъ кр его млсти и инѣдей* (Апакр., 208); *помарло... сила людеи по трою инѣей вѣспол* (Еўл., 41). У помніках таго ж характару таксама шырока ўжываліся і састаўныя неазначальныя прыслоўі з *инде(й)* — *где инде(й)*, *инде(й) где*, *нигде инде(й)*.

Магчыма, уплывам польскай мовы падтрымлівалася ўжыванне ў беларускіх помніках XVI—XVII стст. старажытнага прыслоўя *овѣде* ('на іншым месцы', 'дзе-небудзь'): *В. м. панове... шафаровъ панскихъ овѣ въ часъ рачѣте росказати прислати* (АЗР, III, 174, 1574); *еднакъ же ижъ овѣ в жадной книзѣ греческой тогосмы знайти не могли* (Апакр., 188); *прошѣ зас повѣж ми намилшій, ѣакъ овѣдъ пришолес* (Варл., 343).

Прыслоўе ж *онѣде* з такім жа значэннем, што і *овѣде*, больш звязана з старой пісьмовай традыцыяй: *да здѣ мало потерпѣмъ а онѣдъ в вѣки радоватисѣ боудемъ* (Чэцця, 296); *и тои сказить вси народы тые пред вами помалу ту и онде* (Скар. ДЗ, 20); *его кролевъская милость рачыль тое оказыванье и пописъ помѣкнути далей онѣде ажъ лете* (КПД, 215, 1551).

Ад агульнарускага перыяду дайшло і даволі часта ўжывалася ў помніках беларускай пісьменнасці прыслоўе *зде*. Яно абазначала канкрэтнае неаддаленае месца. Звычайным яно з'яўляецца ў летапісах: *а здѣ братъ четверьтыи... Новгородок держаль* (Супр., 82). Трапляецца яно часам і ў юрыдычных дакументах больш ранняга часу: *пони семо здѣ князь* (Гр. 1300); *почали митрополити жити на Москвѣ, а здѣ церковь Кіевская мит-*

рополья скудѣла (АЗР, 1, 37, 1415). Даволі часта сустракаецца ў помніках рэлігійнага характару, асабліва ў такіх, дзе ўплыў старажытных (царкоўнаславянскіх) пісьмовых традыцый відавочны: тамъ оу греческой земли молиласѦ а здѣ нас помиловала (Чэцця, 46б); апль здѣ пишетъ (Будны, прадм., 3); длѦ такіхъ зась причинъ сіѦ кары Іереемъ даютсѦ не належитъ здѣ изѦвлѦти (Зб. вып., 62). Нават у нерэлігійных помніках ужыванне прыслоўя *зде* звязана з старымі пісьмовымі традыцыямі: егда: гды, когда, коли... повѣстителнѣ же и пыталелнѣ вѣмѣсто когда приемлетсѦ, ѡкоже и зде зриши (Бяр., 40).

Варыянтамі *зде* ў помніках таго ж характару выступалі *здесе, здеся, сезде, сесде*: еси писаль до насъ же здесе твоѦ брата Ѧпали в наши рѣки (ККК, 107, 1482); пану... габарю и инымъ, хто потомъ будетъ здеся (Гр. Казимира 1488); не поиду но сезде оумру (Скар. ТЦ, 126); реистръ... третии здесѦ до насъ принести велели (КВС, 468, 1552); бѣдѣчи мне сезде в рогачеве (ККС, 1546, 1615).

У Бібліі Скарыны і Катэхізісе С. Буднага сустракаецца яшчэ і форма *изде*: и рече валаамъ ко валаку Ѧделаи ми изде седмъ требищъ (Скар. КЛ, 50); И сѣ гласъ к нему глѦ, что изде чиниши имѦ (Скар. ТЦ, 1726); мусить таковъ каран быти издѣ на симъ свѣте (Будны, 36).

У помніках агульнарускага перыяду побач з прыслоўем *зде* ў тым жа значэнні ўжывалася таксама старажытнае прыслоўе *ту*, утворанае ад давальнага склону ўказальнага займенніка *тѣ*: а где кому годно ту тѦжетсѦ поручник (Гр. Ізясл. 1264); а тоу были на суде со мною (Гр. 1283); и иныхъ людии товаръ былъ ту (Гр. 1300). У шэрагу помнікаў старабеларускага перыяду, і перш за ўсё ў помніках, якія захоўвалі сувязь з старой пісьмовай традыцыяй або царкоўнаславянскай, прыслоўе *ту* (*тужѣ*) працягвала ўжывацца: пакъ ли быхмо имъ не воротили на той день, яко ту написано (АЗР, 1, 22, 1388); и сѣимѣтсѣ на вельи... и тоу перевезѣтсѣ рат (Віл., 442); и напоили ег... и ѡбночовали тѣ (Арыст., 227). У некаторых дзелавах помніках XVI—XVII стст., у Апакрысісе, а таксама ў Дзённіку Ф. Еўлашоўскага прыслоўе *ту* ўжывалася, трэба думаць, пад уплывам польскай мовы, дзе яно было жывой з'явай: [Богъ] мнѣ грѣшному чоловѣкови ту на тымъ мизерномъ свѣтѣ... милостивымъ быти рачиль (АСД, 1, 5, 1507); тые слова дѣсписовы...

здадо ми сА т8 цале выписати (Апакр., 96); приходи до тэи ту невясты (Еўл., 5).

Але асноўным у старабеларускіх помніках сярод прыслоўяў, якія абазначалі канкрэтнае неаддаленае месца адпаведна пытанню *дзе?*, было прыслоўе *тутъ*. Яно ўжывалася ў большасці помнікаў усіх жанраў. Нормай яно з'яўляецца ў дзелавых помніках: кде смолвАть тутъ будеть судъ (АЗР, I, 1, 1340); абы вжо тут тым статутом новым судили (Ст. 1566, 5б); тые помененые и т8т вписаные... порАдки... ствержаемъ (Ст. бр., 20б); у рознага характару рэлігійных творах: плачте со мною оуси которыи тоут есте (Жыц. Ал., 99); есть мѣсто тут близко (Біблія, 47); такъже сА и т8тъ тепер придало, шалѣеть продъ (Каліст, II., 264б); а тут што тут ловиш (Зб. 82, 15); у палемічнай літаратуры: изъ ѿного еремеА которыи т8тъ был чак8ю взАли есте потех8 (Бер. саб., 56); нехаи тутъ ѿкаж8тъ м8дрость свою (Унія, 38б); у арыгінальных і перакладных летапісах: выше Ковна двѣ мили и тоут воиска перевезлисА (Крас., 159); тут же подле ворот б8дет стоѣти (Барк., 165); ѿ своем на тыи тут мѣстца принесеню... знамена zostали (Стрыйк., 424б); у перакладных аповесцях: и тоут александръ гѡд мешкаль въ индии (Алекс. XV, 2); Тут же стрѣтили его (Мам., 176).

У шэрагу помнікаў, відаць, пад уплывам польскай мовы прыслоўе *тутъ* ужывалася таксама са значэннем напрамку (адпаведна пытанню *куды?*): с тобою поидоу до рима... и ѿпАт се тоут наверноу (Пак. Хр., 24); пришоль т8тъ до имения королевое ее мсти ѿболецьки (КВЗС, 67б, 1533).

Выступала прыслоўе *тутъ* і ў іншых варыянтах (*туто*, *тута*, *тутаки*), сярод якіх на частаце больш ужывальным было *туто* і адзінкавымі выпадкамі прадстаўлены астатнія: божею силою тоуто не мало избито бысть рати (Віл., 44б); крол тентран туто лежи (Троя, 9б); што пры нимъ сидятъ да крутятъ много тута гетакихъ есть (Мял., 317); zde: т8т, т8таки, обещне (Бяр., 50).

Прыслоўе *тутъ* разам з варыянтамі (*туто*, *тута*, *тутаки*) уяўляла сабой жывую народную стыхію. Гэта добра відаць на тых помніках, дзе аўтар свядома рабіў выбар моўных сродкаў. Так, у Евангеллі В. Цяпінскага царкоўнаславянскае прыслоўе *ту* паслядоўна перакладаецца *тутъ*: и глагола 8ченикомъ, сидите ту — и мовиль 8ченикомъ, сидите тутъ (38). А. Філіповіч у сваім Дыярышы ва ўласнай мове ўжывае толькі *тутъ*, а ў цыта-

тах — *ту*: *обачмыж* тут в костель рымскомъ старшого поведают быти папежа (166); ведлѡгъ наѡки еуглскои: где два або три собрани во имя мое *ту* аз посреѡдъ ихъ есмь (166б).

Паралельнае ўжыванне двухъ ці трохъ вышэй адзначаныхъ сінанімічныхъ прыслоўяў характэрна многім помнікам старабеларускай пісьменнасці. Перавага таго ці іншага прыслоўя характарызуе індывідуальны стыль аўтара або перакладчыка твора, яго адносіны да традыцыйныхъ і народныхъ сродкаў. Так, Увараўскаму спісу летапісу ўласціва ўжыванне прыслоўя *ту* ў якасці асноўнага і радзей — *зде*, *тутъ*, *туто*; у спісе Рачынскіхъ, Быхаўца і ў Хроніцы М. Бельскага асноўнымъ выступае прыслоўе *тутъ*, а факультатыўнымъ з'яўляецца *ту* і зусім адсутнічае *зде*; у Чэці 1489 г. раўнапраўнымі выступаюць *зде* і *тутъ*, а радзей — *ту*; у Бібліі Ф. Скарыны і Катэхізісе С. Буднага часцей ужываюцца старажытныя прыслоўі *зде* і *ту*, а радзей — народныя *тутъ* і *туто*, *тута*; у тэкстахъ Статутаў (1566 і 1588 гг.) ужываецца толькі *тутъ*, хаця ў прадмове да Статута 1588 г. сустракаецца і *ту*, але гэта паланізм.

У старабеларускіх помніках розныхъ жанраў працягвала ўжывацца ўнаследаванае ад ранейшага перыяду азначальнае прыслоўе *везде*, якое ўтварылася з дапамогай суфікса *-де* ад азначальнага займенніка *вѡсь*: добра намъ ему хотѡти и его земли, *вездѡ*, гдѡ бы ни было (АЗР, I, 63, 1449); богъ *везде* естъ (Будны, 181); *волно* *будеть*... шкодника *своего* *везде* имати (Ст. 1566, 546); *порозсылавши* *вездѡ* и *собрали*... *без* *личбы* *воиска* (Тр. гіст., 69); *абы* *сес* *лист* *нашѡ* *везде* пѡбликованѡ был *конечно* (ККС, 178, 1617). Варыянтамі *везде*, але менш ужывальнымі выступалі *увезде*, *ввезде*, *ѡвезде*: *тотѡ* *слѡга* *албо* *челадѡникѡ* *ѡвезде* *доброволне* *пропѡщанѡ* *будеть* (Ст., 1588, 506); *злость* и *неправость* *ѡвезде* *ѡбѡфитѡеть* (Унія, 44); *абы* *есте* *сес* *нашѡ* *листь*... *въезде* *в* *местахъ*... *прыбывати* *велели* (КЛС, 136).

Адначасова з *везде* ў тым жа значэнні, але крыху часцей ужывалася таксама старажытнае прыслоўе *всюды*, утворанае ад *весь* з дапамогай суфікса *-уды*: *гсь* *на* *смерть* *з* *ратоуша* *всюды*... *тѡгнен* (Пак. Хр., 96); *листы*... *всюды* *мають* *быти* *касованы* (АВК, VIII, 409, 1574); *чехове* *воевали* *всюды* *в* *великои* *польщи* (Хр. польск., 66); *тепер* *тут* *страж* *всюды* *великаа* (Дыяр., 151); *Бгѡ* *всюды* *естъ* (Зб. вып., 98б). Варыянты гэтага прыслоўя

з суфіксамі *-уду* і *-уда* сустракаюцца значна радзей, прычым у помніках, якія непасрэдна звязаны з царкоўна-славянскай пісьмовай традыцыяй: *михаил и гаврилъ всюдоу на службе бжїен* (Чэцця, 77б); *домъ пакъ внутри велить выстругати всюда вооколо* (Скар. КЛ, 29), а ў Катэхізісе С. Буднага прыслоўе *всюду* ўжыта толькі ў цытаце: *врази твои... обнимуть тА всюду, и разбиють тА* (Будны, 93б).

Тое, што абодва прыслоўі (*везде* і *всюды*) ужываліся ў беларускіх помніках на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, пры нязначнай колькаснай перавазе апошняга, гаворыць аб тым, што яны абодва мелі сувязь не столькі з традыцыяй, колькі з гутарковай мовай і, магчыма, у некаторай ступені адлюстравалі прыналежнасць да таго ці іншага дыялекту аўтара або перакладчыка твора.

На фоне разгледжаных прыслоўяў зусім адзінокім выглядае польскі іх адпаведнік *вшендзе* ў помніку палавіны XVII ст.: *то имѣ ... мы... вшендзе ег паном прекладати бѣдемъ* (Выкл., 4б).

Прыслоўі, утвораныя з дапамогай суфікса *-уды* (*-уду, -уда, -уде*) ад займеннікаў *къи, съ, тѣ*, мелі значэнне напрамку, спалучанае з семантыкай займенніка: *куды* (*куду, куда, куде*) — пытална-адноснае, *сюды* (*сюду, сюда, сюде*) — указальнае (на блізкі аб'ект) і *туды* (*туду, туда, туде*) — указальнае (на аддалены аб'ект). Асноўным варыянтам у старабеларускі перыяд былі прыслоўі з суфіксам *-уды*: *и ꙗ тѣды звозилъ хоромы свои* (КСД, 20, 1510); *и ѿт обличА твоего кѣды побегѣ* (Пс. XVI, 134б); *и король почал до нее ходити ночью куды собе хоженъе был ѣчинилъ с полацу ажъ до дому ее* (Рач., 44); *шли... вниз куды вода несла* (Еўл., 31); *какъ ѿкрѣтнѣй тотъ... свѣт с людьми сА ѿбходит сюды и тѣды ихъ пересажаючи* (Варл., 121б); *землю перед нами вказѣет, кѣды маем поити* (Алекс. 1697, 56).

Другім па частаце ўжывання быў варыянт з суфіксам *-уда*, які шырока ўжываўся ў агульнаарускі перыяд. У старабеларускіх помніках ён да некаторай ступені ўжываўся па традыцыі, а часткова быў звязан з жывымі гаворкамі: *оузѣт ему свои товаръ куда хочет ехат* (Гр. 1407); *где коли емоу повелить и ѿн тоуда кочюеть* (Увар., 104); *Выйди сюда, нешляхетнику, на дворъ* (АВК, XVII, 432, 1561); *а онъ рекль, принесѣте мнѣ ихъ сюда* (Каліст, II, 43б). У некаторых помніках абодва варыянты ўжываліся адначасова, хоць колькасна пераважае першы.

Да такіх належаць і помнікі XV ст., і помнікі позняга перыяду (канца XVII ст.): хто ваю прельстіль. оставити тоут ваю и сюда прийти (Чэцця, 12б); і языкъ твои... сюды говорить (там жа, 355); принесите ми ихъ сюды (Цяп., 20); приведите ми его сюда (Цяп., 23б); не мает онъ от мене скритися, и стечи кѣда (Алекс. 1697, 25); землю... вказѣет, кѣды маем поити (Алекс. 1697, 56).

Прыслоўі з суфіксамі *-уду* і *-уде*, якія былі ўласцівы царкоўнаславянскай мове, ужыты толькі ў двух біблейскіх тэкстах, прытым у такіх, дзе асноўным варыянтам з'яўляецца *-уды*: и опнеш притворъ опонами и куде до него входАть (Скар. КІ, 75); и розстѣпилисА воды сюдѣ и сюдѣ (Хран., 320б).

З суфіксам *-уды* ўжывалася ў помніках старабеларускай пісьменнасці прыслоўе *инуды*, у значэнні 'у іншым месцы', 'у іншае месца': таа река оучинит себе инѣды берег (Вісл., 10б); если инуды посмотриш нижъ мнѣ трыщану межы плеч (Трыст., 47б); если бы река квалтомъ инѣды пошла, тогды старое речыщо маеть быти предсе границою (Ст. 1588, 367).

У прыставачных утварэннях ад гэтых прыслоўяў адзначаныя варыянты суфіксаў ужываліся ў залежнасці ад прыстаўкі. У прыслоўях з прыстаўкай *не-* (значэнне неазначальнасці) і з прыстаўкай *ни-* (адмоўнае значэнне) зрэдку ўжываецца суфікс *-уда* (Чэцця, Скар.) і эпизадычна *-уде* (Скар.): творѣх што вжо поидет нѣкѣда от селе (Чэцця, 320б); не выходил былъ никѣда з домѣ (Скар. КБ, 82); и никуде не отхожаху с того места (Скар. ЛК, 24б). Але асноўнай выступае форма на *-уды*: нѣкоуды бѣдет намъ отпрѣтисА дѣль своих (Чэцця, 293б); а ты не ходи никуды з двора (Трыст., 21б). У прыслоўях жа з прыстаўкай *от-*(*од-*) зрэдку выступае форма на *-уда* і *-уды*: ршанеж... ѣдаша град. и оттѣда понде къ градѣ витебскѣ (Віл., 450); и оттоуды мистръ Лифланьски прииде (Акад., 144), эпизадычна — *-уде*: и навративсА оттуде если сен възАль оба волы (Скар. ТЦ, 173). Часцей ужываецца форма на *-уду*: и оттѣдѣ поидѣт къ градѣ рши (Віл., 450); отвсюду собереть вас гсдѣ (Скар. ДЗ, 57б); сивило повѣдан ми откѣдѣ еси тоу (Сівіла, 3); и по неволи отсюдѣ выити не можешъ (Алекс. 1697, 86б). Як відаць з прыведзеных прыкладаў, адзначаныя формы прыслоўяў ужываліся ў асноўным у помніках, на мове якіх відавочны царкоўнаславянскі ўплыў.

У асноўнай жа масе помнікаў з гэтым самым значэннем выступаюць прыставачныя прыслоўі іншай суфік-

сацыі (-ле, -ль, -ли, -ля) з двума тыпамі займеннікавых асноў. Першы тып быў з галоснымі *o* і *e* — *от(од)коле* (-ль, -ля), *от(од)вселе* (-ль, -ля), *от(од)селе* (-ль, -ля), *от(од)толе* (-ль, -ля), а другі — з галосным *у(ю)*: *от(од)куле* (-ль, -ля), *от(од)всюль* (*отусюль*), *отсюле* (-ль, -ля), *от(од)туле* (-ль, -ля). Гэтыя прыслоўі ў старабеларускі перыяд выступалі пераважна са значэннем месца, значна радзей — з часавым значэннем. Ужыванне адзначаных варыянтаў асноў і суфіксаў у помніках старабеларускай пісьменнасці дае вельмі стракатую карціну, адлюстроўваючы трывалае захаванне ў пісьменнасці традыцыйных (агульнарускіх і царкоўнаславянскіх) моўных сродкаў, з аднаго боку, і шырокае пранікненне ў яе жывых народных — з другога. У гэтым тыпе прыслоўяў размежаванне традыцыйных і народных элементаў ішло не столькі па варыянтах суфіксаў, колькі па тыпах асноў, хаця пэўная залежнасць частаты спалучэння таго ці іншага варыянта суфікса з тым ці другім тыпам асновы праяўляецца. Так, прыслоўі ад першага тыпу асноў (з *o*, *e*) утвараліся прыкладна аднолькава часта і з суфіксам *-ле*, і з суфіксам *-ль* (пры нязначнай перавазе першага), і радзей — з суфіксам *-ля*. Пры другім тыпе асноў з *у(ю)* відавочная перавага суфікса *-ль* перад *-ле* і зусім нязначная колькасць прыслоўяў з суфіксам *-ля*, а прыслоўе *отвсюль* (*отусюль*) не мае зусім паралельных варыянтаў *отвсюле(-ля)*, *отусюле(-ля)*. Прыслоўі першага тыпу, з аднаго боку, з'явіліся працягам агульнарускіх традыцый. Гэта перш за ўсё адносіцца да дзелавак і летапісных помнікаў ранейшага перыяду: *отъколе даль млыи богъ ѿ рѣки стефанѿ ... отъчинѿ* (ККК, 111, 1482); *какъ бы им его оттоль высадити* (Віл., 437б); *какъ оттоль з лѣкъ вышъли* (КВЗС, 90, 1539). А з другога боку, гэты тып прыслоўяў мог ужывацца і пад уплывам царкоўнаславянскай пісьменнасці, асабліва ў помніках палемічнай літаратуры: *вверженъ будетъ въ темницу и не выйдеть оттоль* (Пыт., 56); *отколь то тут пришла надежда моя* (Дыяр., 151). А прыслоўі з галосным *у(ю)* у аснове адлюстроўвалі жывую гутарковую стыхію, але размежавання гэтых тыпаў па жанрах пісьменнасці не наглядаецца. Больш архаічны тып можна сустрэць у помніках, прыбліжаных да жывой народнай мовы, такіх, як Статут 1588 г. або Статут брацтва 1651 г.: *не могъ се оттоль боръздо звернѣти* (Ст. 1588, 188); *гроши... откол бы мало много пришло, мает писарь... до скринки вложити* (Ст. бр., 22б). А тып,

які адлюстроўваў жывую з'яву, мог ужывацца ў архаіза-
ваных помніках: *откоуле се миѣ блгсвенѣе принесѣ еси*
(Чэця, 155б), не чюА собѣ помочи ни *откѣла* (Акад.,
136). Многім помнікам уласціва адначасовае ўжыванне
тых і другіх форм, прычым пачынаючы з ранняга перыя-
ду (XIV ст.) і канчаючы познімі помнікамі (другая па-
лавіна XVII ст.): а *от троковъ... оттула оунизъ по нем-
ну... а оттола алижъ до шатеевъ* (Гр. 1387); *маеть ехати*
до земли своее откул естъ (Ст. 1566, 32б); *мает ехати до*
... поветѣ отколе родомъ (там жа, 86б); и *отселе почнѣ*
(Зб. 82, 1б); до которого *сѣ отвсюль люди [звыкли]...*
прибегати (там жа, 297б); *помѣтаи откула еси вщаль*
и *откуль вышоль* (там жа, 309); жадное подоизрене
слушне *оттоле зрости* нікому не може (там жа, 437).

Аналагічнае становішча ў старабеларускай пісьмен-
насці займалі і прыслоўі з прыстаўкамі *до-* і *по-*: *доко-*
ле(-ль, -ля) і *докуле(-ль, -ля)*, *доселе(-ль, -ля)* і *досюль*
(-ля), *дотоле(-ль, -ля)* і *дотуле(-ль, -ля)*, *поколе(-ль, -ля)*
і *покуле(-ль, -ля)*, *потоле(-ль, -ля)* і *потуле(-ль)*. Адроз-
ненне было толькі ў сёмантыцы. Калі прыслоўі з прыстаў-
кай *от-* у асноўным ужываліся са значэннем месца (рэдка
са значэннем часу), то гэтыя, наадварот, у асноўным мелі
часовае значэнне і толькі зрэдку ўжываліся для абзна-
чэння месца: *абы дети не бралі дѣлници от оца докѣл*
дрѣгѣю жонѣ поимет (Вісл., 28); *опѣкалникъ... не можетъ*
дѣдичства продат ани граничит доколь дѣти приидѣтъ
лѣт до розмѣ (там жа, 35); *видель же еси дотолѣ, поки...*
(Скар. ДЛ, 8б); *даже дотѣле похожати бѣдеши и не по-*
идеши далѣи (Скар. ІК, 45б); *потѣль того мыта имѣ*
позволити маемъ, поки... (Ст. 1588, 43); *с права отходи-*
ти не мають, потоль ажъ се... росправит (там жа, 328).

Поўным сінонімам да *покуль(-ле, -ля)*, але з крыху
большай частатой выступала ў помніках старабеларус-
кай пісьменнасці прыслоўе *поки*. Яно магло ўжывацца ў
ролі акалічнасці: *а покиж маешъ тых бѣдъ во простотѣ*
твоей терпѣти (Біблія, 80); *а покиж того злого бѣдет*
(Дыяр., 166). Аднак у асноўным яно выступала ў ролі
злучальнага слова ў часавых даданых сказах. Прыслоўе
поки, будучы таксама старажытным па паходжанні, у
старабеларускі перыяд уяўляла сабой дыялектную раз-
навіднасць *покуль(-ле, -ля)*, хаця відавочнага размежа-
вання іх па помніках не назіраецца, і значна павялічва-
ла долю беларускіх народных сродкаў у параўнанні з
традыцыйнымі. Тыповым для многіх помнікаў з'яўляец-
ца ўжыванне і *покуль(-ле, -ля)* і *поки* адначасова: и

далей по немънѣ поки их входы... покѣль ихъ въходы (ККК, 1482, 126б); мудрость ... не опѣстила его покулеж бы не принесла ему жезла црства (Скар. ПБ, 15б); и насытимъсѣ жадостию плоти поки не будетъ день (Скар. ПС, 14).

У радзе помнікаў канца XVI і XVII ст. у тым жа значэнні і побач з *отголь(-ле, -ля)*, *оттуль(-ле, -ля)*, але значна радзей за іх пад уплывам польскай мовы ўжываліся складаныя прыслоўі — калькі *оттамтоль(-ле, -ля)*, *оттамтуле*, *оттультамъ*: римскае дэховенство *оттамътуле* выгналь (Бер. саб., 40); и выгнаныи *оттѣле* до дому се вернѣль (там жа, 42б); жебы зас *оттоль* до ликованьѣ... не браль прычины (Апакр., 102); вынесите то *отътул* (Зб. 255, 25б); *отцы* светые волно *оттултам* выпустил (там жа, 300б); абы напотом цесари *оттамтоль* стых костей не взѣли (Зб. 82, 34б).

З польскага прыслоўя таксама скалькаваны *с(з)тамтоль(-ля)*, *с(з)тамтуль(-ля)*, якія зрэдку сустракаюцца галоўным чынам у актавай пісьменнасці канца XVI—XVII ст.: тогды прыехавши *стамътол*... повинен будет усправедливитсе (АВК, ХХХІХ, 265, 1579); набрали *зтамтоль* сребра и золота (Біблія, 470); будучы онъ... въ дому... Бабътысты, *стамътуль* до господы своеѣ... ехаль (АВК, ХХ, 257, 1619). У параўнанні з адзначанымі калькамі іх польская мадэль у беларускіх помніках XVII ст. прадстаўлена толькі адзінкавымі выпадкамі: *который то священникъ стамтондъ отъ отца владыки ушедши до замку... тамъ мешкаль* (АЮЗР, II, 11, 1601).

Пад уплывам адпаведных прыслоўяў польскай мовы аўтары беларускіх помнікаў часам утваралі прыслоўі з часціцай *кольвекъ*: абы жидове, *отколь кол(ь)векъ* пріездчаючи, инъде въ месте Виленском... мешканья не мели (КПД, 516, 1568); пойдѣ за тобою, куды *кольвекъ* пойдѣшь (Цяп., 10б); и кгда таковыи приходень *откѣль* *кольвекъ* до которого места... приидеть (Ст. 1588, 507).

З трох беспрыставачных сінонімаў-прыслоўяў *коли*, *когда* і *кеды* ў помніках старабеларускай пісьменнасці яўна пераважае *коли*. У незначальным значэнні (сучаснае *калі-небудзь*) яно ўжываецца ў большасці помнікаў розных жанраў, уключаючы і рэлігійныя, з самага раняга перыяду: вѣдомо чинимъ каждому доброму, кто *коли* на сесь листь позрить (АЗР, I, 22, 1383); где *коли* емоу повелить и он тоуда кочюеть (Увар., 104); и где *коли* иметь его розбиваетъ его (Цяп., 55б). Значна радзей *коли* выступала з адносным значэннем: а не вѣда-

ешь што жь тис коли пригодит (Алекс. XV, 26); и ні есьті імъ [не] было коли (Цяп., 51). Ужывалася *коли* і ў якасці пыталнага прыслоўя: а колижъ то у нixъ бывало (Мял., 317); что есть крещеніе, от кого, и коли оустановленное (Зб. вып., 66).

Прыслоўе *когда* ўжывалася ў асноўным у помніках, якія былі цясней звязаны са старой пісьмовай традыцыяй: поидете ли когда на воину противу врагомъ вашимъ (Скар. ДЗ, 416); вѣси ли когда дитѣ тое народитисѣ масть (Сівіла, 3). Радзей — у помніках, напісаных параўнальна чыстай старабеларускай мовай: не покажетъ... абы хс гь до стого петра тые власне слова когда мѣль мовити (Апакр., 966); писарь... повинен всегда... мѣти с собою каламарь и папѣръ а если бы когда не мѣль (Ст. бр., 226).

Паланізм *кеды* сустракаецца выключна рэдка, прычым у актавых матэрыялах: далісьмы и записалисьмы... дворъ мой Барсуковскій и зо всимъ тым... што кеды на нас шло (АСД, II, 6, 1506).

З неазначальным значэннем ужываліся і прыслоўі, вытворныя ад разгледжаных: *неколи*, *некогда*, *некеды* (*некедысь*) і *некгда* (*негда*, *некды*, *некгдась*). Яны таксама прадстаўлялі розныя стыхіі ў старой беларускай літаратурнай мове — жывую, народную, традыцыйную і польскі ўплыў. Суадносіны ў колькасным ужыванні першых трох прыслоўяў у беларускіх помніках аналагічныя з адпаведнымі невытворнымі. Першае месца належыць прыслоўю *неколи*. Яно, як і *коли*, прадстаўляла жывую мову і ўжывалася ў многіх помніках розных жанраў: а неколи таѣ каплица двое двери мѣла (Валх., 58); рекли братѣ до него: нѣколи царем нашим будешъ (Біблія, 83). Нярэдка прыслоўе *неколи* ўскладнялася часціцай *-сь*: посмеѣлис... иж нѣколис гидовалъ есми отцов ихъ (Зб. 262, 24).

Унаследаванае ад старажытнай пары прыслоўе *некогда* ўжывалася ў невялікім коле помнікаў: таково мис оуверило некогда соущоу томоу славному гдрю (Увар., 102); да некогда прельщены ѣчинили бы есте собѣ кумира (Будны, 106); на рѣках возмѣт тѣ да некогда преткнеши ѿ камен ноги твоѣя (Дыяр., 174). У некаторых помніках ужываюцца абодва гэтыя прыслоўі з перавагай таго ці іншага. Так, у Чэці пераважае *неколи*, а ў Катэхізісе С. Буднага — *некогда*.

Суадноснае з *кеды* прыслоўе *некеды* (*некедысь*) су-

стракаецца таксама выключна рэдка: мстечисе за шбе-
шене некедыс отца его (Еўл., 42).

Іншую карціну распаўсюджанасці мела запазычанае
з польскай мовы прыслоўе *некгда* (*негда, некды, нек-
гдась*). Па агульнай колькасці ўжывання яно мала ўсту-
пае прыслоўю *неколи* (*неколись*). Кола помнікаў, дзе яно
прымяняецца, таксама вялікае і разнастайнае ў жанра-
вых адносінах, адсутнічаюць у ім, бадай, толькі непера-
кладныя летапісы: *церковъ Восточная... нѣкгдась, черезъ
часъ долгій, въ неякой рѣзности и въ расколѣ вѣры...
хвѣялася* (АЗР, I, 56, 1443), а і некгда на бга гнѣвае-
мысА (Пак. Хр., 6); в чомъ некгда шближене бывало
добрамъ столѢ нашего а некгда тежъ и шлАхтичови (Ст.
1588, 117); яко нѣкгда добротливою своею причиною...
то зѣєднала (Карп., 27). У некаторых помніках ужыва-
юцца адначасова два з адзначаных прыслоўяў, як, на-
прыклад, у кнігах Ф. Скарыны *некогда* і *негда*: тии то
сѣть ихъ же есмо некогда в посмеху имели (ПБ, 76);
видѣши того его же негда записалисА знати (там жа,
19); у Катэхізісе С. Буднага *некогда* (пераважае) і *не-
коли*: да некогда прельщены шчинили бы есте собѣ ку-
мира (Будны, 106); пророки ачь неколи проклинають и
злоречѣть (там жа, 20).

Аналагічна было і з ужываннем другой групы вытвор-
ных прыслоўяў — *николи, никогда, никгда* (*нигда, ник-
ды*), якія мелі адмоўнае значэнне.

Прыслоўе *никогда* сустракаецца ў невялікай групе
помнікаў, якія мелі сувязь са старой пісьмовай трады-
цыяй, прычым ужываліся яны там адначасова з жывым
беларускім прыслоўем *николи*: гсь же никогдаж не
шоставлѣть своих рабѣ (Чэцця, 246б); всѣк члвкъ... не
погибнетъ николиж (там жа, 268б); никогда не швѣнетъ
мудрость (Скар. ПБ, 96); возмутъ... шловицу шт стада
ею же николи не возили (Скар. ДЗ, 41).

У асноўнай масе помнікаў выступаюць два пры-
слоўі — *николи* і *никгда* (*нигда, никды*). Першае з'яў-
лялася элементам жывой мовы і колькасна пераважала
ў цэлым у старабеларускай пісьменнасці. Яно непадзель-
на пануе ў неперакладных летапісах: николи противоу
емоу нѣ стоѣти (Віл., 441); имъ гсдѣ бгъ... николи не
помогъ (Барк., 145). Пераважае ў дзелавой пісьменнас-
ці: Не хочемъ такожъ николи отпустити ихъ (АЗР, I, 26,
1389); буду судити... роков николи не шмешкиваючи (Ст.
1566, 41б); тагѣ констытѣцыѣ... николи моцы не мела

(ККСС, 227, 1618). Ужываецца ў многіх перакладных рэлігійных кананічных і некананічных творах, у творах палемічнай літаратуры, у свецкіх перакладных аповесцях і інш.: а га николи не оубоюсе (Пак. Хр., 5б); единому слову николи никто досыть не 8чинилъ (Будны, 104б); церков 8мылитъ се николи не можетъ (Бер. саб., 48); николи на грѣхъ не мела зезволит (Біблія, 33); много роскошных речии перед наши 8чи приходят, 8 которых вы николи ничего не вѣдаете (Алекс., 35).

Пачынаючы з XIV ст. у дзелавую беларускую пісьменнасць пачало пранікаць польскае прыслоўе *никгды*: и тежъ возрѣвъ есми знаменитую службу намъ, никгды неомѣшканую... дали есмо ему село новое (РПП, 327, 1392). Затым асабліва ў другой палавіне XVI і ў XVII ст., яно стала канкурыраваць з *николи* не толькі ў дзелавой пісьменнасці, але і ў многіх помніках іншых жанраў. У радзе помнікаў абодва гэтыя прыслоўі ўжываліся адначасова, дзе з перавагай *николи* (Вісл., Ст. 1588, Апакр., Варл., Зб. 107, Зб. 255, Алекс. 1697), а дзе з перавагай *никгды*, *нигды*, *никды* (Троя, Зб. 261, Бельск., Стрыйк.): Лихва жидовская не имѣтъ нигды насыщенія (Вісл., 13); тотъ францикъ... николи ему не упоминался (там жа, 8—9); таковых именеи ...мы гсдрѣ николи 8тдавати не маемъ (Ст. 1588, 6); и насъ за границѣ корунную никгды не тегнути жаднымъ 8бычаемъ (там жа, 68); чога... никгды ничим нарѣшати не хѣчемо (Апакр., 29б); и такіе речі признали, котѣрыхъ николи жаденъ греческой релѣи члкѣ не признавал (там жа, 44б); и тот сосѣдец нигды водою не 8мывается (Зб. 107, 107); николис так не спраѣют (там жа, 114б). А ў некаторых перакладных (Хр. польск., Выкл., Пс. XVII) і нават арыгінальных беларускіх творах (Еўл., Пыт., Карп., Ст. бр.) адзінай нормай з'яўляецца *никгды* (*нигды*, *никды*): але се он никгды до того не знал (Еўл., 45); розлѣчитисѣ з ними никгды не хотѣли (Карп., 23).

У тым самым коле помнікаў, што і адзначаныя паланізмы, сустракаецца і гібрыднае прыслоўе, дзе першай часткай выступае беларускае прыслоўе *коли*, а другой — запазычаная з польскай мовы часціца *кольвек* (*кольве*): што... 8т того панства нашего коликолвекъ впрошоно ку коруне... направити 8бецумъ (Ст. 1566, 28).

Старажытныя адзайменнікавыя прыслоўі *тогда*, *всегда*, *иногда*, *иногда*, *оногда*, *оногда*, *овогда*, *овогда*, як і разгледжанае раней *когда* (*кгда*), мелі часовае значэнне. У агульнаарускі перыяд суфіксы *-гды* і

-гда былі прыналежнасцю розных дыялектаў. Прыслоўі на -гда характэрны тым гаворкам, на базе якіх складвалася беларуская літаратурная мова, таму з самага пачатку ў беларускай пісьменнасці пры наяўнасці іншых варыянтаў асноўным выступае варыянт з суфіксам -гда.

Ад займенніка *тѣ* з дапамогай гэтых суфіксаў утварыліся прыслоўі *тогда* і *тогда*. Храналагічныя рамкі ўжывання гэтых прыслоўяў супадаюць. Абодва яны дайшлі ад старажытнарускага часу і ўжываліся да канца XVII ст., але першае з іх прадстаўлена ў абсалютнай большасці помнікаў розных жанраў, прычым у значнай частцы іх выступае ў якасці адзінай нормы, у тым ліку ў большасці дзелавых (статуты і акты), у некаторых помніках рэлігійнай літаратуры (Пак. Хр., Жыц. Алякс., Пс. XVI, Цяп.), у перакладных аповесцях (Трыст., Бава), у некаторых летапісах (Рач., Крас.), у некаторых творах палемічнай літаратуры (Бер. саб., Пыт.): андrei саковичъ вжо былъ тогда вмеръ (ККК, 1386, 1485); а колижъ вжды наболшей люду... бываетъ, есми не тогда (Пыт., 81). У радзе помнікаў *тогда* выступае ў якасці асноўнай нормы ў адносінах да *тогда*, як у Вісліцкім статуте, у некаторых спісах летапісу (Увар., Бых.), у Катэхізісе С. Буднага, у Александрыі 1697 г., а ў некаторых — у якасці раўнапраўнай нормы (Чэця 1489, Арыст., Акад.). Паказальна, што, як і В. Цяпінскі ў Евангеллі, Л. Зізаній у сваім Лексісе перакладае *тогда* на *тогда*: тогда въсхитиша сумона волхва безплотныи на възъдѣхъ — тогда порвали бѣси сумона волхва в римѣ и внесли на повѣтра (Зіз., 21). Гэта сведчыць, што *тогда* ўспрымалася як норма жывой мовы. Ужыванне прыслоўя *тогда* можна разглядаць як даніну старой пісьмовай традыцыі. Як норма *тогда* выкарыстоўвалася толькі ў асобных актах ранняга перыяду, у Віленскім спісе летапісу, у Бібліі Ф. Скарыны і ў Сказанні аб Сівіле прарочыцы.

Побач з разгледжанымі прыслоўямі ў беларускай пісьменнасці з XVI ст. пад уплывам польскай мовы пачало эпізядычна ўжывацца, а затым і распаўсюджвацца на правах факультатыўнай нормы адносна *тогда* прыслоўе *теды*, як, напрыклад, у Аповесці аб Троі, Гісторыі аб Атыле, Спосабе праў трыбунальскіх і Апакрысісе: теды по ѿтездѣ менелага ...вшла до ѿгородѣ (Троя, 6); теды неслоушне бысь насъ и в том виноваль (Апакр., 796). Затым у XVII ст. *теды* становіцца асноўнай у адносінах да *тогда* нормай у радзе перакладных і нават у

некоторых арыгінальных помніках (Біблія, Бельск., Мак., Алекс., Рым., Карп., Каліст, Дыяр.). А ў асобных помніках XVII ст. *теды* выступае ў якасці адзінай нормы, напрыклад у Дзённіку Ф. Еўлашоўскага, Хроніцы польскай, Дзідаскаліі: *тедыж* крол... дал се вывезть (Еўл., 11); *поневажъ теды тайна таА ест великаА* (Дзід., 13).

Ад займенніка *вѣсь* з суфіксамі *-гды*, *-гда* ў старажытнарускай мове ўжываліся прыслоўі *всегда* і *всегда* са значэннем 'усякі раз, увесь час, пастаянна'. Храналагічныя рамкі іх ужывання ў старабеларускай пісьменнасці і размеркаванне па помніках тыя самыя, што і прыслоўяў *тогда*, *тогда*. Разам з тым іх становішча ў старабеларускай пісьменнасці не ва ўсім аналагічнае.

Па-першае, *всегда(-гда)* выступала, акрамя асноўнага, і ў іншых варыянтах (*усегда*, *усегда*, *навсегда*, *завсегда*, *завсегда*, *завсѣды*). Першыя два з пералічаных варыянтаў ужываліся ў зборніку XV ст. у якасці асноўнай нормы побач з *всегда(-гда)* і з'яўляюцца яго арфаграфічным варыянтам: *солдан сам ѿчнвисте всегда в огороде есть* (Валх., 59б); *жидова... оусегда надъ люди дань давають ѿпришную* (там жа, 91—91б). Прыставачныя варыянты *завсегда(-гда)* у актавай пісьменнасці фіксуецца ўжо з XV ст.: маюць тежъ быти въ листе первореченномъ *завсегда* двадцать рядскихъ (КЗ, 705, 1498). Але шырокае ўжыванне яны атрымліваюць толькі ў XVII ст., калі выступаюць у якасці паралельнай нормы таксама ў многіх творах і зборніках рэлігійнай літаратуры, такіх, як Біблія, Навука, Зб. 255, Хран.: *и будешъ клал на столъ хлѣбы... завсегда* (Біблія, 140); *мѣй всегда в сердъцѣ гсда бога* (там жа, 590). Форма *завсѣды*, якая захоўваецца ў беларускай мове і зараз, зафіксавана толькі ў палемічным помніку XVII ст.: *Jost u mene staruje knihi ... zawsiody ia tam mnoho wyczytain* (Абух., 440).

Па-другое, прыслоўе *всегда(-гда)*, як і яго варыянты, у старабеларускі перыяд не было асноўным у радзе сінонімаў са значэннем 'кожны раз, увесь час, пастаянна'. На першым месцы ў гэтым радзе было агульнае для беларускай і польскай мовы прыслоўе *завжды*, а на другім — паланізм *завше*.

Прыслоўе *завжды* ў дзелавых і рэлігійных помніках старабеларускай пісьменнасці фіксуецца з XV ст.: *она завъжды ходить на стын гробъ* (Чэцця, 258); *твоя милость... завжды намъ радиль онашо доброе* (АЗР, I, 156,

1496). А ў XVI ст. яно было асноўным у адносінах да *всегда* (*всегда*) і ўжывалася ва ўсіх жанрах пісьменнасці: *дша моА в р8ках твоих завжды* (Пс. XVI, 1226); *мачоха моА завжды такъ мене ѿтбываеть* (КВЗС, 266, 1537); *много валькъ меваль и завжды зыскиваль* (Рач., 314); *котором8 таА зверхность в церкви божои завжды належала* (Унія, 5).

Прыслоўе *завше* зрэдку пачало сустракацца ў некаторых актах першай палавіны XVI ст.: *священникомъ... въ млынѣ Смолевицкомъ молоть безъ мѣрки завше* (АСД, I, 6, 1507). А к канцу XVI і ў XVII ст. у актавай пісьменнасці яно стала ўжывацца на правах факультатывнай нормы ў адносінах да *завжды*. З канца XVI і асабліва ў XVII ст. прыслоўе *завше* стала пашырацца і ў помніках іншых жанраў пісьменнасці.

У пары прыслоўяў ад займенніка *инѣ* (*иногда* і *иногда*) у старабеларускай пісьменнасці асноўным выступала *иногда*. Яно ўжывалася ў разнастайных жанрах пісьменнасці на працягу ўсяго перыяду: *быль у тебе одинѣ дѣтина... а иногда не бываль у васѣ* (РЛА, 26, 1300); *иногда знайдетьсе таковѣ боранѣ* (Валх., 50б); *а иногда хрестіАнские справы тѣркомъ выдають* (Бер. саб., 23); *тепер того, а иногда ѿвого меч забиваеть* (Біблія, 374).

Прыслоўе *иногда* ў старабеларускай пісьменнасці сустракаецца значна радзей, прычым, як правіла, у помніках са слядамі старых традыцый (Чэцця, кнігі Ф. Скарыны, Акад., Сакр. і інш.). У некаторых з гэтага невялікага кола помніках ужывалася і тое і другое прыслоўе: *иногда некто с темници и с окововѣ вышедѣ бываеть царемѣ* (Скар. ЕК, 8); *скорее приидосте днесѣ нежели иногда* (Скар. КВ, 76).

У пачатку XVI ст. у тым жа значэнні побач з адзначанымі ў беларускай пісьменнасці з'яўляецца адназоўнікавае прыслоўе *часомѣ*: *иногда пакѣ чиниваху приношение... часом теже приношаху жертвы за грехи* (Скар. КЛ, 3). З другой палавіны XVI ст. яно становіцца асноўным у гэтым радзе сінонімаў і ўжывалася ў важнейшых арыгінальных і перакладных помніках розных жанраў: *проклинаньА бывають... часомѣ напрасно, часомѣ и зѣ гнѣвѣ8* (Будны, 20); *а люди шаленые... звыкли людем раны задавати а часомѣ і забоиства чинити* (Ст. 1588, 434); *крол... юж се тѣж часом капѣлюшѣм и рукавицами не мерзил* (Еўл., 33).

У гэтым радзе сінонімаў паланізмы сустракаюцца выключна рэдка. Так, у Пакутах Хрыста гэта *иногда*,

а ў Зборніку № 261 — *часемъ*: коли нас бог не выслоухаеть распачоуемы а инекгды на бга гнѣваемысА (Пак. Хр., 6); которые до такового часем шаленства прыходѣт же и родпцов се власных подчас запирают (Зб. 261, 162).

З дапамогай суфіксаў *-ако* і *-акъ* ад указальных і займенніка *инъ* у старажытнарускай мове ўтвараліся прыслоўі спосабу дзеяння *тако, такъ, како, какъ, яко, якъ, инако, инакъ, сякъ*. Старабеларуская пісьменнасць унаследавала гэтыя словы, але кожная пара з аднакарэнных прыслоўяў мела свой характар ужывання ў беларускіх помніках.

Прыслоўе *тако*, якое было нормай у помніках агульнарускага перыяду, у частцы помнікаў беларускай пісьменнасці працягвала ўжывацца аж да канца XVII ст. У асобных помніках (кнігі Ф. Скарыны, Увар., Супр., Арыст., Будны) яно выступае побач з *такъ* у якасці асноўнай нормы, а ў іншых — ужывалася як факультатыўная норма. Прычым часта форма *тако* выкарыстоўвалася або са стылявымі мэтамі, або ў цытатах: апсли... не тако скоро и не такъ латвѣ... таинами стми служили (Будны, Пр., 1); а мусить так быти бо тако богъ ѿбѣцалъ (там жа, 9); мовит абовѣм Апслъ... тако ли нѣсть ни единъ, въ васъ мдръ, иже бы могль разсѣдти междѸ братію своею (Ст. бр., 16).

Прыслоўе *такъ* у беларускіх дзелавых помніках фіксуецца з XIV ст.: естли бы хрестьянинъ жида вдарилъ такъ, яко бы кривн не розлилъ (АЗР, I, 24, 1388). А ў XV ст. яно становіцца асноўным у параўнанні з *тако* не толькі ў дзелавых, але і ў помніках іншых жанраў: писано бо есть так коли пастыр.А имоуть (Пак. Хр., 5б). З другой палавіны XVI ст. (пачынаючы ад Статута 1566 г.) прыслоўе *такъ* ужываецца ў якасці адзінай нормы ў абсалютнай большасці беларускіх помнікаў.

У старажытнарускай пісьменнасці існавала два прыслоўі спосабу дзеяння ад займенніка *кѣй*: *како* і *какъ*. Першае па традыцыі перайшло ад царкоўнаславянскай мовы, а другое было ўласціва жывым гаворкам. Старабеларуская пісьменнасць часткова захоўвала абодва гэтыя прыслоўі. Прыслоўе *како* ўжывалася амаль выключна ў помніках рэлігійнага характару, а таксама ў Арыстоцэлевых варотах і некаторых спісах летапісу (Увар., Бых.). Але нават у гэтых помніках яно было факультатыўным у параўнанні з *какъ* і *яко* (выключэннем з'яўляюцца біблейскія кнігі Ф. Скарыны): ѿ королю славы како ише еси зесромочонъ (Пак. Хр., 10); какъ

еси смел вины оукрижовати ісса (там жа, 296). Дзела-вым жа помнікам пачатковага перыяду беларускай пісьменнасці ўжо была не ўласціва форма *како*, замест яе (абмежавана) ужывалася *какъ*: тѣмъ вѣдомо буди какъ миръ есмы створил (Гр. 1264 г.); естли бы хто какъ на школу жидовскую металъ (АЗР, I, 24, 1388).

Найбольш пашыранымі адзайменнікавымі прыслоўямі спосабу дзеяння ў старабеларускай пісьменнасці былі прыслоўі, утвораныя з дапамогай суфіксаў *-ако* і *-акъ* ад займенніка *и(йь)* — *яко* і *якъ*. Гэта пара сінонімаў ужывалася ў беларускіх помніках на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, прычым некаторая агульная колькасная перавага была на баку формы *яко*. У радзе помнікаў XV—XVI стст. яна выступае ў якасці асноўнай (у параўнанні з *како* і *какъ*) нормы, як, напрыклад, у Чэці, Віленскім і Увараўскім спісах летапісу, Арыстоцелевых варотах, Сказанні аб Сівіле, Катэхізісе С. Буднага і ў некаторых іншых помніках, галоўным чынам звязаных з рэлігіяй: *такъ ж бо ѿт моря множество вод исходѣше тако и ѿт сего моудрость* (Увар., 104); *ѿказоуетъ тако ближного любить потреба* (Будны, 4). У гэтых помніках ужыванне *яко*, відаць, тлумачыцца захаваннем старой традыцыі. А ў іншых помніках XVI—XVII стст. суіснуюць формы *яко* і *якъ*, дзе з перавагай *яко* (Ст. 1588, Еўл., Барк., Біблія, Бельск., Стрыйк., Алекс., Рым., Карп., Дзід.), а дзе з перавагай *якъ* (Цяп., Трыст., Рач., Крас., Каліст, Сматр., Мак., Дыяр і інш.).

Сярод помнікаў XVII ст., у якіх пераважае ўжыванне формы *яко*, значную частку складаюць помнікі, перакладзеныя з польскіх крыніц. Гэта сведчыць аб уплыве польскай мовы, дзе слова *яко* было жывой з'явай. Аб польскім уплыве гаворыць і той факт, што пераважна ад гэтай формы ў старабеларускіх помніках другой палавіны XVI і ў XVII ст. ужываліся вытворныя прыслоўі польскага ўзору *якось*, *якоколве(къ)*, *неяко*, *неякось*, *ніяко*, *ле(я)даяко*, *неледаяко*: *іакось дивне справѣет* (Барк., 1736); еси и вдовѣ ѿ которой се *якоколве* живлю ѿскорбилъ (Біблія, 438); што се *ледако* ѿдн дрѣгому проклинаемо (Хр. польск., 46). Аналагічных утварэнняў ад формы *якъ* у беларускіх помніках мала, гэта нешматлікія выпадкі ўжывання *неякъ* і *ніякъ* і адзінкавыя — *ледакъ*: *и былъ нѣякъ раненъ* (Трыст., 37); *невымовне нѣякъ... тѣло суптелное принялъ* (Пыт., 41); *угром тое звитѣжство не ледаякъ прышло* (Атыла, 1780).

Ад займенніка *инъ* беларуская пісьменнасць таксама захоўвала дзве пары прыслоўяў спосабу дзеяння. З далёкай старажытнасці па традыцыі дайшлі і ў асобных помніках XV і XVI стст. (Чэцця, Арыст., Будны) побач з іншымі ўжываліся прыслоўі з суфіксамі *-ако* і *-аче* (*инако, иначе*): *хсѣ оумерлъ плотью грѣхн погоубилъ инако всю стоую добрость чынАчи собою* (Чэцця, 2526); *чи не можно бгу было человѣка инако спасти* (Будны, 1266); *не иначе ꙗкобы тамо тѣломъ и дшею былъ* (там жа, 139). Яшчэ радзей яны ўжываліся (таксама факультатыўна) у помніках XVII ст. Адзначаная пара прыслоўяў як з’ява перажытачная на фоне іншых (*инакъ і иначеі*) часам ужывалася і ў некаторых дзелавых дакументах: *а инако бы еси того не чинилъ* (КЗ, 596, 1495); *тот не инако мает быти каран, толко яко каждый с тых злочинцов* (Ст. 1529, 65). Але асноўнымі прыслоўямі спосабу дзеяння ад займенніка *инъ* у старабеларускай пісьменнасці былі варыянты з суфіксамі *-акъ* і *-ачей* (*инакъ, иначеі*). Абодва яны звязаны з народнай глебай, аб чым сведчыць шырокае іх (пры некаторай перавазе формы *иначей*) ужыванне ў дзелавой пісьменнасці, у тым ліку ў статутах 1566 і 1588 гг.: *то вы ведаете, а мы иначеі не будемъ* (КЗ, 334, 1480); *никакъ себе инакъ въ мысли не мысльте* (там жа, 339, 1489); *а если бы опекунъ иначеі вчинил* (Ст. 1566, 79); *а хто бы хотел записати инакъ* (там жа, 816). І ў помніках іншых жанраў пісьменнасці відавочная перавага была на баку прыслоўя *иначей*.

Адпрыметнікавыя прыслоўі

Яшчэ ў агульнаславянскі перыяд шырока ўжываліся прыслоўі, утвораныя ад назоўна-вінавальнага склону кароткіх прыметнікаў ніякага роду з дапамогай суфікса *-о* і ад меснага — з дапамогай суфікса *-е*. Абодва гэтыя словаўтваральныя варыянты адлюстраваны ў помніках царкоўнаславянскай пісьменнасці, а мадэль іх утварэння была актыўнай і ў старажытнарускі перыяд развіцця ўсходнеславянскіх моў, прычым часта прыслоўі на *-о* і на *-е* ўтвараліся ад тых самых прыметнікаў (*добро — добре*). Асноўнае значэнне адпрыметнікавых прыслоўяў — значэнне спосабу дзеяння, меры і ступені.

У старабеларускіх помніках прыслоўі на *-о* і *-е* былі самай шматлікай групай сярод адпрыметнікавых пры-

слоўяў. Іх выяўлена каля 1200 лексем. Варыянт на *-e* колькасна пераважае: на *-o* маем каля 300 лексем, а на *-e* — каля 560. Частка ж лексем (каля 300) ужывалася і з тым, і з другім суфіксам, прычым пры паралельным ужыванні гэтых суфіксаў колькасна таксама пераважае варыянт на *-e*. Хаця абодва варыянты маюць свае вытокі ў глыбокай старажытнасці, але прычынай такога шырокага ўжывання прыслоўяў на *-e* ў старабеларускай пісьменнасці, і асабліва ў XVI—XVII стст., быў уплыў польскай мовы, дзе яны таксама мелі перавагу над формамі на *-o*. Толькі прамых запазычанняў з польскай мовы сярод прыслоўяў на *-e* налічваецца каля 250 адзінак.

Мадэль гэта была і старажытнай, традыцыйнай, і адначасова жывой. Таму размежаванне жывых і традыцыйных, уласных і запазычаных элементаў у гэтым тыпе прыслоўяў зрабіць цяжка. Праводзіцца яно павінна не на марфалагічным, а на лексічным узроўні з прымяненнем фанетычных крытэрыяў.

Асноўная маса засведчаных у старабеларускіх помніках прыслоўяў на *-o*, *-e*, (каля 50% лексем) адносіцца да народных беларускіх сродкаў, напрыклад: *блізко, брыдка, весело, вольно, высоко, гладко, глыбоко, горко, давно, далеко, даремне, добре(-o), долго, дорого, здорово, конно, коротко, криво, латво, мило, мощно, напрасно, недавно, непорушно(-e), низко, особно, охотне(-o), полно, просто, пусто, ровно(-e), скоро, смачно, смело(-e), солодко, страшно, студено, сухо, тепло, тесно, трудно, тяжело, часто, щасливе(-o), явно(-e), ясно(-e)*. Такія прыслоўі складалі асноўную частку сярод прыслоўяў на *-o*, *-e* ў помніках усіх жанраў. Нават у кнігах Ф. Скарыны, Чэці і Арыстоцэлевых варотах, якія непасрэдна звязаны з царкоўнаславянскай пісьмовай традыцыяй, яны з'яўляюцца прыкметным пластом: *мнѣ дармо служити будешъ* (Скар. КБ, 53); *и ходѣши нетерптиве* (Скар. ПС, 40).

Да царкоўнаславянізмаў можна аднесці каля 1,5—2% выяўленых прыслоўяў. Гэта такія, як *блазе, благо, боголепно, борзде, вслегласно, воборзде, гласне, глыбоце, драго, кратце, лепо, мощно, невозбранно, ненадолзе, неудоле, превелице, присно, сладце, тце, широце, яве*. Пераважная большасць адзначаных прыслоўяў ужывалася ў невялікім коле рэлігійных твораў: *зверив словомъ жены своета разгневалсѣ зъло* (Скар. КБ, 726); *еси драго важилъ собе живот мой* (Скар. ПЦ, 576); не воз-

мешь имени гда Бога твоего вотще або напрасно (Будны, 166). З помнікаў нерэлігійных, у якіх сустракаюцца адзначаныя царкоўнаславянскія прыслоўі, вылучаюцца Арыст., Неба, Бяр., а таксама раннія летапісы. Дзелавай пісьменнасці такія прыслоўі не ўласцівы. Яны былі не толькі лексічна абмежаванай групай, але і частата іх ужывання была нязначнай.

Больш шматлікай (каля 11% лексем) была група, якую ўмоўна можна аднесці да традыцыяналізмаў, словы, якія былі ўнаследаваны ад старажытнарускага перыяду: *безвестно, безстрастно, благодарно, богоугодно, вседушно, гораздо, достаточно, достойно, жестоко, истинно, милосердно, невозможно, немилостиво, неподвижно, нужно, полезно, праведно, право ('справядліва'), прилежно, разумно, сильно, сладко, усердно, чудно*. Асноўная маса гэтых прыслоўяў ужывалася ў тых самых помніках, што і вышэй залічаныя да царкоўнаславянства. Але ўсё ж кола помнікаў, дзе яны зафіксаваны, шырэйшае. Істотным з'яўляецца тое, што традыцыяналізмы сустракаюцца і ў дзелавай пісьменнасці, асабліва XV ст.: а за которни весь неправо будеть ино отслати оу ригу (Гр. 1405); а любо пола емѣ изорать исправитъ гораздо (Вісл., 39). Сустракаюцца нават у перакладных мастацкіх творах: силно и жестоко збил мѣ (Трыст., 176); поцаловала сладко (Бава, 70). Частата іх ужывання таксама была невялікай.

Па колькасці лексем на долю паланізмаў у старабеларускай пісьменнасці прыпадала звыш 30%. Гэта прыслоўі *барзо, безпечно, вельможно, вчысто, запевно, збройно, знакомито, зуполно, коштовно, лацно, небезпечно, неслухно, округно, очевисто, пильно, пожитечно, посполито, прожно, ревно, рекомо, рыхло, слушно, снадно, совито, сполечно, снокго, сромотно, сунтельно, таемно, хендого, цало; безпечне, врыхле, вцале, вшетечне, выразне, висоце, ганебне, гойне, доводне, досконале, достатечне, жадливе, запевне, зацне, збытне, згодливе, згодне, здрадливе, зелживе, зле, зупелне, кгвалтовне, конечно, нагле, невонтпливе, невымовне, нелитостиве, неслухне, мяновите, обецне, обличне, облудне, обтяжливе, обфите, оздобне, оказале, округне, опатрне, очевисте, певне, пенкне, пилне, пожитечно, посполите, правне, прожне, розмаите, своволне, святобливе, skutечно, сличне, слушне, смертелне, снадне, сполечно, спросне, сродзе, сромотно, стале, статечне, сунтелне, таемне, умыслне, упрейме, уставичне, учтыве, фалишыве, фортуinne, цале,*

цнотливе, цудне, шляхетне. Не толькі колькасцю лексем паланізмы ў старабеларускай пісьменнасці перавышаюць традыцыяналізмы і царкоўнаславянскія. Частата ўжывання паланізмаў таксама была непараўнальна большая. Яны шырока ўжываліся ў помніках усіх жанраў, прычым не толькі ў перакладных, але і арыгінальных беларускіх: *тоежъ noci ѿкрутиъ скаранъ* (Будны, 36); *маючому бо везде дано будетъ и офице а там се ѿткажетъ если то слушне выдаютъ выволаче* (Барк., 150); *служил... не завше притомне ѿднак же правдиве и пилне* (Еўл., 9); *такіе голасы носятца посполите межи людми* (Дыяр., 178). Арганічным элементам яны выступаюць і ў дзелавай пісьменнасці пачынаючы з XVI ст.: *грознъ приказуемъ* (АЗР, 1, 25, 1388); *хто прібѣжит на чюжін домъ ѿброннъ* (Вісл., 10); *затта... кѵ правѵ его ѿчевисте поставити маеть* (КВЗС, 3, 1533); *на пенной земли нихто квалтовне не маеть збожъ, а топѵтати* (Ст. 1588, 371). Ужываліся яны нават у мове Ф. Скарыны, асабліва ў прадмовах і пасляслоўях: *право... посполите соблюдаемо естъ* (Скар. ДЗ, 3); *мы... чтимы жъ ѵставичне светое евангеліе* (Скар. КБ, 36).

Значная частка паланізмаў прайшла фанетычную адаптацыю: *вдячно (удячно), заровно, неотволочно, нерадно, порадно, порядне, прожно, прудко; вкоротце, достаточне, неотволочне, нерядне, потужне, прыстойне, порожне, радне (нерадне), сполне, урядовне (врядовне), хутливе*. Да іх далучаецца пэўная колькасць калек, а таксама неалагізмаў, утвораных на базе ўласных сродкаў: *безпереводно, военно, вишчыпливе, вымыслне, вынятне, годливе, душе* (па колькасці душ), *закладнѵ, листовне, неодменне, неотзывне, оплатне, осадне, поблудне, покутне, помовне, самозначне, судовне*. Прыведзеныя і падобныя да іх прыслоўі можна аднесці да набыткаў старабеларускай кніжнай мовы. Складаюць яны невялікі працэнт (каля 4—5) ад агульнай колькасці зафіксаваных у старой беларускай пісьменнасці прыслоўяў на *-о, -е*. А асноўная сфера іх ужывання — дзелавая пісьменнасць: *казали есмо... заплатити того жъ часу, безпереводно* (АЗР, I, 339, 1504); *товары... домовое роботы мають сА розумети и безмытне пропущоны быти* (Ст. 1566, 17); *ремесло кравецкое покутне без дозволеня мене... в пострыгални робит* (АВК, ХХХІХ, 349, 1579); *а сторона поводовата деклароваласе сѵдовъне на иншыи час себе ѿ тѵю личбѵ подданныхъ дысцепѵтоват* (ККСС, 146, 1615).

Другім па частаце ўжывання ў старабеларускай пісьменнасці пасля прыслоўяў на -о, -е тыпам адпрыметнікавых прыслоўяў былі суадносныя з родным склонам кароткіх прыметнікаў прыставачныя ўтварэнні.

Найбольш пашыранымі былі прыслоўі з прыстаўкай з-(с-) і суфіксам -а: *звечна, звысока, згола, здавна, здалека, здробна, злегка, знагла, знизка, зособна, зпроста, зпрудка, зредка, зстародавна, зтрудна, зъявна, сполна, спрыкра, спроста, спрудка*. Варыянтам гэтага тыпу былі менш ужывальныя прыслоўі з фіналлю -у: *здалеку, змалу, змолоду, знову*. Абодва варыянты ўяўлялі сабой старажытны па вытоках, але ўласцівы жывой беларускай мове тып, які ўжываўся ў помніках усіх жанраў пісьменнасці: дѣлница дрѹгое жоны на ее дѣти сполна приидѹтъ (Вісл., 41); третие книги моисеевы в них же зособна вси жертвы и каждое слово (Скар. КЛ, 3); або николи, або зрѣдка слухати слова божіа (Будны, 47б); обираючи зстародавна извечныхъ своихъ продковъ себе пнов (Ст. 1566, 27б); потом злегка потѣшоны до лѣпшой надѣи пришол (Стрыйк., 547); народы которыи до нег здалека приходили (Зб. 82, 3б); раз некоторыи здалекѹ велми шли (там жа, 4б).

Традыцыйнымі, звязанымі з агульнарускай пісьменнасцю з'яўляюцца нешматлікія прыслоўі з прыстаўкай *из-* (*ис-*) замест *з-*: *издавна, издалека, издолга, изнову, израна, изредка, исперва, исполна*. У асноўным яны сустракаюцца ў ранняй дзелавой і рэлігійнай пісьменнасці і рэдка — у помніках пазнейшага часу: имѣ мыта не давати... какъ издавна не давали (Гр. 1432); самъ же гѣмонъ воевода издалѣка стоѣа смотрѣл (Чэцця, 263).

З пералічаных вышэй прыставачных прыслоўяў да паланізмаў належыць *згола, знагла і спрудка (зпрудка)*. Яны шырока ўжываліся не толькі ў перакладных помніках розных жанраў, але і ў арыгінальных беларускіх творах: Бы приходши зпрѣдка не нашоль васъ съпачихъ (Цяп., 63б); Літва за козаками гналасА ажъ до рогачева да нічога згола не вчинили козакамъ (Барк., 154б).

Суадносяцца з родным склонам і прыслоўі з прыстаўкай *до-* і *за-*: *допяна, допозна, дополна, дочиста, допевна, зажива, засветла, загоряча*. Яны таксама з'яўляліся жывым тыпам, і хоць ужываліся ў беларускай пісьменнасці не часта, але сустракаюцца ў помніках рознага характару: егда сА былъ напиль допнана вина (Скар. КЕ, 12б); я дей его жду и браги дополна наварю

(АЗР, III, 167, 1574); $\overline{\text{хс}}$ $\overline{\text{гдѣ}}$ допозна былъ на молитвѣ (Каліст, 50).

Трэцім па частаце ўжывання ў старабеларускай пісьменнасці тыпам адпрыметнікавых прыслоўяў былі прыслоўі з прыстаўкай *по-* і суфіксам *-у*, якія суадносіліся з давальным склонам прыметнікаў. У беларускай пісьменнасці ўжываліся прыслоўі ад кароткіх і ад займенных форм давальнага склону: *подолгу, подробну, помалу, помаленку, полегку, понедалеку, понову, поособну, попрігожу, попросту, поразну, порану, пораненку, поровну, порозну, посуху, потиху, потрезву; по-давньому, по-звыклomu, по-новому, по-старому*. Тып гэты, як і раней разгледжаны, быў унаследаваны ад папярэдняга перыяду і сустракаецца ў помніках усіх жанраў: *обаполь немна и пуца постарому* (Гр. 1387); *поедь ты... предъ рабомъ своимъ, азъ же полегькѣ наследовати тебе бѣду* (Скар. КБ, 62); *октобра первого постарому, поновому, десятого* (Барк., 1616).

У старой беларускай пісьменнасці існавала некалькі сінанімічных тыпаў прыслоўяў, утвораных ад суфіксальных адносных прыметнікаў. Самымі пашыранымі былі прыслоўі з прыстаўкай (прыназоўнікам) *по-* і суфіксам *-у*, суадносныя з формамі давальнага склону кароткіх прыметнікаў: *по-арабску, по-асирийску, по-венкгерску, по-жидовску, по-жолнерску, по-злодейску, по-иудейску, по-иноческу, по-козацку, по-королевску, по-лацінску, по-литовску, по-мужицку, по-немецку, по-отцовску, по-панску, по-польску, по-простацку, по-руску, по-рыццёрску, по-свѣцку, по-сирску, по-словенску, по-суседску, по-угорску, по-хрестиянску, по-человеческу*. Ужываліся адзначаныя прыслоўі ў помніках розных жанраў галоўным чынам у другой палавіне XVI і ў XVII ст.: *плаваломъ я по рыцёрску* (АВК, XVII, 88, 1540); *ѡное мѣсто по немецку названо* (Атыла, 91); *почаль ѡчитисѧ по рѣскѣ грамоте и по кгрѣцкѣ* (Барк., 156); *мовил по асирийску* (Біблія, 504); *книги свои по греческу переписоваль* (Пыт., 16); *чи мают иноки по свѣцкѣ мешкати* (Зб. вып., 736). Ужывалася форма і з суфіксам *-ы (-и)*. Яна ўласціва такім помнікам, як Валхв., Будны, кнігі Ф. Скарыны, Рач., Крас., сустракаецца ў некаторых актавых матэрыялах: *чтоут еванькгилю теж по латынскі* (Валх., 85б); *книги рекомые по гречески фалтирном а по еврейски тилим* (Скар. КБ, 5); *братю свою... такъ не по хрестиянски моучат* (Крас., 163); *упоминаючи ихъ по братерски* (АЗР, IV, 307, 1608). Тая і другая форма маг-

ла ўжывацца нават у адным помніку: на вэсэлюю праве по кролевску ўчыненым (Рач., 110б); не по хрысціянскім мучылі людзі (там жа, 126б). Абедзве яны былі жывымі, народнымі і адлюстроўвалі, верагодна, дыялектныя адрозненні.

Акрамя іх ужываліся яшчэ дзве формы прыслоўяў спосабу дзеяння ад прыметнікаў з суфіксам -ск-(-цк-). Адна з іх (на -ы, -и) суадносіцца з былым творным склонам: *всячески, нечеловечески, нехристиански, приятельски, разбойнически, рыцарски*. Гэта была традыцыйная форма, ужывалася яна не часта і ў невялікім коле помнікаў: ек8б... т8ю реч межн ими пріетельскы еднал (Вісл., 20); ѿбыйд8сѧ з ним так пріАтелски (Апакр., 109). Другая мела суфікс -о па ўзору прыслоўяў, якія суадносіліся з назоўным склонам: *блюзнерско, бозско, братерско, властелко, гультайско, жолнерско, зверско, здрадецко, людско, музско, неприятелско, отцовско, пастырско, панско, приятелско, скотско, товариско, тиранско, христианско, царско, шляхецко*. Яна ўжывалася ў шэрагу помнікаў XVII ст., такіх, як Евангелле вучыцельнае Каліста, Два казанні Л. Карповіча, Казанне М. Сматыцкага, Хронікі М. Бельскага і М. Стрыйкоўскага і некаторых іншых: *абы на8чили8 моузско зносити припадки (Каліст, 50); з ними пріАтелско и товариско розмовы мевал (Бельск., 257)*. Сустракаецца гэта форма і ў некаторых актах XVII ст.: *жаловала... на неякогось Мартина... гультайско се бавечого (АВК, XX, 193, 1602); миколай Рокгинский, служечы жолнерско въ войску... прыехалъ былъ (АВК, XX, 256, 1619)*. У асобных выпадках пад уплывам польскай мовы ўжывалася і форма з суфіксам -е: *нас нехан в том хрстианске напоминает (Цяп. Прадм., 270б); его... на смерть тыраньске забили (КЛС, 92б, 1597)*.

У шэрагу рэлігійных твораў, а таксама ў Арыстоцэлевых варотах ужываліся прыслоўі *одесную, ошуюю*, якія суадносяцца з вінавальным склонам: *все воинство небѣсное стоящее одесную и ошуюю его (Скар. ТЦ, 180); и ставлѧи ѿдесноюю людей воевных неотстѣпных и ѿлев8ю пѣшечников (Арыст., 172)*.

Ступені параўнання прыслоўяў. Асноўным сродкам для абазначэння вышэйшай ступені ў старабеларускай пісьменнасці выступае суфікс -ей: *безпечней, белей, глыбей, голосней, добрей, должей, моцней, острей, пилней, пристойней, смелей, снадней, трудней, щасливей*. Гэта форма ўжывалася ў большасці арыгінальных і

перакладных помнікаў усіх жанраў: а хто первей по-
зваль того первей и меновать (Вісл., 136); на немце
8 лаховичохъ и нижеи лаховичъ (ККК, 1266, 1482);
Петръ еще ясней того пишетъ (Будны, 546); турнаА...
жедала потребней 8сего видети (Трыст., 176); цена жит8
была таней (Барк., 152); што далъй, горъй поступують
(Пыт., 91); боронечи... зацности,.. але лепей и пожитеч-
ней воиселка (Стрыйк., 547); если бы довжъй чекаль
смерти (АЗР, V, 75, 1645).

Частка прыслоўяў вышэйшай ступені ўжывалася і з
суфіксам -ш (большъ, горшъ, лепшъ, меншъ, мнейшъ):
а большъ имъ тамъ корчомъ не мети (ККК, 36, 1482);
королю лъкарства чынечы горшъ здорове его псовал
(Рач., 138): былем в ѡковах през рок и болшъ (Дыяр.,
1576).

Абедзве адзначаныя формы прыслоўяў вышэйшай
ступені былі ўласцівы жывой беларускай мове. На іх
аснове ўтварылася і ў некаторых помніках ужывалася
кантамінаваная форма з суфіксам -ш+ -ей (большей,
вышшей, лепшей, горшей, меньшей, пружней (побач з
пружей)): какъ самъ лепей роз8меючи (ККК, 126, 1482);
и вы... лепшей за первого добримъ братомъ ѡстали (там
жа, 1136); ѡднорожець сажнии три и болей (Барк., 174);
жадных схадокъ болей не чинечи розедемъсА (там
жа, 1616).

Але, акрамя падобных утварэнняў, у частцы стара-
беларускіх помнікаў сустракаем яшчэ і формы вышэй-
шай ступені на -ее(-е): более (боле), борздее, горчее,
далее (дале), злее, злоснее, краше, крепчее, лехче (лех-
чее), лепее, милее, мудрее, ниже, первее, радее, светлее,
скорее, хворее, чистее. Гэтыя формы можна разглядаць
як праяўленне сувязі са старой, агульнарускай пісьмовай
традыцыяй і як уплыў царкоўнаславянскай пісьменнасці.
У параўнанні з вышэй разгледжанымі народнымі яны
ў беларускіх помніках ужываліся не часта, прытым пе-
раважна ў такіх рэлігійных помніках, як Чэцця, кнігі
Ф. Скарыны, у Катэхізісе С. Буднага (у цытатах), а
таксама ў ранніх дзелах помніках і некаторых іншых:
а ѡт ковна дале оунизъ (Гр. 1387); мудрее собъ почи-
нахъ Давыдъ нежели вси сл8зи са8лови (Скар. ПЦ, 406);
иметь ли кизъ великин Витовтъ долже сидѣти (Акад.,
147). Перажытачнасць форм на -ее(-е) падкрэсліваецца
не толькі іх абмежаваным ужываннем, але і суіснаван-
нем з народнымі: братіе есть крста чстнѣе и дшамъ

пользнее (Чэцця, 246); свѣт ѿ свѣта честнѣи каменѣ санфира проснѣль (там жа, 139).

Формы найвышэйшай ступені ў беларускіх помніках XIV—XVII стст. прадстаўлены ўтварэннямі двух тыпаў. Асноўнай выступае форма, якая ўтваралася ад вышэйшай ступені з дапамогай прыстаўкі *най-* або *на-*: *найзычливей, найменшъ, наймужней, найнижней, непотужней, найсилней, найсрозше; намоцней, напевней, напростей, наскорей, наскромней, наслушней, наясней*. Варыянт з прыстаўкай *най-* быў уласцівы жывой беларускай мове, а з прыстаўкай *на-* у беларускую пісьменнасць пранік пад уплывам польскай мовы, дзе гэтая форма ў той час была асноўнай. У беларускіх помніках яна адзначаецца ўжо з другой палавіны XV ст.: как же сѣ ему налепей будет видети (Любарт., 62, 1466); сынка своего... оу платье оувитого как налепей могла... положила (Валх., 446). У XVI і XVII стст. формы з прыстаўкай *на-* атрымліваюць настолькі шырокае распаўсюджанне ў помніках усіх жанраў, што становяцца, па сутнасці, паралельнай нормай пісьмовай мовы побач з *най-*. Раўнапраўнае ўжыванне той і другой прыстаўкі было настолькі звычайным для беларускай пісьменнасці XVI—XVII стст., што яны адначасова выкарыстоўваліся нярэдка і ў адным помніку: о воскресени тель наших из мертвыхъ наясней пророкдетъ (Скар. КБ, 46); и глад гублаше землю, наиболен египетскю (там жа, 87); на соиме... которыи бы напервеи ѿ насъ... зложонъ былъ (Трыб., 16); сѣдити мают порядкомъ наипервеи воеводство витебское (там жа, 10); едноть наибольшей въ томъ зависла (Пыт., 25); коли жъ вжды, наболшей люду въ костель... бываетъ (там жа, 81).

Другім тыпам былі прыслоўі найвышэйшай ступені, якія ўтвараліся ад прыслоўяў звычайнай («нулявой») ступені з дапамогай прыстаўкі *пре-*: *пребедне, превыше, прегорко, предивне, преокрутно, пресилне, преславно, претяжко*. Яны сустракаюцца ў невялікай частцы рэлігійных помнікаў, такіх, як Чэцця, Пакуты Хрыста і Аповесць аб трох каралях-валхвах, кнігі Ф. Скарыны, і некаторых зборніках: снѣ прегорко и претяжко почаль въздыхати (Пак. Хр., 46); воды розмоглисѣ пресилне надъ землею (Скар. КБ, 18); мѣсто... пречудне приоздобилъ (Зб. 82, 354). Гэты тып прыслоўяў найвышэйшай ступені ў старажытнай беларускай пісьменнасці ўжываўся пад уплывам царкоўнаславянскай мовы і быў мала распаўсюджаны.

Адназоўнікавыя прыслоўі

У старабеларускай пісьменнасці яны прадстаўлены вялікай колькасцю лексем і некаторыя з іх вызначаюцца шырокай ужывальнасцю. Семантыка прыслоўяў гэтай групы больш разнастайная, чым прыслоўяў, утвораных ад іншых часцін мовы. Значэнне кожнага прыслоўя непасрэдна звязана са значэннем зыходнага назоўніка. Асноўная маса адназоўнікавых прыслоўяў мае адзнаку свайго паходжання — суфікс, які ўзыходзіць да адпаведнага канчатка пэўнага ўскоснага склону назоўніка. Так, з родным склонам суадносяцца прыслоўі *додому, доконца, дома, досмерти, дощад(т)ку, заправды, збоку, звеку, зверху, здолу, ззаду, змолоду, знадворья, зненацка, знизу, знутра, зпеду, зпочатку, зразу, зранку, зысподу, издавна, изначала, наголову, од(т)части, ополночы, спеду, спочатку, сысподу, троху*. З давальным — *додому, подостатку, позаду, поособку, поправде, пораду, порану, посполу, посуху, потроху*. З вінавальным склонам суадносяцца наступныя (самыя пашыраныя) прыслоўі: *вверхъ (уверхъ), ввечоръ (увечоръ), вдень, вдольки, вдольжъ (уздолжъ), взадъ, внизъ (унизъ), внутръ (унутръ), впере(о)дъ (упередъ), вправъ, вследъ, вши(ы)рки, вши(ы)ръ, замужъ, заразъ, заправду, навгадъ, навеки, навекъ, наверхъ, навале(о)тъ, надзвычай, назадъ, назбытъ, назиму, накрыжъ, наночъ, наостатокъ, напоследокъ, наруку, насмерть, троху, убродъ, увосень, уплавъ*. Да творнага склону ўзыходзяць прыслоўі *бокѡмъ, вкрадкомъ, вечеромъ, весною, верхомъ, гуртомъ, даромъ, днемъ, достаткомъ, дыбкомъ, жартомъ, живцемъ, квалтомъ, летомъ, моццю, мол(в)чкомъ, наркомъ, ночью, огуломъ, пехотою, пешу, рядомъ, разомъ, раптомъ, самотугомъ, силою, смехомъ, ступою, украдкою, часомъ*. А ад меснага паходзяць *вверху, вдостали, влегце, в(у)месте, внизу, вночи(ы), внутри, вонкахъ, вѡце мгненню, вправде, впусть, враньи, вцелости, наверху, наверхсе, назаде, наконци, нанизу, наостатку, напереде, напоследку, напочатку, начоле, наяве, ополночы, поволи, поневоли, поправде, посредине, потросе, увечере, унутры, употемку*.

Гэтыя і многа іншых падобных прыслоўяў старабеларускай мовы захоўваюць відавочную сувязь са склонавай формай тых назоўнікаў, ад якіх яны ўтвораны. Разам з тым у пісьменнасці шырока прадстаўлены і такія, дзе ранейшы канчатак ускоснага склону адпаў або слова

настолькі змяніла ўсю структуру, што сцерлася сувязь з ранейшай формай назоўніка: *восполъ, впосередъ, вчора(вчера), дармо, доловъ, домовъ, досталь, досыть, зутра(завтра, завтре, завтро), замужь, заране(ѣ), ненарокъ, ниць, ныне, пѣшъ(пѣша), позадь, поодаль(оподаль), поперокъ, поплеч, посполъ(посполу, посполе), потай, презлишъ, споручъ, суголовъ, такрокъ, троха(трохи, троху)*. Яны нават для таго часу ўспрымаюцца як невытворныя прыслоўі.

Прыведзеныя тыпы прыслоўяў шырока ўжываліся ў помніках самых розных жанраў на працягу ўсяго старабеларускага перыяду: *быль есмъ не дома во отьца своего* (Гр. 1300); *оттула оунизъ по немну* (Гр. 1387); *и скиноул доловъ бѣсы* (Чэцця, 165б); *тое же зимы навеснѣ великыи постъ начА* (Вілен., 445); *рекли петрови за правдоу ты от них еси* (Пак. Хр., 7б); *не бери надармо имени его* (Скар. КВ, 2); *боудет ли делати се нароком* (Арыст., 147); *со олторка на середѣ о полночи... переставилсА* (Барк., 166); *ѣплав выслѣ передобыли* (Стрыйк., 547); *такій заклад здастсА быти жартомъ изреченный* (Зб. вып., 81б).

У якасці асноўнай састаўной часткі назоўнікі ўваходзяць у такія прыслоўі, як *сегодня(е), штодень, штодня, штомесяцъ, шторазъ, тотчасъ*. Пералічаныя словы неаднолькава былі пашыраны ў пісьменнасці (найчасцей сустракаюцца *сегодня і штодень*). Традыцыйнае прыслоўе *тотчасъ* яўна ўступае па частаце ўжывання паланізму *натыхместъ*. У цэлым жа такія ўтварэнні складаюць прыкметную групу прыслоўяў, якія ўжываліся ў беларускай пісьменнасці XVI—XVII стст. у помніках свецкай і рэлігійнай літаратуры: *есми сегодня...* *Ивана з вежи гретися до избы выпустиль* (АВК, XXI, 103, 1555); *коли бово вина напилсА тотчас заснул* (Бава, 72); *немаль шторокъ сыновъ... примножаеть* (Пыт., 7); *мѣ штоднА новыи в срдцѣ родАть боли* (Лям., 3); *всемѣ братствѣ на схажках штомсцъ ознаймовати* (Ст. бр., 11).

Разгледжаныя прыслоўі з'яўляюцца той групай адназоўнікавых прыслоўяў, якая прадстаўляла ў старабеларускай пісьменнасці жывы струмень народнай гутарковай мовы. У колькасных адносінах яны з'яўляюцца самай шматлікай сярод вытворных ад назоўнікаў групай. Пераважная іх большасць працягвае ўжывацца і ў сучаснай беларускай мове.

Побач з гэтымі ў старабеларускай пісьменнасці існа-

валі і традыцыйныя беспрыставачныя прыслоўі, якія ў далейшым не захаваліся. У лексічных адносінах яны абмежаваны невялікай колькасцю лексем з часавым значэннем і (радзей) са значэннем месца (напрамку): *верху, весне, вечере, вече(е)рѣ, горе, доле, долу, заду, зиме, лете, низу, нocy, праву, часу, утра*. Іх ужыванне таксама не абмежавана якім-небудзь адным жанрам пісьменнасці: а зиме удругое ездять поездники (КЗ, 465, 1488); вечорѣ собралисѣ вси люди (Чэцця, 150б); пришол вечере до бетани (Пак. Хр., 1б); молитесе бы не было зтеканье ваше зиме, ни въ субботу (Цяп., 34); тогож рокѣ хв веснѣ и лете на люди были... хоробы великие (Барк., 166); и стал мой снопѣ правѣ и сто^лѣ (Хран., 59б). Але большасць з іх мела нязначнае пашырэнне ў параўнанні з адпаведнымі прыставачнымі ўтварэннямі. Так, прыслоўі *вечере, вече(о)рѣ, горе, низу, долу, заду, нocy, утра* па частаце ўжывання яўна ўступаюць прыслоўям з прыстаўкай (*ввече(о)рѣ, вгору, внизѣ, внизу, ззаду*) або ўтвораным ад іншага склону ці другой лексемы (*вече(о)ромѣ, ночью, рано*). Большай частотнасцю вызначаюцца толькі прыслоўі *весне, зиме, лете*, але і на іх ужыванні бачым адзнаку традыцыйнасці, бо і яны падпалі пад агульную тэндэнцыю замены іншым склонам ці прыставачным утварэннем: тогож рокѣ весне з могилеве заложень костел (Барк., 153); рокѣ афчд навесне заложена црковь з могилеве (там жа).

Невялікая група традыцыйных адназоўнікавых прыслоўяў, якія сустракаюцца ў шэрагу старабеларускіх помнікаў, не была звязана з жывой мовай: *вначале, внощи, вовеки, воистинну, воследѣ, воспяты (вспяты), всуе, днесь, искони, накрестѣ, нощи(ь)ю, посреде, сторицею, туне, явѣ*. Большасць з іх характарызуецца невялікай частотнасцю і ўжывалася галоўным чынам у Чэцці 1498 г. і кнігах Ф. Скарыны, радзей у іншых творах рэлігійнай пісьменнасці: въздан боу вътанне а бѣ тебе въздасть яве (Чэцця, 286); отвратилѣ восп^лть десницу свою (Скар. ПЕ, 5б); и велѣлѣ Саоулѣ вокрестѣ сто^лщимѣ служебникомѣ (Будны, 59). А словы *вовбеки (вбеки), воистинну* і *днесь* былі пашыраны ў старабеларускай пісьменнасці і ўжываліся не толькі ў рэлігійнай пісьменнасці, але і ў некаторых творах іншых жанраў: а хто тое после нашего живота порушыть, да будеть проклять вовѣки (РКП, 221, 1504); жебым я днес в рѣках ваших

был (Стрыйк., 627б); воистинну ты еси цар египецкій (Алекс. 1697, 30). Адзначаныя прыслоўі ўжываліся пад уплывам царкоўнаславянскай літаратуры.

З польскім уплывам звязана ўжыванне прыслоўяў *вдлужъ, вкупе, весполекъ (весполокъ), весполъ, впо-сро(е)дку, впродъ, вспакъ, доценту, заразо(е)мъ, на-заютръ, назбытъ, надлужъ, напредъ, споло(е)мъ, ютро*. З пералічаных слоў вялікай ужывальнасцю вызначаюцца толькі прыслоўі-прыназоўнікі *во(е)сполокъ, спо-ло(е)мъ, заразо(е)мъ* і прыслоўі *доценту, назбытъ*. А астатнія ўжываліся намнога радзей, чым іх белару-скія адпаведнікі (*вдол(в)жъ, посередине, в(у)передъ, назадъ, назаутрее(ей), надолжъ, напередъ, зав(у)тра*). Сустрэкаем іх у творах XVI і XVII стст. розных жанраў, уключаючы і дзелавыя: в земли ханаани юже кѣпиль есть авраамъ сполѣмъ 8 ефрона (Скар. КБ, 91б); ѿ реч сполѣчную... вси вчастники восполѣкъ 8 права мовити... мают (Ст. 1566, 60); бегутъ зараземъ за ѿзнаименьемъ (Барк., 158); ѿт татар аж доценту знищоны (Стрыйк., 515б); приидете ютро до ѣиендза (Дыяр., 160); длѣ того завчасѣ... розмышлѣи (Зб. вып., 40б). Пачынаючы з канца XV ст. у перакладной літаратуры, а з канца XVI ст. і ў арыгінальных творах шырока ўжывалася са-стаўное прыслоўе *натыхместъ*, паланізм, які стаў асноў-най нормай у параўнанні з традыцыйным *тогчасъ* і гу-тарковым *зразу*: земля котораѣ держала тело лазарево натыхмѣсть на голос его ѿдала живого (Пак. Хр., 28б); они натыхмест оставивши сети за ним шли (Цяп., 5); 8 ловехъ розболѣлсѣ... и на тых мѣст до Киева пры-ехал немоцон (Рач., 327); гдым пѣшо ишоль... на-тыхмѣсть страх великии мене ѿпановал (Дыяр., 15).

Адлічэбнікавыя прыслоўі

Яны ў беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. складаюць нешматлікую групу, прычым простыя ўтвараліся пераважна ад першых трох парадкавых і коль-касных лічэбнікаў.

Адзнаку архаічнасці мелі беспрыставачныя прыслоўі *перво, первое, второе, третее (-ie), одново, одиново і не-одново*. Асноўная сфера іх ужывання — дзелавая пісь-меннасць XIV—XV стст., летапісы, Чэцця 1489 г. і нека-торыя іншыя творы: ѿдан... что еси самъ первое давалъ на кони (Гр. 1300); были позваны первое къ правѣ (Вісл., 33); лифлѣнская рат третіе с ним же приходи-

ла (Віл., 4426); ѿднава посполныи торгъ бывал на той оулицѣ (Валх., 43); ѿковъ възывалъ былъ первое и второе самунле самунле (Скар. ПЦ, 11); ѿдинова бо кл.АлсА (Пс. XVI, 91).

Прыведзеныя прыслоўі наогул у старої беларускай пісьменнасці распаўсюджаны нешырока. Побач з *перво*, *первое* шырока ўжывалася, нават і ў тых жа самых помніках, сінанімічнае прыслоўе *первей*. Шырока была распаўсюджана таксама форма найвышэйшай ступені гэтага прыслоўя *напервей*: оуставляемъ которыи члонкы сѣдит напѣрвѣи (Вісл., 436); Тако сА напервен ко ѿнымъ першим родителемъ нашим показалъ (Будны, 26); кождыи обыватель... напервен иижли дочкѣ выдасть маеть ѿт зѣтА взѣти запись (Ст. 1588, 269). У некаторых помніках XVI—XVII стст. ужывалася прыслоўе *перше(й)*: ꙗко першеи такъ и теперъ (Апакр., 18).

Часцей, чым *второе*, *третее*, ужываліся прыставачныя прыслоўі з тым жа значэннем *в(у)другое*, *в(у)третее*: маеть оу него оузѣт за первое застатѣе сокирѣ а вдругое застанѣт... маеть взѣти любо вола а любо конА (Вісл., 37); и заченши ѣтретее народила инога сына и вчетвертое зачала и породила (Скар. КБ, 54); а естли бы... и на дрѣгихъ рокохъ не стал тогды и втретее... позвати (Ст. 1566, 606).

І наогул, адлічэбнікавыя прыслоўі з прыстаўкамі былі больш прадуктыўным тыпам, чым беспрыставачныя. З дапамогай прыстаўкі *в-(у)-* утвараліся прыслоўі *в(у)двое*, *водвое*, *втрое*, *вчетверо*, *все(д)меро*, *вдесятеро*, *вдвоемъ*, *вдвохъ*, з прыстаўкай *по-* — *попервши*, *попервому*, *повторе*, *попершому*, *подругое*, *потрете(ь)е*, *почетвертое*, *пятое*, *шестое* і г. д., з прыстаўкай *на-* — *наперво*, *надвое*, *натрое*, *начетверо*, з прыстаўкай *за-* — *зао(е)дно*. Яны ўжываліся ў помніках усіх жанраў і былі звязаны з жывой гутарковай мовай: подмагати ихъ намъ оусемъ заѿдно (Гр. 1387); и ѿтдаиѣ соседомншимъ вседморо в недра ихъ срамотоу (Пс. XVI, 826); потомъ бы ѿныи... чогаѣ колвекъ што правомъ ѣтратившы подругое того искал... ѿныи вчастники его повторѣ на немъ тогоѣ ѣ права поискивати... не мають (Ст. 1566, 61); и повторе ѣскаржаючиста реклѣ (Біблія, 49); розделивши свои воиска натрое... замкѣ моцю добыл (Стрыйк., 533); в которой справе мы... тотъ кгрѣнтъ... попершому сказали (ККСС, 826, 1615); все продавали дорожей вдесятеро (АЗР, IV, 483, 1615).

Сярод адлічэбнікавых прыслоўяў прыкметную групу

складаюць прыслоўі са значэннем паўтаральнасці. Перадавалася яно з дапамогай суфіксаў *-жды* і *-чи*, а таксама складанымі словамі з другой часткай *-кратъ(ь)* або *-кротъ*. Гэтыя сінанімічныя сродкі ўжываліся ў беларускай пісьменнасці неаднолькава. Першыя тры з іх, хоць і знаходзіліся ў розных адносінах да жывой мовы (суфікс *-чи* — з жывой мовы, а суфікс *-жды* і словы з *-кратъ(-ь)* захоўваліся па традыцыі ад царкоўнаславянскай мовы), ужываліся пераважна ў рэлігійных творах XV і пачатку XVI ст., у некаторых дзелавых помніках XV ст.: *троици звалъ к правѣ* (Вісл., 13б); *потомъ Костенътинъ водилъ ихъ двожды* (КЗ, 473, 1448); *вспоминаемъ ю двожды лѣтомъ* (Чэцця, 6); *чому мѣ црю двоичи пытаешъ* (там жа, 55б); *то и двократы почитан словеса* (там жа, 284б); *поклонисѣ до земли седмижды* (Скар. КБ, 61); *абы еси былъ ѣдарилъ пѣтькратъ и шестъкратъ и седмъ* (Скар. ЧЦ, 212б). У рэлігійных творах формы на *-жды* выкарыстоўваліся і пазней: *покрѣта... и малженство могѣт сѣ многажды брати* (Зб. вып., 2б); *дыхаеть трыжды на тое дѣтѣ* (там жа, 13б).

З XV ст. у беларускай пісьменнасці з'яўляецца сінанімічная адзначаным тром (на *-чи*, *-жды*, *-кратъ*) форма на *-кротъ*: *онъ... слѣжѣбѣ нашѣ земскѣю застѣповал и неѣднокротъ* (ККК, 157, 1487). У XVI і XVII стст. яна была асноўнай нормай ва ўсіх жанрах пісьменнасці: *суды земские мають быти трикротъ до году* (Ст. 1566, 52б); *воиска его было пѣтькротъ сто тисечеи* (Атыла, 90б); *по взятю полоцка зсылалисѣ наши ботѣре с твоими паны понеѣднокрот* (Барк, 140); *ѣтмѣлѣл сѣ тежѣ по десеткрот заплату мою* (Біблія, 70); *того въ Римѣ... тысячукротъ болшей* (Пыт., 29).

У шэрагу перакладных помнікаў і Дзённіку Ф. Еўлашоўскага сустракаецца таксама сінанімічная адзначаным форма складанага прыслоўя з другой часткай *-насобъ*: *ѣзгоны чинил так бѣспечне ꙗко предъ тымъ вѣчворнасоб з болшим воиском* (Еўл., 52); *дал вениаминови вѣтеронасобъ потравъ болшѣ нижли им* (Бельск., 31б). Формы прыслоўяў на *-кротъ* і *-насобъ* у беларускай пісьменнасці XV—XVII стст. ужываліся пад уплывам польскай мовы. У жывой беларускай мове ім адпавядала словазлучэнне *лічэбнік+раз*. У пісьмовую мову яно таксама пранікала і нярэдка фіксуецца паралельна з адзначанымі польскімі формамі, як у наступных: *маеть такици... разѣ на дѣнь нароженѣ пана христѣсо-*

вого, дрѣгнѣ раз на день, громницѣ, третникротѣ на день змартвыхъвстанья пана христѣсоваго, а четвертыикротѣ в день свѣта сосланья духа светого... грехъ свои... визнавати (Ст. 1588, 411); ѣже ѡто подшоль мене дрѣгнѣ разѣ и взывал еще самоилѣ третникротѣ (там жа, 304); по тры разы... прыволани бѣдѣчы (ККСС, 105, 1615); бѣдучы по трыкротѣ... до сѣдѣ прыволани (там жа, 1056). Показальна, што ў сваім слоўніку П. Бярында царкоўнаславянскую форму перакладае таксама двума варыянтамі: Тры краты: Тры разы, трыкрот (Бяр. 173).

Рэдкім у беларускіх помніках (Чэцця, кнігі Ф. Скарыны, Зб. 262 і некаторыя іншыя) царкоўнаславянствам у форме творнага склону жаночага роду *вторицею*, *тритицею* (еще ти вторицею говорю — Чэцця 65; прелстилѣ ѣбо мА вторицею — Скар. КБ, 50) у помніках, больш блізкіх да жывой мовы, таксама адпавядае словазлучэнне лічэбнік+раз: да ѡва голос другим разом реклѣ (Жыц. Ал. 986); если третим разом выиграешъ будешъ коронованъ (Алекс., 11). Тое ж маем і ў Лексіконе П. Бярынды: *Вторицею: Дрѣгнѣ разѣ* (18). У Евангеллі В. Цяпінскага гэтыя царкоўнаславянскія прыслоўі перакладаюцца *вдругое, втретее*: Засе вдругое шодші молилѣсе... молилѣсе втретее тое жѣ сѣслово говоречи (386).

У беларускай пісьменнасці XVI—XVII стст. шырока ўжываліся адлічэбнікавыя прыслоўі з другой часткай *-ако(-яко)*, якая надавала прыслоўю значэнне спосабу дзеяння: того согрѣшенье не ес просто, але вже двоАко (Будны, 26); сѣдѣ головныи... шкоды чворако совито... сказати... мает (Трыб., 9); седморако бѣдет каран (Біблія, 176).

Аддзеяслоўныя прыслоўі

Разрад аддзеяслоўных прыслоўяў у беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. прадстаўлены і малой колькасцю тыпаў, і невялікай колькасцю лексем пры фактычнай адсутнасці варыянтаў унутры кожнага тыпу. Прычым усе яны ўтвораны не прама ад дзеясловаў. Пераважная большасць з іх утваралася ад дзеепрыметнікаў залежнага стану па мадэлі адпрыметнікавых прыслоўяў на *-о(-е)*, а, магчыма, некаторыя, у прыватнасці з суфіксам *-н-*, утвараліся ўжо ад дзеепрыметнікаў, якія прайшлі стадыю ад'ектывацыі. Якраз гэты тып аддзеяслоўных прыслоўяў з'яўляецца больш старажытным і

ўжываўся ў помніках розных жанраў: боудет жыти не-отступно (Чэцця, 78б); привели... будуть даваны вперед непорушне нешдменне (Ст. 1566, 27 б).

Другім па распаўсюджанасці тыпам аддзеяслоўных прыслоўяў былі прыслоўі, якія ўтвараліся ад дзеепрыслоўяў з суфіксам -м-: мешкал там неисходимо аж до смерти (Дыяр., 177). Яны мелі кніжны характар.

У прыслоўі пераходзілі колішнія дзеепрыслоўі на а(-я): они же нехотѣ бивали (Будны, 78 б). Але гэты тып быў нешматлікі.

З дзеяслоўнымі каранямі звязаны і такія прыслоўі, як *навстычѣ, наотсечѣ, наповалѣ*: турковѣ идет еі тисеч наотсечѣ (Хр. польск., 19).

Як відаць з прааналізаванага матэрыялу, у помніках старабеларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. ужываліся ў пераважнай большасці прыслоўі, характэрныя тагачаснай жывой беларускай мове. Тым жа нешматлікія ўжыванні традыцыйных (агульнаарускіх ці царкоўнаславянскіх) або польскіх прыслоўяў, якія выкарыстоўваліся некаторымі аўтарамі ці пісарамі дзелавых дакументаў, не абмяжоўваліся жанравай прыналежнасцю помніка, а знаходзяцца ў залежнасці ад падрыхтоўкі і арыентацыі кожнага аўтара або перакладчыка твора.

СПІС КРЫНІЦ

Абух. — Ліст да Абуховіча 1655 г. // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1961. Ч. 1. С. 439—442.

АВК — Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. Вильна, 1865—1915. Т. I—XXXIX.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб., 1846—1853. Т. I—V.

Акад. — Акадэмічны спіс летапісу // ПСРЛ. СПб., 1907. Т. XVII. С. 125—152.

Алекс. — Александрья: Рукапіс пачатку XVII ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. XVII. 5. Л. 1—456.

Алекс. XV — Александрья канца XV ст.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Q. XVII. 257. Л. 1—26.

Алекс. 1697 — Няпоўны маскоўскі спіс Александрыі 1697: Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. № 1562.

АЛМ — Акты Литовской метрики / Собраны Ф. И. Леонтовичем. Варшава, 1896—1897. Т. 1, вып. 1—2.

АЛРГ — Акты литовско-русского государства / Изданные М. Довнар-Запольским. М., 1899. Вып. 1.

Апакр. — Апокрисисъ албо отповедь на книжки о съборе брестейскомъ (Вильня, 1598).

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1859—1911. Ч. 1—VIII.

АСД — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867—1890. Т. I—XI.

Арыст. — Арыстоцелевы вароты канца XVI ст. // Сперанский М. Н. Из истории отреченных книг. СПб., 1908. Т. IV.

Атыла — Гісторыя аб Атыле каля 1580 г.: Рукапіс б-кі імя Рачынскіх у Познані. № 94.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. СПб., 1863—1892. Т. I—XV.

Бава — Аповесць аб Баве каля 1580 г.: Рукапіс б-кі імя Рачынскіх у Познані. № 94.

Барк. — Баркалабаўскі летапіс: Рукапіс канца XVI — пачатку XVII ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 790. С 1376—174.

Бельск. — Летописецъ то есть кроиника, з розных многих а досветчоных авторов и историков диялектом руским есть зложона (Хроніка М. Бельскага пачатку XVII ст.): Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. IV. 688.

Бер. саб. — Описание и оборона събору руского берестейского (Вільня, 1597).

Біблія — Біблейскія кнігі пачатку XVII ст.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. 1. 2.

Будны — Катихісісь для детокъ хрiстiанскіхъ языка руского коротко выложена (Клецк, 1562).

Бых. — Летапіс па спісу Быхаўца канца XVI — пачатку XVII ст. // ПСРЛ. СПб., 1907. Т. XVII. С. 473—572.

Бяр. — Лексиконъ славеноросскій именъ толькованіе, Всечестным отцемъ Кір Памвою Берындою ... згромаженный (Куцеін, 1653).

Валх. — Аповесць аб трох каралях-валхвах; Рукапіс канца XV ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Q. 1. 391. Л. 39—966.

Варл. — Гісторія албо правдивое выписаніе ст. Іоанна Дамаскина, о житіи святых преподобных отецъ Варлаама и Іоасафа и о наверненію індіанъ (Куцеін, 1637).

Віл. — Віленскі спіс летапісу: Рукапіс канца XV ст. Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. Ф. Бх. Адз. зах. 49. Л. 437—4506.

Вісл. — Вісліцкі статут XV ст. // Roman S. i Vetulani A. Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego. Włocław—Kraków, 1959.

Выкл. — Выклад тлумачэнняў біблейскіх кніг: Рукапіс сярэдыны XVII ст. Б-кі АН УССР. 9п/III.

Гарм. — Гармония Восточной церкви с костелом Римским // РИБ. Пг., 1882. Т. VII.

Гр. XIV — Грамата полацкага князя Андрэя XIV ст. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. Сем. — Грамата полацкага епіскапа Семіёна другой палавіны XV ст. // Матвеев И. И. Неизвестная полоцкая грамота второй половины XV ст. / Ин-т языкознания. Докл. и сообщ., 1953. IV. С. 71—84.

Гр. 1300 — Грамата рыжан да віцебскага князя Міхаіла Канстанцінавіча каля 1300 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. Як. 1300 — Грамата полацкага епіскапа Якава каля 1300 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. 1377 — Укладная грамата княгіні Юліяніі царкве ў Азярышчах каля 1377 г. // Евангелле Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Оп. 1. 2. Л. 616.

Гр. 1387 — Грамата караля Уладзіслава князю Скіргайлу 1387 г. Цэнтральны дзяржаўны архіў старажытных актаў СССР.

Гр. 1399 — Укладная грамата князя Анофрыя полацкаму Прадчечанскаму манастыру каля 1399 г. // Евангелле Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. 1, 17. Л. 1146.

Гр. 1405 — Грамата рыжскіх ратманаў да палачан 1405 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. 1407 — Грамата палачан у Рыгу 1407 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. 1409 — Грамата князя Івана Сямёнавіча да рыжан 1409 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. 1465 — Грамата палачан у Рыгу 1465 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. 1470 — Грамата полацкіх баяр да рыжан 1470 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Гр. 1589 — Грамата караля Сігізмунда III 1589 г. (Вільня, 1589).

Даг. 1330 — Дагавор Полацка з Рыгай каля 1330 г. Рыжскі гарадскі архіў.

Дзід. — Дідаскалія, альбо наука, которая се первой из оустъ священникомъ подавала о седми сакраментяхъ алболи тайнахъ (Куцеін, 1653).

ДМАМІЮ — Документы Московского архива Министерства юстиции. М., 1897. Т. 1.

Дыяр. — Діаріушъ альбо список деевъ правдивых в справе помноженя и обьясненя веры православное голошений (Дыярыуш А. Філіповіча 1638—1648 гг): Рукапіс Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 856.

Еўл. — Дзённік Ф. Еўлашоўскага пачатку XVII ст.: Рукапіс Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве.

Жыц. Ал. — Жыціе Аляксея, чалавека божага: Рукапіс канца XV ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Q. 1. 391. Л. 97—99б.

Жыц. св. — Зборнік жыціі святых сярэдыны XVII ст.: Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. № 159.

Зб. 81 — Зборнік павучанняў сярэдыны XVII ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ-81.

Зб. 82 — Зборнік павучанняў сярэдыны XVII ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ-82.

Зб. 107 — Зборнік павучальных навел рэлігійнага зместу сярэдыны XVII ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ-107.

Зб. 255 — Зборнік павучанняў сярэдыны XVII ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ-255.

Зб. 259 — Зборнік павучанняў сярэдыны XVII ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ — 529.

Зб. 261 — Зборнік павучанняў пачатку XVII ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ — 261.

Зб. 262 — Зборнік біблейскіх кніг пачатку XVI ст.: Рукапіс Цэнтральнай б-кі АН ЛітССР. РКФ — 262.

Зб. 752 — Зборнік жыціі святых другой палавіны XVII ст.: Рукапіс Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 752.

Зб. вып. — Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное (Супрасль, 1722).

Зіз. — Лексісъ Л. Зізанія (Вільня, 1596).

ИЮМ — Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1871—1906. Вып. I—XXXII.

Каз. Кір. — Казанье святого Кирилла патриархи іерусалимского (Вільня, 1596).

Каліст — Евангеліе учителное, альбо казаня на каждую неделю и свята урочистыи презъ святого отца нашего Калиста (Еўе, 1616).

КАР — Книга Альбрэхта Радзівіла 1646—1648 гг.: Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старажытных актаў. Ф. 389. Кн. 332.

Карп. — Казанье двое Л. Карповіча (Еўе, 1615).

КВЗС — Книга Віцебскага земскага суда 1533—1540 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 228.

КВС — Книга Віленскага замкавага суда 1552 г.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 240.

КЗ — Литовская метрика: Книга записей // РИБ. СПб., 1910. Т. XXVII.

Кін. — Киновіон, или изображение евангелского иноческого общого житія (Еўе, 1618).

ККК — Книга карала Казіміра 1482—1491 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 4.

ККСС — Книга канцелярыі спраў судовых 1615—1618 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 295.

КЛС — Книга канцлера Льва Сапегі 1596—1598 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 286.

КМС — Книга маршалкоўскага суда 1510—1517 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 221.

Кн. Мак. — Книга Макавеяў пачатку XVII ст.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. XVII. 5. Л. 46—66б.

КПМ — Книга посольская метрики Великого княжества Литовского. М., 1843. Т. I—II.

КПД — Литовская метрика: Книги публичных дел // РИБ. Юрьев, 1914. Т. XXX.

Крас. — Летапіс па спісу Красінскіх канца XVI ст. // ПСРЛ. СПб., 1907. Т. XVII. С. 153—190, 227—238.

КСД — Литовская метрика: Книги судных дел // РИБ. СПб., 1903. Т. XX.

КСР — Книга судовых рашэнняў 1506—1522 гг.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 389. Кн. 222.

Лаўр. — Лаврентьевская летопись. // ПСРЛ. М., 1962. Т. 1.

Лет. — Летописецъ о русскихъ великихъ князехъ: Рукапіс канца XVI — пачатку XVII ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 790. Л. 26—36.

Любарт. — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie ... (1366—1506). We Lwowie, 1887. Т. 1.

Лям. — Ляментъ у света оубогихъ (Вільня, 1620).

Мак — Духовныя беседы святого отца нашего Макария пустельника египетского ... (Вільня, 1627).

Мам. — Сказанне аб Мамаевым пабоішчы пачатку XVII ст. // Шамбіннага С. К. Повести о Мамаевом побоище: Сб. отд-ния рус. яз. и словесности. СПб., 1906. Т. 81. С. 168—190.

Мял. — Прамова Івана Мялешкі канца XVI ст. // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1961. Ч. 1. С. 316—319.

Наб. тур. — Аб набажэнстве турэцкім: Рукапіс канца XVI ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 790. Л. 20—24б.

Навука — Наука о седми тайнахъ церковныхъ (Вільня, 1620).

Неба — Аб паясах нябесных: Рукапіс канца XVI ст. Дзяржаўнай б-кі БССР імя У. І. Леніна. 09/276 К. Л. 60 б—80 б.

Нік. — Нікіфараўскі летапіс канца XV ст. // ПСРЛ. М. 1980. Т. XXXV. С. 19—35.

Пак. Хр. — Пакуты Хрыста XV ст.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Q. 1. 391. Л. 1—38б.

Патр. К. — Патрыяршы спіс летапісу (кароткая рэдакцыя): Рукапіс канца XVI — пачатку XVII ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 790. Л. 43—65.

Патр. П. — Патрыяршы спіс летапісу (пашыраная рэдакцыя): Рукапіс канца XVI — пачатку XVII ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. Зб. Сінад. 790. Л. 83б—103б, 135—136.

Паўуст. — Польуставъ или требникъ в пользу всемъ православнымъ (Вільня, 1622).

ПВЛ — Литовская метрика: Переписи войска литовского // РИБ. Пг., 1915. Т. XXXIII.

ПГ — Полоцкие грамоты. М., 1977—1978. Вып. I—II.

Пін. — Пінскія акты XV—XVI стст. // Грушевский А. Пинское Полесье. Киев, 1903.

Плячо — Книга от Петра египтенна иже наоучаются ведити неисходимаго плеча овецъ: Рукапіс канца XVI ст. Дзяржаўнай б-кі БССР імя У. І. Леніна. 09/276К. Л. 816—896.

Пролаг — Пролаг XVII ст.: Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. Ф. 256. № 325. Л. 484—685б.

Прыв. — Привилей коронный данный у Люблине (1569): Рукапіс Львоўскага філіяла Б-кі АН УССР. № 15/59. Л. 1076—1106.

Пс. XVI — Псалтыр XVI ст.: Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. № 335.

Пс. XVII — Псалтыр XVII ст.: Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. № 1017.

Пыт. — Вопросы и ответы православному зъ папежником (1603) // РИБ. СПб., 1882. Т. VII.

Рач. — Летапіс па спісу Раўчынскіх каля 1580 г. // ПСРЛ. СПб., 1907. Т. XVII. С. 297—355.

РЛА — Русско-Ливонские акты. СПб., 1868.

Рост. — Ростаўскі спіс летапісу XVII ст.: Рукапіс ЦДАСА. Ф. 181. Д. 20/25. Л. 874—881б.

РПП — Ревизия пуш и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском. Вильна, 1867.

Рум. — Румянцаўскі летапіс: Рукапіс канца XVII ст. Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. Ф. 37. № 435.

Рым. — Рымскі летапісец: Рукапіс пачатку XVII ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. XVII. 5. Л. 77—83б.

Сакр. — О сакраментях или тайнах в посполитости (Кіеў, 1653).

Самсон — О Самсоне Сильном: Рукапіс канца XVI — пачатку XVII ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея. СССР. Зб. Сінад. 790. Л. 24б—26.

Сап. — Прадмова канцлера Л. Сапегі да Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г.

СГ — Смоленские грамоты XIII—XIV веков. М., 1963.

СДГВ — Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок. Вильна, 1843.

СДГМ — Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии. Мн., 1848.

Сівіла—Карскій Е. Ф. Западнорусское сказание о Сивилле пророчице по рукописи XVI века: Текст сказання, его состав и язык // Варшавские университетские известия. 1898. № 2.

Скар. — Біблія руска выдання Ф. Скарыны 1517—1519 гг. ДЗ — Другазаконне; ДП — Книга прарока Данііла; ДЦ — Другая книга царстваў; ЕК — Книга Еклезіяста; ІН — Книга Ісуса Навіна; ІС — Книга Ісуса Сірахава; КБ — Книга Быццё; КВ — Книга Выхад; КЕ — Книга Есфіры; КІ — Книга Іёва; КЛ — Книга Левіт; КР — Книга Руфі; КС — Книга Суддзяў; КЮ — Книга Юдзіфі; ЛК — Книга Лічбы; ПБ — Книга прамудрасці божай; ПЕ — Плач Ерамій; ПП — Книга Песні песням; ПС — Прытчы Саламонавы; ПЦ — Першая книга царстваў; ТЦ — Трэцяя книга царстваў; ЧЦ — Чацвёртая книга царстваў.

Сматр. — Казанье на честныи погребъ пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтія Карповіча ... презъ Мелетія Смотрицкого (Вільня, 1620).

Сматр. Гр — Грамматіки славенскія правильное синтагма, потщаніємъ многогрешнаго мніха Мелетія Смотриского (Еѹе, 1619).

СПЛ — Списание против люторов (1580) // РИБ. СПб., 1903. Т. 19.

Ст. 1529 — Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г. // Временник имп. об-ва любителей древностей российских. М., 1854.

Ст. 1566 — Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г.: Рукапіс Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. II. 34.

Ст. 1566 I — Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г.: Рукапіс Львоўскага філіяла Б-кі АН УССР. № 15/59.

Ст. 1588 — Статут Вялікага княства Літоўскага (Вільня, 1588).

Ст. бр. — Статут полацкага брацтва 1651 г.: Рукапіс Б-кі АН УССР. 542 п/1749.

Стрыйк. — Кроініка словяновъ руская о панствах рускіх, полскіх и литовскіх (Хроніка М. Стрыйкоўскага): Рукапіс пачатку XVII ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. IV. 688.

Судз. Каз. — Судзібнік Казіміра, караля польскага 1468 г.: Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. Р. 232.

Супр. — Супрасльскі спіс летапісу 1519 г. // ПСРЛ. СПб., 1907. С. 1—84.

Тр. гіст. — Траянская гісторыя: Рукапіс пачатку XVII ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. XVII. 5. Л. 67—72.

Троя — Аповесць аб Троі: Рукапіс пачатку XVI ст. Б-кі АН УССР. ДА/п 157.

Трыб. — Трыбуналь (Вільня, 1586).

Трыстан — Аповесць аб Трыстане каля 1580 г.: Рукапіс б-кі імя Рачынскіх у Познані. № 94.

Увар. — Увараўскі спіс летапісу // ПСРЛ. СПб., 1907. Т. XVII. С. 85—110.

Унія — Унія альбо выкладъ преднейшихъ артыкуловъ ку зьдначенью грековъ с костеломъ рымскімъ (Вільня, 1595).

Хран. — Книга, глаголемая кроінікъ, сиречь собраніе от многихъ летописецъ («Хранографъ» XVII ст.): Рукапіс Дзяржаўнай б-кі СССР імя У. І. Леніна. № 2405.

Хр. польск. — Короткое описание кроініки полской: Рукапіс пачатку XVII ст. Дзяржаўнай публічнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына. Ф. IV. 152.

Царств. — О царствах, краінах и разных землях: Рукапіс канца XVI — пачатку XVII ст. Дзяржаўнага Гістарычнага музея СССР. 3б. Сінад. 790. Л. 68—81б.

Цяп. — Первая часть нового завета або тастаменту (Евангелле ў перакладзе В. Цяпінскага каля 1580 г.).

Цяп. Прадм. — Прадмова В. Цяпінскага да Евангелля.

Чэцця — Чэцця 1489 г.: Рукапіс Б-кі АН УССР. ДА/415 л.

БІБЛІЯГРАФІЯ

Анічэнка У. В. Назіранні над формамі імперфекта ў старажытнай беларускай пісьменнасці // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. 1960. Вып. 7.

Анічэнка У. В. Рэшткі аорыста ў беларускай пісьменнасці XV—XVI стст. // Тр. по языкознанию (БГУ). 1958. Вып. 1.

Арашонкава А. У. Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці асабовых форм дзеясловаў у беларускай мове: (па матэрыялах пісьменнасці XVI ст.) // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. 1958. Вып. 5.

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород. 1960.

Бевзенко С. Н. Нариси з історичної граматики української мови. Київ, 1953.

Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. А і інш. Історична граматика української мови. Київ, 1957.

Беларуская граматыка. Мн., 1985. Ч. 1.

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961.

Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. М., 1971.

Борковский В. И., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. 2-е изд. М., 1965.

Бородич В. В. К вопросу о значении аориста и имперфекта в старославянском языке // Слав. филология. М., 1951. Вып. 1.

Булахаў М. Г. Прыметнік у беларускай мове. Мн., 1964.

Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. Киев, 1958.

Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. Киев, 1953.

Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. Мн., 1979.

Бунина Е. К. Система времен старославянского глагола М., 1959.

Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959.

Вайан А. Руководство по старославянскому языку. М., 1952.

Ван-Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957.

Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. Спб., 1888.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. Київ, 1966.

Вярхоў П. В. Лічэбнік у беларускай мове. Мн., 1961.

Гадолина М. Р. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках. М., 1963.

Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Марфалогія. Мн., 1962.

Груцо А. П. Будучы просты час у мове беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. 1960. Вып. 7.

Груцо А. П. Будучы складаны II у беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1958. № 1.

- Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. М., 1969.
- Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. М., 1924.
- Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. М., 1963.
- Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1.
- Жураўскі А. І. Гісторыя форм загаднага ладу ў беларускай мове // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. 1957. Вып. 4.
- Жыдовіч М. А. Назоўнік у беларускай мове. Ч. 1. Адзіночны лік. Мн., 1969.
- Zwoliński P. Liczebniki zespolowe typu samotrzec w języku polskim na tle słowiańskim i indoeuropejskim. Wrocław, 1954.
- Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. 2-е изд. М., 1983.
- Івченко М. П. Числівники української мови. Київ, 1955.
- Исследования по исторической морфологии русского языка. М., 1978.
- Историческая грамматика русского языка: Морфология: Глагол. М., 1982.
- Історія української мови: Морфологія. Київ, 1979.
- Калакуцкая Л. П. Адъективация причастий в современном русском литературном языке. М., 1971.
- Каралёва І. А. Лічэбнікі *оба, обе, обадва* ў беларускай мове: (Па матэрыялах помнікаў пісьменнасці XV—XVIII стст.) // Філалагічны зб. Мн., 1966.
- Карпинский М. Западнорусская четья 1489 г. // Рус. филологический вестник. 1889. № 1.
- Карский Е. Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. М., 1956. Вып. 2—3.
- Карский Е. Ф. Западнорусские переводы псалтыри в XV—XVII вв. Варшава, 1896.
- Карский Е. Ф. Западнорусский сборник XV в., принадлежащий императорской публичной библиотеке. Q. I. № 391. Спб., 1897.
- Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.
- Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. Київ, 1967.
- Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. Warszawa, 1974.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński F. Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1964.
- Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1968. Т. 2.
- Крывіцкі А. А. Формы асабовых займеннікаў трэцяй асобы ў беларускай мове // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1957. № 1.
- Крывіцкі А. А. Формы асабовых і зваротнага займеннікаў беларускай мовы ў іх гісторыі // Уч. зап. / Мозырскі гос. пед. ін-т. 1958. Вып. 1.
- Кудрявский Д. Н. Древнерусские деепричастия настоящего времени. Юрьев (Дерпт), 1912.
- Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка: Морфология. М., 1953.
- Кузнецов П. С. Очерки исторической морфологии русского языка. М., 1959.
- Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка. М., 1961.

- Курс історії української літературної мови. Київ, 1958—1961. Т. 1—2.
- Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Марфалогія. Мн., 1957.
- Ломтев Т. П. Сравнительно-историческая грамматика восточнославянских языков: (Морфология). М., 1961.
- Ляончанка Д. А. З гісторыі форм дзеепрыметнікаў у беларускай мове: Матэрыялы к курсу гіст. граматыкі беларускай мовы. Гомель, 1957.
- Мазанько И. Ф. Заметки об образовании наречий в древнерусском языке // Вопр. языкознания. 1976. № 5.
- Мазон А. Глагольный вид в славянских языках: (принципы и проблемы). М., 1958.
- Марков В. М. Историческая грамматика русского языка: Именное склонение. М., 1974.
- Маслов Ю. С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида. М., 1958.
- Матвеева Г. П. История имени числительного. Новосибирск, 1961.
- Мацкевіч Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. Мн., 1959.
- Медведев Ф. П. Історична граматыка української мови. Харків, 1955.
- Медведев Ф. П. Нариси з української історичної граматики. Харків, 1964.
- Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951.
- Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1964.
- Нарысы па гісторыі беларускай мовы. Мн., 1957.
- Недешев И. Исторический обзор важнейших звуковых и морфологических особенностей белорусских говоров // Рус. филологический вестник. 1884. Т. XII.
- Никифоров С. Д. Глагол, его категории и формы в русской письменности второй половины XVI века. М., 1952.
- Обнорский С. П. Именное склонение в современном русском языке. Л., 1927. Вып. 1; 1931. Вып. 2.
- Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.; Л., 1946.
- Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола. М., 1953.
- Півторак Г. П. Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах. Київ, 1974.
- Порівняльна граматыка української і російської мов. Київ, 1957.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М., 1958. Т. 1—2.
- Rospond Stanisław. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1979.
- Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови. Київ, 1964. Ч. 1.
- Селищев А. М. Старославянский язык. М., 1951. Ч. 1; 1952. Ч. 2.
- Соболевский А. И. История русского литературного языка / Изд. подготовил А. А. Алексеев. Л., 1980.
- Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд. Спб., 1907.
- Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962.
- Stang Shr. s. Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polozk. Oslo, 1939.

Stang Chr. s. Die Westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo, 1935.

Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. Львів, 1964.

Супрун А. Е. Славянские числительные. Мн., 1969.

Супрун А. Е. Старославянские числительные. Фрунзе, 1961.

Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918.

Тимченко Е. К. Курс історії українського язика. Київ, 1927.

Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.; Л., 1962.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. Л., 1972.

Чабярук А. І. Лічэбнік у беларускіх гаворках. Мн., 1977.

Чапля І. К. Прислівники в українській мові. Харків, 1960.

Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка: Краткий очерк. 3-е изд. М., 1962.

Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. 2-е выд. Мн., 1984.

Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. М., 1957.

Шуба П. П. Дзеяслоў у беларускай мове. Мн., 1968.

Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове. Мн., 1962.

Юрэвіч А. К. Афармленне і выражэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове: (мужчынскі род) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1959. № 1.

Юрэвіч А. К. Афармленне і выражэнне граматычнага роду назоўнікаў у беларускай мове: (імякі род) // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. 1960. Вып. 7.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953.

Янкоўскі Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы. 2-е выд. Мн., 1983.

Янович Е. И. Наречие в истории русского языка. Мн., 1978.

ЗМЕСТ

УСТУП <i>А. І. Жураўскі</i>	3
НАЗОУНІК <i>А. М. Булыка</i>	8
ПРЫМЕТНІК <i>У. М. Свяжынскі</i>	101
ЛІЧЭБНІК <i>І. І. Крамко</i>	127
ЗАЙМЕННІК <i>У. М. Свяжынскі</i>	145
ДЗЕЯСЛОЎ <i>А. І. Жураўскі</i>	170
ПРЫСЛОЎЕ <i>І. І. Крамко</i>	272
СПІС КРЫНІЦ	309
БІБЛІЯГРАФІЯ	315

Научное издание

*Булыко Александр Николаевич
Журавский Аркадий Иосифович
Кремко Иван Игнатьевич
Свежинский Владимир Митрофанович*

**ЯЗЫК БЕЛОРУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ
XIV—XVIII вв.**

Минск, издательство «Наука и техника»

На белорусском языке

Навуковае выдаанне

*Булыка Аляксандр Мікалаевіч
Жураўскі Аркадзій Іосіфавіч
Крамко Іван Ігнатавіч
Свяжынскі Уладзімір Мітрафанавіч*

**МОВА БЕЛАРУСКАЙ ПИСЬМЕННАСЦІ
XIV—XVIII стст.**

Загадчык рэдакцыі *Г. Ф. Юрчанка*
Рэдактар *А. М. Садоўская*
Мастак *М. К. Галенчык*
Мастацкі рэдактар *А. А. Шупляцоў*
Тэхнічны рэдактар *Л. А. Карнеева*
Карэктар *Н. В. Кудрэйка*

ІБ № 2734

Друкуецца па пастанове РВС АН БССР. Здадзена ў набор 09.04.87, Падпісана ў друк 25.01.88, АТ 13511. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 2. Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Друк. арк. 10,0. Ум. друк. арк. 16,80. Ум. фарб.-адб. 16,8. Ул.-выд. арк. 18,0. Тыраж 1000 экз. Заказ № 668. Цана 2 р. 10 к.

Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук БССР і Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600. Мінск, Ленінскі праспект, 68. Друкарня імя Францыска Скарыны выдавецтва «Навука і тэхніка». 220600. Мінск, Ленінскі праспект, 68.